

Cihannüma

TARİH VE COĞRAFYA ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
JOURNAL OF HISTORY AND GEOGRAPHY STUDIES

CİLT / VOLUME VI

SAYI / ISSUE 2

Aralık / December 2020

İZMİR KÂTİP ÇELEBİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL VE BEŞERİ BİLİMLER FAKÜLTESİ

Cibanniüma

TARİH VE COĞRAFYA ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
JOURNAL OF HISTORY AND GEOGRAPHY STUDIES

P-ISSN: 2149-0678 / E-ISSN: 2148-8843

Sahibi/Owner

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi
Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi adına
Prof.Dr. Turan GÖKÇE

Editör / Editor

Prof.Dr. Cahit TELCİ, *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi*

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Responsible Editor

Dr. Beycan HOCAOĞLU, *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi*

Yayın Kurulu / Editorial Board

Doç.Dr. Yahya ARAZ, *Dokuz Eylül Üniversitesi*
Dr. Elisabetta BENIGNI, *Università degli Studi di Torino*
Dr. Zaur GASIMOV, *Orient Institut Istanbul*
Prof.Dr. Vehbi GÜNAY, *Ege Üniversitesi*
Assoc.Prof. Barbara S. KINSEY, *University of Central Florida*
Dr. İrfan KOKDAŞ, *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi*
Prof.Dr. Özer KÜPELİ, *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi*
Assoc.Prof. Kent F. SCHULL, *Binghamton University*
Assoc.Prof. Nabil AL-TIKRITI, *University of Mary Washington*
Doç.Dr. Haydar YALÇIN, *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi*

Yayın Türü / Publication Type

Hakemli Süreli Yayın / Peer-reviewed Periodicals

Yazışma Adresi / Corresponding Address

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Balatçık-Çiğli/İzmir

Tel: +90(232) 329 35 35-8508

Faks: +90(232) 329 35 19

e-posta: ikccihannuma@gmail.com

Web: <http://dergipark.gov.tr/cihannuma>

Basımevi / Publishing House

Meta Basım Matbaacılık Hizmetleri 87 sk. No:4/A Bornova/İzmir

Basım Tarihi / Publication Date

Aralık / December 2020

Cibanniüma yılda iki sayı yayımlanan hakemli bir dergidir / *Cibanniüma* is a peer-reviewed journal published twice a year

Yazıların yayın hakkı İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi'ne aittir / © İzmir Kâtip Çelebi University
Yazıların bilimsel ve etik sorumlulukları yazarlara aittir / Scientific and ethical responsibilities of the articles belong to authors

Tarandığımız ve Dizinlendiğimiz İndeksler / Abstracted and Indexed in:

Ulakbim TR Dizin, European Reference Index for the Humanities (ErihPlus), Central and Eastern European Online Library (CEEOL), Directory of Open Access Journal (DOAJ), Biefeld Academic Search Engine (BASE), Open Academic Journal Index (OAJI)

Cibanniüma
TARİH VE COĞRAFYA ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
JOURNAL OF HISTORY AND GEOGRAPHY STUDIES

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof.Dr. Muhsin AKBAŞ	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Kemal BEYDİLLİ	<i>29 Mayıs Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Ömür CEYLAN	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Mevlüt ÇELEBİ	<i>Ege Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Şenol ÇELİK	<i>Balıkesir Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Şaban DOĞAN	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Mehmet ERSAN	<i>Ege Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Ersin GÜLSOY	<i>Uludağ Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. İlhan KAYAN	<i>Ege Üniversitesi (Emekli), Türkiye</i>
Prof.Dr. Leandro Rodriguez MEDINA	<i>Universidad de las Américas Puebla, İspanya</i>
Prof.Dr. Yahya Kemal TAŞTAN	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Abdullah TEMİZKAN	<i>Ege Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Ertuğ ÖNER	<i>Ege Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Anıl YILMAZ	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Doç.Dr. Mikail ACIPINAR	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Doç.Dr. Fatma AKKUŞ YİĞİT	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Doç.Dr. Nejdet BİLGİ	<i>Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Türkiye</i>
Doç.Dr. Ersel ÇAĞLITÜTÜNCÜGİL	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Doç.Dr. Cengiz ÇAKALOĞLU	<i>Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Türkiye</i>
Doç.Dr. Erkan KONYAR	<i>İstanbul Üniversitesi, Türkiye</i>
Assoc.Prof. Shelley Elizabeth ROSE	<i>Cleveland State University, ABD</i>
Assist.Prof. Maria BARAMOVA	<i>Sofia University, Bulgaristan</i>
Dr. Öğr. Üyesi Muhammet ERTÖY	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Assist.Prof. David GUTMAN	<i>Manhattanville College, ABD</i>
Dr. Öğr. Üyesi Can NACAR	<i>Koç Üniversitesi, Türkiye</i>
Dr. Kalliopi AMYGDALOU	<i>ELLAMEP, Hellenic Foundation for European & Foreign Policy, Yunanistan</i>
Dr. İlker KÜLBİLGE	<i>Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Türkiye</i>
Dr. Marinos SARIYANNIS	<i>FORTH, Institute for Mediterranean Studies, Yunanistan</i>

Cihannüma

TARİH VE COĞRAFYA ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
JOURNAL OF HISTORY AND GEOGRAPHY STUDIES

Cilt / Volume: VI

Sayı / Issue: 2

Aralık / December 2020

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

MAKALELER / ARTICLES

Anıl Yılmaz

On the Burial Mounds of Ulaan Khermün Shoroon Bumbagar (Maykhan Uul) and Shoroon Dov in Mongolia / Moğolistan'da Bulunan Ulaan Khermün Shoroon Bumbagar (Maykhan Uul) ve Shoroon Dov Kurganları Üzerine 1

Zübeyde Güneş Yağcı

Kırım Tereke Defterleri Üzerine Mülâhazalar / Some Remarks on Crimean Probate Inventories 17

Aşkın Koyuncu

Osmanlı Dönemi'nde Saraybosna Yangınları (1697-1878) / Fire Disasters in Sarajevo during the Ottoman Period (1697-1878) 47

Nalan Turna

Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e (1839-1908) Esnaf Hareketliliği, Devlet Kontrolü ve İstanbul / Artisans' Mobility, State Control and Istanbul from the Tanzimat to the Second Constitution (1839-1908) 95

Ahmet Yüksel

Düşman Casusları, Fahişeler ve Osmanlı Hafiyeleri Üçgeninde Beyoğlu'nda Bir Alman ve Birahanesi (1916-1918) / A German and His Brasserie in Beyoğlu within the Triangle of Enemy Spies, Prostitutes and Ottoman Sleuths (1916-1918) 129

Serhan Afacan

Workers as Petitioners: Discursive Practices of Iranian Textile Workers, 1906-1941 / Dilekçeciler Olarak İşçiler: İranlı İşçilerin Söylemler Pratikleri, 1906-1941 157

Yüksel Alper Ecevit

Democratic Transitions and the Military: Evidence from Spain and Turkey / Demokrasiye Geçiş ve Ordu: İspanya ve Türkiye Karşılaştırması 179

BELGELER / DOCUMENTS

Günay Korkmaz Samıkıran

Şam Hazinesi'nin H. 1152 (M. 1739-40) Tarihli Muhasebe İcmali 205

ÇEVİRİLER / TRANSLATION

Marc Van De Mieroop (Çev. / Trans. Gökhan Kağnıcı)

Babil Felsefesi Üzerine Tezler 231

YAYIN TANITIMI / BOOK REVIEWS

İsmail Aka

Muhammed Mehdi-i Buruşeki, Berresi-i Reveş-i İdari ve Âmuzeş-i

Reb-i Reşidî (Reb-i Reşidî'nin İdarî ve Eğitim-Öğretim Tarzı

Hakkında Bir Araştırma), Meşhed 1365 /1986 h.ş. 150shf. 259

ON THE BURIAL MOUNDS OF ULAAN KHERMIIN SHOROON BUMBAGAR (MAYKHAN UUL) AND SHOROON DOV IN MONGOLIA

Anıl Yılmaz*

Abstract

As archaeological researches increase about Early Medieval burial sites around Altai and Tengri (Tien shan) mountains, our information about early Turkic tribes becomes more reliable. One of the cases that will help to enhance our understanding is the burial mounds found recently in Mongolia, named as Shoroon Dov and Ulaan Khermiin Shoroon Bumbagar.

Kurgans were excavated by joint archaeological teams in 2009 and 2011. They are close in proximity on both site of the river Tola. Also the artifacts of kurgans constitute an important source for the history of Tola valley around 630 CE. even for Orhon Uighur Khaganate (Ötüken/Great Uyghur Khaganate) established after 744 CE.

It must be admitted that every archaeologist studying the objects of the Gök Türks¹ has a cherished dream to find the grave of one of the great steppe rulers. Sometimes this seemingly innocent vanity prevents the archaeologist from truly interpreting the archaeological artifacts. Thus, after the discovery of the Ulaan Khermiin Shoroon Bumbagar kurgan, some archaeologists claimed the idea that it should belong to one of the rulers of the Gök Türks.

In this article, based on the archaeological materials of this kurgans and comparing it with the artifacts of other burials dated to the same period, we try clarify to whom and the which civilization these burials might have belonged to.

Keywords: Shoroon Dov, Ulaan Khermiin Shoroon Bumbagar, Maykhan Uul, Pu-ku Yi-tu, Turkic kurgan

* Prof. Dr., *Izmir Katip Celebi University, Faculty of Humanities and Social Science, Department of Turk Islamic Archaeology*, 35620, Balatçık, Çiğli-Izmir/Turkey, yilmazanil@yahoo.com, Orcid ID: 0000-0002-9722-0012

¹ Although its usage is controversial since Bang's article (W. Bang-Kaup, *Über die Köktürkische Inschrift auf der Südseite des Kül Tägün-Denkmal's*, Otto Harrassowitz, Leipzig 1896), in this paper for the sake of disambiguation I prefer using the term Gök Türk (after Tekin [Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, Ankara 1988, p. 9, 37, as he is offer K.T. east face line 3, B.K east face line 4) to denote the Eastern Turkic confederation ruled by A-shi-na Clan to distinguish it from the other early Turkic nomadic tribes of the same historical period. For western part of Turkic Confederation is preferred the name "On Ok".

Moğolistan'da Bulunan Ulaan Khermiin Shoroon Bumbagar (Mayhan Uul) ve Shoroon Dov Kurganları Üzerine

Öz

Altay ve Tanrı dağları (T'ien shan) civarında Erken Orta Çağ göçerleri ile ilgili arkeolojik araştırmalarımız arttıkça, Eski Türklerle ait bilgilerimizin de daha güvenilir hale gelmeye başladığını söyleyebiliriz. Bu konuda bilgi üretmemize yardımcı olan çalışmalardan biri, Moğolistan'da Shoroon Dov ve Ulaan Khermiin Shoroon Bumbagar olarak adlandırılan kurganların kazılarak malzemelerinin ve planlarının bilim dünyasına tanıtılması olmuştur.

Kurganlar, 2009 ve 2011 yıllarında çok uluslu ekiplerce kazılmışlardır. İki kurgan birbirine yakın mesafelerde, Tola nehrinin her iki yakasında yer almaktadırlar. Kazı malzemeleri, sadece 630 yılı etrafında Tola vadisinde dönen siyasi gelişmelerle ilgili değil, aynı zamanda 744 yılından sonra kurulan Orhon Uygur Kağanlığı (Ötüken / Büyük Uygur Kağanlığı) tarihi için de önemli bilgiler içermektedir.

Şunu belirtmek gerekir ki, Gök Türk arkeolojisi ile ilgilenen bütün arkeologların gönlünde, bozkırın büyük idarecilerinden birinin mezarını bulmak özlemi yatmaktadır. Ancak oldukça masum görünen bu istek, bazen arkeolojik malzemeleri doğru yorumlamanın önüne geçmektedir. Bu yüzden, Ulaan Khermiin Shoroon Bumbagar kurganının keşfi, bazı arkeologları derhal kurganın Gök Türk idarecilerinden biri olduğu düşüncesine itmıştır.

Bu çalışma, kurganlardan çıkan malzemeleri dönemin diğer kurganlarından çıkan malzemelerle karşılaştırarak mezarların gerçekte hangi uygarlığa ve kime ait oldukları konusuna bir açıklık getirmeye çalışacaktır.

Anahtar Kelimeler: Shoroon Dov, Ulaan Khermiin Shoroon Bumbagar, Maykhan Uul, Pu-ku Yi-tu, Turkic kurgan

Introduction

In the years of 2009 and 2011 in Bayannuur Somon of Bulgan Aymak in Central Mongolia, the members of a Russian – Kazakh – Mongol joint expeditions conducted an excavation of two burial mounds located on the east and the west banks of Tola river (Map 1). These kurgans were dated to the interregnum period of the Gök Türks.

The kurgan referred as Shoroon Dov, was excavated by Mongolian and Russian archaeologists in 2009 and its results were published a year later.² The other one located at the west bank of the river was excavated by a Mongolian and Kazakh archaeological group. To avoid possible confusion with the first one the Kazakh

² S.V.Danilov & A.İ.Burayev & B.G.Saganov & A Oçir & L.Erdenebold & H. Batbold, "Kurgan Shoroon Dov i ego mesto v obşey sisteme arheologičeskikh pamyatnikov Tyurkskoy epohi Tsentrolnoy Azii", *Drevniye Kulturi Mongolii i Baykalskoy Sibiri - Materiali Mejdunarodnoy Naučnoy 20-23 Sentyabrya 2010 g., Tsentralnaya Azija i Pribaykale v Drevnosti - İornik Naučnih Trudov*, Vıpusk 4, (Ulan-Ude 2010), pp. 254-257.

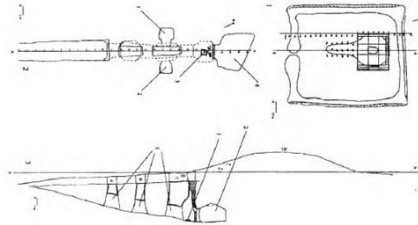
archaeologists referred to this kurgan as Maykhan Uul in their publications, on the other hand, Mongolian colleagues preferred to name the same burial mound as Ulaan Khermiin Shoroon Bumbagar or shortly Shoroon Bumbagar.³ We will dwell on both the differences and the similarities of these sites further in the article.

Map 1: The map points to some excavation sites around Tola river: At the western bank Ulaan Khermiin Shoroon Bumbagar; at the eastern bank Shoroon Dov and and Khermen Denzh city.

Plan 1: Plan, section and chamber room of Shoroon Bumbagar (after Seregin 2017: ill. 3)⁴

Plan 2: Plan and section of Shoroon Dov (after Danilov et. al. 2010: ill. 1)⁵

Dating

Probably the architectural structure of both kurgan located in Mongolia confused archaeologists about the origins of the culture. During the excavation of

³ A. Oçir & L. Erdenebolt, *Şoroon Bumbagarın Bunbant Orşunulga* (The Tomb of Shoroon Bumbagar), Xarxorum Muzeı, Kharakhorum 2018.; A. Oçir & Ts. Odbaatar & L. Erdenebold & B. Anhbayar, *Mongol Ulsın Hutag Dab Uygurçundın Arheologıyn Durşgal*, Ulaanbaatar 2019, pp. 158-186.; S. Karcaubay & C. Karcaubay, “Göktürk’ün toprak halkı”, *Atlas*, S. 238, İstanbul 2013, pp. 62-76.

⁴ N.N. Seregin, ““Elitniye” pogrebalniye kompleksı Tyurkskogo vremeniv Mongolii: itogi i perspektivi issledovaniy”, *Teoriya i Praktika Arheologičeskib İssledovaniy*, No. 2 (18), İzdatelstbo Altayskogo Gosudarstvennogo Universiteta, Barnaul 2017.

⁵ S.V.Danilov & et. al., “Kurgan Şoroon Dov i ...”,

Shoroon Dov both architecture and artifacts deceived archaeologists about the precise date. The proximity of the city of Ulaan Khermin which belongs to the Khitans, led the archaeologist to believe kurgan belongs to one of the city fathers.⁶

The archaeologists who excavated the Shoroon Bumbagar, claims that this site is of the Ancient Turk Chieftains (Beghs) dated around 7th century CE.⁷ Some argue that this site belongs to one of the Gök Türk Kaghans (or Beghs).⁸

Technical analyses such as luminescence measurements reveal two different dates. Terracotta figurines indicate the date to be circa 670 CE (± 70) and circa 550 CE (± 110). Some of the figurines exhibit color changes, this observation prompted the scientist to apply an alternative dating process. The analyses of the mortar resulted in the dating to be circa 740 CE (± 130).⁹ Solongo's results can be interpreted as the figurines and kurgan structure were finished in two different time periods. These findings suggest that kurgan should to be dated the second half of the 7th century CE. The construction techniques of the terracotta figurines give also some clues about the period of the kurgan. Glazed figurines were used by the Tang dynasty after the 8th century CE. None of the figurines has a glaze in both of these kurgans. So if we consider the luminescence measurement, figurines were made in China and must be brought to Mongolia before the 8th century CE.

Coins found in kurgan can also give an idea about dating. They look similar to Byzantium coins around 630 CE. but their technique of mint can be compared to early Arabic coins. Umayyad modeled their first coins after Sassanid and Byzantine samples. If our assumption is correct, the coins point to just after 650 CE.¹⁰

Thus, both coins and luminescence measurements suggest that kurgan were built in the second half of the 7th century.

On the other hand Shoroon Dov kurgan has important clues to the dating process. The Chinese inscription discovered at the entrance of the chamber room points to the one who this burial belongs to and the exact date of the mound. The text of the inscriptions (ill. 1) clearly signify that it belongs to Yi-tu, the Chieftain (Begh) of Pu-ku tribe who died in the year 678 CE.¹¹

⁶ S.V.Danilov & et. al., "Kurgan Şoroon Dov i ...", p. 256.; İ.L. Kızlasov, "Naçalo obsujdeniya materiaolb grobnitsı Mayhan-Ul", *Voprosı Tyurkologii*, No. 2, (Moskva 2012), p. 102.

⁷ K. Sartkojauly & A. Oçir & R. Erdenbold & J. Karjaubayuly, "Drevnetyurskiy mavzoley rannego srednekovya", *Voprosı Tyurkologii*, No. 2, (Moskva 2012), p. 82.; A. Oçir & L. Erdenebolt, *Şoroon Bumbagarın Bumbant Orşunlga ...*, p. 15.

⁸ Yaşar Çoruhlu, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları*, İstanbul 2016, p. 234.

⁹ Saran Solongo, Ayudai Ochir, Saran Tengis, Kathryn Fitzsimmons, Jean-Jacques Hublin, "Luminescence dating of mortar and terracotta from a Royal tomb at Ulaankhermiin Shoroon Bumbagar, Mongolia", *Science and Technology of Archaeology Research*, Vol. 2, Issue 2, (2016), pp. 1, 8.

¹⁰ I would like to thank to my colleague Ass.Prof. Melda Ermis for interpretation of the coins.

¹¹ Enxue Feng, "Textual Research on epitaph of Pugu the governor of Jin Wei prefecture area found in Mongolia", *Cultural Relic*, Vol. 5, (2014), p. 84.

Illustration 1: Shoroon Dov artifacts, Epitaphs found in front of the Chamber room (Zanabazar Museum, Ulaan Baator - Mongolia)

It is apparent that both kurgans are dated the second half of the 7th century CE. This information is aligned with the findings of the archaeologists who conducted the excavation of these sites. This period is also known as an “interregnum period” of Gök Turks.

Illustration 2: Shoroon Dov artifacts, Heavenly King (Tian Wang), female and male attendants, Central Asian (Sogdian ?) figurines (Zanabazar Museum, Ulaan Baator - Mongolia)

Illustration 3: Shoroon Dov artifacts, Terracotta cavaliers (Zanabazar Museum, Ulaan Baator - Mongolia)

Illustration 4: Shoroon Dov artifacts, Terracotta apotropaic and natural animals made of wood. (Zanabazar Museum, Ulaan Baator - Mongolia)

Illustration 5: Shoroon Bumbagar artifacts, Heavenly Kings (Tian Wang) on both sides and apotropaic animals in the middle (Harhorin Museum, Mongolia)

Illustration 6: Shoroon Bumbagar artifacts, Female and male attendants in Chinese (T'ang period) costumes (Harhorin Museum, Mongolia)

Illustration 7: Shoroon Bumbagar artifacts, Terracotta cavaliers found in the niches (Harhorin Museum, Mongolia)

When the artifacts of Shoroon Dov (ill. 1 - 4) and Shoroon Bumbagar (ill. 5 - 7) compared with each other, the similarity between two kurgans will become more apparent. But again there are differences:

1. The dromos of the Shoroon Dov is constructed plainly. On the other hand, the walls of the dromos of Shoroon Bumbagar display figures like tiger, dragon, cavalries, adjutants and pictures like lotus, temple, demon, etc.

2. Both burial sides are planned with similar aspects: dromos, arches over the dromos, niches just before the chamber room. In addition to this, Shoroon Dov encircled with a rectangular ridge, probably in order to avoid floodwaters. Shoroon Bumbagar has no such a ridge.

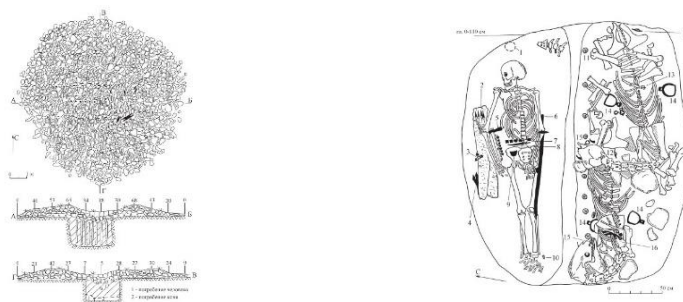
3. In Shoroon Bumbagar the cremation was chosen to bury the dead person but in Shoroon Dov there is no trace of burial at all. There is only an epitaph lead

us to think this burial ground is belong to Yi-tu, Chief of Pu-ku.¹²

4. Besides, there is an important point that is not mentioned in publications: a human and a canine skeleton found in front of the chamber of the kurgan of Shoroon Bumbagar. They are located in higher elevation above the dromos ground surface so it is understood that the remains appeared to be a result of a burglary attempt committed a long time ago. To avoid confusion it must be stated that these remains are not in-situ and they are not a result of sacrificial practices. This information was revealed in interview with the archaeologist who participated the excavation of kurgan.¹³

5. No weapons were found in both kurgans.

Both kurgans display clear features that cannot be attributed to those belong to the Gök Türk culture and burial structures. Turkic kurgans dated to this period, in general, are placed underground and contain deceased warrior and his belongings such as his horses and equipment to be used in the afterlife. Entire site elevated around 1 m. above the ground and covered with rocks (plan 3).¹⁴

Plan 3: Jolin I, Kurgan 9. Tasanti, Kos Agac - Gorno Altay / Russia Federation
A traditional Turkic kurgan which belongs to a Chieftain, with materials (horses, weaponry, etc.) to be used in afterlife. (After Kubarev 2005:Tabl. 58, 59)¹⁵

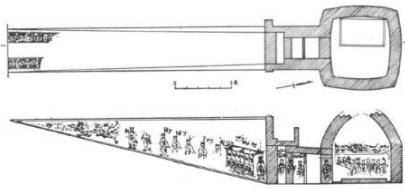
¹² In fact, the Gök Türk constructions associated with the funeral rite consisted of two features: A burial place called kurgan, and the other is a cultic site where a ritual of farewell to the dead was held (Anil Yılmaz, “Some remarks on the term balbal of Ancient Turks”, *Cihannuma*, Sayı IV/1, (2018), p. 2). Gök Türks named this ceremony which performed in cultic sites as yogh-ash (funeral feast) ceremony. Thus the ashes found in some cultic sites should belong to the hearth in order to prepare food for the participants and the bones not to the dead, but to the sacrificed animals. Yet those cultic sites are not burial places. Some information in Chinese annals (Liu Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, (Trans.: Ersel Kayaoğlu - Deniz Banoğlu), İstanbul 2011, p. 64) about the cremation practice of Turkic tribes must be misinterpret by the researchers.

¹³ I would like to express my gratitude to my Mongolian colleague Dr. L. Erdenebold.

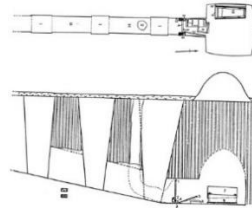
¹⁴ This information is derived from kurgans belong to Turkic Tribal Chieftains so far no kurgan has been discovered of Turkic “Kaghan”.

¹⁵ Gleb V. Kubarev, *Kultura Drevnih Tyurok Altaya – po Materialam Pogrebalnih Pamyatnikov*, Novosibirsk 2005.; Gleb V. Kubarev, “Pogrebalniye pamyatniki drevnih Tyurok v doline r.Har-Yamaatin-gol (Severo-zapadnaya Mongoliya)”, *Arheologičeskiye Vesti*, No: 22, (Sankt Peterburg 2016), pp. 120-121.

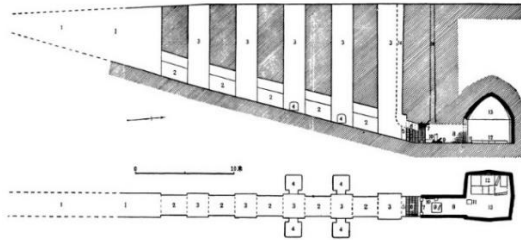
If we compare the plans 1, 2 and 3, it is clear that Shoroon Dov and Shoroon Bumbagar do not reflect traditional Turkic burials. On the contrary similar kurgans can be observed in China under the reign of Wei, Sui and T'ang dynasties (Plan 4).¹⁶

A burial mound belong to Ru-ru Princess (plan and western wall section) 550 CE. Eastern Wei Dynasty, Cixian, Hebei (after Fong 1991: fig. 2)¹⁷

A burial mound belong to Li He (plan and western wall section) 582 CE. Sui Dynasty, Sanyuan, Shaanxi (after Fong 1991: fig. 5)¹⁸

A burial mound belong to Zhang Shi-gui (plan and western wall section) 658 CE., T'ang Dynasty, Liquan, Shaanxi (after Fong 1991: fig. 6)¹⁹

8

Plan 4: Some kurgan plans and sections of Wei, Sui and T'ang period dynasty members in China

Similarities of the kurgans in Mongolia and China

Two kurgans found in Mongolia are situated along the north-south axis just like in China. Dromos provides a passage way to the chamber room from the south axis. Deceased is placed in the western part of the chamber room. The length of the dromos is correlated to the size of the kurgan. As the dromos lengthens, arches are placed in order to avoid collapse of the ceiling.

The pictures which are found on the walls of the dromos, can also be seen as part of the Chinese culture. The dromos walls have been pictured since the Western Han Dynasty so Wei, Sui, and T'ang dynasties followed the same tradition (ill. 8).²⁰ Frescoes in Shoroon Bumbagar are nearly identical with the ones in T'ang dynasty (ill. 8, 9).

¹⁶ Kızlasov, "Naçalo obsujdeniya materiaolb grobnitsı Mayhan-UI", pp. 98, 103.

¹⁷ Mary H. Fong, "Antecedents of Sui-Tang burial practices in Shaaxi", *Artibus Asiae*, Vol. 51, No. 3/4, (1991), 147-198.

¹⁸ Mary H. Fong, "Antecedents of Sui-Tang burial practices..."

¹⁹ Mary H. Fong, "Antecedents of Sui-Tang burial practices..."

²⁰ Tonia Eckfeld, *Imperial Tombs in Tang China, 618-907 - The Politics of Paradise*, London-New York 2005, p. 39.

The burial chamber is also identical to Chinese tradition. Cremated remains of the deceased²¹ are placed in a wooden box and again positioned in the western section of the chamber room.

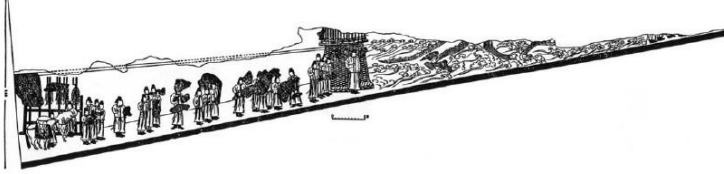

Illustration 8: 23.7 m. long composition on the Eastern wall of the dromos of Yong-tai's burial mound. 706 CE. T'ang Empire (After Eckfeld 2005: fig. 7.4)²²

Detail from the composition of "Seven Eunuch from the Khan Palace" 166 x 140 cm. Burial mound of Yi-de, 706 CE. (After Eckfeld 2005: fig.4.1)

Detail from the composition of "Lady Fang and Bridesmaids" 127 cm. Burial mound of Li Xi-an, 706 - 711 CE. (After Eckfeld 2005: fig.8.3)

Illustration 9: Details from the compositions on the dromos walls of different kurgans from the T'ang period.

Chinese - Turkic relations around 630 CE.

In the second half of the 7th century CE. Chinese culture and military power became dominant over the Turkic tribes. The war of Yin-shan (630) lost by Il Kaghan (Ilig Kaghan), resulted in the relocation of the Turks to the Ordos region. Furthermore, Turks were forced to accept Emperor T'ai-Tsung as their own leader.²³

Kurgan Shoroon Dov and Shoroon Bumbagar were built during these events. Circumstances indicate that Turks were unable to form power in the steppe. Even

²¹ Cremation process was not applied in Han period but these practices were allowed during the T'ang period. The fact that Buddhism was the official state religion by the T'ang Empire, they allowed this doctrine to spread and large numbers of Chinese to practice cremation (Christina Han, "Cremation and body burning in Five Dynasties China", *Journal of Chine Studies*, No. 55, July. 2012, s. 3). This practice continued until the Qing Dynasty. Excavations at the burial complex of 2nd Qing Emperor Huan-tai-ji (and his wife Empress Xiao-duan-wen) revealed well-preserved crematorium centers (<https://whc.unesco.org/en/list/1004/documents/>).

²² Tonia Eckfeld, *Imperial Tombs in Tang ...*

²³ Ahmet Taşağul, *Gök-Türkler II (Fetret Devri 630-681)*, Ankara 1999, pp. 14-15.

their bows and arrows were collected by the Emperor.²⁴ The void of power in the steppe required restructuring of new power. This was to become either by Chinese intervention or existing dynamics of the steppe. The historical recordings display extensive Chinese leadership. Northern regions were divided into 6 states and administered under the name “Jimi system”.²⁵ According to the inscription excavated from Shoroon Dov, river Tola basin was given to Pu-ku Tribe.²⁶

Pu-ku is one of the well-known tribe among the 9 tribes which were located in the North. Yi-tu became a leader of the Pu-ku since his grandfather was the leader of the Tribe. Yi-tu was born in 635 and died in 678. During his time, A-shi-nas surrendered to the T’ang dynasty and forced to locate to the Ordos region. Yi-tu’s life coincide of the interregnum period of Ancient Turks.²⁷

Who were the kurgans belong to?

As we have stated above some researchers think that Shoroon Bunbagar belongs one of the Turkic Bey (or Kagan). Another thesis claims that the kurgan belongs to a father of Pu-ku Yitu whose burial mound is on the other bank of the Tola river.²⁸

In order to give an opinion for this question, kurgan architecture and the interpretation of artifacts must be accurate. Unlike the ancient Turks, Buddhist traditions did not allow any material, such as a weapon, to be left in the grave, which made people away from being virtuous. Whether it is a woman or a man's grave, who is converted to Buddhism, it is not possible to find combat equipment such as bow and arrows or swords in kurgans. Apparently Buddhists do not wish to be accompanied by any weapons during to journey to Nirvana. Just like our kurgans are free of weapons.

The inscription in Shoroon Dov kurgan points direct ownership of Yi-tu. But without inscription it is hard to determine the gender of the deceased who cremated in Shoroon Bumbagar. However, the practices such as the frescoes over the dromos that push Shoroon Bumbagar mound closer to the Chinese culture. Both side of dromos wall and the arches full of pleasant vistas, nature, horses and attendants.²⁹

²⁴ Liu Mau-Tsai, Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri, p. 240.

²⁵ Lyndon Arden-Wong, “Tang governance and administration in the Turkic period”, *Journal of Eurasian Studies*, Vol. VI, Issue 2, 2014, p. 9.

²⁶ Wang Zhenping, “Ideas concerning diplomacy and foreign policy under the Tang Emperors Gaozu and Taizong”, *Asia Major*, Vol. 22, No. 1, 2009, s. 257.; Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler II (Fetret Devri 630-681)*, Ankara 1999, p. 42.

²⁷ Enxue Feng, “Textual Rearch on epitaph of Pugu ...”, p. 84.

²⁸ Baatad Gonçigiyın Batbold, *Martagdsan Pugu Aymag*, Ulaanbaatar 2017, s. 34.

²⁹ As we have tried to explain above, Chinese kurgans are built with similar perspective. Buddhism influences avoid presence of weapons and such but the walls of the dromos of the Prince kurgans adorned with hunting, armed guards or war scenes (Tonia Eckfeld, *Imperial Tombs in Tang China ...*, s. 39; plate 10; fig. 6.9).

Illustration 10: Ulaan Khermiin Shoroon Bumbagar (Maykhan Uul) burial mound
Bayannuur, Bulgan / Mongolia

One more thing about Shoroon Dov kurgan. It is not only free from paintings but also there is no burial inside the chamber room. Why the members of Pu-ku tribe performed such a ritual is yet mystery.

On the other hand Shoroon Bumbagar, both with a cremated body and the paintings over the dromos reflects complete Chinese burial traditions. Then it is possible that this tomb belongs to a Chinese. If the situation is as we claim, then whom it would be in the kurgan?

Illustration 11: Pictures on dromos of Shoroon Bumbagar
Some male attendants in Chinese custom. Bayannuur, Bulgan / Mongolia

Marriages with the Chinese Princesses

It is well known that Kingdoms do establish kinship through marriages. Both Chinese and Turks used this tradition in order to establish support among domestic and foreign relations.³⁰ Chronicles point out that marriage affairs have begun just

³⁰ Tuncer Baykara, "Türk şehircilik tarihinden: Hatun şehirleri?", *TTK Bellesten*, XLIV, S.175, (1980), p. 499.

after the Ancient Turkic formation over the northern steppe:

A revealing example is Eastern Turkic Kagan Sse-Kin's promise to give his daughter to Northern Chinese Emperor T'ai-Tsu. However, Northern Ts'i wanted to interfere with this agreement and try to spoil the arrangement. Northern Ts'i Emperor offered infinite gifts to Sse-Kin and asked him to give his daughter to himself. It never happened.³¹ The first request by the Turks happened in 579 CE. Emperor Tsing-ti, in the first year of Ta-Siang, agreed to give Yü-wen's daughter Ts'ien-kin Kung-çu to the Kaghan of T'u-kü (Turks) T'a-Po.³² T'u-li Kaghan was serving as a vice-Governor (Şad), his father Shih-pi Kaghan wedded him to a Sui princess Huai-nan.³³ Both parties had their own expectations from this arrangements.

Marriages made with Chinese continued to be practiced in the Uyghur period as well. 2nd Kaghan of Uyghur Khaganate Tengri'de Kut Bolmuş İl İtmiş Kagan (Bayan Chor / Mo-ho-chuou (747-759), married with Chinese princess of Ning-kuo, the second daughter of Tsu-tsong in 758 CE. This marriage strengthened an alliance between the Uyghur and T'ang Dynasty of China. Therefore T'ang Dynasty has secured a safe zone in the northern steppes. This arrangement created a prestigious position for Uyghur as well. These marriages also created a profound impact on the Uyghur dynasty. Alp Kutluk Bilge (Tun Baga Tarkan 779-789) married with Shian'an Princess in 787 CE. and descendants of the dynasty were the result of this marriage. When the Princess died in 808 CE., she was the first member of T'ang royal family, who lived among the Uyghur for 21 years and died. There were 6 marriages with Chinese Royalty in the time of Uyghur.³⁴

There are quite a lot of information about the marriages in the records. Some of the promises were held but some was not fulfilled. We would like to draw your attention to the question of what happened to the remains of the deceased Princesses. It was unlikely that the remains were sent back to China.

Conclusion

When we consider all the findings and data about the period, we can drive how Yi-tu lived and died. Just like Gelanboyan, his son tsi-fu and his grandson Yi-tu must have had T'ang approval to be the ruler of the territory in order to stay in Jimi system. Unlike his father and grandfather, Yi-tu was raised in T'ang Palace in his youth. After his father -Tsi-fu's- death, he was appointed to rule the Pu-ku. It is apparent from the records that Yi-tu ruled with confidence. When it comes to foreign policies he preferred to align himself with Chinese foreign policy. He even joined with the army of Emperor Tai-tsong and Kao-tsong to fight in Chinese

³¹ Liu Mau-Tsai, Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri, p. 25.

³² Liu Mau-Tsai, Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri, p. 31.

³³ Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler II* ..., p. 16.

³⁴ Colin Mackerras, "Uyghur-Tang Relations 744-840", *Central Asian Survey*, Vol. 19, No. 2, (2000), p. 229-230.

foreign wars. In 658, he assisted Chinese against the up rise of On Ok leader A-shi-na Hou-lou. He also supported the T'ang army against the Tibet wars in 666 and 670. In return for his efforts, Chinese Emperor grant him to attend the ceremony of offering to the Sky.³⁵ 3 generations of help and support assured the Pu-ku tribe some certain benefits. We know that the China gave the privilege to the Northern Tribes by sending a Chinese Princesses. By the way of marriages, China reward the Tribes who choose to be loyal to China.

The construction of the kurgans coincides with the interregnum period of Ancient Turks. As we observe from the Chinese records, there was an apparent power shift in the region. Nomadic Tribes sometimes joined to On Ok sometimes they declared loyalty to Eastern Turks but eventually wanted to formulate independence. The T'ang administration should have searched an alternative ruler rather than Turks when it came to the steppe. They wanted to benefit from the Jimi system as long as possible. But they probably knew that this system was not sustainable. Sir Tardush tribes were the alternative candidate to fulfill this policy. I-nan Kaghan a leader of the Sir Tardushs, was planning to marry a Chinese Princess.³⁶ Even though this marriage has never happened, Tribes clearly knew that the best way to become the leading Kaghan in the steppe was through marriage with Chinese court.

It is clear that when Turks were forced to locate to the Ordos region, Tola river valley was the homeland of T'ie-le/Uyghur (Pu-ku) tribes. Uyghurs can also be considered alternative tribes to rule the region but the well-organized structure of Turks in Ordos, made them indispensable in the eyes of Chinese.

Considering cultural, political and even military acts of both sides, help us to understand how the relationship progress among Chinese – Turks and Uighurs. So the cremated remains found in Shoroon Bumbagar must belong to Buddhist Chinese princess who was sent as a bride to one of the T'ie-le / Uyghur tribes (Pu-ku³⁷) during the interregnum period.

The failure of Jimi system actually stems from the idea of omission of conveniently chosen data. Some of the wrong decisions relating to northern tribes and the rise of the Turks in Ordos, indicates the failure of Jimi system. By simply stating, Chinese bureaucrats did not want to record any questionable decisions to the imperial chronicles because the consequences would be too severe for them.

³⁵ Enxue Feng, "Textual Rearch on epitaph of Pugu ...", pp. 84-86.

³⁶ Ahmet Taşağul, *Gök-Türkler II* ..., p. 102.

³⁷ Pu-ku was originally one of the T'ie-le tribes, but later joined the union that founded the Uighurs (Peter B. Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, Wiesbaden 1992, s. 155-156). In some sources it is accepted directly as Uyghur Tribe (W. B. Henning, "Argi and the 'Tokharians'", *Bulletin of the School of Oriental Studies, University of London*, Vol. 9, No. 3, (Cambridge 1938), p. 555; Edouard Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, İstanbul 2013, p. 83.).

If our hypothesis is correct and the kurgan belongs to Chinese Princess, then whose wife she would be? We suggest that the occupant of the kurgan is not the wife of Yi-tu, lying in Shoroon Dov, actually she is the mother of Yi-tu. This fiction, explains why the Chinese accepted Yi-tu readily and why he feels so close to Chinese customs. If we review our historical information, the Crown Prince mostly being hosted by the reigning empires as Assyrians, Romans or Ottomans. This practice happens due to facilitate proper relations between Empires. As in the past, this practice sometimes might have caused unwanted consequences and Princes may desire to act more independently when they returned to their country. And we know that Yi-tu was also hosted by T'ang administrators. But he was significantly different compare to other Princes. His mother was Chinese, his mother language was Chinese and because he was crown prince he was raised in China. Circumstances made Yi-tu, more concentrated on Chinese policies and traditions. Therefore when he was sent to Chinese Palace he must have felt at home. Furthermore from the practices of the burial mound, we can assume that he was converted to Buddhism. He associated with Chinese tradition and culture since his time in the Chinese Palace. His willingness to accept and implement Chinese policies, not only come from good judgment but also blood relations.

So we can comment on why Yi-tu's tomb is empty: Although Yi-tu was raised up by the Chinese traditions, he was the last big Chieftain of his tribe because Gök Türks raised again. Yi-tu is become a very Buddhist under the assimilation of China even his members of his own tribe were disturbed what is going on around. So those who prepared the tomb wanted to bury him according to their traditions (Turkic) and they did not put his body into this burial mound. Yet we do not have information about whether Yi-tu's body is cremated or not.

Illustration 12: Another kurgan just beneath the Shoroon Bumbagar Bayannuur, Bulgan - Mongolia

The conflict between Turkic Tribes was greatly manipulated by Chinese administrators. Sending a bride one of those Tribes, clearly indicates Chinese preference. We can say that this strategy failed or was not as effective as the Chinese expected. If the two Pu-ku kurgans were built under Chinese assimilation as we

claim, we can understand why other northern Turkic Tribes followed Yağlakar instead of Pu-ku in 744 CE. It is also predictable after independence Uyghur administrators preferred Manichaeism to Buddhism simply they did not want to repeat their experience while they were under control of the Pu-ku.³⁸

There is another kurgan (ill. 12) just beneath the Shoroon Bumbagar. Although it is not appropriate to give any opinion without excavation, this kurgan must belong to Tsi-fu, the father of Yi-tu or the husband of the Princess who lies in Shoroon Bumbagar.

References

- Arden-Wong, Lyndon, "Tang governance and administration in the Turkic period", *Journal of Eurasian Studies*, Vol. VI, Issue 2, (2014), pp. 9-20.
- Bang-Kaup W., *Über die Köktürkische Inschrift auf der Südseite des Kül Tügin-Denkmal*, Otto Harrassowitz, Leipzig 1896.
- Batbold, Baatad Gonçığıyn, *Martagdsan Pugu Aymag*, Mongolın Arheoloğıdın Holboo, Ulaanbaatar 2017.
- Baykara, Tuncer, "Türk şehircilik tarihinden: Hatun şehirleri", *TTK Belleten*, XLIV, No.175, (1980), pp. 497-510.
- Chavannes, Edouard, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, Çev.: Mustafa Koç, 2. Edition, Selenge Publications, İstanbul 2013.
- Çoruhlu, Yaşar, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016.
- Danilov, S.V. & Burayev, A.İ. & Saganov, B.G. & Oçir, A. & Erdenebold, L. & Batbold, H., "Kurgan Şoroon Dov i ego mesto v obşey sisteme arheoloğışeskih pamyatnikov Tyurkskoy epohi Tsentrolnoy Azii", *Drevniye Kultury Mongolii i Baykalskoy Sibiri - Materialy Mejdunarodnoy Nauçnoy 20-23 Sentyabrya 2010 g., Tsentralnaya Azıya i Pribaykale v Drevnosti - İornik Nauçnıy Trudov*, Vıpusk 4, Buryat State University Publishing Department, Ulan-Ude 2010, pp. 254-257.
- Eckfeld, Tonia, *Imperial Tombs in Tang China, 618-907 - The Politics of Paradise*, Routledge Curzon Publish, London-New York 2005.
- Feng, Enxue, "Textual Rearch on epitaph of Pugu the governor of Jin Wei prefecture area found in Mongolia", *Cultural Relic*, Vol. 5, (2014), pp. 83-88.
- Fong, Mary H., "Antecedents of Sui-Tang burial practices in Shaaxi", *Artibus Asiae*, Vol. 51, No. 3/4, (1991), pp. 147-198.
- Golden, Peter B., *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, Wiesbaden 1992.
- Han, Christina, "Cremation and body burning in Five Dynasties China", *Journal of Chine Studies*, No. 55, July 2012, pp. 1-22.
- Henning, W. B., "Argi and the "Tokharians"", *Bulletin of the School of Oriental Studies, University of London*, Cambridge University Press, Vol. 9, No. 3, (1938), pp. 545-571.
- ICOMOS 2004, <https://whc.unesco.org/en/list/1004/documents/>

³⁸ Anıl Yılmaz, "Bilge Kağan'a atfedilen taç ve (Doğu) Gök Türklerin Budizm'e yaklaşımı", *Art-Sanat*, S. 11, (2019), 403, 410.

- Karcaubay, Sartkojauli & Karcaubay, Cantekin, “Göktürk’ün toprak halkı”, *Atlas*, S. 238, (İstanbul 2013), pp. 62-76.
- Kızlasov, İ.L. “Naçalo obsujdeniya materiaolb grobnitsı Mayhan-UI”, *Voprosı Tyurkologii*, No. 2, (Moskva 2012), pp. 95-110.
- Kubarev, Gleb V., *Kultura Drevnih Tyurok Altaya – po Materialam Pogrebalnih Pamyatnikov*, Novosibirsk 2005.
- _____, “Pogrebalniye pamyatniki drevnih Tyurok v doline r.Har-Yamaatin-gol (Severozapadnaya Mongoliya)”, *Arheologičeskiye Vesti*, No: 22, (Sankt Peterburg 2016), pp. 115-129.
- Mackerras, Colin, “Uygur-Tang Relations 744-840”, *Central Asian Survey*, Vol. 19, No. 2, (2000), pp. 223-234.
- Mau-Tsai, Liu, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, (Çev.: Ersel Kayaoğlu – Deniz Banoğlu), Selenge Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2011.
- Oçir, A. & Erdenebolt, L. *Şoroon Bumbagarın Bunbant Orşunulga* (The Tomb of Shoroon Bumbagar), Xarxorum Muzey, Kharakhorum 2018.
- Oçir, A. & Odbaatar, Ts. & Erdenebold, L., & Anhbayar, B., *Mongol Ulsın Hutag Dab Uygurçuudın Arheologiyın Durşgal*, Mongolın Umdesniy Muzey Publication Ulaanbaatar 2019.
- Seregin, N.N., ““Elitniye” pogrebalniye kompleksı Tyurkskogo vremeniv Mongolii: itogi i perspektivi issledovaniy”, *Teoriya i Praktika Arheologičeskib İssledovaniy*, No. 2 (18), İzdatelstbo Altayskogo Gosudarstvennogo Universiteta, (Barnaul 2017), pp. 60-74.
- Sartkojauly, K. & Oçir, A. & Erdenbold, R. & Karjaubayuly, J., “Drevnetyurskiy mavzoley rannego srednevekovya”, *Voprosı Tyurkologii*, No. 2, (Moskva 2012), pp. 80-94.
- Solongo, Saran & Ochir, Ayudai & Tengis, Saran & Fitzsimmons, Kathryn & Hublin, Jean-Jacques, “Luminescence dating of mortar and terracotta from a Royal tomb at Ulaankhermiin Shoroon Bumbagar, Mongolia”, *Science and Technology of Archaeology Research*, Vol. 2, Issue 2, (2016), pp. 234-242.
- Taşagıl, Ahmet, *Gök-Türkler II (Fetret Devri 630-681)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.
- Tekin, Talat, *Orhon Yazıtları*, Türk Tarih Kurumu Publications, Ankara 1988.
- Yılmaz, Anıl, “Some remarks on the term balbal of Ancient Turks”, *Cibannuma*, Sayı IV/1, (2018), pp. 1-18.
- _____, “Bilge Kağan’a atfedilen taç ve (Doğu) Gök Türklerin Budizm’e yaklaşımı”, *Art-Sanat*, No. 11, (2019), pp. 393-414.
- Zhenping, Wang, “Ideas concerning diplomacy and foreign policy under the Tang Emperors Gaozu and Taizong”, *Asia Major*, Vol. 22, No. 1, (2009), pp. 239-285.

KIRIM TEREKE DEFTERLERİ ÜZERİNE MÜLAHAZALAR

Zübeyde Güneş Yağcı*

Öz

Şer'iyye sicilleri araştırmacılar için eşsiz kaynakların başında gelmektedir. Kadı sicilleri olarak da bilinen bu defterler sayesinde araştırmacılar toplumun yapısına ayna tutma imkânına sahip olmaktadır. Sicillerin beledi ve adli konuların yanı sıra merkezden gönderilen emirleri, fermanları içermesi kıymetini daha da artırmaktadır. Bu nedenle sicilleri kullanılarak yapılan çalışmalar uzun yıllardır sürdürülmekte, son yıllarda da ivme kazanmıştır. Kırım Şer'iyye Sicilleri de aynı değere sahiptir. Ancak Kırım Şer'iyye Sicilleri üzerine yapılan çalışmalar yeni sayılabilir. Çünkü sicillerin varlığından haberdar olunması 90'lı yıllara tekabül etmektedir. 1995 yılında Türkiye'ye getirilmesi ile çalışmalar başlamıştır. İlim âlemi böylece sicillerle tanışmıştır. Sicillerin muhtevası ve değeri üzerine başta Halil İnalcık olmak üzere Ahmet Nezihî Turan, Ahmet Cihan-Fehmi Yılmaz, Nuri Kavak makale kaleme almışlardır. Bunları yüksek lisans ve doktora tezleri izlemiştir. Bu araştırmalar sicillerin gerek konu gerekse diplomatik açıdan Osmanlı Devleti'nin bütünlüğü içerisinde yer aldığını göstermektedir.

Siciller içerisinde yer alan tereke defterleri de bu kapsam dâhilindedir. Ancak bazı tereke defterlerinde bazı farklılıklar olduğunu da tespit ettik. Bu defterlerin Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerinde yer alan defterlerle aynilikleri ve farklılıkları makalenin temel problematiğini oluşturmaktadır. Fakat özelde farklılıklar üzerinde daha fazla durulacaktır. Tabii olarak makalenin kaynağını Kırım Şer'iyye Sicilleri oluşturacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tereke defteri, Kırım Hanlığı, Şer'iyye sicili, Osmanlı Devleti

Some Remarks on Crimean Probate Inventories

Abstract

Court records are one of the unique sources for researchers. Thanks to these records, also known as kadı registers, researchers have the opportunity to reflect on the structure of society. The fact that the registers include municipal and judicial issues as well as the orders sent from the center increases their value even more. For this reason, the studies utilizing the registers have been carried out for many years, and gained momentum in recent years. Crimean Şer'iyye Registers have the same value. However, the

* Doç.Dr., *Balıkesir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Çağış Kampüsü, 10145, Altieylül-Balıkesir/Türkiye*, zyagci@hotmail.com, Orcid ID: 0000-0002-5690-1591

studies on Crimean şer'iyye registers appear recently, whereas the existence of those registers have been known as of 90's. The scientific works on these records started after Crimean şer'iyye registers were brought to Turkey in 1995. Pioneered by Halil İnalçık, several scholars like Ahmet Nezihî Turan, Ahmet Cihan-Fehmi Yılmaz and Nuri Kavak wrote articles on the content and value of the registers. These studies were accompanied by master's and doctoral theses. These studies show that the Crimean registers have been in line with those from other regions in terms of their content and recording practices.

Probate inventories in the registers are also within this scope. However, we so found that there were several differences in some probate inventories. The uniformity and differences of these sources constitute the main problematic of the article. But in particular, the differences will be more focused. Naturally, the source of the article will be Crimean şer'iyye registers.

Keywords: Tereke registers, Crimean Khanate, Şer'iyye registers, Ottoman State

Kırım şer'iyye sicillerinin sayısı 121'dir¹. Tarihçilerin Kutbu Halil İnalçık Hoca, *Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri Bulundu* başlıklı makalesi ile sicillere dikkat çekmiştir. O zamana kadar üzerinde çalışma yapılmayan sicillerin uzun bir geçmişi olduğu böylece anlaşılmıştır. Siciller 1782 yılında General Potemkin'in Çariçe Katerina'nın Kırım'ın ilhakına dair okuduğu fermanla Rusların eline geçmiştir. Aslında Ruslar daha önce de birkaç defa Or Kapıyı geçerek Kırım'ın başkenti Bahçesaray'a saldırmış ve birçok yeri talan etmişlerdi. Birçok hasara yol açan bu saldırılarda siciller zarar görmemişti². Ama bu defa Ruslar, Türklere karşı yüzyılların olumsuz duygularının yoğunluğu altında bir daha çıkmamak üzere Kırım'a girdiler. Kısa süre içinde yeni hâkimin istediği çerçevede değişimler yaşanmaya başladı. Zaten Rus hâkimiyetine tahammül etmek istemeyen Kırım Türkleri daha o zamandan yüzyıllar sürececek ve 1944 sürgünü ile bitecek olan göçlerine başladılar. Sicillerin bu süreç zarfında bir şekilde muhafaza edildiği anlaşılmaktadır. Fakat 1944'te Stalin Kırım'da Türk izine dair hiçbir şeyin kalmaması yönünde bir emir verdi. Stalin'in emri gereği birçok eser yok edilmesine rağmen bir şekilde kurtarılan eserlerden birisi de sicillerdi. Sonra siciller Petersburg'a götürülmesine rağmen bir kısmı Kırım'da kalmıştır. Halil İnalçık Hoca sicillerin bir kısmının nüshalarının Kırım'da bulunduğu dair bilgiyi Hakan Kırımlı'dan öğrendiğini makalesinde dile getirmektedir. Bunun üzerine olmalı 1994 yılı Kasım ayında Kırım'ı ziyareti

¹ Kırım şer'iyye sicillerinin tam sayısı belli değildir. 120 sicil olduğu söylenmekle birlikte 1927 yılında V. A. Gordlevski bir sicil olduğuna dair bir makale yayınlamıştır. Ahmet Nezihî Turan, "Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri Hakkında Notlar", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 9, İstanbul 2003, s. 6.

² Ruslar Kırım'ı istila ettiklerinde birçok kütüphaneyi ve arşivi yakmışlardır. Buna rağmen sicillerin kurtulmuş olması imkânsız gibi görünen bir olaydır. Halil İnalçık, "Kırım Kadı Sicilleri Bulundu", *Bellekten*, LX/227 Ankara 1996, s. 165.

esnasında sicilleri görmek istemiştir. Ona sicilleri gösteren Gaspıralı Kütüphane görevlisi Naciye Tairova sicillerin nasıl muhafaza edildiğini de Hoca'ya anlatmıştır³. Makalesini de bundan sonra kaleme almıştır. Siciller üzerine yaptığı incelemede diplomatik ve muhteva açısından Osmanlı Devleti'ndeki şer'iyye sicillerinden farklı olmadığını ortaya koymuştur⁴. Ahmet Nezih Turan, Hoca'nın da tavsiyesi ile Kırım sicillerinin tarihi ve nerede oldukları üzerine *Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri Hakkında Notlar* başlıklı makalesini kaleme almıştır⁵. Siciller bugün Kırım Akmescit'teki Gaspıralı Kütüphanesi'ndedir. Ancak sicillerin tamamı St. Petersburg kütüphanesindedir. Buradaki sicil sayısının 122 adet olduğu tahmin edilmektedir⁶. Bir kopyası Ukrayna Arşivi'ndedir. 1995 yılında Türkiye'ye getirilen siciller Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde, İSAM'da ve Bilkent Üniversitesi Kütüphanesi Halil İnalçık koleksiyonunda bilgisayar ortamında olmak üzere kopyaları araştırmacıların hizmetine sunulmuştur⁷.

Son yıllarda üzerinde araştırma yapılmaya başlanan Kırım sicilleri, ilğimizi çekmeye başladı. Bu çerçevede özellikle siciller içinde yer alan hüccet, ilam gibi belge türlerinden biri olan ve defter olarak tanımlanan Kırım tereke defterleri

- 3 Bütün istilalar devam ederken sicillerin fotoğrafları çekilmiştir. 1992'de Kırım Devlet Arşivi'ndeki bu negatifler kaloriferci tarafından yakılmak istenmiştir. Arşiv Müdürü Stepanova Antonina buna engel olmuş ve Kırım Müzesi'ne teslim etmiştir. Müze yetkilileri bunların kopya olduğunu, çünkü orijinallerinin zaten müzede olduğunu beyan etmişlerdir. Bu serüvenden sonra sicillerin kopyaları Gaspıralı Kütüphanesine gönderilmiştir. Fakat sicillerin aşlı üzerinde tetkikler, daha doğrusu sicillerin varlığı ve muhtevası üzerine çalışmalar Rusya'da 1887 yılına kadar geri gitmektedir. Sonra 1890 yılında siciller Petersburg'a gönderilmiştir. Ahmet Nezih Turan, "Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri Hakkında Notlar", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 9, İstanbul 2003, s. 4, 7.
- 4 Halil İnalçık, "Kırım Kadı Sicilleri Bulundu", *Belleten*, LX/227 Ankara, 1996, s.165-191.
- 5 Ahmet Nezih Turan, "Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri Hakkında Notlar", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, s. 1-16.
- 6 Nuri Kavak, "Kırım Hanlığı Şer'iyye Sicilleri ve Muhtevası Üzerine", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 7, Isparta 2008, s. 14.
- 7 Bundan sonra siciller kullanılmak suretiyle Kırım'ın sosyo-ekonomik tarihi üzerine çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Bunlardan bazıları şunlardır: Nuri Kavak, *Kırım'ın Karasu Kazası 1683-1744 (Şer'iyye Sicillerine Göre)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2008; Zeynep Özdem, *Kırım Karasubazar'da Sosyo Ekonomik Hayat*, Ankara 2010; Aynı yazar, "Kırım'ın Devlet Sultan Hanım'ın Muhallefatı (17. Yüzyılın İkinci Yarısı)", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, II/3, (Ocak 2020), s. 179-184; Fırat Yaşa, *Bahçesaray (1650-1675)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Sakarya 2016; Alp Atakan Eryılmaz, *Kırım Tatarlarında Aile (1700-1750) (Şer'iyye Sicillerine Göre)*, Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2019; Prof. Dr. Nuri Kavak'ın çalışmalarını burada özellikle zikretmek gerekmektedir. Doktora tezini Kırım Karasu Kazası üzerine yaptıktan sonra yine sicilleri kullanarak bir makale kaleme almıştır. Bazıları için bakınız. Nuri Kavak, "Kırım'ın Karasu Kazası'nda Bulunan Ticari Mekanlar ve Vakıf Eserleri, 1683-1744 (Şer'iyye Sicillerine Göre)", *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 1, 2009, s. 111-124; Aynı yazar, "Kırım Tatarları'nda Mahalle Kültürü", *Bilgi*, Sayı: 55, 2010, s. 93-102; Aynı yazar, "XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Kırım Hanlığı'nda Gayr-i Müslimlerin Yeri (Şer'iyye Sicillerine Göre)", *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, IV/12, (Kış 2015), s. 19-28; Aynı Yazar, "Kırım Hanlığı'nda Evlenme ve Sonuçları Üzerine Bir Tahlil", *Al-Farabi International Journal on Social Sciences*, III/3, (2019, s. 131-140.

üzerine yoğunlaştık. Kırım tereke defterlerinin kaynak değeri üzerine Nuri Kavak bir makale kaleme almıştır. Makale tereke defterlerinin özelliklerinden ziyade defterlerden elde edilen verilerden Kırım toplumuna dair hangi bilgilere ulaşılabileceği üzerinde durmaktadır⁸. Buradan yola çıkarak Kırım tereke defterlerinin özelliklerini ortaya koymayı amaçladık. Çünkü Osmanlı Devleti'nin bir parçası olması itibarıyla Kırım sicilleri de aynı diplomatik yapıdaydı. Bu aynılığın veya farklılığın tereke defterleri için geçeli olup olmadığı makalenin temel amacını oluşturmaktadır. Tabii olarak makale için kaynağımız Kırım şer'iyye sicilleri olacaktır⁹. Elimizde toplam 54 sicil bulunmaktadır¹⁰. Sicillerin hepsi incelenerek tereke defterleri sayısal olarak tespit edilmiştir. Ondan sonra tereke defterlerinin büyük çoğunluğu yazılış özellikleri bakımından incelenmiştir. Özellikle farklılıkları tespit ettiğimiz tereke defterleri üzerinde daha ayrıntılı durulmuştur. Böylece makalenin çerçevesi çizilmiştir.

Kırım sicillerinin en erken tarihli H. 1017/1022-M. 1608/1613 yılları arasında kapsamaktadır¹¹. En son sicil ise H.1163/1164-M. 1749/1751 tarihli dir¹². Siciller Arapça değil Türkçe kaleme alınmıştır. Sicillerde Osmanlı devleti dönemi sicillerinde olduğu gibi ilam, hüccet, alım-satım kayıtları, Hanlık yarlıkları, vakfiyeler, narh kayıtları yer almaktadır. Hanlık divanında kullanılan divan dilidir. Bu divan dilinin Osmanlı divan dili olduğu sicillerin incelenmesinden kolayca anlaşılmaktadır. Zaten bu konuya Bekir Çobanzâde "Okuv İşlerinde Ameliyat ve Nazariyat: Leningrad'da Kırım Hazineleleri" başlıklı makalesinde dikkat çekmiştir¹³. Zaten araştırmacıların Kırım sicilleri üzerine kolayca araştırma yapmaları bu aynilikten kaynaklanmaktadır.

Öncelikle sicillerin varaklarının numaralandırılmasından başlamak gerekmektedir. Çünkü bu durum sadece tereke defterleri için geçerli değildir. Sicillerin tamamında kendi dönemi itibarıyla varaklar numaralandırılmamıştır. Ruslar tasnif yaparken varaklara numara vermişlerdir. Ancak numaralandırmayı sağdan sola değil kendilerine göre soldan sağa yapmışlardır. Yani defterlerde ilk sayfa olan 1 numaralı varak defterin son varığıdır. Bazı varakların numaraları dahi görünmemektedir. Mesela 29 numaralı sicilin 134. varığı ilk varaktır. Yani ilk

⁸ Nuri Kavak, "Kırım Hanlığı Tereke Kayıtlarının Kaynak Değeri Üzerine Bir Tahlil", *Üçüncü Uluslararası Doğu Avrupa Çalışmaları Kongresi Bildiri Kitabı (2019 CIEES)*, Ed: Serkan Yazıcı vd., Sakarya 2019, s. 35-55.

⁹ Kırım Şer'iyye Sicillerinin muhtevası üzerine Ahmet Cihan ve Fehmi Yılmaz hayli ayrıntılı bir makale kaleme almışlardır. Makalede sicillerin dış özelliklerinden muhtevalarına ayrıntılı bilgiye ulaşmak mümkündür. Bakınız: Ahmet Cihan-Fehmi Yılmaz, "Kırım Kadı Sicilleri", *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 11, 2004, s. 131-176.

¹⁰ 3a ve 3b ayrı sicil gibi görünmesine rağmen birbirinin devamıdır. 23a ve 23b için tarih aralıkları açısından baktığımızda aynı şeyi söylemek pek mümkün görünmemektedir. Bu nedenle sicil sayısını 53 olarak söylemek gerekmektedir.

¹¹ KŞS., nr. 1.

¹² KŞS., nr. 72.

¹³ Halil İnalçık, "Kırım Kadı Sicilleri Bulundu", s. 165.

sayfası demektir. 3. varacağına asına atıfta bulunduğumuzda ise sicilin son kısımları demektir. Siciller üzerine çalışma yaparken araştırmacılar tereke defterleri ve diğer hükümler bu meyanda değerlendirilmeli, bir terekenin devamı ise buna göre yapılmalıdır. Yani 96. varakta başlayan bir tereke defterinin devamını 97.varakta değil 95. varakta aranmalıdır¹⁴. Yoksa yanlışlığa düşülmektedir. Bu nedenle biz sicillerin üzerinde yazan varak numaralarını, yani Rusların numaralandırma sistemini esas aldık, varak numaraları yazmayan defterlerde ise görüntü numaralarını esas almak zorunda kaldık. Aslında uzun ve zahmetli bir çalışma olmasına rağmen siciller tek tek aslına uygun bir biçimde, Osmanlı Devleti'nde pratiğe uygun şekilde numaralandırılması büyük bir kolaylık sağlayacaktır.

Tereke kelime manası itibarıyla zaten ölen birinin geride bıraktığı şey¹⁵ demektir¹⁶. Osmanlı Devleti'nde de sözlük anlamı ile kullanılarak kişilerin öldüklerinde bıraktıkları malların kaydedildiği defter türündeki mahkeme kayıtlarını ifade etmektedir. Bu haliyle, yani tereke kelimesinin yanına defter kelimesi de eklenerek miras dökümlerini içeren kayıtlara *tereke defteri* denilmiştir. Tereke defteri en geniş manası ile Osmanlı mahkemelerinde hukuki işlem dâhilinde kişilerin bıraktıkları menkul, gayrimenkul bütün malların tafsilatlı dökümünün yapıldığı, tereke toplamından vergiler düşüldükten sonra İslam miras hukuku çerçevesinde varislere taksiminin yapıldığı defterler şeklinde tanımlanabilir. Ölen kişilerin geride bıraktıkları her türlü mal, eşya, menkul ve gayrimenkulü ifade eden bu kayıtlar için tereke defteri tabiriyle eş anlamlı olarak muhalefât¹⁷, metrukât¹⁸ gibi kavramlar da kullanılmıştır¹⁹. Ayrıca bu defterler kassam defterleri olarak da adlandırılmaktadır²⁰.

¹⁴ KŞS., nr. 29, nr. 96/b-1.

¹⁵ Kelime cümlede eşya anlamında kullanılmıştır. Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Dersaadet 1317, s. 792.

¹⁶ Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara 1998, s. 1084

¹⁷ Ölen bir kimsenin bıraktığı şeyler demektir. Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, s. 667.

¹⁸ Bırakılan şeyler, miraslar anlamına gelmektedir. Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, s. 633.

¹⁹ Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, s. 399; Ancak Osmanlı bürokrasisinde bu kelimeler farklılık arz etmekteydi. Muhalefât idari bir tasarrufu, yani şer'î hukukla alakası olmayan müsadere uygulamasını ifade etmekteydi. Tahsin Özcan, "Muhalefât", *DİA*, XXX, 2005, s. 406; Bu nedenle bu defterler genelde müstakil olurlar, ya da birçok kişinin malının müsaderesinin kapsayan muhalefât defterlerinde toplu olarak kayıt edilmişlerdir. İlki için Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde D.BŞM.MHF.d (Bab-ı Asafî Baş Muhasebe Kalemi Muhalefât Halifeliği Defterleri) kodlu tasnifte birçok defter yer almaktadır. İkinci guruba ait muhalefât defterleri ise değişik kataloglarda yer almaktadır. Bunlardan birisi Maliyeden Müdevver Defterler Katalogu'dur. Başka tasniflerde de muhalefât defterleri vardır. Kâmil Kepeci tasnifi bunlardan birisidir. Mesela Kâmil Kepeci Defterler tasnifi 2241 numarada Darüssaade Ağası Abbas Ağa'nın, 2242'de ise Silahşör Abdullah Ağa'nın muhalefât defteri vardır. Maliyeden Müdevver Defterler Katalogu'ndan 9741, 22347 numaralı defterleri örnek verebiliriz. Merkezi bürokrasinin tuttuğu defterler dışında taşrada şer'iyye sicillerinde de muhalefât kayıtları mevcuttur. Fatih Bozkurt, "Osmanlı Dönemi Tereke Defterleri ve Tereke Çalışmaları", *Türkîye Araştırmaları Literatür Dergisi*, XI/22, 2013, s. 194; Muhalefât defterleri üzerine birçok çalışma vardır. Ancak neredeyse ilk çalışma Yavuz Cezar

Nitekim ele alacağımız Kırım tereke defterleri *muhallefât*²¹, *metrukât*²² kelimeleri ile başlamaktadır. Şer'iyeye sicillerinin bazılarında Kırım şer'iyeye sicillerinde olduğu gibi tereke defterleri anlamında muhallefât kavramı kullanılmış olmasına rağmen miras hukukuna dâhil kayıtları tereke kavramı ifade eder hale gelmiştir. Müsadere edilen kişilerin mallarının kaydedildiği defterler için ise tereke kelimesi kullanılmamıştır²³. Her ne kadar Kırım şer'iyeye sicillerinde muhallefât kelimesi kullanılmış olsa da kaydedilen defterlerin müsadere ile ilgisi yoktur. Nitekim aynı durum Edirne tereke defterlerinde de bulunmaktadır. Edirne tereke defterleri *muhallefât* diye başlamakta ve merhumun ismi ile devam etmektedir²⁴. Biz de bu nedenle tereke defteri tanımlamasını kullandık.

Tereke defterleri sicillerde toplu olarak bulunabildiği gibi ayrı ayrı, dağınık şekilde de kaydedilebiliyordu. Dağınık tereke defterlerine günümüze kadar ulaşmış sicillerin hemen hepsinde rastlamak mümkündür. Toplu kaydedilen, yani bir sicilin sadece tereke defterinden oluşması ise daha az rastlanılan bir durumdur. Kırım mahkeme tutanakları arasında tamamen tereke defterlerinden oluşan bir sicil bulunmamakta, her sicilde birkaç tane ya da daha fazla tereke kaydı bulunmaktadır. Hatta bazı sicillerde yer alan kayıtların çoğunluğunu tereke defterleri oluşturabilmektedir. Bu siciller arasında 71 ve 72 numaralı olanların neredeyse hepsi terekelerden oluşmaktadır. Defterlerin tereke ve sayfa sayılarının verildiği tabloda görüleceği üzere en fazla tereke 47. sicilde yer almaktadır. Onu 169 tereke ile 23b, 160 tereke ile 53 ve 151 tereke ile 57. sicil izlemektedir. En az tereke ise 11 numaralı sicildedir. Sadece 5 tereke kaydedilmiştir. Tabloda 3a numaralı sicilde 8, 3b'de ise 11 tereke olmakla birlikte bu iki sicil aslında birbirinin devamı olup tek bir sicildir. Bu nedenle tereke defteri sayısı 19'a ulaşmaktadır. Bu sicilleri 14 tereke ile

tarafından yapılmıştır. Yavuz Cezar, “Bir Âyanın Muhallefâtı, Havza ve Köprü Kazaları Âyanı Kör İsmail-Oğlu Hüseyin (Müsâdere Olayı ve Terekenin İncelenmesi)”, *Belleten*, XLI/161, Ankara 1977, s. 41-78; Böylece birçok çalışmanın önünü açılmıştır. Birkaç tanesi için bakınız. Musa Çadircı, “Hüseyin Avni Paşa'nın Terekesi”, *Belgeler*, XI/15, Ankara 1986, s. 145-164; Saim Savaş, “Sivas Valisi Dağıştânî Ali Paşa'nın Muhallefâtı XVIII. Asrın Sonunda Osmanlı Sosyal Hayatına Dâir Önemli Bir Belge”, *Belgeler*, XV/19, Ankara 1993, s. 249-292; Özer Küpeli, “Kösem Sultan'a Ait Bir Muhallefât Kaydı”, *Cibannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, I/2, (Aralık 2015), 131-143.

²⁰ Hüseyin Özdeğer, *1463- 1640 Yılları Bursa Şebri Tereke Defterleri*, İstanbul 1988, s. 8; Kassamlık Osmanlı Devleti'nde askeri ve reaya olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Adından anlaşılacağı üzere askeri kassamlık askerlerin (yönetici zümre) terekelerine bakmaktadır ve askeri kasamlar tarafından icra edilmektedir. Diğer reayanın tereke işlemleri ile ilgilenmektedir. Said Öztürk, “Kassam”, *Türkiye Dîyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 24, 2001, s. 579.

²¹ Muhallefât: Süleyman... *KŞS*, nr. 56, 23/a-1; Muhallefât: Mehmed Efendi bin İslam Efendi... *KŞS*,nr. 68,3/a-1.

²² Metrukât-ı ..., *KŞS*, nr. 29, nr. 123/a-1; Metrukât-ı İbrahim ..., *KŞS*, nr. 60, 51/a-; Metrukât-ı Sofya... *KŞS*, nr. 60, 51/b-1;

²³ Fatih Bozkurt, “Osmanlı Dönemi Tereke Defterleri ve Tereke Çalışmaları”, s. 196.

²⁴ Ömer L. Barkan, “Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545-1659)”, *Belgeler*, III/5-6, Ankara 1966, s. 267, 274, 353.

38, 15 tereke ile 8 numaralı sicil takip etmektedir. Zaten 17. yüzyıla göre 18. yüzyıl şer'iyye sicillerinde terekelerin sayısında bir hayli artış vardır. Tablo bu durumu yansıtmaktadır. Bunun sebeplerini ortaya koymak maalesef güç görünmektedir. Çünkü tereke defterleri mirasçılar arasında herhangi bir problem olduğunda mirasçılardan mahkemeye başvurması ile oluşturulmaktaydı. Ya da ölen kişinin mirasçısı yoksa mahkeme olaya dâhil olur ve miras beytümale kalırdı²⁵. Az olmakla birlikte küçük yaşta küçük çocukların haklarının korunması anlamında da mahkeme devreye girer, kadı malların tespitini yaptıktan sonra, o malların idaresi için çocuğa vasi tayin ederdi²⁶. Bu açıdan baktığımızda 18. yüzyılda Kırım sakinleri miras paylaşımı anlamında daha çok mahkemeye başvurmuşlardır diyebiliriz.

Kırım sicillerinde yer alan tereke defterlerinin genel olarak Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerinde tutulan tereke defterlerinden farklı değildir. Ancak dönem dönem bazı farklılıklar olduğu gözlemlenmektedir. Bu farklılıklar daha çok 17. yüzyıla aittir. 18. yüzyıl tereke defterlerinde daha fazla standart bir yaklaşım olduğu söylemek mümkündür. Hem de defterlerin yazılış biçimleri bakımından ilk dönem tereke defterlerine göre gittikçe yazı ve düzen sağlanmıştır. İlk defterlerde bazı tereke kayıtları vardır ki yazının kötü olmasının yanı sıra mal mülk çok karmaşık bir halde yazılmışlardır²⁷. Bazıları bu anlamda daha iyidir. Fakat 17. yüzyılın sonu ve 18. yüzyılda bu neviden tereke defterlerine çok az rastlanmamaktadır.

Esas olarak tereke, muhallefât, kassam, metrukât adıyla tutulan defterler dört

²⁵ Sürecin işleyişiyle ilgili olarak bakınız: Arif Bilgin-Fatih Bozkurt, "Bir Malî Gelir Kaynağı Olarak Vârissiz Ölenlerin Terekeleri ve Beytümâl Mukataaları", *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 20, Kocaeli 2010, s. 6- 10; Aynı durum varissiz ölen askerler için de geçerliydi. Said Öztürk, *Askeri Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tablil)*, İstanbul 1995, 92 vd; Varissiz ölen askerlerin eşyaları gibi evleri de satılmaktaydı. Zübeyde Güneş Yağcı-Mustafa Akkaya, "XVIII. Yüzyılda Bir Serhat Şehri Olan Vidin'de Askerler: Gündelik Yaşam Üzerine Bir Değerlendirme", *Osmanlı Dönemi Balkanlar'da Gündelik Hayat*, Ed: Zafer Gölen-Abidin Temizer, Ankara 2018, 69; Mesela Bahçesaray'ın Şehreküstü Mahallesi'nde sakin iken vefat eden Ayşe varissiz ölünce malları beytümale kalmıştır. Bu durum sicile şu şekle kaydedilmiştir: Oldur ki Şehreküstü Mahallesi'nden Ayşe Abaz(?) nam batun bila varis vefat idüüb mezburenin terekesinden olub beytümale ait olan emvalidir beyan-ı şüid. KŞS., nr. 72, 20a-1.

²⁶ Kırım sicillerinin ilk defteri olan 1 numaralı defterde Baytak Köyü'nde vefat eden Bekir'in oğlu küçük olduğu için 105 filori, 240 akçe değerindeki emvaline Ömer vasi tayin edilmiştir. KŞS., nr. 1, 77/b-4; Seyfullah'ın ölümü ile küçük oğluna 100 kuruş miras kalmıştır. Bahçesaray naibi Adırrahim Efendi Mirac'a verilmiştir. Mirac Akkırman'a gittiğinden geri kalan 70 kuruş Halil'e emanet edilmiştir. KŞS., nr. 72, 20a-2; Daha erken tarihli bir hükümde kadı Bekir'in ölümü ile sabi oğlu Zor Bey'e Ömer bin Geldi Bey vasi tayin edilmiştir. KŞS., nr. 1, 77/b-4; Dilek Çelik, *67 A 90 Nolu ve 1017-1022 (1608-1613) Tarihli Kırım Hanlığı Kadıasker Defteri (Tablil ve Transkripsiyon)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2011, s. 357.

²⁷ El-hâc Arslan Ağa'nın terekesinde terekeyi oluşturan mallar yuvarlak içine alınmış ve bir düzen takip edilmemiştir. KŞS., nr. 1, 40/a-3; El-hâc Hüseyin'in Bey'in terekesi de aynı şekilde yazılmıştır. KŞS., nr. 4, 21/a-1; Bekir Bay(?) ibni Hacıgeldi adlı kişinin terekesi ise zorlukla takip edilebilecek düzeyde düzensiz kaydedilmiştir. KŞS., nr. 8, 17/a-1; nr. 14, 107/b-2; 99/a-1; nr. 17, 12/b-1; 65/a-1; nr. 19, 44/b-1; nr. 47, 83/a-1; nr. 8, 64/a-1; 122/b-1; nr. 9, 60/a-1; 10, 3/a-1.

kısımdan oluşmaktaydı. İlk olarak ölen kişinin kimliği ile başlanırdı. Kişinin kimliği Edirne, Balıkesir'de²⁸ olduğu gibi Kırım'da da terekeler *muhallefât*, *metrukât* şeklinde başlamaktaydı²⁹. Kırım terekelerinde ölen kişi eğer Müslim ise *muhallefât* ve *metrukât*, gayrimüslim ise helak olmuş anlamında *hülk*/*helk*³⁰ kelimeleri kullanılırdı³¹. Bazen gayrimüslim terekeleri de *muhallefât* veya *metrukât* diye başlardı, ancak mutlaka devamında *halik*, *hülk*/*helk* kelimeleri yer alırdı³². Böyle durumda Kırım'da önce ölen kişinin kimliği yazılırdı. Kimlik yazılması ile kişinin tanımlamasına devam edilirdi. Burada ait olduğu zümre unvan, sakin olduğu yer, mirasçıları ve terekenin tutulduğu tarih yer alırdı³³. Yine de Kırım sicillerinde terekelerde buna dair genel bir uygulama olmadığı söylenemeyeceği yanlıştır.

²⁸ Muhallefât, BŞS., nr. 692, 29/a-1; Bazen de muhallefât kelimesinden sonra el merhum El-hâc Hüseyin bin Abdullah matet fi mahalle-i Sahn-ı Hisar şeklinde hisar ederd. BŞS., nr. 692, 89/a-1; 94/a-1; sonra mirasçılara geçilir ölen erkeğe karısı ile, ölen kadın ise kocası ile başlanırdı. Diğer mirasçılar, çocukları, annesi gibi diğer mirasçılarla devam edilirdi. Muhallefât: el merhum El-hâc Yusuf bin veli mate an terek zevce ..., BŞS., nr. 692, 94/b-2; Muhallefât: el merhum El-hâc ali ve terek zevce ... BŞS., nr. 701, 9/a-1; Muhallefât: el merhum Mehmed Efendi bin Halil fi mahalle-i El-hâc Gaybi fi mahallat-ı Balıkesrin ve terek zevce Ayşe binti El-hâc Mehmed ve emen ve İbnehan ve İbneteyn ... BŞS., nr. 701, 54/b-2; Bazen ise karısı çocuklarından sonraya bırakılırdı. Muhallefât: el merhum Hasan Çelebi met ve terek ibneteyn Ahmed ve Mahmud ve zevce Huri (?) el sakin an karye-yi Nergis tabi-i Balıkesri ..., BŞS., nr. 700, 2/b-3; Yüzyılın sonuna doğru Balıkesir şer'iyeye sicillerinde terekeler artık muhallefât kelimesi kullanılmaz olmuştur. Terek kayıtları doğrudan eğer ölen kişi şehirde ise Medine-i Balıkesri mahallatından Sahn-ı Hisar Mahallesi'nde sakine iken bundan akdem fevt olan Ayşe binti El-hâc Lütfullah nam hatunun veraseti zevce-i metruku eğer köyde ise Medine-i Balıkesriye tabi Kavaklı nam karyede sakin iken bundan akdem fevt olan El-hâc Hüseyin bin Muslu nam müteveffanın veraseti zevce-i metrukeleri Fatma binti Mustafa ... şeklinde kaydedilmeye başlanmıştır. BŞS., nr. 709, 61/a-2 ve 63/b-1; 18. yüzyılda artık genel olarak bu usul takip edildi diyebiliriz. BŞS., nr. 738, 26/a-1; 733, 60/a-2; 54/a-3; 19. yüzyılda da devam etmiştir. Misal; BŞS., nr. 743, 50/a-1, 1243.

²⁹ Muhallefât-ı El-hâc ... Mehmed Ağa ve ... terek zevceteyn Fatma ve Bergüzâr ve Arife binteyn Abdi ve Osman ve Mahmud ve Maksud ve sülûsat-ı benat Rukiye ve Hatice ve Ümmügülsüm ... vel tahrir fi evahir-i Rebiülevvel sene 1165. KŞS., nr. 71, 13/a-2; Muhallefât ül merhume Cennet Hatun ..., KŞS., nr. 72, 49/a-1; Muhallefât-ı Abdülaziz Mirza ..., KŞS., nr. 66, 46/b-2; Metrukât-ı İbrahim ..., KŞS., nr. 60, 63/a-1.

³⁰ Hülk ve helk kelimeleri yok olma, ölüm; manalarına gelmektedir. Hülk kelimesinin manasında sonsuz yok oluş da yer almaktadır. Her iki kelimenin yazılışı aynı olup farkı harflerin üzerinde yer alan hareketlerdir. Serdar Mutçalı, Arapça-Türkçe Sözlük, İstanbul 1995, s. 946.

³¹ Hülk/Helk-i Konstantin ... KŞS., nr. 62, 70/a-1; Hülk-i/Helk-i Evrahim ... KŞS., nr. 62, 61/a-1; Hülk/Helk-i ... KŞS., nr. 31, 20/a-1; Hülk/Helk-i Todorini ... KŞS., nr. 60, 42/a-2; Buna dair örnekleri çoğaltmak mümkündür. KŞS., nr. 65, 17/b-; 5/a-1; 5/b-1; nr. 62, 73/a-1, 70/a-1; nr. 40, 28/a-1; 27/a-1; nr. 46, 72/b-1; 63/a-1; nr. 9, 79/b-2; 77/a-1.

³² Muhallefât ül halik Güllani (?), KŞS., nr. 72, 78/a-1; Muhallefât-ı Corci Konstantin ve ... hülk/helk ve terek ül binteyn..., KŞS., nr. 72, 54/b-1; Muhallefât ül halik Gürcü Aharun (?), KŞS., nr. 72, 53/a-1; Muhallefât-ı Yuri Françi (?) hülk-i/helk-i ..., KŞS., nr. 57, 57/b-1; Metrukât-ı Sofya hülk-i/helk-i ..., KŞS., nr. 60, 63/b-1; Muhallefât-ı Manas Papas hülk-i/helk-i ..., KŞS., nr. 66, 22/b-3.

³³ Muhallefât-ı Ali an mahalle-yi Şehreküstü ve terek ül üm Muhsine ... KŞS., nr. 64, 23/a-3.

Ayrıca terekelerin yazımına *oldur ki*, diye başlanabiliyordu. Oldur ki, kelimesinden sonra tereke sahibinin adı ve varisleri yer almaktadır. Böyle yazım şeklinde *oldur ki* kelimesinden sonra tereke sahibinin yaşadığı yer şehir, mahalle ya da köy yazılabilmektedir³⁴. En açıklayıcı yazım şekli budur ki, tereke sahibinin yaşadığı mahalle, köy, eşi/eşleri, çocuk sayısı, anne-babasını tespit ederek Kırım'da bir ailenin yapısı hakkında bilgi sahibi olunmaktadır. Bu bilgilerden bazen kişinin başına ne geldiği bile anlaşılmaktadır. Osman Ağa'nın durumu terekeler içinde rastladığım en ilginç ve hüznü olanı idi. Osman Ağa Macar seferine hanın emrinde katılmış, fakat savaştan sonra dönenler arasında olmadığı gibi şehit olanlar arasında da yoktur. Seferin üzerinden iki sene geçmesine rağmen Osman Ağa dönmemiştir. Bunun üzerine mahkeme Osman Ağa'nın dönmeyeceğine hükmederek mallarının mirasçıları arasında taksimine karar vermiştir³⁵. Her zaman *oldur ki* diye başladığında mahalle/köy yazmayan terekeler vardır. Halil Ağa bunlardan birisidir. Vefat ettiğinde mirasçıları ve terekenin yazıldığı tarih açıkça kaydedilmiştir³⁶. Yine Nureddin Hacı Giray Sultan'ın terekesine de *oldur ki* diye başlanmakta, mirasçıları, tarih verildikten sonra terekedeki malların yazımına geçilmektedir. Yekûn akçe olarak verildikten sonra eşlerine mihr borcu ile başlayarak borçları terkip edilmiştir. Bu terekenin miras taksimi yoktur³⁷. Bir başka nureddin ise Tohtamış Giray Sultan'dır. Onun terekesi tamamen farklı başlamaktadır. *Merhum Nureddin Tohtamış Giray Sultan'ın emvali metrukesidir beyan-ı şüid* şeklinde başlamaktadır. Nureddin Sultan Tohtamış Han'ın eşyalarının da fiyatları verilmemiş, sadece sayıları kayıt altına alınmıştır³⁸. Tohtamış Giray Sultan gibi varisleri ve yekûnu varsa da miras taksimi ve terekeden düşülen giderler yoktur. Kadınşah³⁹, Temürgazi⁴⁰, Hasan Atalık⁴¹ gibi kişilerin terekeleri böyledir⁴².

³⁴ Oldur ki, mahmiye-yi Bağçesaray muzafatından Eski Yurt sakinelerinden bundan akdem fevt olan Cemile nam Hatun ..., KŞS., nr. 45, 8/b-2; Oldur ki, mahmiye-yi Bağçesaray muzafatından Ekinoba sakinlerinden iken fevt olan Abdülvehab ..., KŞS., nr. 45, 8/a-1; Oldur ki, karye-yi Divan ... Abdullah Atalık ..., KŞS., nr. 48, 100/b-1; Oldur ki, mahmiye-yi Bağçesaray'da Camii Kebir Mahallesi sakinlerinden iken müteveffa olan Abdülhamid Efendi ..., KŞS., nr. 37, 13/b-1; nr. 38, 50/b-1; nr. 40, 17/a-1.

³⁵ Oldur ki, karye-yi Evtar(?) köy sükkanından olub tarih-i kitaptan iki sene akdemde ... Ağası Osman Ağa ..., KŞS., nr. 48, 86/a-1; Böyle bir kayıp vakası Osman Ağa'nın durumundan farklı olarak sefer sırasında değil Rusların Kırım'a saldırısı sırasında gerçekleşmiştir. Olay 1737-1739 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında meydana gelmiştir. Çünkü Ruslar 1737 yılında Or Kapıyı geçerek Kırım'a girmişlerdir. Salih bölükbaşı bu savaş sırasında Ruslara esir düşmüştür. Esir olmasının üzerinden ve kendisinden bu tarihe kadar haber alınamamıştır. Kayıp olduğu açıkça belirtilmiştir. Bu nedenle mallarının taksim edilmemiştir. Kâtip Abdullah Efendi İbn-i El-hâc Hüsam'a emanet edilmiştir. KŞS., nr. 59, 23/b-2.

³⁶ KŞS., nr. 58, 94/a-2; nr. 61/40-1; 13/a-1.

³⁷ KŞS., nr. 58, 86/b-1; 68 numaralı sicilde Nureddin Selim Giray Sultan'ın terekesi muhalefât diye başlamıştır. KŞS., nr. 68, 35/a-1.

³⁸ KŞS., nr. 64, 19/a-1.

³⁹ KŞS., nr. 17, 46/a-2.

⁴⁰ KŞS., nr. 17, 44/a-1.

Başlık kısmında sadece ismin yazıldığı tereke defterleri de vardır. Bu tereke defterleri genellikle ilk dönem sicillerinde yer almakta olup mirasçıları dahi başlık kısmında belirtilmemektedir. Bu durumda tereke sahibinin sosyal statüsü, varislerin durumundan evli olup olmadığını, çocuklarının sayısını miras taksimi kısmına geçildiğinde anlayabiliyoruz. Hatta yekûnun verilmek suretiyle yetinildiği durumlarda ise varisleri bile tespit etmek, eğer miras taksimi ile ilgili dava varsa mümkün hale gelebilmektedir⁴³. O zaman tereke defterinden en az bilgi düzeyi olan yaşam standardına, üretim çeşitlerine, hayvan cins ve miktarlarına dair bilgilere ulaşılabilir⁴⁴.

Ölenleri ifade etmek için vefat eden, fevt olan⁴⁵, müteveffa⁴⁶, *dâr-ül bekaya irtihal/mürtable* olan kelime ve terkipleri kullanılmıştır. Ancak en çok vefat eden ve müteveffa olan kelimeleri yer almaktadır. Gayrimüslimler için *müird olan*⁴⁷, *hülk/helk*⁴⁸ ya da *helâk*⁴⁹ denilmektedir.

Bundan sonra artık ikinci kısma mirasa konu olan menkul ya da gayrimenkullerin tek tek adet ve fiyatları ile birlikte kaydedilmesine sıra gelirdi.

⁴¹ KŞS., nr. 17, 42/a-1.

⁴² KŞS., nr. 18, 49/b-1; 58/a-1; nr. 46, 53/b-1; nr. 8, 74/a-2; Bazı 17. yüzyıla ait sicillerde bu duruma rastlanmaktadır. KŞS., nr. 20, 10/a-2; nr. 14, 116/b-1.

⁴³ KŞS., nr. 17, 32/a-2; Bunlardan birisi de Canikbek'in terekesidir. Tereke başlığı sadece muhalefât-ı Canikbek şeklinde yazılmıştır. KŞS., nr. 60, 5/b-3; Sicillerdeki tereke defterleri ve miras davalarından yola çıkarak çocuk sayısına dair bakınız: Ümit Ekin, "17. Yüzyılın Sonlarında Rodosculu Ailelerin Sahip Oldukları Çocuk Sayıları", *Türk Tarihinde Balkanlar*, ed: Zeynep İskefiyeli vd., Sakarya 213, s. 567-580; Aynı yazar, "19. Yüzyılın Ortalarında Kocaeli Sancağı'nda Yaşayan Ailelerin Sahip Oldukları Çocuk Sayıları", *Uluslararası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu*, II, ed. Haluk Selvi vd., 2016, s. 1165-1175.

⁴⁴ Tereke defterleri toplumun iktisadi ve sosyal tarihinin ortaya konulması açısından bulunmaz değere sahiptir. Ömer L. Barkan, "Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri", s. 1-2; Ümit Ekin, "19. Yüzyılda Kocaeli Sancağı'nda Çok Eşlilik Olgusu", *Uluslararası Gazî Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu*, III, ed. Haluk Selvi vd., Kocaeli 2017, s. 919-926.

⁴⁵ KŞS., nr. 64, 49b-1.

⁴⁶ KŞS., nr. 40, 19/a-1; Acem mahallesi sakinlerinden Ümmügülüm'ün tereke defterinin başlığında tereke defterlerinin yazım usullerinde olan hiçbir kelime kullanılmamıştır. Doğrudan mahalle ismiyle başlanmış, *vefat eden/müveffa*, *fevt* kelimeleri yerine *dar-ül bekaya irtihal eden* terkipleri ile vefat ettiği kaydı düşülmüştür. Ümmügülüm genç bir kadın olabilir. Çünkü varisleri arasında eşi olmasına rağmen çocukları yoktur. Hatta anne-babası da varisler içerisinde yer almıştır. Terekenin miras taksimi kısmı yoktur. KŞS., nr. 66, 51/b-1 Aynı yazım bir önceki defterde Karasu mahallatından El-hâc Murad Mahallesi'nde vefat eden, sicildeki ifade ile *dar-ül bekaya mürtable* olan Huri Bike'nin terekesinde de yapılmıştır. Huri Bike küçük kızı Ays'e vasi ve vasiyetinin uygulanması için kız kardeşinin oğlu Abdülvehhab'ı vasi tayin etmiştir. Ancak mirasın taksimi kısmında kendi öksüzü olarak Kâtibe adı geçmektedir. Vasiyetinde kölesi/gulamı Abdullah'a 3.000 sim/akçe verilmiştir. KŞS., nr. 65, 39/a-3.

⁴⁷ KŞS., nr. 31, 27b-2.

⁴⁸ KŞS., nr. 65, 5/a-1; Muhalefât-ı Esperi (?) hülk/helk fi mahalle-i Receb Efendi... KŞS., nr. 57, 69b-4.

⁴⁹ KŞS., nr. 57, 77b-2; nr. 72, 29/a-1; nr. 66, 73/b-1; nr. 9, 63/a-1.

Tereke defterlerinin olmazsa olmazı olan bu kısımda en küçük alet edevata kadar her türlü mal ve tarla, ev, bağ, çayır gibi gayrimenkullerin değerleri ile birlikte tek tek kaydedilirdi⁵⁰.

Terekelerin eşya ve gayrimenkullerin fiyatlarının tespiti için kullanımında en büyük sorunlardan birisi vergidir. Miras paylaşımı kadıya intikal ettiğinde kadı yani mahkeme bu hizmet karşılığında *resm-i kısmet*, *mahzarîye*, *katibiye*, *gulamiye*, *kassamiye* namı altında vergiler almaktaydı. Vergi ise mirasın yekûnu üzerinden belli bir orana dayanmaktaydı⁵¹. Bu ise kadıların vergi oranını artırmak için fiyatları yüksek tutabilme ihtimallerini gündeme getirmektedir⁵². Kırım'da bu vergiler *resim*⁵³, *resm-i kadî*⁵⁴, *resm-i adî*⁵⁵, *resm-i kısmet*⁵⁶, *ücerat*⁵⁷, *resm-i me'hûz*⁵⁸, *resm-i kalemiye*⁵⁹ ve *ba'del resm*⁶⁰ adları ile tahsil edilmiştir⁶¹. Ancak verginin hiç yazılmadığı terekelerin varlığı, bize vergi adı, vergi oranı hakkında bilgi sunmamaktadır⁶².

⁵⁰ Bazen mutfak eşyaları içinde bakır eşyalar evani-yi nühas adı altında toplu olarak verilebilirdi.

⁵¹ Vergi mirasın toplam bedelinin üzerinden hesaplanırdı. Bu oran binde 15, en fazla binde 20 olabilirdi. Ömer L. Barkan, "Edirne Askeri Kassamı'na Âit Tereke Defterleri, s. 3; Kırım'da vergi dönem dönem değişmekle birlikte %2 ila %4 arasında değişmektedir. ... bin Abdullah'ın terekesinde vergi oranı %0.25, KŞS., nr. 8, 8/b-1; Abbas Mirza'nın terekesinde binde 80, KŞS., nr. 21, 24/a-2; Atike Bike'nin terekesinde %3.59, KŞS., nr. 72, 32/a-1; Eyüb'ün terekesinde %2.4, KŞS., nr. 64, s. 5/a-1.

⁵² Ümmühan binti Mustafa'nın terekesinde vergi yazmamakta, sadece mirasçılara düşen miktar yazmaktadır. KŞS. nr., 1, 21/b-1; Ziyos (?) adlı zimmi kadının terekesinin yekunu yazılmadığı için miras taksimi de yapılmamıştır. Bunun nedenine dair bilgiye ulaşamadık. KŞS., nr. 66, 44a-2.

⁵³ Tereke yekûnu 8320 meblağ olup resim 215 meblağdır. KŞS., nr. 46, 22a-1; nr. 29, 14b-1; nr. 68, 3/a-1; nr. 65, 22/a-2; 60, 42/a-1; nr. 40, 28/a-1; 13/a-1; nr. 8, 39/b-1; nr. 20, 29/b-1.

⁵⁴ KŞS., nr. 29, 13a-1; nr. 65, 4/a-2; 20/a-1; nr. 64, 6/a-3; nr. 68, 68/a-1; 60/a-1; nr. 56, 18/a-1; 12/a-3; nr. 55, 50/b-1; nr. 14, 141/a-1; 103/b-1; 90/a-3, 20/b-1; nr. 20, 49/b-1; 6/a-1; 45/b-2; nr. 20, 27/a-1; Resm ül kadı, KŞS., nr. 68, 65/a-3; b-1; KŞS., nr. 62, 12/a-1; nr. 21, 87/b-1; nr. 35, 31/a-2; nr. 36, 88/b-2;

⁵⁵ KŞS., nr. 37, 33/a-1; nr. 68, 42/a-1; nr. 55, 84/b-1; nr. 58, 46/b-1; Fırat Yaşa, *67 A 90 Numaralı (Dördüncü Cilt), 1061-1062 Tarihlî Kadıasker Defteri'ne Göre Kırım'da Sosyal ve Ekonomik Hayat*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2014, s. 97.

⁵⁶ KŞS., nr. 36, 94b-2; nr. 29, 9a-2; nr. 49, 61/a-1; nr. 64, 68/a-1; nr. 56, 95/a-1; nr. 55, 95/a-1; nr. 58, 62/a-1; 55, 53/a-3; nr. 61, 86/b-1; nr. 37, 23/a-1; nr. 14, 113/a-1.

⁵⁷ KŞS., nr. 71, 13/a-2.

⁵⁸ KŞS., nr. 64, 21/a-1; Me'hûz ahz'dan gelmekte olup ahz olunmuş, alınmış; çıkarılmış, tutulmuş anlamlarındadır. Kırım tereke defterlerinde alınan vergi zaman zaman bu adla kaydedilmiştir. Vergi oranı %2.4 ila 2.79 arasında değişmektedir. Mesela Zeyneb Sultan'ın terekesinde resm-i me'hûz oranı %2.51'dir. KŞS., nr. 71, 30/a-1; Mustafa Mirza'nın terekesinde resm-i me'hûz oranı ise %2.50'dir. KŞS., nr. 68, 43/b-1; Vergi bazı terekelerde resm ül me'hûz şeklinde yer almıştır. Abdülkerim Ağa'nın terekesi bu şekildedir. KŞS., nr. 71, 4/a-1; nr. 65/a-1; 63/b-1; Zaten 18. yüzyıl için terekelerdeki vergi oranı umumiyetle bu düzeydedir. Örneğin Sefer gazi'nin terekesindeki vergi resm-i adı şeklindedir ve vergi oranı %2.47'sir. KŞS., nr. 32, 4/a-1, %2.50, KŞS., nr. 40, 28/a-1; 27/a-1.

⁵⁹ KŞS., nr. 62, 12/a-2.

⁶⁰ KŞS., nr. 9, 62/a-1; 75/a-1; 95/b-3; nr. 17, 42/a-1; nr. 14, 130/b-1.

Fakat bazı durumlarda taksime konu olan mallar sük-u sultanide satılır, elde edilen meblağ taksime tabi tutulurdu. Bu durum varissiz ölen kişilerin miraslarında olabildiği gibi eşyaların taksiminde anlaşılamamış kişilerin takimsinde de olabilmekteydi⁶³. Kutluşah'ın terekesinde böyle bir durum yaşanmıştır. Kutluşah'ın varisi olan karısı ile çocukları olmadığı için devreye giren diğer mirasçılar arasında anlaşma sağlanamamış olmalıdır. 120 sim dellaliye ücretinden mirasa konu olan malların sük-u sultanide satıldığı anlaşılmaktadır⁶⁴. Feyzullah Efendi'nin mallarının bir kısmı sük-u sultanide satışı yapılmıştır. Sük-u sultanide satılan mallar *Bu dahi merhumun sük-u sultanide bey olunan eşyasıdır, beyan olunur* şeklinde ayrı bir başlık altında toplanmıştır⁶⁵. Ancak hemen şunu belirtmekte fayda vardır ki, o da mirasçılarının bu yola başvurmak istememeleridir. Böyle durumda verginin yanı sıra *dellaliye* ücreti de satıştan elde edilen meblağdan düşülmüştü⁶⁶. Ayrıca sük-u sultanide satışa çıkarılan malların mezat usulü çok ucuza gidebileceği düşünülebilirdi. Ancak bazen, yani satılan mallara olan talep durumunda mezat epey karlı olabilirdi. Malların mezada çıkarılması her iki ihtimali gündeme getirdiğinden miras taksiminin doğrudan varislere intikalinin daha iyi olabileceğini göstermektedir. Sük-u sultanide satılan malları içeren terekelerin birkaç tanesinde araba kirası⁶⁷ tahsil edilmiştir⁶⁸.

⁶¹ Saliha'nın terekesinde ise resm-i kıymet olarak kaydedilmiştir. Sema Aktaş, *3A-3B Numaralı, 1648-1679 Tarihli Kırım Kadasker Defterlerine Göre Kırım'da Sosyal ve Ekonomik Hayat*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2016, s. 82; Macire'nin terekesinde resim haricinde kalemiye tahsili yapılmıştır. *KŞS.*, nr. 58, 98/a-1.

⁶² *KŞS.*, nr. 13, 50/b-2; 58/a-3; 68/a-1; nr. 10, 33/a-1; nr. 14, 110/a-2; 22/b-1; nr. 17, 44/a-1; nr. 20, 10/a-2; nr. 11, 30/a-1; nr. 10, 6/a-1; 6/b-1; 5/a-1.

⁶³ arissiz ölen kişilerin mallarının satışından elde edilen gelir beytümale kalırdı. Süreç hakkında geniş bilgi için bakınız: Arif Bilgin-Fatih Bozkurt, "Bir Mali Gelir Kaynağı Olarak Vârisiz Ölenlerin Terekeleri ve Beytümâl Mukataaları", s. 1-31.

⁶⁴ *KŞS.*, nr. 46, 19/b-1.

⁶⁵ *KŞS.*, nr. 49, 56/a-1; Muhsine'nin terekesinde de sük-u sultanide satılan eşyalar vardır. Tereke sonunda hem dellaliye hem de araba kirası için ayrılan meblağ vardır. Araba eşyaların sük-u sultanide satılmaya götürülmesi için kiralananmış olmalıdır. *KŞS.*, nr. 49, 59/b-1.

⁶⁶ Müteveffa Nakiye'nin terekesinin sekizde biri sük-u sultanide (mezat yeri) satılmıştır. Maalesef hangi eşyaların satışa konu olduğu mahkeme kaydında yer almamaktadır. Satış sonrasında 4.990 akçe elde edilmiştir. Bunun sülüsü, vasiyeti için ayrılmıştır. *KŞS.*, nr. 66, 61/a-2, Aynı şekilde olmalı Es-seyyid Mustafa'nın terekesi de satışa çıkarılmıştır. Hâlbuki zevcesi var. Ancak borçları da olduğu için olmalı satılmak suretiyle borçlarının ödenmesi yoluna gidilmiştir. Çünkü borçlarının toplamı neredeyse terekeyi tamamını bulmaktadır. Toplam 133.000 sim olan terekenin yekünunun 114.155 simi/akçesi borçtur. *KŞS.*, nr. 66, 58/b-1; Müslime'nin varisi olmadığı için eşyaları satılmış olmalıdır. Zira dellaliye bedeli ve araba kirası yekünden düşülmüştür. *KŞS.*, nr. 36, 36/a-1; Sük-u sultanide eşyaları bir başka kişi Havva'dır. 183 kuruş 55 akçe tutan eşya bedelinin teçhiz ve tekfin masrafı düşüldükten sonra vasiyeti, ardından delalliye bedeli düşülmüştür. Geriye 100 kuruş kaldığı anlaşılmaktadır. Zira eşinden 100 kuruş mihri müecceli alacağı da eklendiğinde toplam mirasa konu olan para miktarı 200 kuruşa baliğ olmuştur. 200 kuruş mirasçıları arasında paylaştırılmıştır. *KŞS.*, nr. 65, 6/b-1; nr. 64, 23/a-2;

⁶⁷ Hatem Ali'nin terekesi resm-i adi, dellaliyeden başka araba kirası tahsil edilmiştir. *KŞS.*, nr. 58, 36/a-2; Aynı durum Mustafa Çelebi'nin terekesi için de geçerlidir. *KŞS.*, nr. 61, 72/a-2; nr. 37, 37/a-1;

Bahçesaray sakinlerinden Bağdat'ta ölen Lazoğlu Katib Mehmed Efendi'nin terekesinde yol masrafı alınmıştır. Çünkü Bağdat'ta vefat etmiştir. Vefatında yanında bulunan eşyaları ve nakit parası Bahçesaray'daki mirasçılarına ulaştırılmış ve kadı marifetiyle taksim edilmiştir. Bu nedenle de yol masrafı tereke yekûnundan düşülmüştür⁶⁹.

Nitekim bundan olmalı Kırım tereke defterlerinde genellikle her bir malın üstüne kimin hissesine düştüğü yazılmıştır. Bu durum tereke defterleri açısından Kırım'a özgü ayırt edici bir özellik olarak karşımıza çıkmaktadır. Buna dair birçok örnek sicillerde mevcuttur. Gülümhan adlı kadının terekesi bu şekilde kaydedilenlerden sadece bir tanesidir. Her bir malın üzerine mirasçılarında kime ait olduğu belirtilmiştir. Malların altına fiyatların yazılması uygulamasına da devam edilmiştir. Terekede önce mihr-i müeccel yazılmıştır. Sonra 20 hasene kıymetinde samur kürk ve altı gümüş düğme *ibn* yazılmak suretiyle kürkün oğluna kaldığı belirtilmiştir. Mor hare kaftanın da üstüne *ibn* yazılmak suretiyle kaftanın da oğluna intikal ettiği tereke dökümünde gösterilmiştir. Çatma yastık, kırmızı kemha yastıkların üstünde ise *zevc* kelimesi ile eşine, küçük seccadenin üstünde *ümm* ile annesine ait oldukları anlaşılmaktadır. Ayrıca miras taksimini kadı yaptığı için vergi alınması söz konusudur. Vergi dahi bu anlamda yazılmıştır. 2 hasene 60 sim değerindeki münakkaş yorgan ma' çarşeb, acem basma yorgan ma' çarşeb ve 20 sim değerinde bakır tasın üstünde de *resim* kelimesi yer almıştır⁷⁰. Yine bir başka tereke Abdülhalik Efendi'ye aittir. Eşi, iki kızı ve bir oğlu olan Abdülhalik Efendi'nin terekesini yazarken kâtip özellikle vergilerini ve borçlarını eşyaların üzerine yazmıştır. Böylece terekedeki eşyanın borç ve vergi için ayrıldığını taksime girmediğini anlamış oluyoruz. Tabii vergi *resim* şeklinde ifade edilmiştir. Borçlar ise biraz daha ayrıntılıdır bu terekede. Buna göre Abdülhalik Efendi'nin yaşadığı mahalledeki mescide borcu *deyn-i mescid* şeklinde kayıt altına alınmıştır. Karısına olan mihr borcu olduğunu yine buradan tespit edebiliyoruz. Mesela Kutlubar adlı köle, Yeleb adlı çora, 10 kısır keçi, 10 keçi, mihr karşılığı eşine bırakılmıştır. Ayrıca eşine mihr harici borcu vardır. Borcu için ise 80 sim değerindeki çakşır verilmiştir. Abdülhalik Efendi'nin eşi mirasçısı olduğu için ayrıca zevce kelimesi ile eşinin hakkı olan mallar böylece belirtilmiştir. Bu mallardan bazıları dışı dana misafirhane ve ambardır. Müteveffanın Ahmed Efendi'ye olan borcu karşılığı doru battal at, bir araba, Derviş Efendi'ye olan borcu için ise kılıç ayrılmıştır⁷¹. Bir oğlu bir kızı olan

⁶⁸ El-hâc Mustafa'nın terekesinde resm-i me'hûz vergisi haricinde dellaliye ve kalemiye alınmıştır. KŞS., nr. 58, 83/a-1; Murtaza Ağa'nın terekesi ayrı, borçları ayrı defterler halinde yazılmıştır. Malları satılmış, hem de farklı günlerde satılmış olmalıdır. Çünkü dellaliye bedeli 6 defa yazılmıştır. KŞS., nr. 71, 25/a-1; 25/b-2; Bekir bölükbaşı'nın terekesinde de resm-i adi vergisinin yanı sıra kalemiye ücreti alınmıştır. KŞS., nr. 68, 20/a-1.

⁶⁹ KŞS., nr. 61, 60/b-1.

⁷⁰ KŞS., nr. 23a, 182/b-1.

⁷¹ Terekenin sonunda resm-i kadı 1935 sim ve toplam sim 2900'dür. Karısının hissesine düşen miktar 4900 simdir. Ayrıca Ahmed Efendi ve Derviş Efendi haricinde El-hâc Musa ile Mahmud Efendi'ye toplamda 1601 sim borcu olduğu anlaşılmaktadır. KŞS., nr. 35, 21/b-1.

Ferah Han'ın ise terekesinden vasiyeti olduğu anlaşılmaktadır. Maalesef nereye, ne için ya da kimin için mallarından vasiyet ettiğinin bilmek mümkün değildir. Sadece eşyaların yanına *vasiyet* diye kısaca not yazılmıştır. Bu kapsama eski bir ferace, bir kantar girmektedir⁷². *Muhallefât el merhum ve el mağfurleh Şahin Giray Sultan*'ın terekesinde ise hadım ve kölelerin üstelerine, yanlarına veya altlarına yazılan bilgilerden kimlere miras kaldıkları ortaya çıkmaktadır. Diğer eşyalar için aynı uygulama yapılmamıştır. Kölelerin içlerinde en pahalı olanı 600 esedi kuruş değerinde olan Hadım Süleyman'dır. Kıymetli olduğundan olmalı üstünde, yanlarında Melek Sultan, Alim Han ve ... adlı kişilerin adları yazmaktadır. Bu Hadım Süleyman'ın ya satılıp parasının paylaşılacağı ya da içlerinden birinin diğerlerinin hisselerini ödemedi anlamına gelmektedir. Arap Ali'nin üzerinde *Melek Han*, Şahbaz adlı gulamın yanında *Alim Han*, Raziye adlı cariyenin üzerinde *deyn-i Melek Sultan*, *Marika* adlı cariyeye iki çocuğunun altında *resm* ve *deyn-i Menteş* ve ahara, İstapan adlı kazağın altında *İbrahim Ağa*'nın yazılı olmasından kölelerin onların payına düştüğü görmekteyiz⁷³. Hâlbuki Hacı Selim Giray Han'ın oğlu Şahbaz Giray'ın terekesinin bir kısmında ise eşyaların üstüne muntazaman kime verileceği kaydedilmiştir. Buradan Şahbaz Giray'ın kimlerle para ilişkisi içinde olduğu ortaya çıkmaktadır. Biz burada Şahbaz Giray'ın terekesini değerlendirmeyeceğimizden sadece birkaç örnek vermekle yetineceğiz. İki çift yeşil kadife^{İvaz}, iki peşkir^{Karaoğlan}, altı döşek^{Şahbaz}, İki döşek İslambol basması^{İlya Yahudi}, kapu perdesi^{Karaoğlan}, dört yüz yasdığı^{Haçador}, bir çift mai kebe^{Alim Han}, bir çift alaca yan kebesi^{Salih Çelebi}, bir çift sarı yan kebesi^{Haçador}, köhne halı^{İbrahim Ağa}, orta halı cedit^{Hafız oğlu}, defa beyaz bogasi^{Ramazan}, alaca bogasi^{İlya Yahudi}, alaca kutni^{El-hâc Mahmud}, Herat alacası^{Faik} 74. Diğer bir terekede El-hâc Bayış (?) malların altına yazılmıştır⁷⁵. Buna dair örnekleri çoğaltmak mümkündür. El-hâc Ali Ağa⁷⁶, Canmirza Ağa⁷⁷, Zahid Efendi⁷⁸, İvaz Bey⁷⁹, Hilmi

72 Mihr borcu için ise 200 sim değerinde orta makadı, vergi olarak da 700 sim kıymetinde çarşafıyla birlikte iki sandallı yorgan ayrılmıştır. KŞS., nr. 34, 11/b-1; Vasiyeti olan başka kişiler de vardı. Bunlardan birkaçı şunlardır: Şemse (?) binti Ahmed Ağa, KŞS., nr. 68, 48/b-1; Hafız, KŞS., nr. 64, 37/b-2.

73 KŞS., nr. 70/a-2.

74 KŞS., nr. 24, 21/-a.

75 Yusuf nam dogma gulam	Akcura nam dogma gulam	Otman nam dogma gulam
Kıymet	Kıymet	Kıymet
55.000	60.000	45.000
Abdülkadir	Akay	Selamet
Yadbek (?) nam Kalmuk çora	Bir çift gök öküz	Darı kile 12
Kıymet	Kıymet	Kıymet
30.000	3.000	200
Kadir ve Akay ve Selamet	Kadir	Akay
KŞS., nr. 64, 25/a-1.		

76 KŞS., nr. 29/103-a.

77 KŞS., nr. 64, 22/b-1.

78 KŞS., nr. 61, 71/b-1.

Çelebi⁸⁰, Mehmed⁸¹, El-hâc Seyfullah⁸², Şeyh Ali⁸³, Gazi Murad Mirza⁸⁴, El-hâc Ömer⁸⁵, Abdullah Efendi⁸⁶, Murtaza Efendi⁸⁷, El-hâc Hüseyin⁸⁸, El-hâc Hüseyin Beğ⁸⁹, El-hâc Mustafa Çelebi ibn-i Bekir Çelebi⁹⁰, Abdülkerim Çelebi⁹¹, Mihrişah⁹², Mehmed Efendi⁹³, Fatma Bike ibnet-i Mustafa Ağa⁹⁴, Devlet Şah⁹⁵, Abdülkara Efendi⁹⁶, Alim Sultan Bike⁹⁷, El-hâc Hüseyin Efendi⁹⁸, Eş-şeyh İlyas Efendi⁹⁹, Fatma Sultan¹⁰⁰, Evanis¹⁰¹, Kriko¹⁰², Tüfenkçi Mehmed¹⁰³, Mirza Mustafa¹⁰⁴, Derviş Mirza¹⁰⁵, El-hâc Ali Ağa¹⁰⁶, Bahadırşah Mirza¹⁰⁷, Devlet Mirza¹⁰⁸, Ömer Çelebi¹⁰⁹, Şeyh Mehmed¹¹⁰, Dimitri¹¹¹, Devlet Şah¹¹², Abdülkerim¹¹³, Lütfullah ibn-i El-hâc

⁷⁹ KŞS., nr. 61, 47/b-2.

⁸⁰ KŞS., nr. 59, 47/a-1.

⁸¹ KŞS., nr. 59, 47/b-1.

⁸² KŞS., nr. 58, 81/a-1.

⁸³ KŞS., nr. 58, 59/b-1.

⁸⁴ KŞS., nr. 3b, 50/b-1.

⁸⁵ KŞS., nr. 3b, 43/a-1.

⁸⁶ KŞS., nr. 14, 99/a-1.

⁸⁷ KŞS., nr. 14, 39/b-1.

⁸⁸ KŞS., nr. 17, 20/b-1.

⁸⁹ KŞS., nr. 4, 21/a-1.

⁹⁰ KŞS., nr. 20, 48/a-3.

⁹¹ KŞS., nr. 21, 68/a-2.

⁹² KŞS., nr. 36, 91/b-2.

⁹³ KŞS., nr. 37, 58/b-1.

⁹⁴ KŞS., nr. 37, 30/b-2.

⁹⁵ KŞS., nr. 38, 4/a-1.

⁹⁶ KŞS., nr. 40, 48/b-2.

⁹⁷ KŞS., nr. 40, 22/a-2.

⁹⁸ KŞS., nr. 44, 14/a-1.

⁹⁹ KŞS., nr. 45, 52/b-1.

¹⁰⁰ KŞS., nr. 45, 48/a-1.

¹⁰¹ KŞS., nr. 46, 76/b-1.

¹⁰² KŞS., nr. 46, 53/b-2.

¹⁰³ KŞS., nr. 47, 91/a-1.

¹⁰⁴ KŞS., nr. 47, 19/b-1.

¹⁰⁵ KŞS., nr. 48, 115/a-1.

¹⁰⁶ KŞS., nr. 48, 107/a-1.

¹⁰⁷ KŞS., nr. 49, 68/b-1.

¹⁰⁸ KŞS., nr. 49, 63/a-1.

¹⁰⁹ KŞS., nr. 50, 39/b-1.

¹¹⁰ KŞS., nr. 50, 32/a-1.

¹¹¹ KŞS., nr. 53, 60/a-1.

¹¹² KŞS., nr. 54, 7/a-1.

¹¹³ KŞS., nr. 54, 72/b-1.

Bektaş¹¹⁴, Adil Ağa¹¹⁵, Mustafa Ağa¹¹⁶, Tutay¹¹⁷, Fatma binti Osman¹¹⁸, Hacı Hüseyin bin Abdullah¹¹⁹ burada zikredebileceğimiz tereke sahiplerinden bazılarıdır¹²⁰.

Bu neviden yazımda kimi zaman varislerin isimleri yazılırken kimi zaman sadece *eb*¹²¹, *ibn*¹²², *li ibn*¹²³, *bint*¹²⁴, *iimm*¹²⁵, *li eb*, *ibnet*¹²⁶, *zevce*, *zevc*, *zevceha*¹²⁷, *li zevc*, *süliis-ü zevc*¹²⁸, *semen-i zevce*¹²⁹, *eski zevce*¹³⁰, *mülk-ü zevce*¹³¹ ile yazmaktadır. Ancak çoğu durumda varislerin doğrudan isimleri yazılmıyordu.

Bunlardan başka vasiyet ise sadece *vasiyet ve li vasiye*¹³², vasiyet olduğu¹³³ kelimesi ile ifade edildiğinde ne için kim için vasiyet edildiğini anlamam mümkün olmamakla birlikte az da olsa küçük yine malların altına yazılan kelimelerle vasiyetin ne olduğu tespit edilebilmektedir. *İtam*, *itam-ı fukara*, *camii kebire mum vasiyeti*¹³⁴ kelimeleri fakir fukara için yemek dağıtılmasına ve yaşadığı yerdeki camiinin mum ihtiyacının giderilmesine terekesinden ödenmek koşulu ile vasiyet ettiğini anlamaktayız. Kendi cenazesinin gerektiği gibi defnedilebilmesi için de vasiyet edenler az da olsa yok değildir¹³⁵. O zaman eşyaların üzerinde *vasiyet-i techîz ve tekfîn*

¹¹⁴ KŞS., nr. 55, 28/b-1.

¹¹⁵ KŞS., nr. 55, 68/a-1.

¹¹⁶ KŞS., nr. 56, 24/b-1.

¹¹⁷ KŞS., nr. 58, 88/b-1.

¹¹⁸ KŞS., nr. 1, 34/b-4.

¹¹⁹ KŞS., nr. 4, 13/a-1

¹²⁰ KŞS., nr. 71, 53/a-1; 51/b-1; 47/a-1; 34/a-1; nr. 68, 27/a-1; 22/a-1; 6/a-1; 2/b-1; nr. 66, 26/b-1; nr. 59, 39/a-1; 24/a-1; nr. 58, 89/b-2; 88/b-1; 72/a-1; 57/a-3; 42/a-1; 7/a-1; nr. 57, 17/a-1; nr. 56, 24/b-1; 18/a-1; nr. 55, 85/a-1; 81/a-1; 64/b-1; 34/a-1. nr. 51, 46/a-2; 33/a-1; 39/a-1; nr. 53, 51/a-1; 38/b-1; nr. 54, 83/a-3; 77/b-1; 23/a-1; nr. 49, 67/b-1; 52/a-1; 33/a-1; 115/a-1; nr. 47, 91/a-1; 60/b-1.

¹²¹ KŞS., nr. 3b, 49/b-2.

¹²² KŞS., nr. 9, 67/a-1.

¹²³ KŞS., nr. 13, 52/b-2; nr. 36, 90/a-2.

¹²⁴ KŞS., nr. 13, 38/b-4.

¹²⁵ KŞS., nr. 13, 51/b-1.

¹²⁶ KŞS., nr. 9, 67/a-1.

¹²⁷ KŞS., nr. 18, 49/a-1.

¹²⁸ KŞS., nr. 21, 52/a-1.

¹²⁹ KŞS., nr. 21, 65/b-2.

¹³⁰ KŞS., nr. 21, 68/a-2.

¹³¹ KŞS., nr. 21, 6/a-1.

¹³² KŞS., nr. 37, 37/a-2.

¹³³ KŞS., nr. 68, 3/b-1.

¹³⁴ KŞS., nr. 13, 65/b-1.

¹³⁵ Zeynep öldüğünde techîz ve tekfîn işlemlerinin rahat yapılabilmesi amacıyla 40 kuruşun tereke miktarının 25 kuruşunu vasiyet etmiştir. Alp Atakan Eryılmaz, *Kırım Tatarlarında Aile (1700-1750) (Şer'iyye Sicillerine Göre)*, s. 77.

şeklinde bir açıklama yer almaktadır¹³⁶. Vasiyetin ve techîz tekfîn işleminin yapılabilmesi amacıyla eşyalar satılmaktadır diyebiliriz. Zira Abdurrahman bin El-hâc Salih'in vasiyetinin yerine getirilebilmesi amacıyla bir kısım malları sûk-u sultanide satılmıştır¹³⁷. Aynı durumu vakıflar için de söyleyebiliriz. O zaman vakıf¹³⁸ yazmaktadır. Sadece vakıf kelimesi ile vakfın ne olduğunu ile ilgili bilgiye ulaşmak mümkün değildir. Ancak Arslan Ağa camiine vakf olunduğu şeklinde sarih bir şekilde yazım ise çok azdır¹³⁹.

Bazıları ise sağlıklarında hacca gidemedikleri için kendi adlarına birini hacca göndermek amacıyla terekelerinden bir miktar para ayırmışlardır. Para diyoruz, çünkü üzerinde *bedel-i hac* yazan eşyaların satılmak suretiyle elde edilen meblağ ile hacca gidecek kişinin masrafinin karşılanması amaçlanmıştır¹⁴⁰.

Borçları ise ifade eden kelime *deyn* idi. Kime borcu varsa *deyn* kelimesinden sonra onun adı gelirdi. Mesela *li deyn-i Nesliban*¹⁴¹, *deyn-ül bade ve mescid*¹⁴², *deyn-i zevceba*, *deyn-i mescid*, *deyn-i mihr-i müeccel*, *deyn-i mekkari*, *deyn-i Yahudi*¹⁴³, *deyn-i atalık*¹⁴⁴, *deyn-i Kutlhan el-Hâcc*, *deyn-i kerîme*¹⁴⁵ açıklamaları ile ölen kişinin eşine, kızına, mescide, adı olmamakla beraber Yahudiye, borcu olduğunu anlayabiliyoruz. Eğer bir kişiye borcu varsa *deyn-i Menteş*, *deyn-i İhsan*¹⁴⁶. Az da olsa sadece *li deyn* kelimesi ile kime borcu olduğu belirtilmezdi¹⁴⁷.

Bütün bunların yanı sıra nısf-ı alim sultan ve nısf-ı Mehmed Mirza¹⁴⁸, müsterek¹⁴⁹, dört oğluna¹⁵⁰, sümün¹⁵¹, li techiz ve resm¹⁵², Nısf-ı zevciye nısf-ı

¹³⁶ KŞS., nr. 37, 32/a-2.

¹³⁷ KŞS., nr. 71, 10/a-1; nr. 71, 11/a-1.

¹³⁸ KŞS., nr. 20, 48/a-3.

¹³⁹ KŞS., nr. 68, 3/b-1.

¹⁴⁰ KŞS., nr. 21, 80/a-1; Bay Akayzade Mehmed Efendi kendi adına haca girmesi için terekkesinden 20600 akçenin Tekyeci İbrahim İbn-i Gıyas'a verilmesi için vasiyet etmiştir. Alp Atakan Eryılmaz, *Kırım Tatarlarında Aile (1700-1750) (Şer'iyye Sicillerine Göre)*, s. 78.

¹⁴¹ KŞS., nr. 35, 35/b-1.

¹⁴² KŞS., nr. 37, 37/a-2.

¹⁴³ KŞS., nr. 37, 31/b-1; 30 osmaninin altına *deyn-i mihr için verilmiş balı babasından*, beyaz alaca halının altına *deyn-i mihr notu düşülmüştür*. Dilek Çelik, *67 A 90 Nolu ve 1017-1022 (1608-1613) Tarihlî Kırım Hanlığı Kadasker Defteri*, s. 298.

¹⁴⁴ KŞS., nr. 37, 23/b-1.

¹⁴⁵ Sema Aktaş, *3A-3B Numaralı, 1648-1679 Tarihlî Kırım Kadasker Defterlerine Göre Kırım'da Sosyal ve Ekonomik Hayat*, s. 186.

¹⁴⁶ KŞS., nr. 56, 12/a-2.

¹⁴⁷ Fazlı Efendi'nin borçları yekûndan sonra tek tek yazılmıştır. KŞS., nr. 56,13/a-2; KŞS., nr. 55, 28/a-1.

¹⁴⁸ KŞS., nr. 35, 35/b-1.

¹⁴⁹ KŞS., nr. 21, 65/b-2.

¹⁵⁰ KŞS., nr. 21, 45/a-1.

¹⁵¹ KŞS., nr. 21, 6/a-1; KŞS., nr. 58, /a-1.

¹⁵² KŞS., nr. 37, 37/a-2.

ibneteyn¹⁵³ gibi betimlemeleri Kırım tereke defterlerinde görmek mümkündür. Nısf-ı zevciye nısf-ı ibneteyn ile malın hem karısına hem de oğluna kaldığı anlamına gelmektedir. Böyle bir durumu El-hâc Hasan'ın terekesinde de görmekteyiz. Terekede yer alan 150 kuruş kıymetinde mahzeniyile birlikte bir çardak hane'nin yüz yirmi kuruşu eşine olan mihr borcu, otuz kuruşu ise Ahmed Can'a olan borç için ayrılmıştır¹⁵⁴.

Genel bir uygulama olmamakla birlikte terekeyi oluşturan mallar doğrudan mirasçılara da paylaştırılabilmekteydi. Ya da tereke yazıldıktan borçlar vergiler düşüldükten sonra mirasçılardan hisselerine düşen köle ve eşyalar kimin payına düştüğü ayrıca yeniden kayıt altına alınabiliyordu. En iyi misallerden birisi Canibek Sufi'nin terekesidir. Öncelikle Canibek Sufi'den kalan köle, hayvan, eşyaların kıymetleriyle birlikte dökümü yapılmıştır. Sonra terekenin toplam değeri yazılmış ve vergiler de tahsil edildikten sonra sıra borçlarına gelmiştir. Tek tek kimlere borcu var ise eşya olarak değil miktar olarak yazıldıktan sonra mirasçısı olan iki oğlunun hissesine düşen malların yazımına geçilmiştir. Özellikle Akdevlet (?)'in hissesine düşenler tek tek yazılmıştır. Diğer oğlunun hissesine düşen köle ise kaçmıştır¹⁵⁵. Başka bir mal kaydedilmemiştir. Diğer bir örneği ise Bayram Ali'nin terekesinde görmekteyiz. Karısının yanı sıra sonradan vasi tayin edilecek olan iki küçük oğlu vardır. Karısı ve oğullarına tereke ayrı ayrı yazılmıştır. Karısından başlayan taksim de önce karısının adı, sonra nakit olarak ne kaldığı ve meblağ mukabilinde hangi malların kaldığı hemen altına yazılmak suretiyle kayıt altına alınmıştır. Aynı uygulama oğulları kızları, yani diğer mirasçılar için yapılmıştır. Bu neviden yazımda *hisse* ve *nısf* kelimeleri kullanılabilmekteydi. Kefe'de yaşayan Mustafa'nın terekesi bu şekilde tanzim edilmiştir. Önce vefat eden tereke sahibi Mustafa'nın adı yazılmıştır. Sonra mirasçıları olan eşi ve oğluna geçilmiştir. Ancak eşinin adı kayıta yoktur. Eşinin adının neden yazılmadığı bilmek imkân dâhilinde değildir. Bir oğlu Mehmed yazıldıktan sonra tarih verilerek terekenin başlangıç kısmı bitmiştir. Asıl bundan sonra eşyaların taksimine geçilirken *nısf-ı el zevce* denilerek karısına, oğlunun annesine terekeden düşen malların yazımı yapılmıştır. Bu bölümün altında malların toplam değeri, yani terekeden karısının hissesine düşen malların yekûnu verilmiştir. Aynı durum mihr için de geçerlidir. Mihr karşılığı tespit edilen mallar 130 hasene kıymetindedir¹⁵⁶. Artık sıra oğluna gelmiştir ki, *nısf-ı el ibn-i Mehmed an tereke i ibnetü'l-merbûm Murad Beğ* başlığı ile oğluna kalan mallara kayıt altına alınmıştır¹⁵⁷. Hacı

¹⁵³ KŞS., nr. 56,1 3/a-2.

¹⁵⁴ KŞS., nr. 58, 95/a-1.

¹⁵⁵ Karasuda firar eden köle yakalanmıştır. Kayıttan kendisine beş akçe nafaka tayin edildiği anlaşılmaktadır. KŞS., nr 32, 67/a-1.

¹⁵⁶ Bu kısımda eşyalar yazıldıktan sonra *bu ziker olunan deyn mihr için verilmiştir* şeklinde açıklama düşülmüştür. KŞS., nr. 1, 90/a-1; Dilek Çelik, *67 A 90 Nolu ve 1017-1022 (1608-1613) Taribli Kırım Hanlığı Kadasker Defteri*, s. 416.

¹⁵⁷ KŞS., nr. 1, 90/a-1; Ömer Gazi'nin terekesinde ise bazı eşyalar borç karşılığı ayrılmış. Mesela Can Mirza'ya olan borcu deyn-i Can Mirza, vergi deyn-i resm-i adi, eşine olan mihr borcu ise oldur ki

Tokay'ın terekesinde aynı usul hisse kelimesi kullanılarak yapılmıştır. Mirasçıların malları hisset ül bin, hisset ül ibn, hisset ül zevc başlıklarından sonra onların payına düşen eşyalar tek tek değerleriyle birlikte yazımı yapılmıştır¹⁵⁸.

Yine bazı durumlarda tereke üzerindeki paylaşımlarda anlaşmazlıklar devam ettiğinden terekenin sonuçlandırılması bu ihtilafların giderilmesine bağlı olarak sonraya bırakılabiliyordu. Bu gibi durumlar az olsa da Merhum Abdurrahman'ın terekesini örnek olarak gösterebiliriz. Abdurrahman'ın ölümünden sonra malları eşi ve kızı oğlu arasında paylaştırılmıştır. Ancak kölelerinden Şahin müdebber olduğunu, köle Konstantin'in oğlunun azat edildiği, yine bir başka cariyenin azat edildiği şahitlerle ispatlanmış ve onlar terekeden düşülmüştür. Dürdane adlı cariyenin durumu ise tamamen farklılık arz etmektedir ki oğlu Osman'ın babası Abdurrahman Ağa'dır. Bu durumda Dürdane *ümm-ü veled*dir ve terekeye dâhil edilemez. Çünkü ümm-ü veled olduğu için özgürdür. Olayın bir başka boyutu ise mirasa Osman'ın dâhil edilmesi gerektiğidir. İslam hukuku gereği Osman'ın annesinin köle olması hüriyetine ve mirasa dâhil olmasına engel değildir. Zira cariyeye Dürdane'nin çocuğunun babası efendisi, sahibi Abdurrahman Ağa'dır. Böylece miras taksimi işi uzamış, bütün bu hususlar ispatlandıktan sonra mirasın yekûnu çıkarılabilmiş ve taksime geçilebilmiştir¹⁵⁹. Zaten ölen kişinin borcu çıktığında, ya da sahip olduğu kölelerden azat edilen var ise miras taksimi durdurulurdu. Borcun mirasçılar tarafından ödenmesi, alacaklıların varislerin zimmetlerini ibra etmesi, terekeden borcun/borçların ödenecek kadar malın olması terekenin taksiminin devam etmesi demektir¹⁶⁰. Eğer tereke ilgili olay köle ile ilgili ise ki, bu kölenin/kölelerin ölmeden sahibi tarafından azat edildiği anlamına gelmekteydi. O zaman azat olunmuş kölenin kıymeti terekenin değerinden düşürülürdü. Sıra müteveffanın vasiyetine gelmekteydi. Terekeden vasiyetin yerine getirilmesi şartı¹⁶¹. Tabii ki müteveffanın cenaze masrafları, mahkeme masrafları da yekûndan düşülürdü. Sonunda artık son aşamaya gelinmiş olurdu. Bu da İslam hukukuna göre mirasın taksimi demektir. Nasıl terekenin tanımlanması olan başlık kısmında olduğu gibi eşten taksime başlanırdı. Çocukların payına düşen taksim işine bazen kızlardan bazen ise erkeklerden başlanırdı. Ölenin annesi veya babası yaşıyorsa, kardeşleri var ise mirastan onlar da pay alırlardı. O zaman taksime onların dâhil edilmesi zorunluydu. Bu nedenle varisler arasında ifade edildiği gibi taksimde de yer alırlardı. Kırım İslam devleti olduğundan tereke taksiminde bu kurallara uyulması tabiidir.

Beyzade mihr-i müeccele 1200 kuruş olub mukabilinde verilen eşya beyanıdır başlıkları ile ifade edilmiştir. *KŞS.*, nr. 14, 140/a-2.

¹⁵⁸ *KŞS.*, nr. 19, 14/b-1; nr. 14, 23/b-1; nr. 8, 81/a-1; nr. 19, 40/b-2; 37/b-1; 35/a-2; 11/a-1; Erim Vatanserver, *67 A 90 Numaralı (On Dokuzuncu Cilt), 1083-1087 (1672-1676) Tarihli Kadasker Defteri'ne Göre Kırım'da Sosyal ve Ekonomik Hayat*, s. 84.

¹⁵⁹ *KŞS.*, nr. 35, 39/a-1.

¹⁶⁰ Hüseyin Özdeğer, *Bursa Tereke Defterleri*, s. 14;

¹⁶¹ Hacı Bike'nin terekesinin yekûnundan 146 kuruş ayrılmıştır. *KŞS.*, nr. 9, 94/a-3.

Taksim de Kırım mahkeme kâtipleri hisse, ya da *nsf* kelimelerini kullanmaktaydılar. *Nısf ül zevce/zevce*, *nsf ül ibn*, *nsf ül bint*, *nsf ül ümm* gibi. Aynı usul hisse kelimesi ile ifade edildiğinde de geçerliydi. *Hisse ül zevce/zevce*, *hisse ül ibn*, *hisse ül bint*, *hisse ül ümmi*'de olduğu üzere. Bazen ise hiçbir şey yazılmaz mirasçılar liste halinde alt alta yazılırdı. Hatta az olmakla birlikte bazen kâtip paylaşımını terekenin yekûnunu verdikten sonra bir karar metni ile açıklardı. Safiye'nin terekesinde böyle bir durum söz konusudur. Karar şöyledir: *Oldur ki, Müteveffa-yı mezburenin terekesinden kırk kuruş vasiyet ve resm-i adi dört yüz altmış akçe ibraç olunduktan sonra bakisi nsf-i zevci-yi merkume ve nsf-i abiri li ebeyn abt-i mezbure Emineye isabet itmıştır bu mahalle kayıd¹⁶²*. Taksimın hiç yazılmadığı durumlarda sicillerde yok değildir. O zaman genelde terekenin yekûnu *ceman yekûn* lafzıyla ifade edilir ve sonrasında bir dava olmaz ise kimlere ne kadar mirastan pay düştüğü ne kadar vergi alındığı tespit etmek mümkün değildir.

Mevcut olan Kırım sicillerinde 35. deftere kadar yaklaşık 32 defter 17. yüzyıla ait olup terekelerin yazımında yukarıda belirttiğim genel usullere uyulmakla birlikte farklılık arz eden durumlar da yok değildir. 35. defterden 72. deftere kadar olan defterler 18. yüzyıla aittir. 18 yüzyıl tereke defterlerinde tereke yazım usullerine birkaç istisna dışında uyulduğu görülmektedir¹⁶³.

Bütün bunların yanı sıra çok az terekede eşyaların kıymetleri yazılmayarak sadece adetlerinin yazılması ile iktifa edilmiştir. Doğal olarak bu durumda en sonunda eşyaların genel kıymeti yazılmıştır. İzmit'te misafir iken vefat eden El-hâc Hasan'ın terekesi bu şekilde kayıt altına alınmıştır. Hasan'ın ayrıca varisi yoktur. 74 kuruş 15 akçe tutan meblağdan teçhiz-tekvin, vasiyet ve harcı düşülmüştür¹⁶⁴. Tabbah (aşçı) El-hâc Abdullah'ın ise gayrimenkullerinin yerleri ve kıymetleri yazılırken diğer eşyalarının sadece adetleri ve miktarları belirtilmiştir. 2 ihram, 2 kavuk, 2 bıçak, 5 evrak, 2 orak, 3 kile arpa, 20 kile darı, 18 kile şap miktarı belirtilenlerden bir kaçıdır. Bazı eşyaların yanına adedi belirten herhangi bir sayının yazılmamasından tek olduğu sonucuna varmak mümkündür. Terekenin yekûnu verildikten sonra borçlarının kaydına geçilerek tüm borçları liste halinde tespit edilmiştir. Ancak ondan sonra mirasçılarının hakkının verilmesi gerçekleşmiştir¹⁶⁵. Eşyaların fiyatlarının yazılmadığı başka terekeler yok değildir¹⁶⁶.

¹⁶² KŞS., nr. 72, 80/b-2.

¹⁶³ Muhallefât-ı Hancı Katib Muhammed Efendi mate (?) fi mahalle-i Receb şeyh ve tereke-yi zevce-yi Aşşe ve ibeyn-i sağirin Abdullah ve Abdurrahman ... ve el verase münhasır- ı sehim vaki ül tahrir evail-i Şaban ül muazzam sene 1145. KŞS., nr. 57, 45/-1;

¹⁶⁴ Ancak teçhiz-tekvin, vasiyeti ve vergileri 74 kuruş 15 akçenin üçte birine tekabül etmektedir. KŞS., nr. 66, 81/b-1.

¹⁶⁵ KŞS., nr. 58, 40/b-2.

¹⁶⁶ Merhum Nureddin Tohtamış Giray Sultan'ın emval-i metrukesinin beyan-ı şüd. Malların kıymeti yazılmamış ise de borçları liste halinde miktarıyla birlikte kaydedilmiştir. Fakat mirasın taksimi yoktur. İlginç olan üç cariyeye kaydedilmiştir. Tohtamış Giray'ın han ailesinden olmasının yanı sıra nureddinlik makamındadır. Bu nedenle sadece köleleri dört cariyeden ibaret olmamalıdır. Ancak cariyelerin kıymeti çok yüksektir. Haba (?) nam cariyeye 150.000, Cennet nam Çerkes cariyeye

Osmanlı Devleti'nin para birimi akçe olmasına rağmen tedavülde değişik paraların dolaşımına engel olmazdı. Mesela Balıkesir Şer'iyye sicillerinde akçe ve kuruşun yanı sıra zolata gibi başka paralar dolaşımdaydı. Kırım Hanlarının da aynı politikayı izlediğini tereke defterlerinden anlayabiliyoruz. Yani tereke defterlerinde tek bir para birimi kullanılmamıştır. Zaten ticaretin önemli olduğu yarımada da Hollanda, Venedik gibi ülkelerin paralarının olması şaşırtıcı değildir. Hanlık özerk olduğu için hanlar kendi adlarına para bastırmışlardır¹⁶⁷. Kırım Hanlığı'nın resmi para birimi akçedir¹⁶⁸. Kefevî akçe¹⁶⁹ olarak bilinmesine rağmen incelediğimiz tereke defterlerinde Kefevî akçeye rastlamadık. Kefevî akçe 16. yüzyılın sonlarında değer kaybetmiştir. Değer kaybından dolayı tedavülden kalkmış olmalıdır¹⁷⁰. Kırım sicillerinde geçen para birimleri altın, Osmanî akçe, arslanlı ve esedi kuruş, riyal, floridir¹⁷¹. Tereke defterlerinde menkul ve gayrimenkullerin bedelleri tespit edilirken genellikle akçe için *sim*¹⁷² ve *meblağ*¹⁷³ kelimeleri kullanılmıştır. Zaten sim gümüş demektir ve akçe de gümüştan darp edilen paradır. Kırım'da Kefevî akçe kefevî ve osmanî olarak ikiye ayrılmaktadır. Az da olsa osmanî akçe ile değer biçilen terekeler vardır¹⁷⁴. 17. yüzyıldan itibaren artık *sim* ve *meblağ* vardır. Her ikisi de akçe yerine kullanılmaktadır. Genellikle mal mülkün değerleri bu iki para birimi ile ifade

130.000, Penbe nam Gürcü cariyeye 200.000, Yeğmen (?9 nam cariyeye 150.000 akçedir. *KŞS.*, nr. 64, 29a-1; *KŞS.*, nr. 29, 44a-1; Çaçen (?) Sultan Hanım'ın terekesinde ise ilk birkaç satırda yer alan eşyaların ve malların fiyatları yazılırken diğerlerinin yazılmamıştır. *KŞS.*, nr. 59, 26/b-1; Tabbah El-hâc Abdullah'ın terekesi de aynı şekildedir. *KŞS.*, nr. 58, 40/b-2; 36/a-2; *KŞS.*, nr. 55, 52/a-1; 39/b-1; 33/a-2; 33/b-1.

¹⁶⁷ Kırım Hanlığı'nın ilk parası 1390, 1391, 1392 tarihli. Nurettin Ağat, "Kırım Hanları Paralarının Nitelikleri ve Işık Tuttukları Bazı Gerçekler", *Emel*, Sayı: 24, (Eylül-Ekim 1964), s. 14; Son zamanlarına kadar akçe para birimi iken sonra kuruş kullanılmaya başlanmıştır. Aynı yazar, "Kırım Hanları Paralarının Nitelikleri ve Işık Tuttukları Bazı Gerçekler", *Emel*, Sayı: 28, (Mayıs-Haziran 1965), s. 10; Zaten para basımında Altınordu para basma geleneğini sürdürmüşlerdir. Aynı yazar, "Kırım Hanları Paralarının Nitelikleri ve Işık Tuttukları Bazı Gerçekler", *Emel*, Sayı: 23, (Temmuz-Ağustos 1964), s. 8; 1774'te Kırım'ın bağımsız devlet olunca kuruşu resmi para birimi olarak kabul etmiştir.

¹⁶⁸ Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, İstanbul 1999, s. 115, 202.

¹⁶⁹ Kırım Hanlığı'nın para birimidir. 15. yüzyılda 1 Osmanlı akçesi 2 Kefevî akçe değerindedir. Yani Kefevî akçe Osmanlı akçesinin yarısı kıymetindedir. Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul 2011, s. 392; Kefevî akçenin basılması ve kur değeri için bakınız: Şevket Pamuk, Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, s. 112-116.

¹⁷⁰ Yücel Öztürk, *Osmanlı Hakimiyetinde Kefe (1475-1600)*, s. 46.

¹⁷¹ Kırım yarlıklarında altın, gümüş ve bakır paralar yer almaktadır. Ayşe Melek Özyetkin- Mehmet Arpacı, "Kırım Hanlığına Ait Yarlıklarda Geçen Para Birimleri Üzerine Bir Değerlendirme", *5.Yıldız Sosyal Bilimler Kongresi (13-15 Aralık 2018)*, İstanbul 2018, s. 777-782.

¹⁷² *KŞS.*, nr. 72, 32/a-1; nr. 66, 11/a-1; nr. 64, s. 69/b-1; nr. 25, 26/a-1; s. 33/a-1; nr. 24, 11/a-1; nr. 22, 35/a-3;

¹⁷³ *KŞS.*, nr. 71, 6/a-1; nr. 61, 35/a-1, b-1;

¹⁷⁴ Diğer alışverişlerde de Osmanî akçe kullanılmıştır. 1 numaralı defterde buna dair birçok kayıt vardır. Dilek Çelik, *67 A 90 No'lu ve 1017-1022 (1608-1613) Tarihli Kırım Hanlığı Kadasker Defteri*, s. 368.

edilmiştir. Çok kullanılan diğer bir para birimi ise hasenedir¹⁷⁵. Hasene eski altın paralardan birinin adıdır¹⁷⁶. Kuruş da hem vergi miktarında hem de terekelerde malların kıymetinin belirlenmesinde kullanılan bir başka para birimi olarak karşımıza çıkmaktadır¹⁷⁷. Evahir-i Zilkade 1152'de ölen Mustafa Efendi'nin terekesinde *bu dabi müteveffa-yı mezbur Mehmed Efendi'nin nükuğu beyanıdadır*. Ber vech-i ati beyan olur başlığı altında nakit parası verilmiştir. Buradaki dikkat çekici husus Mustafa Efendi'nin altın ve akçelerden Kırım'daki altın ve akçe çeşitleri hakkında bilgi sahibi olunabilmektedir. Mesela 26.5 zer-i mahbub altını, 27.5 zincirli altını ve 13ç5 yıldız altını vardır. Akçeler de beşlik, ikilik, eski beşlik eski beşlik, beşlik, ufak akçe şeklinde kayıt altına alınmıştır¹⁷⁸.

Bazen ise bir para birimi yazılmadan fiyat tespiti yapılmıştır. O zaman eşyanın ya da mülkün altına kıymet kelimesi yazılmış, onun da altına meblağ kaydedilmiştir¹⁷⁹. Kıymet diye ifade edilen sim yani akçedir. Zira miras paylaşımında hisseler düşen miktarlar, resm-i adi, teçhiz ve tekfin miktarlarında para birimi olarak sim yazılmıştır¹⁸⁰. Genellikle sim yazılmış olmasına rağmen yekûnun meblağ olarak verildiği ve miras paylaşımında herhangi bir para biriminin belirtilmediği tereke defterleri yok değildir. Sefer Şah'ın terekesi bu şekildedir. Mallarının bedeli tespit edilirken kıymet diye yazılmış, yekûn meblağ diye ifade edilmiş, miras paylaşımı ve vergide ise herhangi bir para birimi tanımlanmamıştır¹⁸¹. Hatta bazı terekelerde kıymet ve sim aynı anda kullanılmıştır. Mehmet Ağa'nın terekesinde olduğu gibi. Mehmet Ağa'nın terekesinin yarısına kadar mallarının bedeli kıymet kelimesi ile yazılırken yarısından sonra para birimi açıkça yazılmıştır ki o da sim olmalıdır¹⁸². El-hâc Samet (?) terekesinde kuruş para değer belirlemede kuruş birimidir¹⁸³. Kısaca ifade etmek gerekirse tereke defterlerinde tek bir para

¹⁷⁵ KŞS., nr. 24, s. 8/a-1; 25/a-1; nr. 22, 13/b-1; nr. 14, 116/a-1; nr. 20, 16/a-1; 16/b-1; Fatma Şahin, *67 A 90 Numaralı (On birinci Cilt), 1077- 1078 (1667-1667) Tarihlî Kaduasker Defteri'ne Göre Kırım'da Sosyal ve Ekonomik Hayat*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2019, s. 194, 212, 220.

¹⁷⁶ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1993, s. 754.

¹⁷⁷ KŞS., nr. 10, 5/a-2; nr. 14, 140/b-1; 130/b-1; 113/a-1; nr. 20, 20/a-1; 58/a-1.

¹⁷⁸ KŞS., nr. 61, 40/a-1.

¹⁷⁹ Ayşe'nin terekesi bu şekilde kaydedilmiştir. Gülşah nam cariye, kıymet, 17500, 37 re's kuzulu koyun, kıymet, 5550 gibi. KŞS., nr. 56, s. 20/a-1; Özellikle son defterlerde bu neviden yazım şekli tercih edilmiştir. KŞS., nr. 72, s. 32/a-1; nr. 71, s. 4/b-1; nr. 71, s. 11/a-1 ve b-1; nr. 66, s. 11/b-1; s. 24/a-1; nr. 68, 13/a-1; 65/b-1; 46/b-1; nr. 65, 26/b-2; KŞS., nr. 64, s. 37/a-1, b-1; 31/a-1; nr. 62/a-1; s. 58/a-1, b-1.

¹⁸⁰ KŞS., nr. 61, 37; nr. 59, 19/b-1; nr. 58, 28/b-1.

¹⁸¹ KŞS., nr. 61, 15/a-2;

¹⁸² KŞS., nr. 61, 15/b-1; Saliha'nın terekesinde ise birkaç eşyanın fiyatı sim ile belirtilmiştir. Diğerleri ise kıymet yazılmıştır. Mirasın taksiminde de sim yazılmasına devam edilmiştir. KŞS., nr. 59, 12/b-2; Şeyh Mehmed Mirza'nın terekesi ise tamamen kıymet lafzı ile kaydedildiği görülmektedir. KŞS., nr. 58, 31/a-1.

¹⁸³ KŞS., nr. 24, 27/b-1; Topal Ali'nin terekesinde de fiyat kuruşla belirlenmiştir. KŞS., nr. 22, 37/a-1.

birimi kullanılmamıştır¹⁸⁴.

Hülasa-i kelim 17. yüzyıla ait ilk sicillerde tereke defterlerinden karmaşık ve belirli bir sıralaması olmayan defterler vardır. Genel yekûna baktığımızda bu neviden defterlerin sayısının çok olmadığı görülmekle birlikte ehemmiyet kesp ettiğine dikkat çekmek gerekmektedir. Böyle terekelerde her bir eşya veya mal mülk yuvarlak içine alınmıştır.

Bazı terekelerde ise devamını bulmak mümkün değildir. Muhtemelen zaman içinde sayfalardan kaybolanlar olmuş olmalıdır. Çünkü terekenin yarım bırakılması ve taksimin yapılmaması mümkün değildir. Zaten bazı sicillerde zaman zaman defarmasyonun izleri görülmektedir. Bir İslam yurdu olan Kırım'da miras taksimi İslam hukuku çerçevesinde yapılmıştır. Öncelikle eş ve eşler, sonra çocuklar, sonra anne-baba, sonra ise akrabalar gelmektedir.

Farklılıklardan en önemlisi terekedeki menkul ve gayrimenkullerin üzerine, yanına, altına o eşyaların paylaşımında kime, neye ait oldukları belirtilmiştir. Mirasçılar dışında tereke sahibinin kime borcu olduğu, vasiyeti, hac bedelleri techîz ve tekfîn için ayrılan eşyalar bu yazım şeklinde yer almaktadır.

Yine defterlerin yazımında kimi zaman sadece tereke sahibinin adı yazılmıştır. Böyle durumunda tereke sahibinin nerde yaşadığı, mirasçılarının kim olduğunu tespit etmek mümkün değildir. Kimi zamanda miras paylaşımı yapılmamıştır. Bazı paylaşımlar ise tereke sayımının sonucuna bırakılmamış, *ımf* ya da *hisse* diye başlayan ve mirasçının adı ile devam eden satırın altında yazılmak suretiyle paylaşım yapılmıştır. Yani terekedeki malların satışı yapıp paylaşım nakit meblağ üzerinden yapılmamış, doğrudan mallar paylaşmıştır.

Bütün bunlara rağmen defterlerin yazımında Osmanlı tereke defterlerinin genel diplomatik yapısını görmek mümkündür. Devletin bütün kazalarında uygulanan genel kurallar çerçevesinde tutulan defterlerin özeld e dönem dönem bazı farklılıkları vardır. Bu farklılıklar 18. yüzyılda azalmıştır. Zaten 18. yüzyılda defterlerdeki tereke sayısı bir hayli fazladır. Bu nedenle Kırım tereke defterleri üzerine çalışma yapacak olanlar bu özellikleri bilmek zorundadır. Kırım tereke defterleri toplumsal hayatın ortaya konulmasında sicillerde yer alan diğer ilam ve hüccetler gibi çok büyük kaynak değere sahiptir. Türk kültürüne dair birçok malzemeyi defterlerde bulabiliyoruz.

Tablo: Kırım Sicillerindeki Tereke Sayıları

Defter Numarası	Tarih	Tereke Sayısı	Sayfa (V)
1	H. 1016-1022	28 ¹⁸⁵	189 (95)
3a	H. 1057-1058	8 ¹⁸⁶	75 (37)

¹⁸⁴ Biz sadece bütün bunlara dair birkaç örnek verebildik. Kırım'da kullanılan paralar için bakınız: Nuri Kavak, Nuri Kavak, *Kırım'ın Karasu Kazası*, s. 192- 193; Fırat Yaşa, *Bahçesaray (1650-1675)*, s. 144-147.

¹⁸⁵ Dilek Çelik, *67 A 90 No'lu ve 1017-1022 (1608-1613) Tarihli Kırım Hanlığı Kadusker Defteri*, s. 14.

¹⁸⁶ 3a ve 3b defterler ayrı gibi görünseler de ikiye ayrılmış aynı defter olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü öğrencisi Sema Aktaş Sarı Prof. Dr. Yücel

3b	H. 1058-1060	11 ¹⁸⁷	113(55)
4	H. 1061-1063	21 ¹⁸⁸	162 (80) ¹⁸⁹
8	H. 1064-1073	15	133 (61)
9	H. 1075-1076	16	208 (99)
10	H. 1077-1079	60	282 (141) ¹⁹⁰
11	H.1077-1078	5	168 (84) ¹⁹¹
13	H.1072-1073	42	147 (73)
14	H.1061-1082	50	290 (144)
17	H.1084	37	155 (77)
18	H.1083-1084	50	188 (94)
19	H.1083-1087	61 ¹⁹²	110 (55)
20	H.1085-1086	74	196 (97)
21	H.1086-1087	35	194 (96) ¹⁹³
22	H.1088-1089	29	198 (98)
23a	H.1089-1093	75	260 (130) ¹⁹⁴
23b	H.1090-1091	67	249 (124)
24	H.1087-1088	169	266 (133) ¹⁹⁵
25	H.1094-1095	129	242 (121)
26	H.1095-1096	46	192 (95)
27	H.1096-1099	72	276 (137)
29	H.100-1104	62	266 (132)
31	H.1108	47	153 (76)

Öztürk danışmanlığında 3a ve 3b Numaralı şekilde yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır. Bu konuya Sema Aktaş Sarı dikkat çekmektedir. Sema Aktaş Sarı, *3a-3b Numaralı, 1648-1Tab679 Tarihli Kırım Kadasker Defterlerine Göre Kırım'da Sosyal ve Ekonomik Hayat*, s. 7.

- ¹⁸⁷ Sema Aktaş Sarı yüksek lisans tezinde tereke ile ilgili sayı verirken salt tereke defterlerinin sayısını vermemiştir. Tereke sayımı yapıldıktan sonra buna dair davalar devam etmektedir. Bu davaların sayısını Miras ve veraset davaları, tereke taksimleri, terekeden mal teslimi, Tereke paylaşımında anlaşmaya varma, terekeden borcun talep edilmesi, terekeden borç ödenmesi, terekeden mal satılması, kimsesi olmayanların terekесinin beytül mala kalması ile ilgili bütün davaların listesini vermiştir. Buna göre defterlerde 84 kayıt vardır. Sema Aktaş Sarı, *3a-3b Numaralı, 1648-1679 Tarihli Kırım Kadasker Defterlerine Göre Kırım...*, s. 11; Ben burada tereke defterlerinin sayısını verdim.
- ¹⁸⁸ Fırat Yaşa, *67 A 90 numaralı (Dördüncü Cilt), 1061-1062 Tarihli Kadasker Defteri'ne Göre Kırım'da Sosyal ve Ekonomik Hayat*, Sakarya 2014, s. 5.
- ¹⁸⁹ Defter 81 varak olarak görünmekle birlikte 63 ila 64 numaralı varaklar aynıdır. Fırat Yaşa, *67 A 90 numaralı (Dördüncü Cilt), 1061- 1062 Tarihli Kadasker Defteri...*, s. 4; Bu nedenle tabloya 80 varak olarak yazdım.
- ¹⁹⁰ Mehmet Caner Çavuş, *67 A 90 Numaralı (Onuncu Cilt) 107-1080 (1666 – 1670) Tarihli Kadasker Defterine Göre Kırım'da Sosyal ve Ekonomik Hayat (1-70 Varak)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2019, s. 5.
- ¹⁹¹ Fatma Şahin, *67 A 90 Numaralı (On Birinci Cilt), 1077- 1078 (1667- 1667) Tarihli Kadasker Defteri'ne Göre Kırım'da Sosyal ve Ekonomik Hayat*, s. 10.
- ¹⁹² Erim Vatanserver, *s1083-1087 (1672-1676) Tarihli Kadasker Defteri'ne Göre Kırım'da Sosyal ve Ekonomik Hayat*, 57-212.
- ¹⁹³ 62a boş KKŞ, nr. 21, 62a.
- ¹⁹⁴ 3a, 4b, 5a, 6b, sayfaları boştur. 7a ve 7b'de ise birkaç cümle yer almaktadır. KŞS., nr. 23a.
- ¹⁹⁵ Defterin son iki varığında sadece birkaç satır yer almaktadır. KŞS., nr. 24, 1a-b, 2a-b.

Kırım Tereke Defterleri Üzerine Mülahazalar

32	H.1108-1109	37	152 (72)
34	H.1111-1112	40	226 (111)
35	1113-1114	20	67 (33)
36	H.1113-1114	106	194 (97)
37	H.1114-1116	43	160 (79)
38	H.1116-1117	14	124 (60)
40	H.1117-1119	35	41 (20)
44	H.1124-1137	64	187 (93)
45	H.1125-1127	52	117 (58)
46	H.1126-1127	95	262 (131)
47	H.1129-1130	177	182 (89)
48	H.1112-1137	59	284 (141) ¹⁹⁶
49	H.1132-1134	57	202 (98)
51	H.1134-1136	31	130 (64)
53	H.1138-1139	160	190 (91)
54	H.1138-1139	97	183 (91)
55	H.1139-1143	127	195 (98) ¹⁹⁷
56	H.1143-1146	17	36 (18)
57	H.1144-1146	151	158 (79) ¹⁹⁸
58	H.1146-1148	124	193 (97) ¹⁹⁹
59	H.1149-1150	75	82 (42) ²⁰⁰
60	H.1149-1155	66	126 (62) ²⁰¹
61	H.1151-1157	67	190 (96) ²⁰²
62	H.1151-1153	123	132 (66)
64	H.1154-1156	61	158 (79) ²⁰³
65	H.1156-1157	41	80 (40)
66	H.1157-1158	91	170 (85)
68	H.1158-1161	90	148 (74)
71	H.1161-1171	78	194 (97) ²⁰⁴
72	H.1163-1164	86	153 (76) ²⁰⁵

¹⁹⁶ Defterin son sayfası, 2b, 4a, 9a, 10b sayfaları boştur. KŞS., nr. 48.

¹⁹⁷ 6a, 7a-b, 8a-b, 9a-b, 10a-b, 11a-b, 12b, 48b sayfaları boş, KŞS., nr. 55.

¹⁹⁸ 35b boş, KŞS., nr. 57.

¹⁹⁹ Defterin ilk sayfası boş, kayıt 2. sayfadan itibaren başlamaktadır. KŞS., nr. 58.

²⁰⁰ 59 numaralı defterin de ilk sayfası boş. KŞS., nr. 58.

²⁰¹ 7. Sayfadan itibaren 7 sayfa tamamen boş ve üzeri çizilmiştir. Numaralandırma 8'den itibaren devam ettirilmiştir. Aynı durum 15. sayfadan sonra var. 5 sayfa yine boş ve üzeri çizilmiş, numaralandırma ise 16'dan itibaren devam ettirilmiştir. KŞS., nr. 60.

²⁰² 15a boş olduğu gibi ondan sonra 15 varak boş, 16b, 17a-b boş bırakılmış. 15a ile 16b arasındaki boş sayfalar numaralandırılmamış. KŞS., nr. 61.

²⁰³ 6b'den sonra 13 varak boş bırakılmış, 29. Varaktan sonra da 13 varak, yine 55a'dan sonra 3 varak boş bırakılmış ve çizilmiştir. KŞS., nr. 64.

²⁰⁴ 2a-b, 5a, 7a boş sayfalarıdır. KŞS., nr. 71.

²⁰⁵ 16 ve 18. varaklar arasında 17'de üzerinde bir cümle yazılı küçük bir pusula bulunmaktadır. Diğer 6 varak boş olduğu için numaralandırma yapılmamıştır. KŞS., nr. 72.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

- Kırım Şer'iyye Sicilleri (KŞS): 1, 3a, 3b, 4, 8, 9, 10, 11, 13, 14, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23a, 23b, 24, 25, 26, 27, 29, 31, 32, 34, 35, 36, 37, 38, 40, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 64, 65, 66, 68, 71, 72.
- Balıkesir Şer'iyye Sicili (BŞS): 692, 700, 701, 709, 733, 738, 743.
- Kâmil Kepeci: 2241, 2242.

Araştırma ve İncelemeler

- Ağat, Nurettin, "Kırım Hanları Paralarının Nitelikleri ve Işık Tuttukları Bazı Gerçekler", *Emel*, Sayı: 23, (Temmuz-Ağustos 1964), s. 8-12.
- _____, "Kırım Hanları Paralarının Nitelikleri ve Işık Tuttukları Bazı Gerçekler", *Emel*, Sayı: 24, (Eylül-Ekim 1964), s. 7-12.
- _____, "Kırım Hanları Paralarının Nitelikleri ve Işık Tuttukları Bazı Gerçekler", *Emel*, Sayı: 28, (Mayıs-Haziran 1965), s. 10-14.
- Aktaş, Sema, *3A-3B Numaralı, 1648-1679 Tarihli Kırım Kadasker Defterlerine Göre Kırım'da Sosyal ve Ekonomik Hayat*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2016.
- Barkan, Ömer L., "Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545-1659)", *Belgeler*, III/5-6, Ankara 1966, s. 1-479.
- Bilgin, Arif-Bozkurt Fatih, "Bir Malî Gelir Kaynağı Olarak Vârissiz Ölenlerin Terekeleri ve Beytül-mâl Mukataaları", *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 20, Kocaeli 2010, s. 1-31.
- Bozkurt, Fatih, "Osmanlı Dönemi Tereke Defterleri ve Tereke Çalışmaları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, XI/22, 2013, s. 193-229.
- Cezar, Yavuz, "Bir Âyanın Muhallefatı, Havza ve Köprü Kazaları Âyanı Kör İsmail-Oğlu Hüseyin (Musadere Olayı ve Terekenin İncelenmesi)", *Belleten*, XLI/161, Ankara 1977, s. 41-78.
- Cihan, Ahmet-Yılmaz, Fehmi, "Kırım Kadı Sicilleri", *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 11, 2004, s. 131-176.
- Çadircı, Musa, "Hüseyin Avni Paşa'nın Terekesi", *Belgeler*, XI/15, Ankara 1986, s. 145-164.
- Çavuş, Mehmet Caner, *67 A 90 Numaralı (Onuncu Cilt) 107-1080 (1666-1670) Tarihli Kadasker Defterine Göre Kırım'da Sosyal ve Ekonomik Hayat (1-70 Varak)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2019.
- Çelik, Dilek, *67 A 90 Nolu ve 1017-1022 (1608-1613) Tarihli Kırım Hanlığı Kadasker Defteri (Tablîl ve Transkripsiyon)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2011.
- Devellioglu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara 1998.
- Ekin, Ümit, "17. Yüzyılın Sonlarında Rodosçuklu Ailelerin Sahip Oldukları Çocuk Sayıları", *Türk Tarihinde Balkanlar*, ed: Zeynep İskefiyeli vd., Sakarya 2013, s. 567-580.
- _____, "19. Yüzyılın Ortalarında Kocaeli Sancağı'nda Yaşayan Ailelerin Sahip Oldukları Çocuk Sayıları", *Uluslararası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu*, II, ed. Haluk Selvi vd., 2016, s. 1165-1175.
- _____, "19. Yüzyılda Kocaeli Sancağı'nda Çok Eşlilik Olgusu", *Uluslararası Gazî Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu*, III, ed. Haluk Selvi vd., Kocaeli 2017, s. 919-926.

- Eryılmaz, Alp Atakan, *Kırım Tatarlarında Aile (1700-1750) (Şer'iyye Sicillerine Göre)*, Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2019.
- Güneş Yağcı, Zübeyde-Akkaya, Mustafa, "XVIII. Yüzyılda Bir Serhat Şehri Olan Vidin'de Askerler: Gündelik Yaşam Üzerine Bir Değerlendirme", *Osmanlı Dönemi Balkanlar'da Gündelik Hayat*, Ed: Zafer Gölen-Abidin Temizer, Ankara 2018, s. 51-98.
- İnalçık, Halil, "Kırım Kadı Sicilleri Bulundu", *Bellekten*, LX/227 Ankara 1996, s.165-191.
- Kavak, Nuri, *Kırım'ın Karasu Kazası 1683-1744 (Şer'iyye Sicillerine Göre)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2008.
- _____, "Kırım Hanlığı Şer'iyye Sicilleri ve Muhtevası Üzerine", Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, S. 7, Isparta 2008, s. 13-27.
- _____, "Kırım Hanlığı Tereke Kayıtlarının Kaynak Değeri Üzerine Bir Tahlil", *Üçüncü Uluslararası Doğu Avrupa Çalışmaları Kongresi Bildiri Kitabı (2019 CIEES)*, Ed: Serkan Yazıcı vd., Sakarya 2019, s. 35-55.
- _____, "Kırım'ın Karasu Kazasında Bulunan Ticari Mekanlar ve Vakıf Eserleri, 1683-1744 (Şer'iyye Sicillerine Göre)", *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 1, 2009, s. 111-124.
- _____, "Kırım Tatarları'nda Mahalle Kültürü", *Bilgi*, Sayı: 55, 2010, s. 93-102.
- _____, "XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Kırım Hanlığı'nda Gayr-i Müslimlerin Yeri (Şer'iyye Sicillerine Göre)", *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, IV/12, (Kış 2015), s. 19-28.
- _____, "Kırım Hanlığı'nda Evlenme ve Sonuçları Üzerine Bir Tahlil", *Al-Farabi International Journal on Social Sciences*, III/3, (2019), s. 131-140.
- Küpeli, Özer, "Kösem Sultan'a Ait Bir Muhallefat Kaydı", *Cibannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, I/2, (Aralık 2015), 131-143.
- Özcan, Tahsin, "Muhallefat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 30, 2005, s. 406-407.
- Özdeğer, Hüseyin, *1463- 1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri*, İstanbul 1988.
- Özdem, Zeynep Özdem, *Kırım Karasubazar'da Sosyo Ekonomik Hayat*, Ankara 2010.
- _____, "Kırımlı Devlet Sultan Hanım'ın Muhallefatı (17. Yüzyılın İkinci Yarısı)", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, II/3, (Ocak 2020), s. 179-184.
- Öztürk, Said, *Askeri Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tahlil)*, İstanbul 1995.
- _____, "Kassam", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 24, 2001, s. 579-582.
- Öztürk, Yücel, *Osmanlı Hakimiyetinde Kefe (1475-1600)*, Ankara 2000.
- Özytekin, Ayşe Melek & Arpacı, Mehmet, "Kırım Hanlığına Ait Yarıklıklarda Geçen Para Birimleri Üzerine Bir Değerlendirme", *5.Yıldız Sosyal Bilimler Kongresi (13-15 Aralık 2018)*, İstanbul 2018, s. 777-782.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1993.
- Pamuk, Şevket, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, İstanbul 1999.
- Şahin, Fatma, *67 A 90 Numaralı (On birinci Cilt), 1077-1078 (1667-1667) Tarihibli Kaduasker Defteri'ne Göre Kırım'da Sosyal ve Ekonomik Hayat*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2019.

- Savaş, Saim, “Sivas Valisi Dağıstânî Ali Paşa’nın Muhallefâtı XVIII. Asrın Sonunda Osmanlı Sosyal Hayatına Dâir Önemli Bir Belge”, *Belgeler*, XV/19, Ankara 1993, s. 249-292.
- Turan, Ahmet Nezihî, “Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri Hakkında Notlar”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 9, İstanbul 2003, s. 1-16.
- Vatansever, Erim, *67 A 90 Numaralı (On Dokuzuncu Cilt), 1083-1087 (1672-1676) Tarihlî Kadasker Defteri’ne Göre Kırım’da Sosyal ve Ekonomik Hayat*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2018.
- Ünal, Mehmet Ali, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul 2011.
- Yaşa, Fırat, *67 A 90 Numaralı (Dördüncü Cilt), 1061-1062 Tarihlî Kadasker Defteri’ne Göre Kırım’da Sosyal ve Ekonomik Hayat*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2014.
- _____, *Bahçesaray (1650-1675)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Sakarya 2016.

Summary

Court records are one of the unique sources for researchers. Thanks to these records, also known as kadı registers, researchers have the opportunity to reflect on the structure of society. The fact that the registers include municipal and judicial issues as well as the orders sent from the center increases their value even more. For this reason; the studies utilizing the registers have been carried out for many years, and gained momentum in recent years. Crimean Şer’iyye Registers have the same value. However, the studies on Crimean şer’iyye registers appear recently, whereas the existence of those registers have been known as of 90’s. The scientific works on these records started after Crimean şer’iyye registers were brought to Turkey in 1995. Pioneered by Halil İnalçık, several scholars like Ahmet Nezihî Turan, Ahmet Cihan-Fehmi Yılmaz and Nuri Kavak wrote articles on the content and value of the registers.

The main source of studies on the social and economic history of Crimea are these registers. Of course, master’s and doctoral theses are also among other scientific activities that shed light on the history of Crimea. Some of these studies include Nuri Kavak, Karasu’s District of Crimea 1683-1744 (According to Şer’iyye Registers), 2008; Zeynep Özdem’s Socio-Economic Life in Crimea Karasubazar (Late 17th Century to Mid-18th Century, 2006 and Slavery in the Crimean Khanate (1648-1699), 2017; Fırat Yaşa’s Bahçesaray (1650-1675), 2016; Alp Atakan Eryılmaz’ Family in Crimean Tatars (1700-1750 (According to Şer’iyye Registers), 2019. In addition to all these studies, the Crimean şer’iyye registers were transcribed and started to be studied as master theses. Among the theses, we have Dilek Çelik’s Social and Economic Life in Crimea According to the Kadasker Book of number 67 A 90 (Volume Ten) and date 107-1080 (1666 - 1670), 2011; Fırat Yaşa’s Social and Economic Life in Crimea According to the Kadasker Book of number 67 A 90 (Volume Four) and date 1061-1062, 2014; Sema Aktaş’ Social and Economic Life in Crimea According to Crimean Kadasker Book

of number 3A-3B and dated 1648-1679, 2016; Mehmet Caner's Social and Economic Life in Crimea According to the Kadiasker Book of number 67 a 90 (Volume Ten) and dated 1077-1080 (1666-1670) (1-70 Foil), 2019).

The studies utilizing the Crimean tereke defters (probate inventories) as the main source are as important as other documents in the registers in revealing the socio-economic life. The fact that these inventories contain information about the daily lives of ordinary people or those who have served at various levels of the state makes this importance even more valuable. Because the equipment, utensils or clothes recorded in these defters, these sources generally reveal the ordinary life in all Ottoman cities and towns, and in particular the lives of the Crimean Turks we have focused on. For example, Nuri Kavak's article titled "Books Reflected in the Crimean Khanate Şer'iyye Registers" which was published in the Journal of Ottoman Studies in 2010, was prepared within the framework of the information obtained from the tereke defters we have focused on. In this way, it was possible to determine what people read in Crimea. The article by Fırat Yaşa titled "From the Kitchen of the Khan to Slaves in Bahçesaray: Kilercibaşı Mehmed Ağa in the Focus of Social Relations" reveals the life of Kilercibaşı Mehmed Ağa from the same source, using the tereke defters. Tereke defters are a rare treasure for that study and similar studies. In another aspect, these defters significantly contribute to the understanding of family structure. Since the heirs are written after the assets/liabilities of the tereke owners, and the inheritance shares of the heirs are written one by one, it is possible to carry out researches on the number of children of a family and the question of whether there is polygamy in the society, or if there is, to what extent. As a matter of fact, many studies have been conducted in this sense, especially in Rodosçuk. Thanks to the tereke defters, the same studies will be valid for the Crimean Khanate too. However, heirs were not written in some of the Crimean tereke defters, and the division of inheritance was not made to the heirs. Starting from here, we focused on tereke defters. However, based on the tereke defters, we aim to focus on the scribal nature of the Crimean tereke defters rather than to deal with the ordinary life reflected in these sources. Naturally, as Islamic law was valid in the division of heritage, they were kept in the same scribal format. Despite this, it attracted our attention that there were some differences in recording of some inventories. Based on these differences, revealing the characteristics of estate registers in Crimean şer'iyye registers constitutes the main problematic of the article. Naturally, the source of the article is Crimean şer'iyye registers.

OSMANLI DÖNEMİ'NDE SARAYBOSNA YANGINLARI (1697-1878)

Aşkın Koyuncu*

Öz

Bu makalede Osmanlı kaynakları ışığında 1697-1878 yılları arasında Saraybosna'da yaşanan yangınlar incelenmiştir. Bu bağlamda yangınların sebepleri, ekonomik ve sosyal sonuçları, zararlarının giderilmesinde vakıfların rolü ve 1848 Ebniye Nizamnamesi kapsamında Saraybosna'da 1852 yılından sonra yapılan düzenlemeler ele alınmıştır. Makalede Tanzimat Dönemi'ne kadar Saraybosna'da yangınlara karşı kapsamlı tedbirler alınmadığı savunulmaktadır.

Osmanlı Dönemi'nde kurulan Saraybosna, bir Osmanlı kentinin bütün özelliklerine sahipti. Yangınlar, Osmanlı şehirlerinin başlarına gelebilecek en büyük felaketlerden biriydi. Binaların çoğunlukla ahşap malzemenen ve bitişik nizamda inşa edilmesi, sokakların darlığı, yangın söndürme teşkilatının olmayışı gibi etkenler yangınların yayılmasını kolaylaştırıyordu. Saraybosna'da 1697-1878 yılları arasında en az 15 büyük yangın yaşanmıştır. 1697, 1724, 1756, 1766, 1788, 1803, 1831, 1842, 1848 ve 1852'de meydana gelen yangınlar diğerlerine nispetle şehirde daha büyük tahribata yol açmıştır. Bilhassa 1697'de Avusturya istilası esnasında şehrin yakılması, Saraybosna'nın sosyal, ekonomik, kültürel ve demografik gelişimine büyük darbe vermiştir. Yangında şehirdeki 104 camiden 92'si yanmıştır. Saraybosna'da yangınlardan en çok Başçarşı ve civarı etkilenmiştir. 1852'deki yangından sonra Ebniye Nizamnamesi uygulamaya konularak Başçarşı ve çevresi yeniden düzenlenmiştir. Ayrıca, sokakların genişletilmesine çalışılmış, yangınlara karşı Viyana'dan tulumbalar getirilmiş ve ahşap yerine kâgir yapılar inşası teşvik edilmiştir. Sebil'in bulunduğu Pazar Meydanı da 1866 yangınından sonra düzenlenmiştir. Saraybosna, Tanzimat Dönemi'nde kentsel reformlar tam olarak hayata geçirilemeden Avusturya-Macaristan hâkimiyetine girmiştir.

Anahtar kelimeler: Saraybosna, yangınlar, vakıflar, Başçarşı, Ebniye Nizâmnamesi

Fire Disasters in Sarajevo during the Ottoman Period (1697-1878)

* Doç.Dr., *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü*, Terzioğlu Yerleşkesi, 17100, Çanakkale/Türkiye, askinkoyuncu@comu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-6866-1249

Abstract

In this article, based on the Ottoman sources, we examined the fires occurred in Sarajevo between 1697-1878. In this context, we investigated the reasons of frequent fires, their economic and social consequences, the role of foundations in compensating the damages of the fires and the regulations made in Sarajevo after 1852 within the scope of the 1848 Ebniye (Building) Regulation. The article argues that comprehensive measures were not taken against fires in Sarajevo until the Tanzimat Period.

Sarajevo, a city established during the Ottoman Era, had all the features of Ottoman cities. Fires were one of the biggest disasters that could have happened in Ottoman cities. The main factors that facilitated the spread of fires were that the buildings were mostly made of wooden material in an adjacent order, as well as the narrow streets and the absence of an organization to fight fires. There were at least 15 major fires in Sarajevo between the years of 1697 and 1878. In particular, the 1697, 1724, 1756, 1766, 1788, 1803, 1831, 1842, 1848 and 1852 fires caused greater destruction in the city relative to others. Especially the deliberate burning of the city during the Austrian invasion in 1697 inflicted a great blow to the social, economic, cultural and demographic development of Sarajevo, leading to the burning or destruction of 92 out of 104 mosques in the city. Baščaršija and its surroundings also suffered the greatest damage from fires in the city. After the 1852 fire, the Ebniye Regulation was put into effect in Sarajevo, leading to the reorganization of the Baščaršija district. In addition, efforts were made to enlarge the streets, fire pumps were brought from Vienna, and the construction of masonry building instead of wooden ones was encouraged. The Market Square, where the Sebilj is located, was reorganized after the fire of 1866. However, Sarajevo fell under the rule of Austria-Hungary before the reforms initiated in the field of urban planning during the Tanzimat Period could totally be implemented.

Keywords: Sarajevo, fires, waqfs, Baščaršija, Building Regulation of 1848

Giriş

Tarihin sessiz tanıkları olan şehirler, kimliklerini kurucularından ve üzerinde yaşayan toplumlardan ödünç alırlar. Tarihsel süreçte ona sahip olan halklar ve devletlerle birlikte zamanın icapları doğrultusunda sürekli yenilenir ve değişirler. Devletlerin din ve ideolojisi, toplumların sahip oldukları kültür ve medeniyet anlayışı, coğrafi konumu ve nüfus yapısı şehirlerin mimari çehresine, silüetine, alış-veriş ve ticaret mekânlarına, ibadethanelerine, binalarına, meskenlerine, sokaklarına, kaldırım taşlarına ve ruhuna nüfuz eder. Vakıf sistemine dayalı imaret-külliye ve çarşı-bedesten merkezli inşa edilen, dar, dolambaçlı ve çıkmaz sokaklardan oluşan ve etnik-dini cemaatlerin cami, mescit, kilise ve havraların etrafında kümelenerek genellikle ayrı mahallelerde yaşadıkları Osmanlı şehirlerinin kendine mahsus bir

karakteri vardı.¹ Vakıflar, Osmanlı kentlerinin kurulup, gelişmesinde rol oynayan en önemli müesseselerin başında geliyordu.² Erken Osmanlı Dönemi'nden itibaren padişahların ve ümeranın fethedilen bölgelerde imar faaliyetlerine girişmesi, şehirciliğin gelişimi ve tebaanın din, eğitim, sosyal, ekonomik, sağlık vb. alanlardaki ihtiyaçlarının giderilmesi için vakıf eserler inşa etmesi yaygın bir durumdu. Bu bağlamda 15. yüzyılın ikinci yarısında İshakzâde Gazi İsa Bey tarafından Milaçka (Miljacka) Nehri'nin iki yakasında inşa edilen vakıf eserlerin çevresinde kurulan Saraybosna, doğuştan bir Osmanlı şehrinin bütün özelliklerini üzerinde toplamış ve bu kimliğini modern zamanlara kadar taşımayı büyük ölçüde başarmıştır.

Osmanlı Dönemi'nde yangınlar, düşman istilası bir tarafa depremler, seller ve salgın hastalıklarla birlikte şehirlerin başına gelebilecek en kötü felâketlerden biriydi. Ev ve dükkânların çoğunlukla ahşap malzemedi ve bitişik nizam tekniğiyle yapılması; dar, dolambaçlı yollar ve çıkmaz sokakların yaygınlığı; örgütlü itfâie teşkilatının bulunmayışı veya yetersizliği İstanbul başta olmak üzere yangınların sebep olduğu tahribatın boyutlarını arttırıyordu.³ Profesyonel bir müdahale ekibinin olmaması yüzünden yangın söndürme çalışmaları askerler ve Müslim-Gayrimüslim ahalinin elbirliği ile ilkel yöntemlerle yapılıyordu. Zamanında müdahale edilmediği veya söndürülemediği takdirde yangının rüzgârın yönüne bağlı olarak birkaç saat sonra kendi mahallelerine ulaşması kaçınılmaz olduğundan herhangi bir yerde çıkan yangın bütün şehir ahalisini tedirgin ediyordu. Bu sebeple, yangınlar hangi mahalle veya muhitte çıktığına bakılmaksızın Müslüman, Hıristiyan ve Yahudiler arasında yardımlaşma ve dayanışma duygusunu arttırıyordu ve gönüllü olarak söndürme faaliyetine katılıyorlardı. Bir kısım ahali ise “yangından mal kaçırma” derdine düşüyordu. Tabiatıyla yangınlar Saraybosna için de en büyük felâketlerin başında geliyordu. Saraybosna tarihine yakından bakıldığında yangınların hayatın olağan bir

¹ Aşkın Koyuncu, “Bulgaristan’da Osmanlı Maddi Kültür Mirasının Tasfiyesi (1878-1908)”, *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, S. 20, (2006), s. 207, 208; Aynı yazar, “Sofya’da Osmanlı Mimari Mirasının Tasfiyesi (1878-1908)”, *XVI. Türk Tarih Kongresi, 20-24 Eylül 2010, Ankara, Kongreye Sunulan Bildiriler, 4. Cilt, 1. Kısım: Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2015, s. 114, 115.

² Bahaeddin Yediyıldız, *XVIII. Yüzyılda Türkiye’de Vakıf Müessesesi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2003, s. 11-13, Hatice Oruç, “Bosna Sancağında Şehirlerin Kuruluşunda Vakıfların Rolü: Yeni Bazar ve Saraybosna Örneği”, *Vakıf Medeniyeti ve Şehir Sempozyumu*, (Yay. Haz. Fahamettin Başar, Mehmet Kurtoglu), Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara, 2013, s. 169; Adem Handžić, “Bosna’da XVI. Yüzyılda Kasabaların Gelişmesinin Bazı Özellikleri”, *IX. Türk Tarih Kongresi: Ankara 21-25 Eylül 1981 Kongreye Sunulan Bildiriler, II. Cilt*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1988, s. 895, 896; Aynı yazar, “XVI. Yüzyılda Bosna’da Osmanlı Şehirlerinin Oluşumuna Bir Bakış”, *Bosna-Hersek*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1992, s. 15-18; Ahmet Köç, “Osmanlı Devleti’nde Devlet-Tekke İlişkisinin Önemli Bir Tanığı: Halveti Şeyhi Sofyalı Bâlî Efendi ve Vakıfları”, *Bellekten*, LXXX/289, (Aralık 2016), s. 798; Aynı yazar, “Osmanlı Devleti’nde Hazine Gelirlerinden Vakıflara Yapılan Tahsisatlar”, *Vakıflar Dergisi*, S. 39, (2013), s. 103-104.

³ Kemalettin Kuzucu, “Osmanlı Başkentinde Büyük Yangınlar ve Toplumsal Etkileri”, *Osmanlı*, C. V, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 688.

parçası olduğu görülmektedir. Nitekim Hamdija Kreševljaković, 1480 ve 1879 yılları arasında Saraybosna'da yirmiden fazla büyük yangın olduğunu tespit etmiştir.⁴ Biz burada Saraybosna'nın tarihi ve kentsel gelişimini kısaca gözden geçirdikten sonra Saraybosnalı Molla Mustafa Başeski'nin (t. 1730?-1809) H.1170-1219 (1755/1756-1804/1805) yılları arasında şehirde meydana gelen olayları kaydettiği rûznâmesi,⁵ Hacı Hüseyinzâde Muvakkit Salih Sıdkı Efendi'nin (Salih Efendi Hadžihusejinović Muvekkit) (1825-1888) *Povijest Bosne* (Tarih-i Bosna)⁶ adlı eseri ile Saraybosna Şeriye Sicilleri ve Osmanlı belgeleri ışığında 1697'de Prens Eugene'in emriyle şehrin yakılmasından 1878'de Bosna-Hersek'in Avusturya-Macaristan yönetimine girmesine kadar olan süreçteki yangınları inceleyeceğiz. Ayrıca, Saraybosna'da yangınların yol açtığı tahribâtın boyutlarını, vakıfların yangınların zararlarının giderilmesindeki rolünü ve Tanzimat Dönemi'nde yangınları önlemeye yönelik tedbirler bağlamında 1848 yılında yürürlüğe konulan Ebniye Nizamnamesi⁷ kapsamında Saraybosna'da yapılan düzenlemeleri ortaya koymaya çalışacağız.

1. Saraybosna'nın Kuruluşu ve 15.-17. Yüzyıllarda Meydana Gelen Yangınlar

Saraybosna'nın kurucusu, 1430-1463 yıllarında Üsküp, 1464-1470 yıllarında ise Bosna'nın ikinci sancakbeyi olan Gazi İsa Bey'dir.⁸ Saraybosna'nın kurulduğu

-
- ⁴ Hamdija Kreševljaković, "Požari u Sarajevu do 1879 godine", *Kalendar "Islamski svijet"*, (1933/34.), str. 28-34, nakleden Rašid Hajdarević, "Prihodi i rashodi Gazi Husrev-begova vakufa u Sarajevu za period 1248-1251. (1832.-1835.)", *Anali Gazi Husrev-Begove Biblioteke*, Kn. V-VI, (1978), str. 23.
- ⁵ *XVIII. Yüzyıl Günlük Hayatına Dair Saraybosnalı Molla Mustafa'nın Mecmuası*, (Haz. Kerima Filan), Connectum, Saraybosna, 2011. Saraybosnalı Molla Mustafa'nın hayatı hakkında bkz. s. 13-15; Fatma Sel Turhan, "Molla Mustafa'nın İzinde 18. Yüzyılda Bosna'da Sosyal Hayat", *Avrasya Etüdüleri*, S. 48, (2015/2), s. 67, 68.
- ⁶ Muvakkit Hacı Hüseyinzâde Salih Sıdkı ve *Tarih-i Bosna* adlı eseri hakkında bkz. Hatice Oruç, "Tarih-i Bosna", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 32, (2002), ss. 215-221; Fehim Nametak, "Muvakkit, Sâlih Sıdkı", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 31, TDV Yayınları, İstanbul, 2006, 412-413.
- ⁷ Tanzimat Dönemi'nde şehircilik alanında meydana gelen değişimler, şehirlerin ıslahı ve yangınlara karşı alınan tedbirler hakkında geniş bilgi için bkz. Osman Nuri, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, C. I, Matbaa-i Osmâniye, İstanbul 1338, ss. 977-1219; Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Yerel Yönetim Metinleri II: Zokaklara Dair Nizamname", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, C. 5, S. 1, (1996), ss. 59-70; Aynı yazar, "Yerel Yönetim Metinleri V: Turuk ve Ebniye Nizamnamesi ve Getirdikleri", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, C. 5, S. 4, (1996), ss. 67-81; Zeynep Çelik, *Değişen İstanbul: 19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti*, 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016, s. 63-68; Kemalettin Kuzucu, "İstanbul Konut Mimarisinin Şekillenmesinde Yangınların Rolü: Ahşaptan Kâgire", *İstanbul*, S. 32, (2000), ss. 41-49; Hüseyin Özgür-Sedat Azaklı, "Osmanlı'da Yangınlar ve İtfaiye Hizmetleri", *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 3, S.1, (2001), ss. 153-172; Koray Özcan, "Tanzimat'ın Kent Reformları: Türk İmar Sisteminin Kuruluş Sürecinde Erken Plânlama Deneyimleri (1839-1908)", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, VII/2, (2006), ss. 149-180; Nihal Ekin Erkan, "Ebniye Nizamnamelerinden Şehir Planlama Teorisine Uzanan Yol: İstanbul'da Şehir Planlama", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, C. 21, S. 4, (2012), ss. 1-14.
- ⁸ Hatice Oruç, "15.-16. Yüzyıllarda Saraybosna", *CIÉPO Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları*

yer, bugünkü Bendbaşı mevkiinde bulunan Brodec köyünün ekinliği olup Gazi İsa Bey tarafından köylülerden alınarak imar edilmiştir.⁹ Gazi İsa Bey, 1457'de Milačka Nehri'nin soluna Hünkâr Camisi ile bir zaviye, hamam ve imaret, nehrin üzerine bir köprü (Hünkâr Köprüsü) ve değirmen, nehrin karşısına da bir han (Kolobara Hanı), bedesten, kervansaray ve dükkânlar inşa ettirmiştir.¹⁰ Böylece, Gazi İsa Bey'in 1457-1462 yılları arasında inşa ettirdiği vakıf eserler Saraybosna'nın nüvesini teşkil etmiştir. Bosna'nın fethinden sonra sancak merkezi olan Saraybosna'nın tarihi kentsel gelişiminde Minnetzâde Mehmed Bey, Balı Bey, Ayas Paşa, Yakup Paşa, İskender Paşa ve oğlu Mustafa Paşa gibi sancakbeylerinin kurdukları vakıflar ve inşa ettirdikleri eserlerin önemli bir payı vardır.¹¹ Tipik bir Osmanlı şehri olarak gelişen Saraybosna'da 1528/1530'da 6 cami, 23 mescit, 1 medrese, 5 zaviye ve 3 hamam kaydedilmiştir.¹² Saraybosna, 1521-1541 yılları arasında üç defa Bosna sancakbeyi olan Gazi Hüsrev Bey döneminde kentsel gelişiminin en parlak dönemini yaşamıştır. Gazi Hüsrev Bey, kurduğu vakıf ve 1531-1537 yıllarında inşa ettirdiği cami, imaret, misafirhane, mektep, şadırvan, çeşmeler, medrese, hânkâh, kütüphane, bedesten gibi eserlerle şehrin ikinci bânisi olarak kabul edilmektedir. Vakfın yaşaması için Bosna Sancağı'nda Yayçe (Jajce) ve Teşne (Tešanj) nahiyeleri ile Paşa, Klis ve Pojega sancaklarındaki çeşitli emlakını ve gelir kaynaklarını tahsis etmiş; ayrıca yıllık 1/10 ribh (faiz) ile işletilmek üzere 900.000 akçeden fazla nakit para vakfetmiştir. Gazi Hüsrev Bey'in bizzat yaptırdığı eserlerin dışında, vakıftan

Uluslararası Komitesi XVII. Sempozyum Bildirileri, 18-23 Eylül 2006, Trabzon, Yay. Haz. Kenan İnan-Yücel Dursun, KATÜ Yayınları, Trabzon, 2011, s. 391, 392; Aynı yazar, "Bosna Sancağı'nda", s. 170, 171.

- ⁹ İlhan Şahin, "Osmanlı Döneminde Sarayova (Saraybosna)'nın Kuruluşu ve Yükselişi (1455-1561)", *Bosna-Hersek, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*, İstanbul, 1992, s. 22; Aynı yazar, "Osmanlı Belgeleri Işığında Sarayova (Saraybosna)'nın Kuruluşu ile İlgili Yeni Tespitler", *Uluslararası Düünden Bugüne Bosna-Hersek ve Aliya İzzetbegović Sempozyum Bildirileri*, (Ed. Zekeriya Kurşun vd.), FSMVÜ, Gaziosmanpaşa Belediyesi, İstanbul, [2019], s. 47; Behiya Zlatar, "XVI. Yüzyılda Saraybosna", *Osmanlı*, Cilt V, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 595; Oruç, "15.-16. Yüzyıllarda Saraybosna", s. 392; Aynı yazar, "Bosna Sancağı'nda", s. 171; Muhammed Aruçi, "Saraybosna", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 36, TDV Yayınları, İstanbul, 2009, s. 129; Michael Ursinus, *Sarajevo, an Ottoman City of Many Names and Disputed History*, Max-Weber-Stiftung, Bonn, 2015, p. 16-20.
- ¹⁰ Mustafa Imamović, "Urban Development of Sarajevo during the Ottoman Rule", *X. Türk Tarih Kongresi, 22-26 Eylül 1986, Ankara, IV. Cilt*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1993, s. 1744; Aynı yazar, *Boşnakların Tarihi*, (Çev. Hüseyin Gül-Cenita Özgüner), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2018, s. 127; Oruç, "Bosna Sancağı'nda", s. 171; Aynı yazar, "15.-16. Yüzyıllarda Saraybosna", s. 392, 393; Behiya Zlatar, "XV. ve XVI. Yüzyıl Saraybosna Vakıfları", *Balkanlarda Osmanlı Vakıfları ve Eserleri Uluslararası Sempozyumu: İstanbul-Edirne 9-10-11 Mayıs 2012*, (Ed. Mehmet Kurtoğlu), Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara, 2012, s. 58; Aynı yazar, "XVI. Yüzyılda Saraybosna", s. 595;
- ¹¹ Oruç, "Bosna Sancağı'nda", s. 172; Zlatar, "XVI. Yüzyılda Saraybosna", s. 596; Aynı yazar, "XV. ve XVI. Yüzyıl Saraybosna Vakıfları", s. 58, 59.
- ¹² Oruç, "15.-16. Yüzyıllarda Saraybosna", s. 393; Aynı yazar, "Bosna Sancağı'nda", s. 172.

elde edilen gelirlerle saat kulesi, çifte hamam, muvakkithane, çeşmeler, su kanalları, Başçarşı'da kazançları vakfa ait olan onlarca dükkân, kervansaray (Taşlıhan/Han-ı Atık), Cedid Han (1808'den sonra Gül Han, Gül Ağa Hanı adıyla anılmıştır), diğer Cedid Han (Moriç Hanı, 1551) ve bir de hastane inşa edilmiştir.¹³ Zlatar, Saraybosna Çarşısı'nda kazançlarıyla Gazi Hüsrev Bey Vakfı'nı geçindiren dükkân sayısının zamanla 200'ü geçtiğini belirtmektedir.¹⁴ Diğer taraftan, Saraybosna'da 16. yüzyıl ortalarında kırktan fazla olan vakıf sayısı 17. yüzyıl başlarında yüzü geçmiştir.¹⁵ Bunların dışında Saraybosna'da 231 adet para vakfı kurulmuştur.¹⁶ 45 sokaktan oluşan Saraybosna Çarşısı'nın (Başçarşı) yapımı da 1554 yılında tamamlanmıştır.¹⁷ 16. yüzyılda Saraybosna Çarşısı'nda 80 farklı meslek icra ediliyordu ve esnaf ve zanaatçılık bakımından Anadolu kentlerinden farksızdı.¹⁸

Saraybosna, nüfus bakımından da tipik bir İslam şehri olarak yükselmiştir. İsa Bey'in vakıflarını kurduğu yerin yakınındaki Tornik (Torakovište) adlı pazar yerinde 1455'te 59 hane Gayrimüslim nüfus mevcuttu.¹⁹ Hünkâr Camii etrafında ilk Müslüman yerleşiminin başladığı Saraybosna'da 1468-1469'da 5 hane Müslüman ile 65 hane, 15 mücerred ve 5 bive Gayrimüslim kaydedilmiştir. 1485'te ise 42 Müslüman, 103 Gebran (Ortodoks) ve 8 Dubrovnikli (Katolik) aile yazılmıştır. 1516'da 15 Müslüman mahallesinde 883 hane, 366 mücerred ve 36 bive nüfusa karşılık, Cemaat-i Bazarganân-i Dubrovnik Mahallesi'nde 66 hane Katolik ile Mahalle-i Varoş-ı Saray'da 86 hane, 15 bive Ortodoks nüfus bulunuyordu. Buna göre 1516'da Saraybosna nüfusu 5.500'ü aşmıştır. Nüfusu hızla artmaya devam eden Saraybosna'da 1604'te 91 Müslüman, 2 Ortodoks, 1 Yahudi mahallesi yazılmış ve şehirde 3914 hane, 1492 mücerred Müslüman nüfusa karşılık 103 hane Ortodoks, 3 hane de Yahudi nüfus kaydedilmiştir.²⁰ Böylece şehrin nüfusu 21.500'ü geçmiştir. 16. yüzyılın ikinci yarısındaki tahrirlerde bahsedilmemiş olsa da Dubrovnikli Katolik tüccar nüfus *Latinlik* adı verilen mahallede yaşıyordu.²¹ Sefarad Yahudileri de 16. yüzyıl ortalarında Saraybosna'da iskân edilmeye

¹³ Hatice Oruç, "Gazi Hüsrev Bey'in Saraybosna'daki Vakıfları", *Bellekten*, C. LXXIII, S. 268, (Aralık 2009), s. 645-667; Aynı yazar, "15.-16. Yüzyıllarda Saraybosna", s. 394; Aynı yazar, "Bosna Sancağında", s. 172; Zlatar, "XVI. Yüzyılda Saraybosna", s. 596; Aynı yazar, "XV. ve XVI. Yüzyıl Saraybosna Vakıfları", s. 59; Imamović, agm, s. 1746; M. Tayyib Okıç, "Gazi Husrev Beğ ve Onun Saraybosna'daki Camiine Bir Minare Daha İlave Edilmesine Dair Bir Vesika", *Necatî Lugal Armağanı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1968, s. 477, 478.

¹⁴ Zlatar, "XV. ve XVI. Yüzyıl Saraybosna Vakıfları", s. 59.

¹⁵ Zlatar, "XV. ve XVI. Yüzyıl Saraybosna Vakıfları", s. 60.

¹⁶ Oruç, "Bosna Sancağında", s. 172.

¹⁷ Imamović, *age*, s. 271.

¹⁸ Zlatar, "XVI. Yüzyılda Saraybosna", s. 598; Şahin, agm, s. 26-28.

¹⁹ Oruç, "15.-16. Yüzyıllarda Saraybosna", s. 395.

²⁰ Oruç, "15.-16. Yüzyıllarda Saraybosna", s. 395-409. Krş. Şahin, agm, s. 22, 23; Aynı yazar, "Osmanlı Belgeleri", s. 48, 49; Aruçi, agm, s. 129; Imamović, *age*, s. 231, 232.

²¹ A. Popovic, "Sarajevo", *The Encyclopaedia of Islam*, New ed., Vol. IX, Brill, Leiden, 1997, p. 30.

başlamıştır. 1565'te 10-15 hane dolayında oldukları tahmin edilen Yahudi nüfus, 1581'de 60 haneye çıkmıştır.²² Yahudilerin bir mahallede toplanmaları da yangınlarla ilişkili görünmektedir.

Saraybosna'da bilinen ilk yangın, şehrin daha kuruluş aşamasında 1480 yılında meydana gelmiştir. Despot Vuk Grgureviç Brankoviç, ordusu ile birlikte şehri yağmalamış ve ateşe vermiştir.²³ Kemurazâde Seyfeddin Fehmi Bey, 1560 yılında Zmay Despot Vuk Yayçanın'ın de şehri yağmalayıp ihrâk ettiğini ve bu yangında yanan Hünkâr Camisi'nin H. 973'te (1565-1566) kubbeli ve minaresi taştan olarak yeniden bina edildiğini aktarmıştır.²⁴ Semavi Eyice ise Gazi İsa Bey'in ahşap olarak yaptırdığı Hünkâr Camisi'nin H. 962-968 (1555-1561) yılları arasındaki bir eşkıya baskını sırasında yandığını ve H. 974'te (1566-67) kârgir olarak yeniden inşa edildiğini belirtmiştir.²⁵ Diğer taraftan, 16. yüzyıl ortalarında şehre yerleşen Yahudilerin birkaç kez şehirde yangın çıkmasına sebep oldukları anlaşılmaktadır. Nitekim H. 1140-1141 (1727-29) tarihli Saraybosna Şeriye Sicilleri'ndeki bir kayda göre H. 989'da (1581) Rumeli Beylerbeyi Siyavuş Paşa'nın Saraybosna'da bulunduğu sırada ileri gelen Müslümanlar, birkaç mahallede dağınık halde yaşayan Yahudilerin "*adem-i takayyüdllerinden ekser def'âlar aralarında harîke zuhur ideğeldiği*"nden şikâyetle İslam mahallelerinden uzak bir yere iskân edilmelerini istemişlerdir. Bunun üzerine Siyavuş Paşa, hem Müslüman ahalinin talebini yerine getirmek hem de Yahudilerin gönlünü kırmamak için Yahudilere mahsus büyük bir han inşa ederek evlâdiyet üzere vakfetmiş, yanına da bir sinagog yapmalarına izin vermiştir.²⁶ Siyavuş Paşa Mirası (Siavuş-paşına daire) denilen 46 odalı ve iç avlulu bu han, Museviler tarafından İl Cortijo (Avlu), Müslümanlar tarafından Büyük Avlu/Velika Avliya ve Çıfuthâne (Yahudi Evi) olarak anılmıştır. Yahudilerin yaşadığı mahalle daha sonra Siyavuş Paşa Mahallesi veya Çıfuthâne olarak adlandırılmıştır.²⁷ 17. yüzyılda meydana gelen yangınlar hakkında pek fazla bilgi yoktur. 1616 yılından önce çıkan bir yangında Hristiyan Mahallesi ile birlikte Ortodoks kilisesi de yanmıştır. Bu sebeple Ortodoks ahalinin başvurusu üzerine Sultan I. Ahmed

²² Noel Malcolm, *Bosna*, (Türkçesi: Aşkın Karadağlı), Om Yayınevi, İstanbul, 1999, s. 185, 453; Robert J. Donia, *Sarajevo: A Biography*, Hurst & Company, London, 2006, p. 15; Esther Berbassa-Aron Rodrigue, *Türkiye ve Balkan Yahudileri (14-20. Yüzyıllar)*, (Çev. Ayşe Atasoy), 4. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s. 89, 90.

²³ Hamdija Kreševljaković, "Požari, poplave i zarazne bolesti u Sarajevu (Od 1480. do 1878.)", *Kalendar Napredak*, XVII, (1928), str. 148; Popovic, agm, s. 29.

²⁴ Kemurazâde Seyfeddin Fehmi bin Ali, "Saraybosna'da Ebniye-i Hayriyenin Musavver Tarihi", *Tarih-i Osmâni Encümeni Mecmuası (TOEM)*, Sene II, Cüz 12, 1 Şubat 1327 (1912), s. 775.

²⁵ Semavi Eyice, "Hünkâr Camii", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 18, TDV Yayınları, İstanbul, 1998, s. 486.

²⁶ *Saraybosna Şeriye Sicilleri*, No. 4, H. 1140-1141 (1727-1729), s. 85; Kreševljaković, agm, s. 148.

²⁷ Vladislav Skarić, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do Austro-Ugarske okupacije*, Izdanje Opštine Grada Sarajeva, Sarajevo, 1937, str. 64; Popovic, agm, s. 30; Malcolm, *age*, s. 186; Donia, *age*, s. 15.

1616'da kilisenin yeniden inşasına bir fermanla izin vermiştir.²⁸ 1640 yılında Saraybosna'da Ortodoks Mahallesi ve çarşıda çok sayıda dükkân yanmıştır. Rovinjli Pavle, ahalinin mallarını yangınlardan koruyabilmek için dükkânlarının altına mahzen inşa ettiklerini kaydetmiştir.²⁹ Bu durum 16. yüzyıl ve 17. yüzyılın ilk yarısında yaşanan yangınlardan dolayı Saraybosna ahalisinin olası yangınlara karşı aldığı tedbirlerden biri olarak değerlendirilmelidir. Diğer taraftan, 1656 senesinde de Saraybosna, Milačka Nehri'nin sağında bütün çarşığı küle çeviren büyük bir yangına maruz kalmıştır. Bu yangında Varoş'taki Ortodoks kilisesi ve Latinlik'teki Katolik şapeli de yanmıştır. Ortodoks kilisesi, 1658'de yeniden inşa edilmiştir.³⁰ Katolik kilisesi de bu sırada tamir edilmiş olmalıdır.

1661 yılında Saraybosna'yı ziyaret eden Evliya Çelebi'nin tasvirleri önemlidir. Evliya Çelebi, şehir kethüdası defterine göre şehirde 92 Müslüman, 10 Sırp, Bulgar, Eflâk ve Latin ve 2 Yahudi mahallesi olmak üzere 104 mahalle olduğunu kaydetmiştir. Şehirde kârgir tahtânî ve fevkânî kiremitli ve şindire (şendere) tahtalar ile örtülü 17.000 mamur hane mevcuttu. Müslümanların 77'sinde cuma namazı kılınan 177 ibadethanesi (77 cami, 100 mescit, buka ve zaviye), birkaç medrese, 8 dârülkurrâ, 10 dârülhadis, 180 sıbyan mektebi, 47 tekke, 110'dan fazla çeşme, 300 sebilhane, 700 su kuyusu, 176 su değirmeni, 5 hamam, 3 kervansaray, 23 han, 8 mücerred hanı, 7 imaret ve Milačka nehri üzerinde 7 köprü bulunuyordu. Sırp (Ortodoks) ve Latinlerin (Katolik) mamur, fakat küçücük birer kilisesi ile bir de sinagog vardı. Ancak çanlı manastır yoktu. Evliya Çelebi, çarşı ve bedestenlerle ilgili olarak da şehirde 1.080 dükkân bulunduğunu, çarşısının gayet güzel ve tertipli inşa edildiğini ve Halep ve Bursa gibi kat kat örtülü olduğunu belirtmiştir. Fakat üzerlerinin kârgir olmayıp çarşının üstünün kalın direklerle örtüldüğünü kaydetmiştir. Keza cümle sokakların temiz ve kaldırımlı olduğunu, kârgir malzemeyle yapılmış şirin bir de bedesten bulunduğunu ifade etmiştir. Evliya Çelebi'ye göre Saraybosna'da Hint, Arap, Acem, Leh ve Çek malları bulmak mümkündü. Hatta yakın olması hasebiyle Venedik ve Dubrovnik'ten her türlü ticaret eşyası geliyordu. Çukacılar Çarşısı ile Kazzâzlar ve Kazancılar pazarları diğerlerine nispetle daha mamurdu.³¹ Evliya Çelebi, Saraybosna'da bulunduğu sırada bir de yangına tanık olmuş ve Kazancılar Çarşısı'nda çıkan yangını "*Hikmet-i Hudâ ol gece Kazgancılar çârsûsunda bir ibrâk-ı azîm olup niçe bin dükkân ve bânedânlar yandı.*" şeklinde kaydetmiştir.³² Evliya Çelebi'nin ifade ettiği rakamlar içinde özellikle hane sayısı abartılıdır. Buna karşılık, bir-iki katlı binaların çatılarının

²⁸ Skarić, *age*, s. 85.

²⁹ Kreševljaković, *agm*, s. 148; Skarić, *age*, s. 91.

³⁰ Skarić, *age*, s. 93, Ayrıca bkz. Popovic, *agm*, s. 30, 31.

³¹ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, V. Kitap, (Haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, İbrahim Sezgin), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001, s. 208-213; Aruçi, *agm*, s. 129.

³² *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, s. 212.

kiremit ve şendere tahtalarla kaplı olduğunu belirtmesi önemlidir. Zira, Saraybosna'da çıkan yangınların büyümesine yol açan etkenlerden birisi aşağıda görüleceği üzere tahta çatı kaplamasıdır. Ayrıca, çarşıdaki dükkânların üzerinin ahşap direklerle örtülmesinin de yangınların sebep olduğu tahribatı arttırdığı söylenebilir.

2. 1697'den Tanzimat Dönemi'ne Kadar Saraybosna Yangınları

Saraybosna'nın bir vakıf şehri olarak tarihi ve kentsel gelişimi 17. yüzyıl sonuna kadar devam etti. Ancak şehrin talihi 1683-1699 Osmanlı-Kutsal İttifak Harpleri esnasında birdenbire değişti ve refah dönemi beklenmedik bir şekilde sona erdi. Saraybosna, Savoy Prensi Eugene komutasındaki Avusturya birlikleri tarafından 24 Ekim 1697'de istila edildi ve yağmalandıktan sonra ateşe verildi. Böylece, Saraybosna baştanbaşa yandı ve tarihinin en büyük felâketlerinden birine uğradı. Şehirdeki ahşap binaların çoğu küle döndü, taş binalar ise büyük zarar gördü.³³ Prens Eugene, savaş günlüğüne Saraybosna'da 120 cami bulunduğunu not etmişti. Ayrıca, şehrin yağmalandıktan sonra yakılmasını bizzat emrettiği dışında, Avusturya birlikleri tarafından çok sayıda Türk'ün öldürüldüğünü ve kadın ve çocukların esir edildiğini de kaydetmişti.³⁴

Olayın tanıklarından Abdullah Drnišli (Abdulah Drnišliya), Avusturya ordusunun 7 Rebiülâhîr 1109 (23 Ekim 1697) Çarşamba günü şehri kuşattığını, ertesi gün şehri ele geçirdiğini ve ikinci üzeri cami, mescit ve diğer yapıları, özellikle büyük binaları ateşe verdiklerini ve her şeyi yaktıklarını not etmiştir. Keza, Şeyh Osman Şağliya, bu yangından sonra Saraybosna Müslümanlarının yüzlerini Allah'a döndüğü cami ve mescitlerin kimsesiz kaldığını kaydetmiştir.³⁵ İşgal ve yangına tanıklık eden Saraybosnalı anonim bir şair İslam eserlerine ve Müslümanlara yapılan bilinçli saldırı ve tahkirâtı şöyle ifade etmiştir: “*Avusturya kâfirleri orduları ile geldiler, kütapları ve camileri yaktılar, mibrapları yaktılar, güzel şehir-i Saraybosna'yı baştan başa tahrip ettiler. İnsanları koyun gibi sürdüler, gözlerinden kanlı yaşlar akattılar, pek çoğunu esir ettiler ve mahvettiler, cennetten çıkma güzel yüzlerini ne güneşin ne de ayın gördüğü genç kızları başı açık yalın ayak mutlu hayatlarından kopardılar, krala hediye olarak sundular. Kâfir geldi, bütün yiyecek ve eşyalara el koydu, on bin esir ağladı...*”³⁶ Ayrıca, anonim şaire göre felaketin boyutları korkunçtu: “*Çok sayıda kişi korku ve panikten firar etmişti. İşgalciler yaşlı, hasta, bitkin, kadın ve çocukları esir etmişti. Binlerce kişi öldürülmüştü... Memleket tahrip edildikten başka yiyecek, kıymetli her türlü mal ve eşya yağmalanmıştı. Açlık, sefalet ve katlik kol*

³³ Donia, *age*, s. 24; Andrés Riedlmayer, “Convivencia under Fire: Genocide and Book-burning in Bosnia”, *ICSL- Godišnjak Međunarodnog Susreta Bibliotekara Slavista u Sarajevu*, No. 1, (2005), p. 31,32.

³⁴ Riedlmayer, *agm*, s. 32.

³⁵ Fadil Ademović, *Princ Kalikuća u Sarajevu (Provola Eugena Savojskog u Bosnu 1697.)*, Biblioteka Civis, Sarajevo, 1997, s. 197.

³⁶ Ademović, *age*, s. 194; Donia, *age*, s. 24; Riedlmayer, *agm*, s. 32.

geziyordu. Hayatta kalan herkes eşitlenmiş, zengin ve fakir ayrımı ortadan kalkmıştı. Malının hesabını bilmeyenler kuru ekmeğe muhtaç olmuştu..."³⁷

Avusturya istilası ve şehrin ateşe verilmesi Saraybosna nüfusuna ve ekonomisine büyük bir darbe vurdu. Hamdija Kreševljaković, Bosna Valisi Halil Paşa'nın 1700 yılında İstanbul'a gönderdiği bir rapora göre istila sırasında şehirdeki 104 camiden 92'sinin yandığını veyahut yıkıldığını ve vakıfların tahrip edildiğini aktarmıştır. Ayrıca, camilerle birlikte çevrelerindeki mahallelerin ve çarşının da yandığını ve şehrin kül yığına döndüğünü belirtmiştir.³⁸ Avdo Sućeska, istilanın Saraybosna'yı harabeye çevirdiğini, şehrin yağmalandığını ve gelişmesine sekte vurduğunu ifade etmiştir. Bununla birlikte, bu felâketin en çok vakıflara ve vakıf mallarına zarar verdiğini ve ahaliye kredi sağlayan para vakıflarının tamamen yok olduğunu aktarmıştır. Hatta, Gazi Hüsrev Bey'in kurduğu para vakfına da bizzat Prens Eugene tarafından el konulduğunu kaydetmiştir.³⁹ Prens Eugene, Gazi Hüsrev Bey İmareti'nin kazanlarını bile alıp götürmüştür.⁴⁰ Vladislav Skarić, yangından ancak birkaç caminin kurtulabildiğini, Avusturyalıların Ortodoks kilisesini de yağmaladıklarını, Katolik kilisesinin de yandığını, yakalanan Müslüman ve Yahudilerin esir edildiğini, Ortodoks ve Katolik ahalinin ise Sava Nehri'nin diğer tarafına iskân edildiğini, bunların bir kısmının daha sonra geri döndüğünü kaydetmiştir. Bunun yanı sıra, mahkeme binası ile birlikte 16. ve 17. yüzyıla ait kadı sicillerinin küle döndüğünü; ancak birkaçının kurtulabildiğini ifade etmiştir.⁴¹ Keza, havra da bu yangından kurtulamamıştır. Diğer taraftan yangında, zengin kültürel birikim de yok olmuştu. Örneğin, Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi ile birlikte kütüphanenin ilk nüvesini teşkil eden yazma eserlerin çoğu yanmıştır.⁴² Ademović de yangında şeriye sicilleri, ferman, buyruldu, mahzar, vakfiye, muafnâme gibi evrakın, yazma eserlerin ve kroniklerin küle döndüğünü, para vakıflarının yok olduğunu, ticarî faaliyetlerin durduğunu, esnaf ve zanaatçılığın çöktüğünü ve dükkânların yandığını belirtmiştir. Ayrıca, Gazi Hüsrev Bey'in yaptırdığı cami, medrese, hamam ve Taşlıhan'dan başka sayısız vakıf eserinin zarar gördüğünü ve vakıfların kendisini toparlamasının onlarca yıl sürdüğünü aktarmıştır.⁴³

³⁷ Ademović, *age*, s. 191.

³⁸ Kreševljaković, *agm*, s. 149; Oruç, "Bosna Sancağında", s. 173.

³⁹ Oruç, "Bosna Sancağında", s. 173.

⁴⁰ Okıç, *agm*, s. 485; Ademović, *age*, s. 197.

⁴¹ Skarić, *age*, s. 113. Yuzo Nagata ve Maçiko Nagata'nın yayınladığı Saraybosna Şeriye Sicilleri listesinde 18. yüzyıl öncesinde H. 959 (1552) ve H. 972 (1564-65) yıllarına ait yalnızca iki adet sicil mevcuttur. Günümüze ulaşan Saraybosna Şeriye Sicilleri hakkında bkz. Yuzo Nagata- Maçiko Nagata, "Saraybosna Şeriye Sicilleri Üzerinde Bir İnceleme", *XII. Türk Tarih Kongresi, 12-16 Eylül 1994, Ankara, Kongreye Sunulan Bildiriler, III. Cilt*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999, s. 698.

⁴² Okıç, *agm*, s. 473.

⁴³ Ademović, *age*, s. 195.

Bosna Valisi Köse Halil Paşa'nın emriyle istiladan sonra dini binalarda meydana gelen zararı tespit etmek için bir komisyon kurulmuştur. Kâtip Zeynel Faiyî fakirliğe rağmen halkın kendi çabalarıyla din ve eğitim kurumlarını tamir etmeye çalıştığını ve 104 camiden 70'inin günde bir kez namaz kılınabilecek duruma kavuşturulduğunu rapor etmiştir. Ayrıca, cami ve mescitlerin durumlarını tek tek belirtmiş ve 1698 yılı başlarında onarımına başlanan yapıları sıralamıştır. Her ne kadar, cami, mescit, medrese, tekke vs. eserlerin bir kısmının tamirine başlanmış ise de vakıf gelirlerinden mahrum kalındığı için görevlilere maaş ödenemediğini bildirmiştir. Bu sebeple maaşların devlet tarafından ödenmesi talep edilmiştir.⁴⁴ Bosnalı molla, şair ve 1700-1702 yıllarında Saraybosna kadısı olan Uziçeli Sabit Alaüddin de Saraybosna ahalisinin açlık, kıtlık, sefalet ve salgınlarla mücadelesine tanıklık etmiş ve yangının zararlarının giderilmesine, halkın gündelik hayattaki problemlerine ve suüstimallere dair notlar tutmuştur.⁴⁵

Saraybosna'nın ilk planlı yapısı olan ve Ebulfeth Sultan Mehmed Camii adıyla da bilinen Hünkâr Camii'nin yanan ve yıkılan mahallerinin onarımı için Bosna cizyesinden Bosna Valisi Vezir Halil Paşa'ya 30 Ağustos 1700 tarihinde 2.300 kuruş tahsis edilmiştir.⁴⁶ Muhammed Enveri Kadić (1855-1931), Muvakkit Salih Sıdkı Efendi'nin *Tarih-i Bosna* adlı eserini istinsah ederken, Halil Paşa'nın İstanbul'a gönderdiği 1700 yılına ait rapora istinaden henüz tamirine başlanmamış 46 cami ve 52 mescit olduğu bilgisini esere eklemiştir.⁴⁷ Halil Paşa'nın başvurusu üzerine yanmış olan ve Saraybosna ahalisine *tekâlîfi-i örfiye* ve *şakka* muafiyeti bahşeden 1572 tarihli muafnâme 3 Rebiülâhir 1113'te (7 Eylül 1701) Sultan II. Ahmed tarafından yenilenmiştir.⁴⁸ Kreşevljaković, Saraybosna ahalisinin 1706'da İstanbul'a takdim ettikleri bir arzuhalde ancak 14 caminin vakıflar sayesinde finanse edilebildiğini belirttiklerini, diğerleri için İstanbul'dan yardım istediklerini aktarmıştır. Keza, 23 caminin onarıldığını, 30'unun yardıma muhtaç olduğunu, bunların bir kısmının tamir bir kısmının ise müceddeden inşa edildiğini belirttiklerini, ama 27'sinin onarımı için Babıali'den yardım istemeye bile cesaret edemediklerini kaydetmiştir.⁴⁹

Diğer taraftan, yangınlarda yanan Gayrimüslim mabetlerinin onarılabilmesi için öncelikle şer'î prosedürün yerine getirilmesi gerekiyordu.⁵⁰ 1697'deki istila ve

⁴⁴ Ademović, *age*, s. 196, 197.

⁴⁵ Ademović, *age*, s. 198.

⁴⁶ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İbnülemin-Evkaf (İE.EV), No. 32/3679, 15 Rebiülevvel 1112 (30 Ağustos 1700).

⁴⁷ Salih Efendi Hadžihusejinović Muvakkit, *Povijest Bosne*, Kn. I, (prevodioci Lamija Hadžiosmanović, Fehim Nametak, Salih Trako), El-Kalem, Sarajevo, 1999, s. 434-439.

⁴⁸ Ademović, *age*, s. 193.

⁴⁹ Kreşevljaković, *agm*, s. 149.

⁵⁰ Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim mabetlerinin hukuki statüsü, inşa ve tamir süreci hakkında bkz. Kemal Beydilli, "Osmanlı Döneminde Kilise Siyâsetinden Bir Kesit: II. Mahmud Devrinde Kilise

büyük yangından sonra Saraybosna Ortodokslarının kilisenin tamiri için kadı vasıtası ile yaptıkları başvuru üzerine konu Divân-ı Hümâyûn'da görüşülmüş ve 2-11 Ocak 1700'de kilisenin yeniden inşası için Saraybosna kadısına hitaben bir ferman gönderilmiştir.⁵¹ Bu sırada havranın da yeniden inşasına izin verilmiş olmalıdır. Buna karşılık, Skarić, 1697'deki büyük yangında yanan Latin kilisesinin arsasının boş kaldığını, *Crkvinina* (Kiliselik) denilen araziye 1727'de rahiplerin çocukları eğitmesi için bir okul yapıldığını ve Katolik kilisesinin ancak 1854 yılında yeniden inşa edildiğini belirtmiştir.⁵² Buradan hareketle Osmanlı yönetiminin şehrin Katolik Avusturya ordusu tarafından yakılması sebebiyle Katolik kilisesinin tamarine izin vermediği sonucu çıkarılabilir.

1697 istilası ve yangınının şehirde yol açtığı felaketin etkileri uzun süre giderilemedi. İstila sırasında yanan vakıf eserlerinin bir kısmı yine vakıflar sayesinde ihya edilmeye çalışılmıştır.⁵³ Aşağıda görüleceği üzere Gazi Hüsrev Bey Vakfı gibi güçlü vakıflar gerek 1697 yangınının etkilerini gerekse daha sonraki yangınların yol açtığı tahribatı diğerlerine nispetle daha çabuk atlatmayı başarmışlardır. Ancak, yangının zararlarının telafisi uzun sürmüş ve bazı eserlerin yeniden inşası ve ihyası ancak 70-80 yıl sonra mümkün olabilmüş,⁵⁴ bazıları ise yok olup gitmiştir. Bu yangından sonra Saraybosna'nın bir daha eski ihtişamına dönemediği konusunda pek çok tarihçi hemfikirlerdir.⁵⁵ Diğer taraftan, Bosna Eyaleti'nin merkezi 1699'da Travnik'e taşınacak ve 1851 yılına kadar Bosna valileri Travnik'te ikamet edeceklerdir.⁵⁶ Saraybosna'nın eski nüfus ve zenginliğini yakalayabilmesi 20. yüzyıl başlarını bulacaktır.⁵⁷ Büyük yangına tekrar dönersek, afetten sonra çarşı ve ticaret hayatı ağır aksak da olsa eski haline kavuşmuştur. Ancak mütevazı vakıflar çabuk toparlanamamış ve bazı vakıf eserleri uzun yıllar âtil vaziyette kalmıştır. Mesela, 1697 yılındaki yangında yıkılan Duracık Hacı Ahmed Camii, 1752-1753 yılında

"Tamiri", *Osmanlı Devleti'nde Din ve Vicdan Hürriyeti*, (Ed. Azmi Özcan), Ensar Neşriyat, İstanbul 2000, ss. 255-266; Aşkın Koyuncu, "Osmanlı Devleti'nde Kilise ve Havra Politikasına Yeni Bir Bakış: Çanakkale Örneği", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, Yıl 12, S. 16, (Bahar 2014), ss.35-87.

⁵¹ BOA, Mühimme Defterleri (A.DVNS.MHM.d.), No. 111, Hüküm 746, Evâsıt-ı Receb 1111 (11 Ocak 1700).

⁵² Skarić, *age*, s. 113, 117, 127.

⁵³ Oruç, "Bosna Sancağında", s. 173.

⁵⁴ Hatice Oruç, "Saraybosna Vakıfları (16. Yüzyıl Sonları- 19. Yüzyıl İlk Yarısı)", *Balkanlarda Osmanlı Vakıfları ve Eserleri Uluslararası Sempozyumu: İstanbul-Edirne 9-10-11 Mayıs 2012*, (Ed. Mehmet Kurtoglu), Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara, 2012, s. 73-83; Aynı yazar, "Bosna Sancağında", s. 173.

⁵⁵ Kreševljaković, *agm*, s. 149; Fehim Nametak, "Boşnak Mehmed Meyli ve Manzum Tarihleri", *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, Cilt 5, No. 9, (2012), s. 39.

⁵⁶ Aruçi, *agm*, s. 129; Donia, *age*, s. 25.

⁵⁷ Donia, *age*, s. 24.

Bosna Valisi Kukaviça Mehmed Paşa tarafından yeniden inşa edilmiştir.⁵⁸ Hoca Kemâl/Kemâleddin Camii'ni ise Bosna valisi olan Muhsinzâde Mehmed Paşa 1761-1763'teki ilk valiliği sırasında temelinden itibaren yaptırıp ihya etmiştir. Mehmed Paşa, cami vakfına 500 kuruş da nakit para vakfetmiştir.⁵⁹ Bunun yanı sıra, Tokmazzade Mahallesi'nde bulunan mescit de 1697'de yandıktan sonra ancak 1763 yılında El-Hâc Ömer tarafından bina ve ihya edilmiştir.⁶⁰ Keza, "istilâ-yı keferede" "barîk-i 'aşîmde muhterik" olan, Şeyh Mağribî Camii de bundan 70 yıl sonra 1767'de Hadice binti El-Hâc İbrâhîm adlı bir hayırsever tarafından müceddeden inşa edilmiştir. Hatice Hanım ayrıca, caminin bakım ve sair masrafları için nakit para da vakfetmiştir.⁶¹ Kadı Balı Efendi Mahallesi'ndeki mescit de 1697'de yandıktan sonra seksen yıl hatipsiz kaldığından cuma ve bayram namazları kılınmamıştır. Mahalle ahâlisinin başvurusu üzerine "müceddeden" minber konularak 1773'te bir hatip tayin edilmiş ve camiye dönüştürülmüştür.⁶² El-Hâc İsa Mahallesi'nde bulunan mescit de 1697'de yandıktan sonra ancak 1779 yılında Çukacı El-Hâc Ali Efendi tarafından yeniden inşa ettirilmiş ve I. Abdülhamid'in izniyle minber konularak camiye dönüştürülmüştür.⁶³ 1697 yangınında zarar gören tekkelerden biri olan Kadiri tarikatına ait Hacı Sinan Tekkesi, 1708-1709'da Karayılan Ali Paşa tarafından tamir ettirilmiştir.⁶⁴ İskender Paşa Zaviyesi de 1697'de yandıktan sonra vakfın kaynakları sayesinde yeniden inşa edilmiştir.⁶⁵ Buna karşılık, Şeyh Kaimî Tekkesi, 1762 yılında Bosna kadısı Zihni Efendi tarafından tamir ettirilmiştir.⁶⁶ Saraybosna'daki en eski eserlerden biri olan Gazi İsa Bey'in yaptırdığı tekke (mevlevihane) de 1697 yangınında küle dönmüş ve seksen beş yıl harap vaziyette kaldıktan sonra ancak tamir edilebilmiştir. Molla Mustafa, H.1196 (1782) yılında mevlevihanenin inşasına başladığını günlüğüne kaydetmiştir. Tecdid kitabesi de tekkenin 1782'de yenilendiğini doğrulamaktadır.⁶⁷

1697'deki istila ve büyük yangının tahribatını uzun süre üzerinden atamayan Saraybosna halkı ve ekonomisi, 18. yüzyılda da sık sık meydana gelen yangınlardan dolayı büyük zarar görmüştür. Enes Pelidiya, 18. yüzyıl boyunca yalnızca Saraybosna Çarşısı'nda 12 büyük yangın meydana geldiğini, özellikle 1724'tekin

⁵⁸ Nametak, "Boşnak Mehmed Meyli", s. 41, 42.

⁵⁹ Oruç, "Saraybosna Vakıfları", s. 73.

⁶⁰ Oruç, "Saraybosna Vakıfları", s. 79; Nametak, "Boşnak Mehmed Meyli", s. 41.

⁶¹ Oruç, "Saraybosna Vakıfları", s. 76; Aynı yazar, "Bosna Sancağında", s. 173.

⁶² Oruç, "Saraybosna Vakıfları", s. 80.

⁶³ Oruç, "Saraybosna Vakıfları", s. 76.

⁶⁴ Metin İzeti, *Balkanlar'da Tasavvuf*, 2. Baskı, İnsan Yayınları, İstanbul, 2014, s. 324, 325.

⁶⁵ İzeti, *age*, s. 167.

⁶⁶ İzeti, *age*, s. 170.

⁶⁷ *Saraybosnalı Molla Mustafa'nın Mecmuası*, s. 161, v. 40b; İzeti, *age*, s. 151, 152.

etkili olduğunu ve ticarî binaların birçoğunun yandığını belirtmiştir.⁶⁸ Ancak, Gayrimüslim mabetlerinin onarımı için yapılan başvurular dışında bu yangının detayları hakkında bilgi yoktur. Bu yangın Başçarşı dışında Varoş Mahallesi ve Siyavuş Paşa Mahallesi'nde de etkili olmuş ve Ortodoks kilisesi ve havranın da yanmasına yol açmıştır. Molla Mustafa, Gazi Hüsrev Bey zamanından beri çıtlı (ahşap) olan kilisenin, H. 1140 senesinde (1727-1728) kalenin yenilenmesi esnasında Bosna Valisi Gazi Bosnevî Ahmed Paşa'nın verdiği izin ve kale dülgerlerini tayin etmesi ile taştan yapıldığını belirtmiştir.⁶⁹ Popovic de Ortodoks kilisesinin 1730'da temelinden inşa edildiğini ifade etmiştir.⁷⁰ Diğer taraftan, Yahudilerin yaptığı başvuru üzerine H.1142 yılı Şaban ayında (19 Şubat-20 Mart 1730) havranın eski haline iade ve tamiri için bir fermanla izin verilmiştir.⁷¹

Popovic, 18. yüzyılda 1721, 1724, 1731, 1748, 1766, 1769, 1773, 1776, 1788 ve 1797'de yaşanan on yangından her birinin şehirde değişik ölçülerde yıkıma sebep olduğundan bahsetmiştir.⁷² Kreševljaković de yedisi 18., ikisi 19. yüzyılda meydana gelen dokuz yangına işaret eder. Bazıları Popovic'in belirttikleriyle örtüşen yangınlar 1724, 1759, 1766, 1769, 1776, 1780, 1788, 1831 ve 1852 yıllarındadır. Yazar, özellikle son üç yangının çarşıda büyük hasara yol açtığını ve aşağıda görüleceği üzere 1852'deki yangından sonra yapılan düzenlemelerle Başçarşı'nın günümüzdeki şeklini aldığını belirtmiştir.⁷³

Molla Mustafa'nın mecmuası incelendiğinde, yangınların salgın hastalıklar ve sel felâketleri ile birlikte Saraybosna'da gündelik hayatın rutinleri (vaka-i adiyе) arasında yer aldığı ve şehirde çok sık yangın zuhur ettiği görülmektedir. Molla Mustafa'nın kaydettiğine göre Çıfuthâne 1748, 1756 ve 1788 yangınlarında harap olmuştur. Bunun yanı sıra, 1 Ramazan 1172'de (28 Nisan 1759) Zer-gerân (Kuyumcular) Çarşısı'nda yangın çıkmıştır.⁷⁴ 3 Aralık 1766'da ise geceleyin zuhur eden bir yangında Cedid Hanı (Gül Ağa Hanı/Gül Han), Terziler Çarşısı (Abacılık) ve Saraçlar Çarşısı (Saraçi) malları ile birlikte yanmış ve yangın büyük hasar ve ziyana sebep olmuştur.⁷⁵ Muvakkit Salih Sıdkı da 1748'de Yahudi Mahallesi'nin, 1749'da Gazi Hüsrev Bey Hânkâhı'nın yandığını, 2 Ocak 1756'da çıkan büyük yangında ise hânkâhın bir kez daha yandığını belirtmiştir. Keza, 3

⁶⁸ Enes Pelidiya, "Saraybosna'da XVIII. Yüzyılda Ekonomik Durum", (Çev. Cemile Tekin), *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, S. 18, (2014), s. 59.

⁶⁹ *Saraybosnalı Molla Mustafa'nın Mecmuası*, s. 212, v. 146a; Hadžihusejinović, *age*, I, s. 476

⁷⁰ Popovic, *agm*, s. 30, 31.

⁷¹ BOA, Cevdet-Adliye (C.ADL), No. 87/5203, 1 Zilhicce 1207 (10 Temmuz 1793).

⁷² Popovic, *agm*, s. 31.

⁷³ Kreševljaković, *agm*, s. 150. Yazar, son iki yangının tarihini sehven 1832 ve 1851 olarak göstermiştir.

⁷⁴ *Saraybosnalı Molla Mustafa'nın Mecmuası*, s. 70,71, v. 6a.

⁷⁵ *Saraybosnalı Molla Mustafa'nın Mecmuası*, s. 78, v. 8b; Skarić, *age*, s. 127; Sel Turhan, *agm*, s. 80. Ayrıca bkz. Okiç, *agm*, s. 477.

Aralık 1766'da Cedid Han'ın temeline kadar yandığını ve çarşının geri kalanının da küle döndüğünü aktarmıştır.⁷⁶ 1 Ramazan 1183'te (29 Aralık 1769) İmaret Çarşısı'nda yangın çıkmıştır.⁷⁷ 26 Ramazan 1184'te ise (13 Ocak 1771) Varoş'taki Ortodoks kilisesinin karşısında bulunan ekmekçi dükkânı yanmıştır.⁷⁸ 1 Zilhicce 1184'te (18 Mart 1771) bu kez Vratnik Mahallesi'nde yangın zuhur etmiştir.⁷⁹ Üç hafta sonra 24 Zilhicce 1184'te (10 Nisan 1771) Hümçariye Hamamı'nın (Hünkâriye/Hünkâr Hamamı) üst yanında altı ila on büyük ev yanmıştır.⁸⁰ 20 Recep 1186'da (17 Ekim 1772) Mineci Hanı (Kalaycılar Hanı) ve Milačka Nehri tarafında Frenklik (Latin) Köprüsü'ne kadar olan bölge ile karşısı, yani Frenklik Köprüsü'nden Hünkâr Köprüsü'ne dek Milačka Nehri boyunca Hünkâr Mahallesi yanmıştır.⁸¹ 8 Safer 1187'de (1 Mayıs 1773) ise kadı efendi Kotorça köyünde gezintide iken Saraybosna mahkeme binasında çıkan yangında kadının ve maiyetinin bütün eşyaları ile kâtiplerin peştahtaları (yazı masaları) ve sicillerinin bir kısmı küle dönmüştür. Molla Mustafa, yangının kadının görev süresinin sonunda meydana geldiğini belirterek, halk arasında kendisinin biraz zalim ve aç gözlü olduğunun konuşulduğunu aktarmıştır: "*Ve mollânın medd-i intihâsında vâkâ' olmuşdur. Ve mollânın bir parça zulmü var imiş. Ve tam'ı var imiş dediler.*" Ertesi gece ise yine o mahalledeki Zilcilik (Zilciler Çarşısı) tamamen yanmıştır. Molla Mustafa, yanan mahkeme için yapılan keşifte 3.750 kuruş zarar tespit edildiğini kaydetmiştir.⁸² Molla Mustafa, aynı yıl Mimar Sinan Mahallesi'nde bir *köşkçik* yaptırmış ve üzerini de iki bin kiremit ve bölgede yaygın olduğu üzere şendere tahtalarla örtmüştür: "*Ve bakîr, imâm, kâtib dahi Mi'mar Sinân Mahallesi'nde köşkçik üzerine iki bin pare kiremid urdum ve şendere ile evümi örtüüm.*"⁸³ 15 Kanunuevvel (1190)'da (26 Aralık 1776) ise Başçarşı Camii'ne bitişik Kazancılık (Kazancılar Çarşısı) ile birkaç bakkal dükkânı ve otuz-kırk kadar dükkân yanmıştır. Ayrıca, o sene çok yerde yangın vâki olduğunu belirtmiştir.⁸⁴ 25 Zilhicce 1193'te (3 Ocak 1780) Patkalar'da Paşa Mektebi ve içindeki mushaflar yanmıştır.⁸⁵ 24 Zilhicce 1194'te (21 Aralık 1780) Sağrakçıyan'da yangın çıkmıştır.⁸⁶ 1196 yılı Cemaziyelevvel ayında (14 Nisan-13 Mayıs 1782) Molla Mustafa'nın Çekaluşa'da bulunan hanesi de yanmıştır.⁸⁷ 23

⁷⁶ Hadžihusejinović, *age*, I, s. 515, 516, 523.

⁷⁷ *Saraybosnalı Molla Mustafa'nın Mecmuası*, s. 89, v. 13b.

⁷⁸ *Saraybosnalı Molla Mustafa'nın Mecmuası*, s. 101, v. 16b.

⁷⁹ *Saraybosnalı Molla Mustafa'nın Mecmuası*, s. 102, v. 16b.

⁸⁰ *Saraybosnalı Molla Mustafa'nın Mecmuası*, s. 102, v. 17a.

⁸¹ *Saraybosnalı Molla Mustafa'nın Mecmuası*, s. 111, v. 19a; Skarić, *age*, s. 127; Sel Turhan, *agm*, s. 80.

⁸² *Saraybosnalı Molla Mustafa'nın Mecmuası*, s. 114, 115, v. 21a, 21b.

⁸³ *Saraybosnalı Molla Mustafa'nın Mecmuası*, s. 115, v. 21b.

⁸⁴ *Saraybosnalı Molla Mustafa'nın Mecmuası*, s. 127, v. 28b; Skarić, *age*, s. 127; Sel Turhan, *agm*, s. 80.

⁸⁵ *Saraybosnalı Molla Mustafa'nın Mecmuası*, s. 144, v. 35b.

⁸⁶ *Saraybosnalı Molla Mustafa'nın Mecmuası*, s. 155, v. 39a.

⁸⁷ *Saraybosnalı Molla Mustafa'nın Mecmuası*, s. 160, v. 40b.

Ramazan 1196'da (1 Eylül 1782) ise Ploça'da Obadan Hacı Osman'ın evi tutuşup yanındaki üç-dört evle birlikte küle dönmüştür.⁸⁸

Molla Mustafa'ya göre 25 Ramazan 1202'de (29 Haziran 1788) Siyavuş Paşa Mahallesi'nde Büyük Çıfuthâne yanında zengin bir Yahudi'ye ait yeni bir evde gece saat dörtte yangın çıktı. Aşırı sıcak ve kurak günlerdi. Üstelik genç, kuvvetli halk seferde idi; baltalı ve kancalı güçlü yiğitlerin sayısı az olduğu için alevlerin önu alınamamıştı. Böylece yangın çarşıya (Başçarşı) ve civardaki mahallelere sıçramış ve ancak şafaktan sonra güçlkle kontrol altına alınabilmişti. Yangında 17 han, 50-60 kahvehane ve Saat Kulesi yanmıştı. Molla Mustafa, yangının büyüklüğünü "Fetbden sonra şebriümüze bezâr kerre yangı olmuştur, böyle yangı bir zeman olmamışdır." cümlesiyle ifade etmiştir. Molla Mustafa'ya göre bedestenlerin ve mağazaların nicesi içindeki mallarla birlikte yanmıştı. Milačka Nehri'nden kuzeyde Şeyh Ferruh Camisi'ne kadar olan bölge küle dönmüştü. Ayrıca, Gazi Hüsrev Bey Camisi de yanmaktan kurtulamamış; Gazi Hüsrev Bey Hamamı'ndan Çumuri (Çumuriya/Kömür) Köprüsü'ne ve Kürki (Kürkçüler/Çurçuluk) Mahallesi'ne kadar olan her şey yanmıştı. Bunun yanı sıra, Ortodoks kilisesi de yanmış ve kiliseye sığınan altı Hristiyan da hayatını kaybetmişti. Civarda olan Hristiyanların koyduğu mallar da yanmıştı. Kolobara Hanı'nda da iki Yahudi yanarak hayatını kaybetmişti. Molla Mustafa'nın belirttiğine göre kiliseye bir şey olmaz inancıyla her kim ne koyduysa hepsi yanmıştı. Yangın ancak Debbağan Mescidi'ne varınca durdurulabilmişti. Molla Mustafa'nın Saat Kulesi dibinde İmaret Hanı yanında kâtiplik yaptığı dükkânı da yangından kurtulamamıştı.⁸⁹

Molla Mustafa'nın anlatımından anlaşıldığına göre yangının büyümesinin en önemli sebepleri arasında sıcak ve kurak günler olduğu için çatıların ve kereste malzemenin kupkuru olması dışında, genç Müslüman erkeklerin çoğunun 1787'de başlayan Avusturya Savaşı'na katılmasından dolayı yangını yalıtımak ve önünü kesmek için alevlerin ulaşamadığı çatıları balta ve kancaları ile aşağı indirebilecek yeterli insan gücü bulunmaması idi. O'na göre, yüz mahallesi bulunan Saraybosna'da tahminen 4.500 hane vardı ve yaklaşık 3.000 kişi sefere gitmişti. Bu sebeple şehirdeki dükkânların ekseri kapalı kalmıştı.⁹⁰ Diğer taraftan, Sadrazam çuhadarlarından memuriyetle Bosna'da bulunan Hacı Ahmet ise 7 Ağustos 1788 tarihli tahririnde söz konusu yangının Ramazan'ın 27. gecesi (1 Temmuz 1788) bir Yahudi evinden başladığını, on iki saat sürdüğünü ve yedi Yahudi hanesi, sekiz han, bir hamam ile Müslim ve Gayrimüslimlere ait çok sayıda ev ve dükkânın yandığını

⁸⁸ *Saraybosnalı Molla Mustafa'nın Mecmuası*, s. 161, v. 41a.

⁸⁹ *Saraybosnalı Molla Mustafa'nın Mecmuası*, s. 188-190, v. 56a-b; Skarić, *age*, s. 127; Krş. Sel Turhan, *agm*, s. 80, 81; Pelidiya, *agm*, s. 59.

⁹⁰ *Saraybosnalı Molla Mustafa'nın Mecmuası*, s. 188, 189, v. 56a; Skarić, *age*, s. 126. Vladislav Skarić, 1762 verilerine göre Saraybosna'da 3.500 Ortodoks, 1779 verilerine göre ise 1.070 Musevi nüfusun yaşadığını aktarmıştır. Skarić, *age*, s. 126, 127.

rapor etmiştir.⁹¹ Muvakkit Salih Sıdkı Efendi, yangın duyulduğunda Banja Luka, Dubica, Ostrovnica, Gradiška ve Belina'nın (Bjeljina) savunmasında olan Saraybosnalıların büyük bir üzüntüye kapıldıklarını ve memleketlerine geri döndüklerini belirtmiştir.⁹² Vladislav Skarić, Molla Mustafa'nın kaydettiği bilgilerden hareketle sinagog yanında başlayan bu yangının Şeyh Ferah (Ferruh) Camisi'nden, Çurçiş (Kürkçüler) Mahallesi altından Hüsrev Bey Hamamı'na ve oradan da Çumuriya'ya ve Milačka sahili boyunca Hacı Osman'ın Tabacı'deki mescidine kadar yayıldığını ve bütün çarşının, Potok, Varoş, Bey Mahallesi, Ferhad Paşa (Ferhadiye) ve Latinlik'in yandığını tespit etmiştir.⁹³

1788'de yanmış olan kilise ve havranın şer'î kurallar çerçevesinde aslına uygun olarak tamir edilmesi için Hristiyan ve Yahudilerin 1793 yılında yaptıkları başvurular üzerine gerekli ilam, fetva, ferman ve keşif süreçlerinin tamamlanmasından sonra Ortodoks kilisesi 1793'te,⁹⁴ havra ise 1796'da onarıldı.⁹⁵ Ancak aradan on yıl geçmeden 1805 yılında çıkan bir yangında havranın yine yanması üzerine uzun ve meşakkatli bir tamir süreci başladı. Saraybosna Yahudilerinin başvurusu ve gerekli şer'î prosedürün tamamlanmasından sonra III. Selim, 1806 Şubatında havranın yeniden inşasına onay verdi. Ancak, havranın inşaatı tamamlanmak üzere iken bu sefer kubbesi çöktü. Böylece, şer'î izin prosedürü en başa döndü. 1806-1812 Osmanlı-Rus Harbi sebebiyle Yahudilerin gerekli ilam ve fermanı alması süreci uzadı. II. Mahmud, kubbenin çökmesi sebebiyle inşaatın yarım kaldığı iddiasını şüpheli bulduğundan dolayı başvuruyu onaylamadı. 1814'te Saraybosna Yahudilerinin havranın tamiri konusunda Sadaret'e yeniden başvurusu üzerine, Sultan, Bosna valisine ve Saraybosna kadısına durumun tahkikini emretti. Nihayet, vilayetten gelen raporlar 11 Mart 1815'te sultana sunuldu.⁹⁶ Şer'î işlemlerin tamamlanmasından sonra yeniden inşa sürecine geçildi.

⁹¹ BOA, Topkapı Sarayı Arşivi Müzesi Evrakı (TS.MA.e), No. 709/71, 5 Zilkâde 1202 (7 Ağustos 1788).

⁹² Hadžihusejinović, *age*, I, s. 608.

⁹³ Skarić, *age*, s. 127.

⁹⁴ *Saraybosna Şer'iye Sicilleri*, No. 34, s. 66. 17 Cemaziyelevvel 1208 (21 Aralık 1793); Salih Efendi Hadžihusejinović Muvekkit, *Povijest Bosne*, Kn. II, (prevodioci Lamija Hadžiosmanović, Fehim Nametak, Salih Trako), El-Kalem, Sarajevo, 1999, s. 717; *Saraybosnalı Molla Mustafa'nın Mecmuası*, s. 212, v. 146b.

⁹⁵ BOA, C.ADL, No. 87/5203, 1 Zilhicce 1207 (10 Temmuz 1793); *Saraybosna Şer'iye Sicilleri*, No. 35, s. 58, Evahir-i Ramazan 1208 (21 Nisan-1 Mayıs 1794), s. 146, 19 Zilhicce 1209 (7 Temmuz 1795); *Saraybosna Şer'iye Sicilleri*, No. 36, s. 72, 13 Şaban 1210 (22 Şubat 1796).

⁹⁶ BOA, Hatt-ı Hümayûn (HAT), No. 1494/99, tarihsiz; 287/17234, 18 Rebiülâhır 1227 (1 Mayıs 1812), No. 424/21808-A, 29 Safer 1230 (10 Şubat 1815); No. 424/21808-D, 23 Safer 1230 (4 Şubat 1815); No. 425/21812-C, 23 Safer 1230 (4 Şubat 1815); No. 425/21827, 29 Rebiülevvel 1230 (11 Mart 1815), No. 779/36514, 7 Safer 1227 (22 Ocak 1812); BOA, C.ADL, 49/2972, Evâsıt-ı Zilkâde 1220 (31 Ocak-9 Şubat 1806), 10 Şaban 1229 (14 Temmuz 1814).

Popovic, Yahudi havrasının 1821’de tamamen yenilendiğini belirtmiştir.⁹⁷

Diğer taraftan, daha 1788 yangınının yaraları sarılmadan yenileri çıkmaya devam ediyordu. H. 1204 Cemaziyelevvel ayında (17 Ocak-16 Şubat 1790) mahkemenin üst yanında Bakkal-başı Palavra’nın evi yandı. Molla Mustafa’ya göre Saraybosna’da üst üste iki gece yangın çıkması çok nadirdi. Ancak 16-17 Cemaziyelahir 1204’te (3-4 Mart 1790) art arda iki gece yangın çıkmıştır. Bunlardan birinde Sarende adlı Rum lisanı bilir Saraybosna’dan evlenmiş bir tütün satıcısının evi yanmış ve yangında “*pek dilber kız balduçası*” hayatını kaybetmiştir. Bundan birkaç gün sonra ise Debbağanlar’da çıkan yangında birkaç dükkân yanmıştır.⁹⁸ Şaban 1211/Ocak-Şubat 1797’de ise bir Cuma gecesi çıkan yangında Tahmis Hanı, Pehlivan Hanı ve Feyzi Bey Hanı ile on-on beş kadar dükkân yanmıştır.⁹⁹ Keza H. 1218’de (1803-04) çıkan büyük bir yangında da neredeyse bütün çarşı yanmış, çok sayıda dükkân küle dönmüş ve yangın büyük hasara yol açmıştır.¹⁰⁰ Bununla birlikte, bu yangınla ilgili başka bir veri bulunmamaktadır. Diğer taraftan, 1805 yılında Saraybosna Kalesi’nin tamiri esnasında çatıları yenilenip taş binaların inşasına başlanmışken kalenin iç hisarında bulunan cephanelikte mahfuz siyah baruta yıldırım düşmesi sonucu yaşanan patlamada iç hisardaki iki kule, mescit, zindan, dizdarhane ve kule duvarları tamamen yıkılmıştır.¹⁰¹ Benzer bir olay 1835 yılında yaşanmıştır. 30 Ağustos’ta yine iç hisarda bulunan cephaneliğe yıldırım düşmesi sebebiyle yaşanan patlamada kuleler ve müstahfız odaları yıkılmış ve Topçu Yüzbaşı Ahmed Ağa vefat etmiştir.¹⁰²

Muvakkit Salih Sıdkı’ya göre, 1823 yılında Zilcilik Çarşısı küle dönmüştür.¹⁰³ 22 Rebiülevvel 1247 (31 Ağustos 1831) Çarşamba gecesi Saraybosna’da yine büyük bir yangın çıkmış ve bütün dükkânlar, mağazalar ve çok sayıda ev yanmıştır.¹⁰⁴ Ancak Gazi Hüsrev Bey Vakfı’na ait bazı binalar dışında bu yangından etkilenen yerler hakkında elimizde somut bilgi yoktur. Hamdija Kreševljaković, bu yangında Gazi Hüsrev Bey Vakfı’na ait neredeyse bütün binaların yandığını veya zarar gördüğünü belirtmiştir. Bununla birlikte, vakfın ekonomik gücü sayesinde kısa sürede onarıldıklarını veya yeniden inşa edildiklerini ilave etmiştir.¹⁰⁵

⁹⁷ Popovic, agm, s. 30.

⁹⁸ *Saraybosnalı Molla Mustafa’nın Mecmuası*, s. 201, v. 119a.

⁹⁹ *Saraybosnalı Molla Mustafa’nın Mecmuası*, s. 219, v. 153b; Sel Turhan, agm, s. 81.

¹⁰⁰ Hadžihusejinović, *age*, II, s. 745.

¹⁰¹ BOA, HAT, No. 99/3938-B, 23 Rebiülâhir 1220 (21 Temmuz 1805); BOA, Cevdet-Askerî (C.AS), No. 391/16145, Lef 1-2, 2 Cemaziyelevvel 1220 (28 Ağustos 1805).

¹⁰² BOA, HAT, No. 586/28828-J, 9 Cemâziyelevvel 1251 (2 Eylül 1835); BOA, HAT, No. 586/28828-K, 7 Cemâziyelâhir 1251 (1 Ekim 1835).

¹⁰³ Hadžihusejinović, *age*, II, s. 854.

¹⁰⁴ Hadžihusejinović, *age*, II, s. 933.

¹⁰⁵ Kreševljaković, “Požari u Sarajevu do 1879 godine”, str. 28-34, nakleden Hajdarević, agm, s.23, 24.

Muvakkit Salih Sıdkı'nın aktardığına göre, 1836 yılında ilginç bir olay yaşandı. Bosna Valisi Vecihi Paşa, Bosna'da asayiş meselesinin çözümü, redif tahriri ve redif teşkilatının kurulması için Bosna'nın önde gelen kapudan ve mütesellimlerini Saraybosna'ya davet ederek kendileriyle bir toplantı yaptı. Toplantı bittikten ve misafirler dağıldıktan sonra Banaluka mütesellimi Abdullah Hıfzı Efendi ve Travnikli tezkereci Mustafa Bey konağa geri davet edildiler ve -ihanet töhmetiyle- beklenmedik bir şekilde hazine odasında boğduruldular. Fakat o sırada vali konağı yakınlarındaki bir evde yangın çıktı. Saraybosna'da herhangi bir yerde yangın zuhur ettiğinde, yangının herkese duyurulması, can ve mal kayıplarının azaltılması ve ahalinin bir an önce yangını söndürmeye koşması için yangını ilk fark eden kişilerin tüfekle havaya ateş etmesi eski bir gelenektir. Böylelikle her taraftan aynı anda tüfekler atılmaya başlanmış ve ortalık birden savaş alanına dönmüştü. Atılan tüfek seslerini duyan ve halkın idam ettirdiği mütesellim ve tezkerecinin peşinden geldiğini düşünen vali, korkudan bayılmıştı. Bu yüzden hemen kapıları kapattırılmış ve gerçekte olup biteni anlayana kadar şüphe ve büyük bir korku içinde kalmıştı.¹⁰⁶

3. Yangınların Zararlarının Giderilmesinde Vakıfların Rolü

Osmanlı kentlerinin genelinde olduğu gibi Saraybosna'da da yangınlar mukadderatın bir parçası hükmündeydi. Sık sık yaşanan yangınların Saraybosnalı tüccar, esnaf ve ahalinin belini büktüğü, özellikle Başçarşı'da çıkan yangınların zanaatçılık ve ticaretin ilerlemesini yavaşlattığı, sermaye birikimini engellediği ve şehrin ekonomik açıdan gelişimini sekteye uğrattığı muhakkaktır. Buna karşılık Tanzimat dönemine kadar yangınları önlemeye yönelik kapsamlı tedbirler alındığını söylemek güçtür. Bu sebeple Saraybosna yangınlarında yıllar ve yangınlarda yanan bina ve yangınların sebep olduğu tahribat değişse de şehrin kaderi değişmiyordu. Ufak-tefek yangınlar şehirde hiç eksik değildi. Neredeyse her 15-20 yılda bir büyük bir yangın şehir nüfusunun önemli bir kısmını etkiliyor ve benzer sahneler sürekli tekrarlanıyordu. Başçarşı ve çevresi yangınlardan en çok etkilen bölgeydi. Yangınlarda en büyük zararı şüphesiz fakir halk çekiyordu. Açlık ve sefalet

¹⁰⁶ Hadžihusejinović, *age*, II, s. 965, 966. Vecihi Paşa'ya göre Hıfzı Efendi ve Mustafa Bey isyan ve ihanet içinde olmaları sebebiyle idam edilmişlerdi. Geniş bilgi için bkz. BOA, HAT, No. 1309/51016, tt. 29 Zilhicce 1251 (tt.16 Nisan 1836); BOA, HAT, No. 1310/51035, 8 Cemaziyelâhir 1252 (20 Eylül 1836); BOA, HAT, No. 1345/52565, 25 Cemaziyelâhir 1252 (7 Ekim 1836). Muhammed Enveri Kadiç'e göre ise Bosna ileri gelenleri ile gizlice mektuplaşmaları ve Yeniçeri Ocağı'nı yeniden ihya etme düşünceleri sebebiyle idam edilmişlerdi. Her ikisi de Yediler Türbesi hazinesine defnedildiler. Hadžihusejinović, *age*, II, s. 965. Zafer Gölen, 23 Ekim 1835'te Bosna valiliğine atanan Vecihi Paşa'nın göreve başladığında Ehlune Kapudanı Ferduszâde ile yöre hanedanından İbrahim Bey arasındaki anlaşmazlık sebebiyle Bosna'da bir kargaşa ortamının hâkim olduğunu; Vecihi Paşa'nın derhal olaylara müdahale ederek, hadise çıkaran kişilerden bazılarını sürdürdüğünü Ehlune hanedanından Ahmed Bey'i, Banaluka hanedanından Hıfzı Ağa ve Petrofçalı Mustafa Bey'i ise idam ettirdiğini aktarmıştır. Ayrıca, idamların ve Paşa'nın sert tavırlarının Bosna'da muhalefetin artmasına yol açtığını belirtmiştir. Zafer Gölen, "Bosna Valisi Mehmed Vecihi Paşa'nın Muhakemesi", *Belleken*, C. LXXVI, S. 277, (Aralık 2012), s. 851.

yaygınlaşıyor, canını kurtarabilen, malının gittiğine yanıyordu. Alevler yılların birikimini bir anda alıp götürüyordu. Yangınlarda ve yangın sonrasında yardımlaşma ve dayanışma duygusu en üst seviyeye çıkıyordu. Halk bazen sultanın, bazen de hayırseverlerin merhametine sığınıyordu. Yangınlar sonrasında halkın yiyecek ve barınma ihtiyaçları komşular, yardımseverler ve vakıflar tarafından çözümleniyordu. Bu tür durumlarda vakıflar ve *imaret çorbası* halkın imdadına yetişiyordu. Yanan veya zarar gören eserler ise vakıflar ve halkın gücü nispetinde zamanla tamir ediliyordu. Çeşitli nedenlerle yanan, yıkılan, onarıma muhtaç hale gelen veya yeniden inşa edilmesi gereken eserler için harcanması gereken para zaman zaman önemli meblağlara ulaşıyordu. Tabiatıyla büyük yangınlardan sonra bunun üstesinden gelmek güç bir işti ve herhangi bir vakıf eserinin yeniden asli şekil ve fonksiyonu ile ihya edilebilmesi vakfın ekonomik gücü ile doğru orantılıydı. 1697 yangınında görüldüğü üzere bazı eserler bu yükün altından tek başına kalkamıyordu.

Gazi Hüsrev Bey Vakfı, yangınların zararlarının giderilmesinde vakıfların rolü bağlamında verilebilecek en iyi örneklerdendir. Zira Gazi Hüsrev Bey Vakfı'na ait çeşitli eserler başta 1697 yangını olmak üzere 1724, 1756, 1759, 1766, 1776, 1788, 1831 ve aşağıda sözü edilecek olan 1842, 1852 ve 1879'da meydana gelen yangınlarda büyük zarar görmüş ise de vakıf, bunların hepsinden sonra yapılarını yeniden ihya edebilmiştir.¹⁰⁷ Mesela, hânkâh 1697, 1756, 1831 ve 1852 yangınlarından sonra yeniden bina edilmiştir.¹⁰⁸ Mektep ise 1697, 1756, 1788, 1831, 1842 yangınlarında yanmış ve yeniden inşa edilmiştir.¹⁰⁹ Gazi Hüsrev Bey Camii ve Medresesi de 1697 yangını dışında pek çok yangını atlattı, taş yapısı sayesinde yok olmaktan kurtulmuş ve her seferinde ihya edilerek zamana meydan okumuştur.¹¹⁰ Gazi Hüsrev Bey Vakfı'na ait misafirhane ve imaret de 1697'de yandıktan sonra 1740'ta tekrar inşa ettirilmiştir. Ardından 1831, 1842 ve 1852 yangınlarından sonra yeniden ihya edilmiştir.¹¹¹ Saat Kulesi'nin 1697 yangınında hasar gördükten sonra ne zaman onarıldığı meçhuldür. Buna karşılık, 1762/63'te tamirattan geçirildiği malumdur. 1831 yangınında Saat Kulesi yine hasar görmüştür. Ancak üç yıl içinde yeniden onarılmıştır.¹¹² Bedesten ve Taşlıhan da 1697, 1788 ve 1831 yangınlarından

¹⁰⁷ Oruç, "Gazi Hüsrev Bey", s. 667.

¹⁰⁸ Okıç, agm, s. 467; Oruç, "Gazi Hüsrev Bey", s. 651. Hânkâh, 1931 yılına kadar ayakta kalmayı başaramamıştır.

¹⁰⁹ Okıç, agm, s. 465; Oruç, "Gazi Hüsrev Bey", s. 653.

¹¹⁰ Oruç, "Gazi Hüsrev Bey", s. 655.

¹¹¹ Okıç, agm, s. 468. Bosna'nın Avusturya-Macaristan hâkimiyetine girmesinden sonra 1878'de misafirhane kapatılmış, imaret ise faaliyetine devam etmiştir. 1897'de meydana gelen yangından sonra tekrar tamir edilmiştir. Aynı yer.

¹¹² Okıç, agm, s. 468. 1875'te kulenin üst kısmı yenilenecek İngiltere'den getirilen bir saat konulmuştur. Aynı yer.

sonra tekrar inşa edilmişlerdir.¹¹³

Vakfın gelirleri ve yangınlar sebebiyle harcanan meblağları kıyaslamak için elimizde bazı veriler mevcuttur. 1751-1757 yılları arasında Gazi Hüsrev Bey Vakfı'nın muhasebe bilançolarını inceleyen Kadir Arslanboğa, 1 Muharrem 1165-29 Zilhicce 1167 (20 Kasım 1751-17 Ekim 1754) tarihleri arasında vakfın 3.236.813 akçe gelirine karşılık 2.631.795 akçe gideri olduğunu, 1 Muharrem 1168-29 Zilhicce 1170 (18 Ekim 1754-14 Eylül 1757) tarihleri arasında ise 3.973.068 akçe gelir elde edilmesine karşılık 2.937.680 akçe gideri olduğunu aktarmıştır. Vakfın giderleri incelendiğinde 1756 yılında yanan hânkâhın 245.130 akçe, sıbyan mektebinin 35.974 akçe, değirmenin ise 18.038 akçe masrafla 1756 yılında müceddeden inşa edildikleri görülmektedir.¹¹⁴ Dolayısıyla vakfın çok büyük bir miktarda gelir fazlasına sahip olması hasebiyle tamir veya yeniden inşa konusunda maddi sıkıntı yaşamadığı açıktır.

Yangınlardan sonra vakıf eserlerin tamiri, restorasyonu ve yeniden inşası için kadılıktan izin alınması, ardından bunun için keşif yapılması, keşif defteri doğrultusunda bir hüccet hazırlanması ve mütevelliyeye bir mürâsele ile harcama yetkisi verilmesi gerekiyordu. Bu bağlamda sürecin nasıl işlediğini görmek bakımından 1766'da çıkan yangında tamamen yanmış olan Gazi Hüsrev Bey Vakfı'na ait Cedid Hanı (Gül Ağa Hanı) iyi bir örnektir. Vakıf mütevellisi Ahmed Efendi ibn Mehmed, 3 Aralık 1766'da meydana gelen büyük yangında tamamen yanmış olan Cedid Han'ın vakıf tarafından yeniden bina olunması için kadılığa başvurup, mahkeme tarafından birinin görevlendirilerek binayı iyi bilen mimarlarla keşif yapılmasını ve keşif suretinin kendisine verilmesini istemiştir. Bunun üzerine mahkeme tarafından Mevlâna Ahmed Efendi ibn Ali Efendi gönderilmiş ve mütevellî Ahmed Efendi, vakıf kâtibi Paşo İbrahim Ağa, vakıf nazırı Mustafa Bey, vakıf câbisi Molla Mehmed ve diğer vakıf görevlileri ile tarafsız Müslüman şahitlerin huzurunda hassa mimarlarından zimmî Trayko, İstanişe, Guroviç, Yovan Gaçan ve Çavuş Tomaş'ın yaptıkları keşifle Cedid Han'ın 1.286.081 akçe ile yeniden inşa edilebileceği belirlenmiştir. Bu doğrultuda bir keşif defteri hazırlanmıştır. Kadı Abdülmümin bin Ömer'in defteri onaylamasından sonra, mütevellî Ahmed Efendi'ye 2 Mart 1768'de keşif hücceti verilmiştir. Böylece Cedid Han, 1768 yılında yeniden inşa edilmiştir.¹¹⁵ Cedid Han'ın yeniden inşa ve ihyası

¹¹³ Okiç, agm, s. 477; Oruç, "Gazi Hüsrev Bey", s. 666.

¹¹⁴ Kadir Arslanboğa, "Bosna'da Gazi Hüsrev Bey Vakfı'nın H. 1165-1170 / M. 1751-1757 Tarihleri Arasındaki Muhasebe Bilançolarının İncelenmesi", *Uluslararası Balkan Tarihi ve Kültürü Sempozyumu 6-8 Ekim 2016, Çanakkale, Bildiriler, Cilt I*, (Ed. Aşkın Koyuncu), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Çanakkale, 2017, s. 312, 316-318.

¹¹⁵ *Saraybosna Şeriyeye Sicilleri*, No. 8, s. 45, 46, 12 Şevval 1181 (2 Mart 1768). Bu belgeye dikkatimi çeken Sn. Behçet Loklar'a müteşekkirim. Ayrıca bkz. Hadžihusejinović, *age*, I, s. 541, 542; Fethi Gedikli, "Yeni Bulunmuş Bir Bosna Mahkeme Defteri: Hicri 1203-1288 (1788-1871) Tarihleri Arasında Bosna'da Toplumsal Hayat", *XIV. Türk Tarih Kongresi, 09-13 Eylül 2002, Ankara (II. Cilt-I. Kısım)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2005, s. 598.

için harcanması gereken meblağın vakfın gelirlerinin yaklaşık üçte birine tekabül ettiğini söylemek mümkündür. Bu konuda diğer bir örnek, 1788 yılındaki büyük yangında kısmen yanan Çağalzâde Rüstem Paşa'nın vakıf bedesteninin (Brusa Bedesteni) keşif ve tamir sürecidir. Bedestende dolabı olanlarla etrafındaki dükkân sahipleri kadiya başvurarak bedestenin bazı mahal ve mevkilerinin bu yangında oturulamayacak derecede zarar gördüğünü, tamir edilmediği takdirde büsbütün harap olacağını belirtmişler ve toplanan kira gelirleriyle onarılmasını istemişlerdir. Bunun üzerine vakıf mütevellisi Çağalzâde Derviş Ali Bey'in bedestenin kira gelirlerini toplamak ve işletmesini sağlamak üzere vekil tayin ettiği Şerifzâde Es-Seyyid Feyzullah Efendi, kadının belirlediği bilirkişi, dükkân sahipleri ve mimar Tanas tarafından keşif yapılmış, yanan mahallerin tahminen 189,5 kuruşa tamir edilebileceği tespit edilmiştir. 10 Aralık 1788'de keşif defteri hazırlanmıştır. Ardından Kadı Seyyid Ali tarafından mütevellî vekiline bir mürâsele ile keşif defteri doğrultusunda bedestenin onarılması için 25 Ocak 1789'da yetki verilmiştir.¹¹⁶ Böylece tamir süreci başlamıştır.

Diğer taraftan, yangınların vakıflar üzerinde yol açtığı tahribat yalnızca fiziki mekânlarla sınırlı değildi. Yangınlar çeşitli suistimallere yol açabiliyor ve uzun vadede bazen beklenmedik sonuçlar doğurabiliyordu. 1697 yangınında diğer vakıf ve sivil eserlerin pek çoğu gibi Gazi İsa Bey'in oğlu Mehmed Bey'in vakıf olarak inşa ettirdiği cami ve mekteple birlikte caminin vakfiyesi de yanmıştı. Ayrıca, Mehmed Bey'in babasının yaptırdığı Kolobara Hanı'nın bitişiğine inşa ettirdiği vakıf bedesteninin 1697'deki büyük yangında kubbeleri yıkıldığı için üzeri ahşap bir çatıyla örtülmüştü.¹¹⁷ Cami ve mektep tamir ve ihya edilmişti. Ancak 1777 yılında vakfın mütevellisi olan İbrahim Halife'nin belirttiğine göre zaman içinde vakıftan geçinen bazı kişilerin vakfiyede yer almayan çeşitli gereksiz vazifeler ihdas etmeleri vakfın giderlerinin artmasına yol açmış; yıllık gelirin imâmet, hitâbet gibi zorunlu vazifelere yetmemesi bir yana, caminin aydınlatması için gerekli olan mum ve kandil gibi sarf malzemeleri ile mutâd tamiri için bile hiç para kalmamıştır. Bundan dolayı, caminin harap olmaya başlaması üzerine vakıf mütevellisi İbrahim Halife, 20 Eylül 1777'de durumu Saraybosna kadısına şikâyet etmiştir. İbrahim Halife, vakfiyenin buldurulması, Defter-i Hakanî kayıtlarına göre sonradan ihdas edilmiş vazifelerin kayıtlarının terkin edilmesi veya elinde bulunan H.1109 (1697) tarihli muhasebe defteri doğrultusunda hareket edilmesi için ferman gönderilmesi hususunun İstanbul'a bildirilmesi ricasında bulunmuştur.¹¹⁸ Saraybosna kadısı İsmailpaşazâde Es-Seyyid Mehmed Emin'in bir ilâmla durumu İstanbul'a iletmesi üzerine, Rumeli Kazaskerliği tarafından yapılan tahkikatta vakfın Saraybosna'daki dükkân ve Mostar'daki çiftlik gelirlerinden yıllık 12.928 akçe gelirinin olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca, vakfiyede belirtilen *imâmet*, *hitâbet*, *müezzin*, *ta'lim*, *kayyım*, *şem'i hasır*, *kitabet*,

¹¹⁶ *Saraybosna Şeriye Sicilleri*, No. 30, s. 114, 27 Rebiülâhir 1203 (25 Ocak 1789).

¹¹⁷ Imamović, *age*, s. 239.

¹¹⁸ BOA, Cevdet-Evkaf (C.EV), No. 606/30594, 17 Şaban 1191 (20 Eylül 1777).

tevlîyet ve *cibâyet vazîfesi* giderlerinden arta kalan miktarının tamir masraflarına harcanması gerektiği bildirilmiştir. Buna karşılık, 1743 yılından sonra *ta'rif-han*, *musalla mutemedi*, *mutemed*, *mekteb halîfesi*, *devr-hân*, *salâ-bân*, *mukâd-i kanâdil* (*kandilci*), *sermahfil*, *Yasin-hân*, *Mülk-hân*, *Nebe-hân*, *vâiz* gibi muhtelif görevler ihdas edildiği saptanmış ve bu vazifelerin iptal edilerek defterhane kayıtları ve 1697 tarihli muhasebe defterine göre hareket edilmesi için ferman gönderilmiştir. Diğer vazifeler bir tarafa, dikkate değer biçimde 1190 senesi Rebiülâhir ayında (20 Mayıs-17 Haziran 1776) günlük dört buçuk akçe ile vaizlik vazifesine Şeyh Hasan'ın yerine büyük oğulları El-Hâc Abdülvehab ve Molla Mustafa'nın müştereken tayin edildikleri görülmektedir.¹¹⁹

Diğer taraftan, Gazi Hüsrev Bey Vakfı'nın, 19. yüzyılın ilk yarısında da yangınlar sonrasında dinamik bir şekilde kendini yenileyebildiği görülmektedir. Hamdija Kreševljaković, 1831'de yanan cami, mektep, imaret, saat kulesi, hanlar, dükkân ve mağazalar, Taşlıhan, Bedesten vd. eserlerin tamir ve inşası için 1832 yılında kurulan komisyonun 232.536,50 kuruş keşif bedeli çıkardığını ve 1834 yılına kadar bu meblağın 218.857,50 kuruşluk kısmının sarf edildiğini tespit etmiştir.¹²⁰ Okıç, bu yangında Gül Hanı ile Morıç Hanı'nın da yandığını, Gül Han'ın 1833'te yeni baştan inşa edildiğini, keza Morıç Hanı'nın da aynı dönemde yenilendiğini belirtmiştir.¹²¹

4. Tanzimat Dönemi'nde Saraybosna Yangınları

Osmanlı Devleti, Tanzimat Dönemi'nde, idârî, malî, hukukî, sosyal, ekonomik, eğitim, sanayi vs. pek çok alanda kapsamlı bir modernleşme sürecine girmiştir. Bu bağlamda devlet ve toplum hayatının hemen her alanında yapısal reformlar hayata geçirilmeye çalışılmıştır. Tanzimat'ın mimarlarından biri olan Mustafa Reşid Paşa'nın Osmanlı şehirlerinin de Avrupa şehirleri gibi "*kavâid-i hendese*"ye uygun olarak "*fenn-i mimari*"yi bilen mühendis ve mimarlar tarafından "*menfaat-i umûmiye*"ye dikkat edilerek "*usûl-i cedide*" prensibi çerçevesinde tanzim edilmesi, sokakların genişletilmesi ve ahşap binalar yerine, yangına karşı dayanıklı kârgir yapılar inşa edilmesi için yeni nizamnameler çıkarılması yönündeki planları Tanzimat Dönemi'nde kent reformlarının temelini teşkil etmiştir.¹²² Aslında, yangınların oluş sıklığı ve yol açtığı tahribat bakımından Tanzimat Dönemi'nin önceki dönemlerden pek bir farkı yoktur. Fakat bu döneme gelinceye kadar evlerin inşası, kullanılacak yapı malzemelerinin türü ve yangına hazırlık olarak binalarda bulundurulması gereken tertibatla ilgili hükümler padişah fermanlarında belirtilmiş

¹¹⁹ BOA, C.EV, No. 606/30594, Evâil-i Şaban 1191 (25 Ağustos-3 Eylül 1778); *Bosna-Hersek Vakıfıyeleri*, C. 2, (Ed. Mevlüt Çam-Rahman Ademi), Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara, 2016, s. 901-903, 906-917.

¹²⁰ Kreševljaković, "Požari u Sarajevu do 1879 godine", str. 28-34, nakleden Hajdarević, agm, s. 23, 24. Ayrıca bkz. Okıç, agm, s. 465-468; Oruç, "Gazi Hüsrev Bey", s. 651-666.

¹²¹ Oriç, agm, s. 477, 478.

¹²² Çelik, *age*, s. 63-65.

olduğu halde, Tanzimat'ın şehircilik felsefesi, şehir planlamasını kanun ve nizamnameler çerçevesinde yürütmeyi hedeflemiştir. Evlerin yangına karşı korunaklı biçimde inşasının yanında, sokak düzenlemesini, içerisinde ateşe dayalı imalat yapılan dükkân ve işletmelerin konut alanlarının dışına çıkarılması gibi hükümleri içeren 1848 tarihli Ebniye Nizamnamesi'nin ardından 1858'de Sokaklara Dair Nizamname, 1863'te Ebniye ve Turuk Nizamnamesi çıkarılmıştır. Bahsedilen düzenlemeler yangınla mücadeleden çok bu afeti önlemeyi amaçlayan rasyonel girişimlerdi. Esasen sık sık çıkan yangınlar da belirtilen planlamalar için fırsat doğurmaktaydı. Nitekim 1855'teki Aksaray yangınının ardından, daha önce İzmir'de başarılı bir kent planlaması yapan İtalyan Mimar Storari'ye, yangın yeri haritası çizdirilmiş ve yangın bölgesinin planı yaptırılmıştı. Bir bakıma pilot olarak başlatılan İstanbul'daki çalışmalar diğer şehirlere teşmil edilecekti. Fakat siyasi çalkantılar ve maliyedeki buhran, birçok proje gibi Tanzimat felsefesinin kentleşme projelerini de geri planda bırakmıştır.¹²³ Bu dönemde sık sık yönetici değişikliğine gidilmesi de uzun vadeli planlamalar yapılmasını ve takibini güçleştirmiştir. Ayrıca, taşrada reformların hayata geçirilmesi sürecinin İstanbul'a nispetle daha yavaş ve gevşek yürütüldüğü de bir vakadır. Bununla birlikte, yeni şehircilik anlayışının ve yangınlara karşı tedbir alınması mefhumunun Saraybosna üzerinde de bazı yansımaları olduğu görülmektedir.

Saraybosna'da Tanzimat'tan sonra ilk büyük yangın 9 Temmuz 1842 Cumartesi akşamı meydana gelmiştir. Muvakkit Salih Sıdkı Efendi, Abacılar (Abacılık) Çarşısı'nda başlayan yangının kısa sürede çevreye yayıldığını, birçok bina ve dükkânın küle döndüğünü ve Saraybosna Çarşısı'nın tamamının yandığını kaydetmiştir. Saraybosna kadılığı tarafından yapılan tahkikata göre yangında 3.079 dükkân, depo, oda vesairenin zarar gördüğü kayda geçirilmiş ve ayrıca 1.332.400 kuruş taşınabilir eşya kaynaklı zarar tespit edilmiştir.¹²⁴ Skarić, bu yangında 3.079 dükkân, depo ve esnaf odası ile 88 ev ve han yandığını ve 6.532.400 kuruşluk toplam zarar tespit edildiğini aktarmıştır.¹²⁵ Imamović, İshakzâde İsa Bey oğlu Mehmed Bey'in yaptırdığı bedestenin 1697'deki büyük yangında kubbelerinin yıkılmasından sonra üzerinin ahşap bir çatıyla kapatıldığını, bu yangında ise temelene kadar yandığını ve yerine daha sonra altmış dükkândan oluşan ve "Trgovke" ya da "Pazar bule" olarak bilinen ticarî bir kompleks inşa edildiğini belirtmiştir.¹²⁶ Aruçi ise bu yangında 957 dükkân ve 569 mağaza yandığını aktarmıştır.¹²⁷

¹²³ Çelik, *age*, s. 68-108; Kuzucu, "Ahşaptan Kâgire", ss. 45-46.

¹²⁴ Hadžihusejinović, *age*, II, s. 997, 998. Mustafa Imamović, Muvakkit Salih Sıdkı Efendi'ye istinaden bu yangında çarşıda iki binden fazla binanın yandığını kaydetmiştir. Imamović, *age*, s. 239.

¹²⁵ Skarić, *age*, s. 194. Skarić, yangının 10 Temmuz'da başladığını kaydetmiştir.

¹²⁶ Imamović, *age*, s. 239.

¹²⁷ Aruçi, *agm*, s. 129.

Tanzimat Dönemi'nde diğer büyük bir yangın 1848 yılı Kasım ayı başlarında meydana gelmiştir. Saraybosna'nın ortasında bulunan çarşıda Lüleci Feyzullah adlı birinin dükkânında geceleyin kazâen başlayan yangın komşu dükkânlara sıçradıktan sonra şiddetli rüzgârın da etkisiyle 70 hane, 170 dükkân ve 8 hanın yandığı bir afete dönüşmüştür. Yangın, şehrin asıl mamur ve müzeyyen olan çarşısına, yani Başçarşı'ya yaklaşmış ise de şehirde bulunan nizâmiye askerlerinin gayretleriyle önü alınmış ve söndürülmüştür.¹²⁸ Muvakkit Salih Sıdkı'ya göre bu yangında Varoş Mahallesi, Helvacılar Çarşısı (Halvacılık), Kasaplar ve Sağrakçı (Sagrciye) tarafı yanmıştır.¹²⁹ Yangında zarar görenlerin çoğu fakir ve yardıma muhtaç kimselerden oluşuyordu. İçlerinden yalnızca bir kısmı mallarını ve eşyalarını kurtarabilmişti. Ayrıca, kış mevsiminin yaklaşması sebebiyle zahire, odun ve kömür gibi zorunlu ihtiyaçları mevcuttu.¹³⁰ Bu tür durumlarda Osmanlı sultanlarının yangından zarar görenlere "atıyye-i seniyye" kabilinden yardım etmesi âdettendi ve aynı zamanda sultanların lütuf ve merhametlerinin de bir göstergesiydi. Bosna Eyaleti Müşiri Mehmed Tahir Paşa, Sadâret'e gönderdiği bir arizada yangından zarar görenlerin çoğunun yardıma muhtaç olduğunu belirterek Sultan Abdülmecid tarafından *harikzedeğân* ve *hasardideğâna* dağıtılmak üzere bir miktar para gönderilmesini istedi. Mehmed Tahir Paşa'ya göre yapılacak yardım bütün Bosna ahalisini son derece memnun edeceği gibi, Saraybosna halkının da devlete olan tabiiyet ve bağlılıklarının artmasını sağlayacaktı.¹³¹

Diğer taraftan, 18 Mayıs 1852'de Meclis-i Muvakkat-ı Askerî Reisi Derviş Paşa'nın hanesinde başlayan yangın, defterdar efendinin haremlik dairesine sıçradı ve her iki ev de yandı. Ayrıca, diğer bir evin de bir tarafı yıkılarak yangın söndürüldü.¹³² Bu olayın üzerinden daha bir hafta bile geçmeden 24 Mayıs 1852 Pazartesi gecesini saat bir çeyrek kala Çıkrıkçı Muslihiddin Mahallesi'nde Atik Debbağlar Kârhanesi bitişindeki,¹³³ Çengizâde Rüstem Bey eşinin¹³⁴ Hancı Zübeyir'e kiraladığı¹³⁵ hanın önündeki samanlıkta başlayan yangın büyük bir felakete dönüştü.

Yangının tanıklarından biri olan Muvakkit Salih Sıdkı Efendi'ye göre, geceleyin saat bir buçuk dolayında Milačka Nehri yakınında, İsmail Ağa Hanı karşısında ve Mustafa Paşa Meydanı (Mustaypaşın Meydan) yakınında (Şehir Kahyası Köprüsü/ Şehir-Çehayın çupriya civarında) bulunan bir samanlıktan çıkan

¹²⁸ BOA, Meclis-i Vâlâ (MVL), No. 63/37, Lef 2-3, 8 Zilkâde 1264 (5 Kasım 1848).

¹²⁹ Hadžihusejinović, *age*, II, s. 1025.

¹³⁰ BOA, Meclis-i Vâlâ (MVL), No. 63/37, Lef 2-3, 8 Zilkâde 1264 (5 Kasım 1848).

¹³¹ BOA, MVL, No. 63/37, Lef 2, 8 Zilkâde 1264 (5 Kasım 1848).

¹³² BOA, İrade-Dahiliye (İ.DH), No. 254/15658, Lef 2, 6 Şaban 1268 (26 Mayıs 1852).

¹³³ BOA, İrade-Meclis-i Vâlâ (İ.MVL), No. 241/8697, Lef 2, 27 Şaban 1268 (16 Haziran 1852).

¹³⁴ BOA, İ.DH, No. 254/15658, Lef 2, 6 Şaban 1268 (26 Mayıs 1852); BOA, İ.MVL, No. 241/8697, Lef 1.

¹³⁵ BOA, İ.MVL, No. 241/8697, Lef 2, 27 Şaban 1268 (16 Haziran 1852).

yangın sabaha kadar devam etmişti. Rüzgâr doğudan estiği için hanın yanındaki iki-üç ev dışında doğu tarafını etkilememişti. Ancak başladığı yerden batıya ve Milaçka Nehri'nin kuzey yakası boyunca Ayas Paşa Mahallesi'nde bulunan Çumuriya denilen tahta köprüye ve oradan Ayas Paşa Camisi'ne, oradan Ferhad Paşa (Ferhadiye) Camisi'ne ve daha sonra Oruç Pehlivan Mescidi'ne kadar yayılmıştı. Oradan da metropolithaneye ve Varoş Mahallesi'ndeki Ortodoks kilisesine kadar sirayet etmişti. Ayrıca, yangın Moriç Han üzerinden Halvacılık'a geçmiş ve Halvacılık ile Attar Çarşısı'nı yutmuştu. Alevler Başçarşı'daki Sebil'in karşısındaki Kazancılık'a çıkan Oprkanj Sokağı'na kadar ulaşmıştı. Oradan da Bravacılık (Çilingirciler) Çarşısı'na geçmişti; nihayet oradan da yangının başladığı yere dönmüş ve çember kapanmıştı. Yangın üç binden fazla dükkân, depo, oda vesaireyi küle çevirmişti.¹³⁶ Bir başka görgü tanığı Şehir-Çehayin Köprüsü'nden Burekove Evi'ne kadar Milaçka'nın sağ tarafındaki her şeyin, yani bütün çarşı, Latinlik, Taşlıhan'ın önünden bir tarafta Mediça Evi'ne ve diğer tarafta Yove Besaroviça'nın evine kadar olan bölgenin yandığını kaydetmiştir. Keza, Varoş Mahallesi'nde Foçine Evi'nden hamama kadar her iki taraf yanmıştır. Yangın batı tarafında Tüccar Budimliç'in evinin bulunduğu Çumuriya Sokağı'nda söndürülebilmişti. Sokağın karşısındaki Burekove Evi'nin yarısı yanmış, evin diğer yarısı ile Hacikostiç ve Tuzliç'in evleri yangının yayılmaması için yıkılmıştı. Varoş tarafında ise Sırp cemaatine ait öğretmenlerin kaldığı aynı zamanda mektep olarak kullanılan Sarandina adlı bir ev küle dönmüştü. Yangında Avusturya konsolosluğu ve konsolosun evi de yanmıştı. Konsolosa göre yangın 11 saatten fazla sürmüştü. Konsolos raporunda, Vali Veliyüddin Paşa'yı atıyla yanan konsolosluğun önüne kadar geldiği halde, yangına seyirci kalmakla suçlanmış ve sığınacak bir yer temininde kendisine yardımcı olmadığı için de onu tenkit etmiştir.¹³⁷

Bosna Valisi Veliyüddin Rifat Paşa'ya göre 24 Mayıs Pazartesi gecesi saat bire çeyrek kala Çıkrıkçı Muslihiddin Mahallesi'nde bulunan hanın önündeki otlukhanede (samanlık) *kažaen* başlayan yangın birdenbire parlayarak etrafa sirayet etmiş ve şehirde tulumba ve sair itfaiye aletleri olmaması, bütün binaların üzerinin çam tahtası ile kaplı olması ve doğudan esen şiddetli rüzgâr sebebiyle asker ve ahalinin gayretlerine rağmen alevlerin önü alınamamıştı. Yangından iki gün sonra valinin Sadâret'e gönderdiği ilk rapora göre han, hane, dükkân, mahzen, oda vs.den oluşan toplam 1.780 yapı yanmıştı. Ancak valiye göre, yangın sekiz saat sürmesine

¹³⁶ Hadžihusejinović, *age*, II, s. 1054, 1055; Skarić, *age*, s. 208.

¹³⁷ Skarić, *age*, s. 208, 209. İstanbul'da bir yangın çıktığında Sadrazam, Yeniçeri Ağası ve diğer üst düzey devlet adamlarının yangın yerine gitmeleri gerektiği gibi, taşrada da vali ve sancakbeyi gibi yöneticiler ahaliyi teskin etmek ve söndürme çalışmalarında bulunanları gayretlendirmekle görevli idiler. Zaptiye Nezareti'nin kurulmasından sonra, 1847 yılında yapılan düzenleme ile yangın söndürme faaliyetine, etrafta bulunan resmî dairelerdeki amir ve memurların da katılmaları istenmiştir. Ekipler gelinceye kadar, yangın yerine en yakın kurumun görevlileri müdahalede bulunacak, itfaiyenin işi kolaylaşacaktı. BOA, Sadâret-Müteferrik Evrakı (A.M.), No. 5/60, 4 Muharrem 1264 (12 Aralık 1847).

karşın hasarı çok düşüktü. Asıl ticaret mahalli olan Bedesten ile Taşlıhan yanmaktan kurtulduğu gibi, çoğu dükkânın kârgir olması ve malların dışarı çıkarılması zararın hafif kalmasında etkili olmuştu. Ayrıca, evsiz kalanlar, mağdur olan fukara ve ahali münasip mahallere yerleştirilerek ihtiyaçlarının giderilmeye çalışılmasına başlanmıştı.¹³⁸

Tablo 1. 26 Mayıs 1852 Tarihli Rapora Göre Yangından Zarar Gören Bina Sayısı ve Türleri¹³⁹

Müslüman Emlâkı	Adet	Yahudi Emlâkı	
Hane	10	Hane	121
Mahzen	58	Dükkân	100
Han	6	Toplam	221
Dükkân	905	Saraylı Mustafa Paşa Malı	
Toplam	979	Dükkân	7
Cami	1	Oda	26
Hristiyan Emlâkı		Hane	3
Dükkân	374	Toplam	36
Han ve meygede	15	Genel Toplam	1.780
Hane	154		
Toplam	543		

Bosna Valisi'nin Sadâret'e gönderdiği 26 Mayıs 1852 tarihli raporda belirttiği barınak ve işe temini ve sosyal yardımlarla ilgili işleri başarılı bulan Sadrazam Mustafa Reşid Paşa, afet yönetimini takdirle karşılamıştır. Mustafa Reşid Paşa, valinin de belirttiği gibi Saraybosna'da tulumba bulunmaması bir yana, Hersek Sancağı'nda ve özellikle Mostar'da çoğu haneler kârgir olduğu halde, Bosna Eyaleti'nde bütün evlerin ahşaptan yapılmış ve üstelik çatılarının da kiremit yerine tahta ile kaplanmış olmasının yangın riskini artırdığını göz önüne alarak, Ebniye Nizamnamesi'nin Bosna'da da uygulanmasını gündeme getirmiştir. Konunun Meclis-i Vâlâ'da müzakere edilmesiyle ilgili talebini 23 Haziran 1852'de padişaha arz etmiştir. Sultan Abdülmecid de 25 Haziran 1852 tarihli bir irade ile bunu kabul etmiştir.¹⁴⁰

Ebniye Nizamnamesi'nin Saraybosna'da uygulamaya koyulması meselesi Vilayet Meclisi'nin de gündemindeydi. Hazırlanan ayrıntılı rapor 16 Haziran 1852 tarihli mazbatayla Sadâret'e sunuldu. Rapor, bir yıl önce yeniden Bosna Eyaleti'nin merkezi yapılan Saraybosna'nın kentsel konumundan yapı stokuna, risk

¹³⁸ BOA, İ.DH, No. 254/15658, Lef 2, 6 Şaban 1268 (26 Mayıs 1852); *Osmanlı Belgelerinde Bosna Hersek*, (Yay. Haz. Yıldırım Ağanoğlu, Sebhattin Bayram, Mümin Yıldıztaş), TC. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, İstanbul, 2009, s. 230, 231.

¹³⁹ BOA, İ.DH, No. 254/15658, Lef 1; *Osmanlı Belgelerinde Bosna Hersek*, s. 232.

¹⁴⁰ BOA, İ.DH, No. 254/15658, Lef 3, 7 Ramazan 1268 (25 Haziran 1852); BOA, Sadâret Mektubî Kalemî, Mühimme Kalemî Evrakı (A.MKT.MHM), No. 755/91, 23 Ramazan 1268 (11 Temmuz 1852).

faktörlerinden avantajlarına kadar derin bir içeriğe sahipti. Eyaletin en büyük ve gözde şehri olarak Saraybosna'da eskiden beri yol ve sokakların düzenlenmesinde ve binaların inşasında mimari usullere riayet edildiği, yapıların damlarının kiremitle kaplandığı halde, son zamanlarda dikkatsizlik ve denetimsizlikten dolayı bu kurallar gevşetilmiş, geleneksel ve sağlam mimarinin dışına çıkılmaya başlanmış, kiremitlerin yerini de tahta kaplama almıştı. Milaçka Nehri'nin sağında Atik Debbaglar Kârhanesi bitişiğinde Hancı Zübeyir tarafından işletilen hanın önündeki samanlıktan *bi-kazâillâhi te'âlâ* başlayıp afete dönüşen 24 Mayıs 1852 tarihli yangının ağır bilanço çıkarmasının birinci nedeni yapıların mimarisindeki bu ahşap yoğunluğu idi. Yangını söndürmek için tulumba vs. ekipmanın bulunmaması da yangının büyümesinde pay sahibiydi. Yangın, Çarşı-i Kebir (Başçarşı) ile Milaçka Nehri boyunca ve Kullukçu yolunda bulunan İslam, Hristiyan, Latin ve Yahudi mahallelerinde toplam 2.876 hane, dükkân, cami, han vs. binalar yandıktan sonra ancak söndürülebilmişti. Ayrıca, yangında hayli mal ve eşya da yanmıştı. Raporda, şehrin eski dokusunun korunması ve çarpık bir yapılaşmaya meydan verilmemesi için yangın bölgesindeki mülk sahiplerinin kendi hallerine bırakılmaları ve gelişigüzel inşaatlar yapmalarına izin verilmemesi gerektiği dile getirilmişti. Zaten yürürlükteki Ebniye Nizamnamesi de imparatorluğun bütün kaza ve kasabalarının yangına korunaklı biçimde inşasını istemekteydi. Vilayet Meclisi, Saraybosna'da kışla inşasıyla görevli Mühendis Kolağası Eşref Efendi ile yine bu amaçla İstanbul'dan gönderilmiş olan dülger kalfası Bodos'un şehirde bulunmalarını, yangın sonrası planlama için kaçırılmayacak bir fırsat olarak görmekteydi. Bunun yanı sıra, kiremitçi ustalarıyla meşhur Yeni Pazar ve Seniçe kazalarının Saraybosna'ya yakınlığı önemli bir avantajdı. Vilayet İdare Meclisi, ileride böyle yıkıcı afetlere meydan bırakılmaması için yangın bölgesinin imarının yanında, diğer bölgelerdeki riskli yapıların da elden geçirilerek Ebniye Nizamnamesi'ne uygun tarzda inşasını öngören kapsamlı bir proje üzerinde durmaktaydı. Ayrıca, bundan sonra tamir ve inşa edilecek binaların da nizamnameye uygun yapılması ve çatılarının da kiremitle örtülmesi fikri benimsendi. Meclis, imar denetiminin Mühendis Eşref Efendi ile Kalfa Bodos tarafından yapılmasını ve Yeni Pazar ve Seniçe'den getirilecek dört ustaya kiremit imal ettirilmesini düşünmüştü. Çarşı içinde dükkânlar arasında sıkışmış vaziyette bulunan ve günlük 10-15 kuruş kira ücreti ile çerçi esnafının faaliyet gösterdiği *kepenk* tabir edilen küçük dükkânların da yangınların sırayetini kolaylaştırdıkları göz önüne alınarak, Ebniye Nizamnamesi uyarınca Başçarşı'dan kaldırılmaları ve çarşıya çok uzak olmayan Gazi Hüsrev Bey ve Hünkâr Camileri avlularına ve Kovacı mevkiindeki çarşıya yerleştirilmeleri uygun görüldü. Bir yandan Eşref Efendi ile kalfanın görevlerine hemen başlamaları onaylandı. Diğer taraftan, kiremitçi ustalarının da acilen getirilmesi için Yeni Pazar Sancağı Kaymakamına yazı gönderilmesi kararlaştırıldı. Mülk sahiplerinin işlerini kolaylaştırmak amacıyla dülger esnafının yevmiyeleri ile inşaatlarda kullanılacak yapı malzemesinin fiyatlarının belirlenmesine girişildi. Dülger esnafının kethüdalığı için Salih Ağa uygun görüldü. Vilayet İdare Meclisi rapora, yangın-zede fakirlere

dağıtılmak üzere padişah'tan uygun miktarda *atıyye-i seniyye* beklendiğini de eklemişti (Ek 1).¹⁴¹

Diğer yandan, kadılığın kurduğu yangın komisyon tarafından daha ayrıntılı bir hasar raporu hazırlanmış ve yangının net bilançosu ortaya çıkarılmıştı. Saraybosna Kadısı Sivasizâde Yusuf Ziya Efendi tarafından Bâbü'lî'ye arz edilen icmal defterinde yer alan hasar durumu Tablo 2'de gösterilmiştir:

Tablo 2. 1852 Yangınında Zarar Gören Bina Türleri¹⁴²

Mevki	Hane	Han	Mahzen	Dükkân	Oda	Peyke
Çıkrıkçı Muslihiddin Mahallesi'nde Müslüman Emlâkı	6	2	3	13		
Çıkrıkçı Muslihiddin Mahallesi'nde Hristiyan kiracıların oturduğu Müslüman haneleri	15				71	
Çıkrıkçı Muslihiddin Mahallesi'nde Hristiyan haneleri	5				15	
Demirciler Çarşısı			23	47	24	
	26	2	26	60	110	
Yukarı Debbağlar Çarşısı			15	42	21	
Hallaçlar Çarşısı			41	43	8	8
Kazancılar Çarşısı			20	32		7
Attarlar Çarşısı			10	13		10
	26	2	112	190	139	25
Aşağı Kasaphane Çarşısı			27	22		
Hünkâr Köprüsü yanında Aşağı Debbağhane Çarşısı			40	49	22	
Aşçılar Çarşısı				7		
Abacılar Çarşısı			21	31		27
	26	2	200	299	161	52
Rüstem Paşa Bedesteni civarı çarşısı			30	24		11
Aşağı ve Yukarı Kürkçüler Çarşısı			65	78	3	16
Kuyumcular Çarşısı			66	59	15	
İmaret civarı çarşısı		1	16	78	32	
İpekçiler Çarşısı			10	40		7
	26	3	378	578	211	86
Yeni Demirciler Çarşısı		3	79	108	108	
Saraçlar Çarşısı			38	89	2	68
Çizmeciler Çarşısı			13	30	5	
Terziler Çarşısı			28	75	40	66
	26	6	545	880	366	220
Yeni Kasaphane Çarşısı		3	8	12	26	

¹⁴¹ BOA, İ.MVL, No. 241/8697, Lef 2, 27 Şaban 1268 (16 Haziran 1852); *Osmanlı Belgelerinde Bosna Hersek*, s. 233, 234; Ayrıca bkz. Gölen, "Tanzimat Dönemi Saraybosna'sında", s. 878.

¹⁴² BOA, İ.MVL, No. 241/8697, Lef 1.

Tarakçılar Çarşısı			55	76	11	6
Frenklik (Latinlik) Mahallesi	55	6				
Frenklik Mahallesi'nde Hristiyanların kiracı olarak oturduğu Müslüman haneleri	2					
	83	15	608	968	403	226
Ferhadiye Mahallesi'nde Hristiyan ve Yahudilerin kiracı olarak oturduğu Müslüman haneleri	17	1	1	20	20	
Ferhadiye Mahallesi'nde Yahudi haneleri	24					
Aşağı Kuyumcular Çarşısı				30		
Mücellitler Çarşısı			20	35	20	
	124	16	629	1.053	443	226
Ayas Paşa Mahallesi'nde Hristiyanların oturduğu Müslüman haneleri	6			1		
Ayas Paşa Mahallesi'nde Hristiyan haneleri	22					
Bakkal esnafı			25	90		10
Fırıncı esnafı	7			7		
	159	16	654	1.151	443	236
Yukarı Varoş Mahallesi	1		7	1		
Yahya Paşa Mahallesi'nde Müslüman haneleri	4					
Hüsrev Bey Mahallesi'nde Hristiyan ve Yahudi haneleri	42		5	18		
Bozacızâde El-Hâc Hasan Mahallesi Müslüman Emlâkı	1	3		10		
Bozacızâde El-Hâc Hasan Mahallesi'nde Yahudi haneleri	9		1			
	216	19	667	1.180	443	236
Beytü'l-Yehuda (Çıfuthâne) Mahallesi	37		4			
Pehlivan Oruç Mahallesi'nde Yahudi kiracıların oturduğu Müslüman haneleri	4					
Pehlivan Oruç Mahallesi'nde Yahudi haneleri	30		11			
Genel Toplam	287	19	682	1.180	443	236

Kadı Yusuf Ziya Efendi, icmal deftere 4 cami, 4 mektep ve 1 tane de mescidin yandığını ilave etmiştir.¹⁴³ Tablodaki çarşı ve mahalle isimleri incelendiğinde Başçarşı ve çevresindeki ticarî mekânların büyük ölçüde zarar gördüğü, Müslüman, Katolik, Yahudi ve kısmen Ortodoks mahallelerinin yandığı görülmektedir. Saraybosna'da 1851 yılında 15.224 Müslüman, 3.575 Ortodoks, 239 Katolik, 1.714 Yahudi olmak üzere 21.102 kişi yaşadığı göz önüne alınırsa yangının şehir nüfusunun önemli bir kısmını etkilediği anlaşılmaktadır.¹⁴⁴

¹⁴³ BOA, İ.MVL, No. 241/8697, Lef 1.

¹⁴⁴ Popovic, agm, s. 32; Aruçi, agm, s. 130.

Bosna Vilayet Meclisi'nin raporu ve mazbatası Meclis-i Vâlâ'nın 30 Temmuz 1852 tarihli oturumunda müzakere edildi. Alınan kararlar ve tedbirler yerinde bulundu ve yangın-zedelere 100.000 kuruş yardım yapılması kararlaştırıldı.¹⁴⁵ Sultan Abdülmecid de 9 Ağustos 1852'de Ebniye Nizamnamesi'nin Bosna'da da uygulanmasını ve yardım konusunu onayladı.¹⁴⁶ Belirlenen 100.000 kuruşun Bosna Eyâleti emvalinden ödenmesi için 27 Ağustos'ta Bosna valiliğine talimat gönderildi.¹⁴⁷ Diğer taraftan, Veliyüddin Rıfat Paşa'nın inisiyatifi ile Bosna Vilayet Meclisi tarafından yangınların söndürülmesinde kullanılmak üzere Viyana'ya tulum balar ısmarlanmış ve aynı amaçla derhal kova imalatına başlanmıştır. Tulum baların iki takımının masraflarının devlet tarafından, diğer ikisinin de Hüsrev Bey Vakfı ile Hristiyanlar tarafından ödenmesi kararlaştırılmıştır.¹⁴⁸ Kışla inşası için Saraybosna'da bulunan ve yangın yerlerinin Ebniye Nizamnamesi'ne uygun biçimde inşa edilmesini denetlemekle görevlendirilen Eşref Efendi'ye de yangın tarihinden geçerli olmak üzere ilave görevi için aylık 200 kuruş ödenmesi uygun görülmüştür.¹⁴⁹

Böylece, 1852 yangını ilk olarak İstanbul'da uygulamaya konulan Ebniye Nizamnamesi'nin Bosna'da da tatbik edilmesine vesile olmuştur. Ebniye Nizamnamesi, sokakları 7,6 metreden az olmayan büyük caddeler, 6 metreden az olmayan adi caddeler ve 4,5 metreyi geçmeyen sair sokaklar olmak üzere üçe ayırıyordu.¹⁵⁰ Nizamname binaların inşasında dayanıklı kârgir malzeme kullanılmasını teşvik eden köklü hükümlere sahipti. Bu suretle, 1852 yangını Başçarşı'nın çehresinin değiştirilmesine ve nispeten yangınlara karşı çeşitli tedbirler alınmasına fırsat verdi. Muvakkit Salih Sıdkı Efendi'ye göre yangın öncesinde dükkânların çoğunun önünde *kerevetler (peyke)* bulunmaktaydı (Tablo 2'de görüldüğü üzere bunlardan 236'sı yanmıştı). Kerevetler ve dükkânlar arasında ancak bir kişinin geçebileceği miktarda boşluk bırakılıyordu. Kerevetler oturulabilecek kadar yüksekliğe sahipti ve dükkânlar gibi açılıp kapatılıyordu. Kerevetler dükkân sahipleri tarafından kullanılıyordu; tüccar, esnaf, zanaatkâr, müşteri vd. kerevetler üzerine oturup sohbet ediyor, iş bağlantıları yapılıyordu. Bazı çarşılarda kerevetler dükkânlardan daha değerliydi. Bazı dükkân sahipleri mallarının bir kısmını kerevetler üzerinde muhafaza ettiklerinden bir çeşit depo işlevi görmekteydi. Ayrıca, dükkânların çoğunda dışarıya açılan iki kepenk vardı. Alt kepenk yarım metre genişliğinde idi ve açıldığında dükkân zemini ile eşitleniyordu; çatıya kadar açılan üst kepenk ise bir buçuk metre genişliğinde idi. Bu nedenle dükkân saçakları

¹⁴⁵ BOA, İ.MVL, No. 241/8697, Lef 4.

¹⁴⁶ BOA, İ.MVL, No. 241/8697, Lef 5, 22 Şevval 1268 (9 Ağustos 1852); *Osmanlı Belgelerinde Bosna Hersek*, s. 235.

¹⁴⁷ BOA, Cevdet-Dahiliye (C.DH), No. 238/11887, 11 Zilkâde 1268 (27 Ağustos 1852).

¹⁴⁸ BOA, İ.DH, No. 257/15863, 21 Zilkâde 1268 (6 Eylül 1852).

¹⁴⁹ BOA, MVL, No. 334/66, 4 Cemaziyelevvel 1269, 13 Şubat 1853.

¹⁵⁰ Çelik, *age*, s. 65, 66. Nizamname metni için bkz. *Takvim-i Vekâyi*, No. 392, 21 Zilkâde 1263, s. 3-4.

sokağa bir buçuk metre kadar iniyordu. Bunun yanı sıra, saçaklardan saçaklara eyer gibi kalın bir kumaş geriliyordu. Böylece hemen hemen çarşının tüm sokaklarının üzeri kapatılıyor ve sokaklar uzun bedestenlere benziyordu. Dükkân zeminleri yerden yaklaşık yarım metre yüksekti ve kerevet olmayan dükkânlarda, alt kepengin altında yere gömülü bir sandık bulunduruluyordu. Dükkân sahipleri, kışın soba veya mangal için ihtiyaç duydukları odun, kömür vs. şeyleri burada saklıyorlardı.¹⁵¹

Yanan yerlerde Ebniye Nizamnamesi'ni mümkün mertebe uygulamakla görevlendirilen Mühendis Eşref Efendi, tüm çarşıda yaptığı teftiş ve incelemeler sonucunda sokakları genişletmek için bazı düzenlemeler yaptı ve çarşının yeni tarzda inşa edilmesini kararlaştırdı. Ebniye Nizamnamesi'nin sokak ve binaların aynı yönde genişletilmesi ve ara sokakların düzenlenmesini gerektiren hükümleri doğrultusunda önce kerevetler kaldırıldı. Sokağı genişletmek için kerevetlerin kapladığı alanın bir kısmı yola terk edilip, diğer kısmı dükkânlara eklendi. Böylece kerevetler ortadan kayboldu. Ayrıca, dükkânların üstündeki saçakların kısaltılarak yarım metreden uzun olmamasına ve kepenklerin içeriye açılmasına karar verildi.¹⁵² Vilayet Meclisi raporunda çerçi esnafının oturduğu çarşığı ferahlatmak için kaldırılmasına karar verilen *kepenk* tabir edilen küçük dükkânlarla, kadı efendinin *peykeler* ve Muvakkit Salih Sıdkı Efendi'nin üzerine oturulup, açılıp kapanabildiğinden söz ettiği *kerevetler* aynı olmalıdır.

Diğer taraftan, Saraybosna'nın sembollerinden olan ve 1754 senesinde Bosna Valisi Vezir Kukaviça Mehmed Paşa tarafından dört köşeli ahşap çatılı kesme taştan inşa ettirilen sebil, 1852 yangınına kadar değişmeden gelmişti.¹⁵³ Ancak büyük yangında sebilin de ahşap çatısı yanmıştı. Mühendis Eşref Efendi, - muhtemelen valiliğin talebi doğrultusunda- sebilin duvarlarına dokunmadan, etrafında biraz boşluk bırakarak üzerine alçak bir karakol dikti.¹⁵⁴

Saraybosna esnaf ve tüccarının asırlardır ticaret yaptığı Trieste ve Dubrovnik tüccarları Saraybosna tüccarlarına yardım gönderdi. Ayrıca, Avusturya imparatoru Franz Joseph 520 düka yardım yaparken, sultan da 100.000 kuruş yardımda bulundu. Gelen yardımların Müslümanlara kadı tarafından, Gayrimüslimlere ise kocabaşları ve cemaat ileri gelenleri tarafından dağıtılması kararlaştırıldı. Eylül ayı başında Veliyüddin Paşa'nın yerine valiliğe getirilen Belgrad Muhafızı Hurşid

¹⁵¹ Hadžihusejinović, *age*, II, s. 1055; Skarić, *age*, s. 209.

¹⁵² Hadžihusejinović, *age*, II, s. 1055, 1056; Skarić, *age*, s. 209.

¹⁵³ Hadžihusejinović, *age*, II, s. 1129. Muvakkit Salih Sıdkı Efendi, sebilin H. 1156'da (1743/1744) Foçalı Bosna Valisi Boşnak Kukaviça Mehmed Paşa tarafından yaptırıldığını belirtmiş ise de 1742-1744 yılları arasında Bosna Valisi olan kişi, Yeğen Mehmed Paşa'dır ve Alanyalıdır. Abdülkadir Özcan, "Yeğen Mehmed Paşa", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, EK-2. Cilt, TDV Ankara, 2019, ss. 230-232. Molla Mustafa, sebilin H. 1167 (1753-1754) senesinde inşa edildiğini not etmiştir. *Saraybosnalı Molla Mustafa'nın Mecmuası*, s. 70, v. 6a; Skarić, *age*, s. 125.

¹⁵⁴ Hadžihusejinović, *age*, II, s. 1129, 1130.

Paşa¹⁵⁵ imar programını sürdürdü. 1853 yılında Ortodoks kilisesi tamir edildi. Ayrıca, Katolik kilisesi de 1853-1854'te yeniden inşa edildi.¹⁵⁶

Bu arada, 5 Aralık 1853'te Kemal Paşa Mahallesi'nde çıkan bir yangın asker ve diğer görevlilerin zamanında müdahalesi sayesinde büyümesine fırsat verilmeden söndürülmüştür.¹⁵⁷ Bundan iki hafta sonra 19 Aralık 1853 gecesi Saraybosna despothesinde (metropolitane) çıkan yangın yine vaktinde müdahale eden askerlerin çabaları sonucunda etrafa sirayet ettirilmeden söndürülmüş ve yalnızca despot (metropolit) dairesinin yanmasıyla sınırlı kalmıştır. Ertesi gün bütün kocabaşı ve ileri gelen Ortodoks ahali nizâmiye askerinin yangının söndürülmesindeki gayretinden dolayı Ferik Avni Paşa'ya teşekkür ziyaretinde bulunmuşlardır.¹⁵⁸ Bu iki yangının büyümeden söndürülmesi hem kış şartlarının yardımı ettiği hem de tulumaların işe yaradığı şeklinde yorumlanabilir.

Bosna Valisi Mehmed Kani Paşa'nın Sadâret'e bildirdiğine göre 24 Aralık 1858 tarihinde Saraybosna Çarşısı'nda Tütüncü Milan'ın dükkânında gece saat bir buçuk dolayında başlayan ve bir buçuk saat süren yangın büyümüş ise de askerî ve mülkî memurlar ile ahalinin gayretleriyle önü alınarak söndürülmüştür. Yangında 42 dükkân, 6 mahzen ve 2 hane yanmıştır. Emval ve eşyanın çoğu kurtarıldığı için fazla ziyan olmamıştır.¹⁵⁹ Öte yandan, Bosna valiliğinin 5 Nisan 1859 tarihli talebi doğrultusunda hudut memurlarından Mühendis Kaymakam Tosun Bey, maaşına 200 kuruş zam ile Ebniye Nizamnamesi'nin uygulanması ve Saraybosna'da bina inşası ve sokakların genişletilmesi gibi konulara nezaret etmekle görevlendirilmiştir.¹⁶⁰

1861 yılı başlarında ise Latin Mahallesi'nde Papaz Sava'nın hanının samanlığında başlayan yangının etrafına sirayet etmesi neticesinde 15 hane yanmıştır. Yangın-zedelere valilik tarafından yardım yapılmıştır.¹⁶¹ Yine 1 Mayıs 1864'te Çıkrıkçı Muslihiddin Mahallesi'nde Taşlıca mal kâtibi Rıza Efendi'nin kiracı olduğu hanede başlayan yangın etrafa yayılmadan söndürülmüş ve yalnızca bir ahır ve bir odanın çatısı yanmıştır. Bosna Valisi Şerif Osman Paşa'nın bildirdiğine göre,

¹⁵⁵ Skarić, *age*, s. 209.

¹⁵⁶ Skarić, *age*, s. 217. Tanzimat Dönemi'nde Bosna'da kilise tamir ve inşa faaliyetleri hk. bkz., Zafer Gölen, "Tanzimât Döneminde Bosna Hersek'te Kilise İnşa ve Onarım Faaliyetleri", *Bellekten*, C. LXV, S. 242, (Nisan 2001), ss. 226-237.

¹⁵⁷ Merhum Veysel Ağa'nın evinin altında başlayan yangın kazaen çıkmıştır. BOA, İ.DH, No. 288/18137, Lef 1, 28 Rebiülevvel 1270 (29 Aralık 1853), Lef 2, 10 Rebiülâhîr 1270 (10 Ocak 1854); BOA, Sadâret Mektubî Kalemî, Nezâret ve Devâir Evrakı (A.MKT.NZD), No. 110/83, 6 Cemaziyelevvel 1270 (4 Şubat 1854).

¹⁵⁸ BOA, İ.DH, No. 288/18146, Lef 2, 19 Rebiülevvel 1270 (20 Aralık 1853), Lef 5, 20 Rebiülevvel 1270 (21 Aralık 1853); Lef 6, 17 Rebiülâhîr 1270 (17 Ocak 1854).

¹⁵⁹ BOA, İ.DH, No. 424/28063, Lef 1, 23 Cemaziyelevvel 1275 (29 Aralık 1858).

¹⁶⁰ BOA, İ.DH, No. 439/29008, Lef 1, 2 Ramazan 1275 (5 Nisan 1859), Lef 3, 9 Muharrem 1276 (8 Ağustos 1859); BOA, A. MKT.MHM, No. 163/46, 21 Muharrem 1276 (30 Ağustos 1859).

¹⁶¹ BOA, A. MKT.MHM, No. 760/115, 7 Zilhicce 1277 (16 Haziran 1861).

binaların çoğunun ahşap olmasına rağmen şehirde sadece iki adet tulumba bulunmaktaydı ve bunlar da aşırı kullanım yüzünden hayli eskimişti. Osman Paşa, bedeli mal sandığından ödenmek üzere Viyana'dan iki adet *nev-ıcat* tulumba getirilmesi için izin istedi. Yeni tulumbarın bir tanesi hükümet konağında, diğeri ise kışlada bulundurulacaktı.¹⁶² Meclis-i Vâlâ'da yapılan değerlendirmede hükümet konağına konulacak olan tulumba bedelinin bir defaya mahsus olmak üzere vergiye ilaveten ahaliden, diğerrinin bedelinin ise Saraybosna mal sandığından karşılanması kararlaştırıldı.¹⁶³ Buna göre, 1852 yangınından sonra yine Viyana'dan sipariş edilen tulumbarın bu süre zarfında işlevini yitirdiği anlaşılmaktadır.

Saraybosna'da ertesi yıl da ufak çaplı bir yangın çıktı. 21 Mayıs 1865'te saat yedi buçuk raddelerinde Pişman Hacı Hasan Mahallesi'nde Sandalovic Mustafa'nın evinin mutfağında başlayan yangın, kenar mahallelerdeki çatıların tahta ile örtülü olması sebebiyle birdenbire parlayarak genişledi. Yangın ilk olarak karşısındaki ahıra, ardından rüzgârın da etkisiyle dört hane aşağısındaki bir haneye atlamış, daha sonra da iki yüz adım mesafedeki diğerr bir ev ile bitişiğindeki ahıra sıçramıştır. Ahırın önündeki ahşap ambara da sirayet eden ateş, ancak ambarın yıkılmasıyla durdurabilmiştir. Öte yandan, yangın büyük ahşap köprüye de sıçramış ise de köprü yanmadan söndürülmüş; fakat bu sefer Milačka nehrinin karşı tarafında Kıpti Mahallesi civarında Taviil El-Hâc Mustafa Mahallesi'nde bin adımdan uzak mesafede bulunan bir ev dahi tutuşmuştur. Vali kaymakamı Mirliiva Ahmed Paşa'nın Sadâret'e gönderdiği tahrirata göre, yangında toplam beş hane yanmış, Sandalovic Mustafa'nın sekiz yaşındaki kızı da vefat etmiştir.¹⁶⁴ Ahmed Paşa'nın raporundan Saraybosna'nın merkezi kısımlarında çatıların kiremitle örtülmesi uygulamasının nispeten sağlandığı halde, kenar mahallerde ahşap çatıların daha yaygın olduğu ve bunların da yangın çıktığında alevlerin yayılmasını kolaylaştırdığı anlaşılmaktadır.

30 Ekim 1866, Salı gecesi bir buçuk iki raddelerinde bu kez Saraybosna Çarşısı'nda (Başçarşı) çıkan başka bir yangın 26 dükkân ve 3 mağazayı yaktıktan sonra ancak 6 dükkân ve 12 mağazanın yıkılması sonucunda kontrol altına alınabilmiştir. Dolayısıyla yangında 32 dükkân ve 15 mağaza zarar görmüştür. Yangın asker ve memurların gayretleri neticesinde, Bosna Valisi Şerif Osman Paşa'nın ifadesiyle *ziyade ziyân görülmeksizin* söndürülmüştür.¹⁶⁵ Bu yangın Bosna Valisi Şerif Osman Paşa'nın inisiyatifi ile çarşı meydanının yeniden düzenlenmesine vesile oldu. Bazı dükkânların sokağı genişletmek için belediye hasılatından 10.000

¹⁶² BOA, MVL, No. 993/72, Lef 1, 26 Zilkâde 1280, 21 Nisan 1280 (3 Mayıs 1864); BOA, A. MKT.MHM, No. 301/37, 20 Zilhicce 1280 (27 Mayıs 1864); Zafer Gölen, "Tanzimat Dönemi Saraybosna'sında İmar Faaliyetlerinden Örnekler", *Osmanlı Dönemi Balkan Şehirleri*, 2. Cilt, (Ed. Zafer Gölen- Abidin Temizer), Gece Kitaplığı, Ankara, 2017, s. 878, 879.

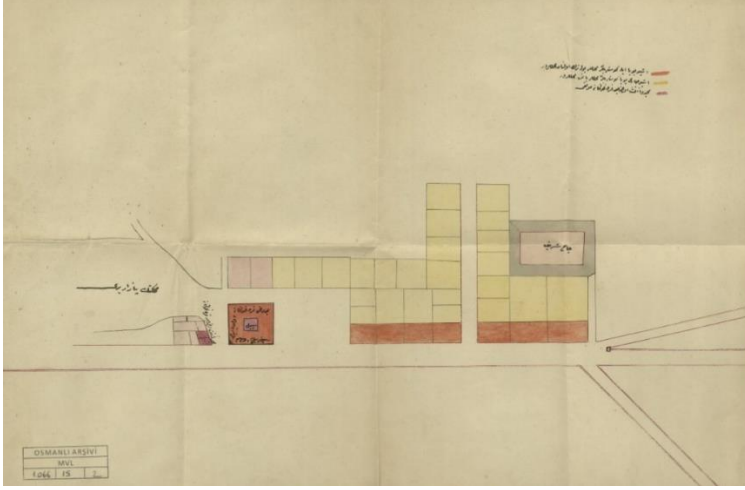
¹⁶³ BOA, MVL, No. 993/72, Lef 3, 22 Muharrem 1281, 15 Haziran 1280 (27 Haziran 1864).

¹⁶⁴ BOA, MVL, No. 1014/46, Lef 1, 27 Zilhicce 1281-11 Mayıs 1281 (23 Mayıs 1865).

¹⁶⁵ BOA, MVL, No. 1066/9, 21 Cemaziyelâhir 1283-18 Teşrinievvel 1282 (30 Ekim 1866).

kuruş ödemek suretiyle istimlâk edilmesi ve sokağın genişliğinin iki misline çıkarılmasına karar verildi. Ayrıca, kârgir sebilin etrafına yapılan karakolun yıkılması suretiyle sebilin meydana çıkarılması, karakolun da yerinin değiştirilmesi ve böylece Pazar Meydanı'nın genişletilmesi kararlaştırıldı.¹⁶⁶

Harita 1. 1866 Yangınından Sonra Sebil ve Başçarşı Meydanı'nın Yeniden Düzenlenmesi¹⁶⁷

Vali Şerif Osman Paşa, yanan yerlerin tanzimi için birkaç kez Saraybosna Çarşısı'ndaki çalışmalara katılmış ve Vilayet Nafia Müdürlüğü'ne bu konuda bir harita hazırlatmıştır. Yukarıda görülen haritada, sarı renkli bölümler yanan dükkân ve mağazaları, kırmızı renkli bölümler ise sokağa katılacak yerleri işaret etmekteydi. Şerif Osman Paşa, düzenleme ile sokağın genişliğinin iki katına çıkacağı ve burasının Saray'ın büyük ve güzel bir caddesi olacağından dolayı şehrin daha da güzelleşeceğini öngörüyordu. Ayrıca, çarşamba günleri pazar kurulan meydanın ortasındaki sebilin etrafındaki karakol uygunsuz ve gereksiz görüldüğünden yıkılması kararlaştırılmıştı. Böylece meydan genişleyecek ve pazara gelenler rahatça alışverişlerini yapabileceklerdi. Karakolun da sebilin diğer tarafındaki sokağın başında beş bin kuruş karşılığında kamulaştırılan iki dükkânın yerine yapılması uygun görülmüştü. Haritada bu iki dükkân da kırmızı renk ile gösterilmiştir. Şerif Osman Paşa'nın karakolu yıktırmasındaki amaçlarından bir diğeri de bunun içinde bulunan "ufak ve kârgir sebilin dahi meydana çıkarılıb hüsn-i tanzim ile sahibül-bayrın eserinin dahi ihya kılınması" idi. Bosna Valisi Şerif Osman Paşa, bu hususları 6 Kasım 1866'da bir rapor halinde Sadâret'e göndererek karakolun yerinin değiştirilmesi için izin istedi.¹⁶⁸ Meydan ve karakol projesi Meclis-i Vâlâ'nın 22 Kasım tarihli

¹⁶⁶ BOA, MVL, No. 1066/15, Lef 4, 28 Cemaziyelâhir 1283-25 Teşrinievvel 1282 (6 Kasım 1866).

¹⁶⁷ BOA, MVL, No. 1066/15, Lef 2.

¹⁶⁸ BOA, MVL, No. 1066/15, Lef 4, 28 Cemaziyelâhir 1283-25 Teşrinievvel 1282 (6 Kasım 1866).

toplantısında görüşülüp onaylandı. Bâbîâli cevabını 28 Kasım'da Bosna vilayetine bildirdi.¹⁶⁹ Nitekim Muvakkit Salih Sıdkı Efendi, Vali Şerif Osman Paşa'nın meydanı daralttığı ve alışverişe gelenlerin hareketini kısıtladığı için sebil etrafındaki karakolu 19 Temmuz 1868'de yıktırdığını, sebili restore ettirip üzerine kurşun kubbe ile kapattırdığını, karakolun da Drveniya denilen ahşap köprünün yakınındaki Yukarı Tütün Pazarı'nda satın alınan iki çilingir dükkânının yerinde yeniden inşa edildiğini kaydetmiştir.¹⁷⁰

Sadâret'ten onay geldiği halde projenin gecikmesinin nedeni muhtemelen vilayete büyük bir maddi külfet çıkararak konak yangınıdır. Çünkü, alınan tedbirlere rağmen Saraybosna'da yangınların önü alınmadığı gibi resmî binalar da yangınlardan kurtulamamıştır. Şerif Osman Paşa, daha çarşının yeniden tanzimi meselesini halledmeden, bu kez hükümet konağının yanışına tanıklık etmiştir. 19 Aralık 1866 tarihinde sabah saat üç sıralarında hükümet konağının idare meclisi odasında başlayan yangın askerlerin, görevlilerin ve ahalinin müdahalesiyle bütün binayı kuşatmadan söndürülmüş, ancak idare meclisi odası ve valilik dairesinin tamamen yanmasına engel olunamamıştır. Yapılan tahkikat sonucunda yangının başladığı idare meclisi odasındaki sobanın Bosna'da âdet olduğu üzere binanın duvarına bitişik olmasından dolayı, duvarın *batılma** tesadüf eden kısmından için için ateş alarak tutuştuğu belirlenmiştir. Her ne kadar iki üç günde bir bacalar temizletirmekte ise de *"takdîr-i mümten'û'l- tağyire çâre olamayacağından nâşi ateş görünmeyerek"* hatıl yangına sebebiyet vermişti. Tahkikat raporunda hatıldan yangın çıkmasının Bosna'da yaygın olduğu ve yangının dikkatsizlikten, sobaların fazla yakılmasından veya başka bir sebepten değil, binanın köhne ve harap olmasından dolayı içindeki hatılın hissedilmeyecek biçimde gizli gizli yanmasından kaynaklandığı belirtilmiştir. Bununla birlikte, vilayetin parasının saklandığı sandık odası ile evrak odaları yanmaktan kurtarılmıştır. Valilik makamı ile idare meclisinin, kısmen zarar görmüş olan kalem dairesinin tamir ettirilerek oraya nakledilmesi kararlaştırılmış; kalem dairesi, sandık odası ve evrak mahzenlerinin onarımı için de en az 16.000 kuruşa ihtiyaç olduğu tespit edilmiştir. Nafia ve Defter-i Hâkanî müdürlükleri için ise civardaki haneler geçici olarak kiralanmıştır.¹⁷¹ Şerif Osman Paşa'nın raporu doğrultusunda Meclis-i Vâlâ, geçici tamirâtı onaylamış ve 10 Şubat 1867'de Sultan Abdülaziz'in irâdesi ile Bosna valiliğine onarım izni vermiştir.¹⁷² Ancak binanın eski olmasından dolayı tamirat sırasında yeni ihtiyaçlar doğmuş ve öngörülen masrafın üç katı bir fatura ortaya çıkmıştır. Vilayet İdare Meclisi'nin 19

¹⁶⁹ BOA, MVL, No. 1066/15, Lef 5, 20 Receb 1266 (28 Kasım 1866), Lef 6, 14 Receb 1266 (22 Kasım 1866).

¹⁷⁰ Hadžihusejinović, *age*, II, s. 1129.

* Hatıl: Taş duvarı takviye etmek için bir-iki metre ara ile çekilen tuğla veya kereste tabakası.

¹⁷¹ BOA, A.MKT.MHM, No. 374/11, Lef 1, 3,18 Şaban 1283/13 Kanunuevvel 82 (25 Aralık 1866).

¹⁷² BOA, A.MKT.MHM, No. 374/11, Lef 4; BOA, MVL, No. 1035/33, 2 Ramazan 1283 (8 Ocak 1867); BOA, İ.MVL, No. 572/25705, 12 Zilkâde 1283/7 Mart 1283 (19 Mart 1867).

Mart 1867 tarihli mazbatasında en az 50.000 kuruşa ihtiyaç olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca, kalem dairelerinin bazıları birleştirilmiş ise de valilik için birkaç odaya daha ihtiyaç duyulduğu, valinin misafir kabul etmek bir yana, kendisinin ikamet edebileceği bir yeri dahi olmadığı, buna karşılık Bosna'nın stratejik önemine ve büyük devletlerin konsoloslarının hükümet memurlarına devamlı verdikleri balo ve ziyafetlere karşılık vilayetin de onlara ikramda bulunması ve bunun için yer temin etmesi "*hükümet-i seniyyenin şân-ı âlisini vikâye itmek hakkında olan vezâyif-i 'ubûdiyetin akdemlerinden görüldüğüne binâen hem aklâm ve me'murîn bir yerde topluca bulundurulmak ve hem de vilâyetin gerek düvel-i müfabbhama me'murlarını ağırlayabilecek ve gerek maslahaten celbi lâzım gelen kâimmakâmlara diğer hane buldurulmak tekellîfünden vâreste olunacak ve kemâl-i tasarruf ve kanâ'atle beraber hey'eti dahi hükümet konağıdır dinmeye dahi lâyük olacak dereceye gelebilmek için lâ-ekall iki yüz otuz bir bin dokuz yüz yetmiş bir kuruş sarfına ihtiyâc-ı kavîyy görünerек*" bu konuda hazırlanan keşif defteri ve resim Sadâret'e gönderilmiştir. Dolayısıyla *Devlet-i Aliyye*'nin şanını yüceltmek ve hükümet konağı denmeye lâyük bir hâle getirilebilmesi için en az 239.971 kuruş harcanması gerektiği bildirilmiştir. Bunun yanı sıra, hükümet konağının etrafını genişletmek ve girişini ferahlatmak için de bitişikteki hanenin 42.000 kuruşa satın alınması ve 18.275 kuruş tutan yıkım masrafı ile birlikte toplam 343.246 kuruş gerektiği hesaplanmıştır. Vilayet İdare Meclisi'ne göre hükümet konağı zaten teessüf olunacak derecede kötü olduğu halde hazinenin durumu gözetilerek tamiratla geçiştirilirken kaza eseri meydana gelen yangın hükümet memurlarını açıkta bıraktığı için bu teşebbüse mecbur kalınmıştı. Yazıda, diğer kaza ve vilayet merkezlerinde daha büyük masraflarla hükümet konakları yapılırken, Bosna gibi mühim bir vilayetin bundan esirgenmemesi gerektiği dile getirilmiş, yeni bir binanın inşaat masrafının bir milyon kuruşu bulacağı ifade edilerek, bunun üçte birine mal olacak tamirat için gerekli paranın sarfına izin verilmesi Sadâret'ten istenmiştir.¹⁷³ Meclis-i Vâlâ'da yapılan görüşmelerden sonra, keşif defterinde belirtilen miktarın aşılması koşuluyla hükümet konağının tamiri uygun görülmüştür. Sultan Abdülaziz de bunu 10 Mayıs 1867'de tasdik etmiştir.¹⁷⁴

Muvakkit Salih Sıdkı Efendi, 27 Ramazan 1286 (31 Aralık 1869) Cuma akşamı, Saraybosna'da Hünkâr Camii'nin yanındaki kadı mahkemesinin bulunduğu yere inşa edilen vilayet konağında aniden yangın çıktığını ve daha sonra 1287 (1870/71) yılında o alana bir çiçek bahçesi ve meyve bahçesi kurulduğunu ve içine bir de çeşme yapıldığını belirtmiştir.¹⁷⁵

Bosna-Hersek'in Avusturya işgaline girmesine kadar Saraybosna'da başka büyük bir yangın olmamıştır. Buna karşılık, muhtemelen küçük bir yangın

¹⁷³ BOA, İ.MVL, No. 572/25705, 12 Zilkâde 1283/7 Mart 1283 (19 Mart 1867).

¹⁷⁴ BOA, MVL, No. 1065/118, 19 Zilhicce 1283 (24 Nisan 1867); BOA, İ.MVL, No. 572/25705, Lef 4, 6 Muharrem 1284 (10 Mayıs 1867); BOA, A.MKT.MHM, No. 382/1, 11 Muharrem 1284 (16 Mayıs 1867).

¹⁷⁵ Hadžihusejinović, *age*, II, s. 1142.

sonrasında Ebniye Nizamnamesi'nin uygulanması bağlamında yangından kurtarılan bazı kârgir mağazaların yol genişletme gerekçesiyle küçültülmesine teşebbüs edilmesi, Osmanlı kentlerinin genelinde görüldüğü üzere şikâyete sebep olmuştur.¹⁷⁶

Osmanlı Saraybosna'sının son günlerinde şehirde etnik-dinsel unsurların büyük bölümünün ayrı mahallelerde yaşadığı 21.000 dolayında nüfus mevcuttu. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda imzalanan Ayastefanos ve Berlin antlaşmalarından sonra Bosna-Hersek'in Avusturya-Macaristan hâkimiyetine bırakılmasıyla 19 Ağustos'ta Saraybosna'da kırk yıl sürecek olan Avusturya-Macaristan Dönemi başladı. Ertesi gün General Josip Filipovic yeni bir belediye meclisi kurulmasını ve eski hükümet konağının yeniden inşasını emretti. Bunun üzerine, 6 Ortodoks, 5 Müslüman, 4 Yahudi ve 3 Katolik'ten oluşan bir belediye meclisi seçildi ve Mustafa Fadılpaşîç belediye başkanı atandı. Şehir, Avusturya-Macaristan idaresinde daha bir yılını doldurmadan, aralarında kamu binalarının da bulunduğu 1.000'e yakın yapıyı harap eden büyük bir yangın çıktı. Yangın 8 Ağustos 1879'da Latinlik Mahallesi'nde alkol dolu bir fiçimin yanında mumla dolaşan Schwarz adlı bir tüccarın dikkatsizliği yüzünden çıktı.¹⁷⁷ Çoğunluğu Başçarşı'nın ve Gazi Hüsrev Bey Camisi'nin batısında kalan 304 hane, 434 dükkân, 135 muhtelif bina ile 36 sokak yandı. Taşlıhan kullanılamaz hale geldi. Ayrıca, 4 cami, Katolik kilisesi, havra ve bir hânkâh yandı.¹⁷⁸ Yangın, Milačka'nın sağında Hünkâr Köprüsü ile Çumuri Köprüsü arasında yayıldı ve kuzeyde Çemerlina'ya kadar olan bölgeyi etkiledi.¹⁷⁹ Osmanlı çarşısının yarısı yok olurken, yangının etkilediği alanda yeni bir şehircilik anlayışı ile hızlı bir dönüşüm başladı. Yangın, Avusturyalı idarecilere Saraybosna için bina ve sokakların genişliğini düzenleyen ilk tanzim planının (*Regulirungsplan*) uygulamaya konulmasına fırsat verdi.¹⁸⁰ Saraybosna'daki ilk itfaiye teşkilatı da 1879'da kuruldu. Yanık Taşlıhan'ın hemen yanı başında 1882 yılında inşa edilen ve aynı zamanda şehrin ilk oteli olan "*Hotel Evropa*", yalnızca bir handan bir otele geçişi değil Saraybosna için yeni bir dönemin başlangıcını ifade ediyordu. Böylece, Saraybosna oryantal bir Osmanlı şehrinde Viyana modelinde yeni bir Orta Avrupa kentine doğru evrilmeye başladı. Ancak geçmişle bağıntı hiçbir zaman koparmadı.

¹⁷⁶ BOA, Dahiliye-Mektubî Kalemî (DH.MKT), No. 1318/69, 4 Ramazan 1294 (12 Eylül 1877).

¹⁷⁷ İmamović, agm, s. 1749.

¹⁷⁸ İmamović, agm, s. 1749; Miza Moreau, "The Evolution of an Urban Form: Six Centuries of an Ethnically Diverse Sarajevo", *The Ethnically Diverse City*, (Ed. Frank Eckardt and John Eade), BWV, Berliner Wiss.-Verlag, Berlin, 2011, p. 586; Mary Sparks, *The Development of Austro-Hungarian Sarajevo, 1878-1918: An Urban History*, Bloomsbury, London, 2014, p. 41. Taşlıhan, bu yangında büyük hasar gördüğü için bir daha onarılmamış ve 1912'de yıkılmıştır. Okiç, agm, s. 477; Oruç, "Gazi Hüsrev Bey", s. 666.

¹⁷⁹ Sparks, *age*, s. 41.

¹⁸⁰ Moreau, agm, s. 586; Sparks, *age*, s. 41, 42.

Sonuç

Saraybosna, bir vakıf şehri olarak doğmuş ve cami, mescit ve minareler, medrese, tekke, zaviye, türbe, mektep, imaret, hamam, konak, çeşme, bedesten, han, kervansaray, köprü, kilise ve havra vs. kamu binaları, çarşı ve pazarları, meslek türleri, esnaf ve zanaatçılık örgütlenmesi, mahalle ve sokak dokusu, ekonomik ve sosyal hayatı, nüfusu ve demografik yapısı ile geleneksel Osmanlı şehirlerinin bütün özelliklerine sahip bir Balkan kenti olarak gelişme göstermiştir. Kreševljaković'in Osmanlı Dönemi'nde Saraybosna'da 1480-1878 yılları arasında yirmiden fazla büyük yangın yaşandığı tespitine ek olarak, 1697-1878 yılları arasında en az 15 büyük yangın çıktığını belirtmemiz gerekir. 1697'de Avusturya işgali esnasında şehrin yağmalandıktan sonra yakılması Saraybosna'nın tarihi ve kentsel gelişimine büyük bir darbe vurmuş ve şehrin kendisini toparlaması çok uzun zaman almıştır. Ancak bu yangını şehirdeki diğer yangınlardan ayrı bir kategoride değerlendirmek gerekir. Saraybosna'da ortalama 15-20 yılda büyük bir yangın yaşanmıştır. Bazı yangınlarla ilgili elimizde ayrıntılı bilgi yoktur. Bununla birlikte, 1724, 1756, 1766, 1772, 1788, 1803, 1831, 1842, 1848 ve 1852 yangınlarının diğerlerine nispetle daha yıkıcı etkisi olduğunu söylemek mümkündür. Yanan binalar ve vakıf eserleri bazen yangınlardan kısa bir süre sonra ihya veya yeniden inşa edilebilirken, bazen yangının tahribatının giderilmesi 1697 yangınından sonra olduğu gibi uzun sürebiliyordu.

Yangınlardan en çok etkilenen bölge, şüphesiz şehrin merkezinde yer alan Başçarşı ve çevresiydi. Bu sebeple, yangınlar Saraybosna'nın esnaf ve ticaret çevrelerini olumsuz etkilemiş ve şehrin ekonomik gelişmesini yavaşlatmıştır. Çarşının sokaklarının dar olması, dükkânların çatıları, kepenkler-kerevetler, sokağa uzanan saçaklar yangınların yayılma hızını arttırıyordu. Yangınların zararını en çok hisseden kesim ise fakir halk çevreleriydi. Yangınlardan sonra en acil konu iâşe ve barınma sorunuydu. Halk bazen sultanın, bazen vilayetin, bazen de hayırseverlerin merhametine sığınuyordu. Bu tür durumlarda vakıflar ve *imaret çorbası* halkın imdadına yetişiyordu. Osmanlı şehirlerinin genelinde olduğu gibi Saraybosna'da da yangınlarda ve yangın sonrasında yardımlaşma ve dayanışma duygusu en üst seviyeye çıkıyordu. Bir yangın çıktığında halkın bir an önce yardıma koşması ve yangının el birliği ile mümkün olan en kısa sürede söndürülebilmesi için tüfikle havaya ateş açılmasının Saraybosna'da gelenek haline gelmesi yangınlara karşı bir alarm veya erken uyarı sistemi olarak değerlendirilebilir. Saraybosna'da bu kadar çok sık yangın yaşanmış olmasına rağmen Osmanlı şehirlerinin genelinde görüldüğü üzere Tanzimat Dönemi'ne kadar bina, çarşı ve sokakların ıslahı ve yangınları önlemeye yönelik tedbir alındığına işaret eden bir örnek yoktur. Bu sebeple yıllar ve yangınlarda yanan ev, bina ve dükkânların sayısı değişmekle birlikte, şehrin yazgısı değişmiyordu. Bosna'nın orman bakımından çok zengin bir bölge olması ve buna bağlı olarak kereste ve ahşap malzemenin daha düşük fiyata tedarik edilebilmesi ve inşaatının kısa sürmesi sebebiyle sık sık yaşanan yangınlara rağmen, ahşap yapı malzemesinden vazgeçilememiştir. Ahşabın tercihinde, bunun zevke göre işlenebilir ve sanatsal görünüm kazandırılabilir özelliğinin etkili olması da muhtemeldir. Ancak Evliya Çelebi'nin 1661'de kârgir tahtânî ve fevkânî kiremitli

ve şindire tahtalar ile örtülü mamur evlerini övdüğü Saraybosna'da çıkan onca yangına rağmen, ahşap çatı kaplanmasının terkedilememiş olması da dikkat çekicidir. Bu da şüphesiz yeni yangınlara davetiye çıkarmış ve yangınların büyümesinde etkili olmuştur. Bosna'da kışların ağır geçmesi ve uzun süre soba yakılması sebebiyle daha çok kış aylarında yangın çıktığı görülse de sıcaklık ve kuraklık sebebiyle yaz aylarında meydana gelen yangınlar daha büyük yıkıma yol açmıştır. Diğer taraftan, Osmanlı hâkimiyetinin sonuna kadar yangınların asker, başta amirler olmak üzere devlet memurları ve ahalinin el birliği ile söndürülmeye çalışılmasına devam edilmiştir.

Saraybosna yangınlarına dair kayıtlar genellikle yangınların sebepleri hakkında ketumdur. Osmanlı şehir tarihinin alışılmış hadiselerinden biri olan yangınlar, Saraybosna için de mukadderatın bir parçası hükmünde idi. *Kazâen, ez-kazâ, bi-kazâillâhi te'âlâ* zuhur eden ateş, mevsimin kurak oluşu; rüzgâr; sokakların darlığı; evlerin ahşap, bitişik ve birbirine yakın oluşu; çatıların kiremit yerine şindire tahtalarla örtülmesi (çatuların ahşap oluşu); profesyonel bir itfaiye ekibinin yokluğu; yangın söndürme imkânlarının yetersizliği; devasa alevlerin balta ve kancalarla önünün kesilip kova suyuyla söndürülmeye çalışılması vs. etkenlerle birleşince asker ve ahalinin gayretlerine rağmen birdenbire büyük bir felakete dönüşüyordu. Bazen küçük bir dikkatsizlik veya bir kıvılcım, kimi zaman sakar bir çırağ, bazen devrilen bir soba veya tutuşan bir ocak veya baca, bazen için için yanan bir hatıl hatta düşen bir yıldırım yılların emeğini ve asırların birikimini alıp götürüyordu. Yangınlar sebebiyle çok sayıda imalathane ve dükkânla pek çok mahalle bir anda alevler içinde kalıyor ve baştanbaşa yanıyordu. Yangınlara dair rapor ve kayıtlarda can kaybı hakkında çok az bilgi bulunması, binaların bir veya iki katlı olması sebebiyle insanların kendilerini kolaylıkla dışarı atabilmelerinin ve Saraybosna'ya mahsus olan tüfekle uyarı sisteminin işe yaramasının sonucu olarak değerlendirilebilir. Ayrıca, maddi açıdan büyük zarara yol açan yangınlara sebebiyet verdiği için herhangi birinin cezalandırıldığını gösteren bir örnek de yoktur. Yangınlarda kundaklama ihtimalinden hiç bahsedilmemesi dikkat çekicidir. Vali ve kadıların raporlarına, günlüklere ve hatıratlara, yangınların yol açtığı tahribatı tespit etmek için kurulan komisyon raporlarına veya vakıf muhasebe bilançolarına bakarak yanan binaların sayısını ve maddi hasarı nispeten tespit etmek mümkündür. Ancak Skarić, Ademović ve Kuzucu'dan mühlhem olarak Saraybosna'da yangınların küle çevirdiği kütüphane, arşiv, hususi oda ve evlerde mahfuz devlet evrakı, ferman, berat, buyruldu, kadı sicili, hüccet, mürasele, yazma eserler, hususi kitaplar vesairenin yok olması yanında ata yadigarlarının, el işlemesi dolu çeyiz sandıklarının, yöresel kıyafet, alet ve edevâtın küle dönmesi ile birlikte yangınların şehir tarihine, kültürüne ve entelektüel birikimine verdiği zararın hiçbir zaman hesaplanamayacağını belirtmemiz gerekir. Öte yandan Saraybosna'da yaşanan yangınlar kolektif hafızada derin izler bırakmış ve halk türkülerine de konu olmuştur (Ek 2).

Tanzimat Dönemi'nde 1852 yılındaki yangından sonra Saraybosna'da Ebniye Nizamnamesi uygulamaya konulmuş, Başçarşı bu doğrultuda Mühendis Eşref

Efendi tarafından yeniden düzenlenmiş, sokakların genişletilmesine çalışılmış, yangınlara karşı Viyana'dan tulumbalar getirtilmiş, ahşap çatı kaplaması yerine kiremit kullanılması, ahşap binalar yerine kârgir yapılar inşası teşvik edilmiştir. Tamir veya yeniden inşa edilecek binaların nizamnameye göre yapılması kararlaştırılmıştır. Sebil'in bulunduğu Pazar Meydanı ise 1866 yangınından sonra düzenlenmiştir. Bununla birlikte, Saraybosna, Tanzimat Dönemi'nde şehircilik alanında girişilen reformlar tam olarak hayata geçirilemeden makro bir plandan yoksun oryantal bir kent olarak Avusturya-Macaristan hâkimiyetine geçmiştir.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Cevdet-Adliye (C.ADL), No. 49/2972, 87/5203.

Cevdet-Askerî (C.AS), No. 391/16145.

Cevdet-Dahiliye (C.DH), No. 238/11887.

Cevdet-Evkaf (C.EV), No. 606/30594.

Dahiliye-Mektubî Kalemî (DH.MKT), No. 1318/69.

Hatt-ı Hümayûn (HAT), No. 99/3938-B, 287/17234, 424/21808-A, 424/21808-D, 425/21812-C, 425/21827, 586/28828-J, 586/28828-K, 779/36514, 1309/51016, 1310/51035, 1345/52565, 1494/99.

İbnülemin-Evkaf (İE.EV), No. 32/3679.

İrade-Dahiliye (İ.DH), No. 254/15658, 257/15863, 288/18137, 288/18146, 424/28063, 439/29008.

İrade-Meclis-i Vâlâ (İ.MVL), No. 241/8697, 572/25705.

Meclis-i Vâlâ (MVL), No. 63/37, 334/66, 993/72, 1014/46, 1035/33, 1065/118, 1066/9, 1066/15, 1066/18.

Mühimme Defterleri (A.DVNS.MHM.d.), No. 111, Hüküm 746.

Sadâret Mektubî Kalemî, Mühimme Kalemî Evrakı (A.MKT.MHM), No. 163/46, 301/37, 374/11, 382/1, 755/91, 760/115.

Sadâret Mektubî Kalemî, Nezâret ve Devâir Evrakı (A.MKT.NZD), No. 110/83.

Sadâret-Müteferrik Evrakı (A.M.), 5/60.

Topkapı Sarayı Arşivi Müzesi Evrakı (TS.MA.e), No. 709/71.

Ana Kaynaklar

Bosna-Hersek Vakıfyeleri, C. 2, (Ed. Mevlüt Çam-Rahman Ademi), Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara, 2016.

Evlîyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, V. Kitap, (Haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, İbrahim Sezgin), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001.

Hadžihusejinović, Salih Efendi Muvekkit, *Povijest Bosne*, Kn. I-II, (prevodioci Lamija Hadžiosmanović, Fehim Nametak, Salih Trako), El-Kalem, Sarajevo, 1999.

- Osmanlı Belgelerinde Bosna Hersek*, (Yay. Haz. Yıldırım Ağanoglu, Sebahattin Bayram, Mümin Yıldıztaş), TC. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, İstanbul, 2009.
- Saraybosna Şerhi Sicilleri*, Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi/İSAM Kütüphanesi, No. 4, 8, 30, 34, 35, 36.
- XVIII. Yüzyıl Günlük Hayatına Dair Saraybosnalı Molla Mustafa'nın Mecmuası, (Haz. Kerima Filan), Connectum, Saraybosna, 2011.

Araştırma Eserler

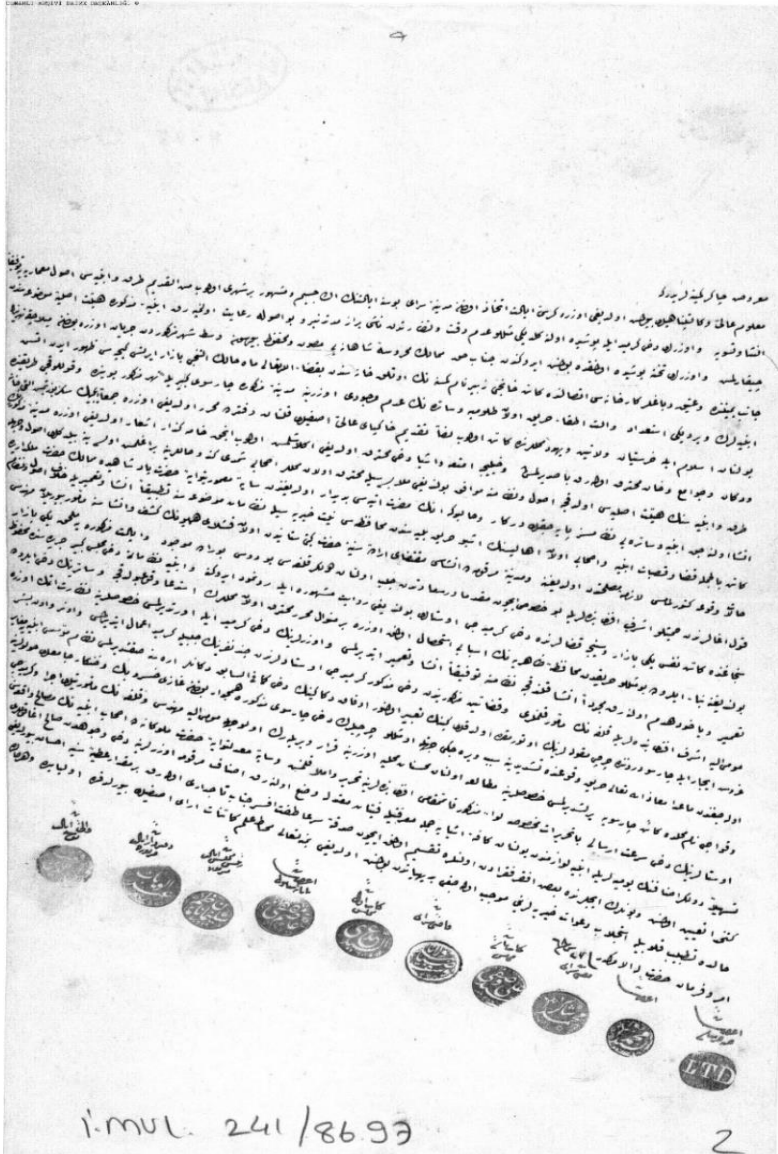
- Arslanboğa, Kadir, "Bosna'da Gazi Hüsrev Bey Vakfı'nın H. 1165-1170 / M. 1751-1757 Tarihleri Arasındaki Muhasebe Bilançolarının İncelenmesi", *Uluslararası Balkan Tarihi ve Kültürü Sempozyumu 6-8 Ekim 2016, Çanakkale, Bildiriler, Cilt I*, (Ed. Aşkın Koyuncu), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Çanakkale, 2017, s. 303-318.
- Aruçi, Muhammed, "Saraybosna", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 36, TDV Yayınları, İstanbul, 2009, s. 128-132.
- Berbassa, Esther- Aron Rodrigue, *Türkiye ve Balkan Yahudileri (14-20. Yüzyıllar)*, (Çev. Ayşe Atasoy), 4. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.
- Çelik, Zeynep, *Değişen İstanbul: 19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti*, 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016.
- Donia, Robert J., *Sarajevo: A Biography*, Hurst & Company, London, 2006.
- Eyice, Semavi, "Hünkâr Camii", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 18, TDV Yayınları, İstanbul, 1998, ss. 486-487.
- Gedikli, Fethi, "Yeni Bulunmuş Bir Bosna Mahkeme Defteri: Hicri 1203-1288 (1788-1871) Tarihleri Arasında Bosna'da Toplumsal Hayat", *XIV. Türk Tarih Kongresi, 09-13 Eylül 2002, Ankara (II. Cilt-I. Kısım)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2005, ss. 569-600.
- Gölen, Zafer, "Tanzimat Dönemi Saraybosna'sında İmar Faaliyetlerinden Örnekler", *Osmanlı Dönemi Balkan Şehirleri*, 2. Cilt, (Ed. Zafer Gölen- Abidin Temizer), Gece Kitaplığı, Ankara, 2017, ss. 863-885.
- Gölen, Zafer, "Bosna Valisi Mehmed Vecihi Paşa'nın Muhakemesi", *Belleten*, C. LXXVI, S. 277, (Aralık 2012), ss. 849-877.
- Gölen, Zafer, "Tanzimât Döneminde Bosna Hersek'te Kilise İnşa ve Onarım Faaliyetleri", *Belleten*, C. LXV, S. 242, (Nisan 2001), ss. 215-242.
- Hajdarević, Rašid, "Prihodi i rashodi Gazi Husrev-begova vakufa u Sarajevu za period 1248-1251. (1832.-1835.)", *Analî Gazî Husrev-Begove Biblioteke*, Kn. V-VI, (1978), str. 23-43.
- Handžić, Adem, "Bosna'da XVI. Yüzyılda Kasabaların Gelişmesinin Bazı Özellikleri", *IX. Türk Tarih Kongresi: Ankara 21-25 Eylül 1981 Kongreye Sunulan Bildiriler, II. Cilt*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1988, ss. 895-900.
- _____, "XVI. Yüzyılda Bosna'da Osmanlı Şehirlerinin Oluşumuna Bir Bakış", *Bosna-Hersek*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1992, ss. 15-20.
- Imamović, Mustafa, "Urban Development of Sarajevo during the Ottoman Rule", *X. Türk Tarih Kongresi, 22-26 Eylül 1986, Ankara, IV. Cilt*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1993, ss. 1743-1749.
- _____, *Boşnakların Tarihi*, (Çev. Hüseyin Gül-Cenita Özgüner), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2018.

- İzeti, Metin, *Balkanlar'da Tasavvuf*, 2. Baskı, İnsan Yayınları, İstanbul, 2014.
- Kemurazâde Seyfeddin Fehmi bin Ali, "Saraybosna'da Ebniye-i Hayriyenin Musavver Tarihi", *Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası (TOEM)*, Sene II, Cüz 12, 1 Şubat 1327 (1912), ss. 774-776.
- Koyuncu, Aşkın, "Bulgaristan'da Osmanlı Maddi Kültür Mirasının Tasfiyesi (1878-1908)", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, S. 20, (2006), ss. 197-243.
- , "Osmanlı Devleti'nde Kilise ve Havra Politikasına Yeni Bir Bakış: Çanakale Örneği", *Çanakale Araştırmaları Türk Yılığ*, Yıl 12, S. 16, (Bahar 2014), ss. 35-87.
- , "Sofya'da Osmanlı Mimari Mirasının Tasfiyesi (1878-1908)", *XVI. Türk Tarih Kongresi, 20-24 Eylül 2010, Ankara, Kongreye Sunulan Bildiriler, 4. Cilt, 1. Kısım: Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2015, ss. 113-144.
- Köç, Ahmet, "Osmanlı Devleti'nde Devlet-Tekke İlişkisinin Önemli Bir Tanığı: Halveti Şeyhi Sofyalı Bâli Efendi ve Vakıfları", *Belleken*, LXXX/289, (Aralık 2016), s.797-821.
- , "Osmanlı Devleti'nde Hazine Gelirlerinden Vakıflara Yapılan Tahsisatlar", *Vakıflar Dergisi*, S. 39, (2013), ss. 103-114.
- Kreševljaković, Hamdija, "Požari, poplave i zarazne bolesti u Sarajevu (Od 1480. do 1878.)", *Kalendar Napredak*, XVII, (1928), str. 148-151.
- Kuzucu, Kemalettin, "Osmanlı Başkentinde Büyük Yangınlar ve Toplumsal Etkileri", *Osmanlı*, C. V, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, ss. 687-699.
- Kuzucu, Kemalettin, "İstanbul Konut Mimarisinin Şekillenmesinde Yangınların Rolü: Ahşaptan Kâgire", *İstanbul*, S. 32, (2000), ss. 41-49.
- Malcolm, Noel, *Bosna*, (Türkçesi: Aşkın Karadağlı), Om Yayınevi, İstanbul, 1999.
- Moreau, Miza, "The Evolution of an Urban Form: Six Centuries of an Ethnically Diverse Sarajevo", *The Ethnically Diverse City*, (Ed. Frank Eckardt and John Eade), BWV, Berliner Wiss.-Verlag, Berlin, 2011, pp. 579-599.
- Nagata, Yuzo- Maçiko Nagata, "Saraybosna Şeriyeye Sicilleri Üzerinde Bir İnceleme", *XII. Türk Tarih Kongresi, 12-16 Eylül 1994, Ankara, Kongreye Sunulan Bildiriler, III. Cilt*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999, ss. 691-724.
- Nametak, Fehim, "Boşnak Mehmed Meyli ve Manzum Tarihleri", *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, Cilt 5, No. 9, (2012), ss. 37-43.
- , "Muvakkit, Sâlih Sıdkı", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 31, TDV Yayınları, İstanbul, 2006, ss. 412-413.
- Okiç, M. Tayyib, "Gazi Husrev Beğ ve Onun Saraybosna'daki Camiine Bir Minare Daha İlave Edilmesine Dair Bir Vesika", *Necati Lugal Armağanı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1968, ss. 463-499.
- Oruç, Hatice, "15.-16. Yüzyıllarda Saraybosna", *CIÉPO Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi XVII. Sempozyum Bildirileri, 18-23 Eylül 2006, Trabzon*, Yay. Haz. Kenan İnan-Yücel Dursun, KATÜ Yayınları, Trabzon, 2011, ss. 391-409.
- , "Bosna Sancağında Şehirlerin Kuruluşunda Vakıfların Rolü: Yeni Bazar ve Saraybosna Örneği", *Vakıf Medeniyeti ve Şehir Sempozyumu*, (Yay. Haz. Fahmettin Başar, Mehmet Kurtoglu), Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara, 2013, ss. 169-173.

- , “Gazi Hüsrev Bey’in Saraybosna’daki Vakıfları”, *Bellefen*, C. LXXIII, S. 268, (Aralık 2009), ss. 645-670.
- , “Saraybosna Vakıfları (16. Yüzyıl Sonları- 19. Yüzyıl İlk Yarısı)”, *Balkanlarda Osmanlı Vakıfları ve Eserleri Uluslararası Sempozyumu: İstanbul-Edirne 9-10-11 Mayıs 2012*, (Ed. Mehmet Kurtoglu), Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara, 2012, s. 67-88.
- , “Tarih-i Bosna”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 32, (2002), ss. 215-221.
- Osman Nuri, *Mecelle-i Umûr-ı Beledîyye*, C. I, Matbaa-i Osmâniye, İstanbul 1338.
- Özcan, Abdülkadir, “Yeğen Mehmed Paşa”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, EK-2. Cilt, TDV Yayınları, Ankara, 2019, ss. 230-232.
- Pelidiya, Enes, “Saraybosna’da XVIII. Yüzyılda Ekonomik Durum”, (Çev. Cemile Tekin), *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, S. 18, (2014), ss. 49-64.
- Popovic, A., “Sarajevo”, *The Encyclopaedia of Islam*, New ed., Vol. IX, Brill, Leiden, 1997, pp. 28-34.
- Riedlmayer, András, “Convivencia under Fire: Genocide and Book-burning in Bosnia”, *İCSL- Godišnjak Međunarodnog Susreta Bibliotekara Slavista u Sarajevu*, No. 1, (2005), pp. 28-53.
- Sel Turhan, Fatma, “Molla Mustafa’nın İzinde 18. Yüzyılda Bosna’da Sosyal Hayat”, *Avrasya Etüdüleri*, S. 48, (2015/2), ss. 65-99.
- Skarić, Vladislav, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do Austro-Ugarske okupacije*, Izdanje Opštine Grada Sarajeva, Sarajevo, 1937.
- Sparks, Mary, *The Development of Austro-Hungarian Sarajevo, 1878–1918: An Urban History*, Bloomsbury, London, 2014.
- Şahin, İlhan, “Osmanlı Döneminde Sarayova (Saraybosna)’nın Kuruluşu ve Yükselişi (1455-1561)”, *Bosna-Hersek*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1992, ss. 21-29.
- , “Osmanlı Belgeleri Işığında Sarayova (Saraybosna)’nın Kuruluşu ile İlgili Yeni Tespitler”, *Uluslararası Düünden Bugüne Bosna-Hersek ve Aliya İzzetbegović Sempozyum Bildirileri*, (Ed. Zekeriya Kurşun vd.), FSMVÜ, Gaziosmanpaşa Belediyesi, İstanbul, [2019], s.45-51.
- Ursinus, Michael, *Sarajevo, an Ottoman City of Many Names and Disputed History*, Max-Weber-Stiftung, Bonn, 2015.
- Yediyıldız, Bahaeddin, *XVIII. Yüzyılda Türkiye’de Vakıf Müessesesi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2003.
- Zlatar, Behija, “XV. ve XVI. Yüzyıl Saraybosna Vakıfları”, *Balkanlarda Osmanlı Vakıfları ve Eserleri Uluslararası Sempozyumu: İstanbul-Edirne 9-10-11 Mayıs 2012*, (Ed. Mehmet Kurtoglu), Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara, 2012, ss. 57-61.
- , “XVI. Yüzyılda Saraybosna”, *Osmanlı*, Cilt V, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, ss. 595-600.

Ek 1

1852 Yangını ve Saraybosna'da Ebnîye Nizamnamesi'nin Uygulanması Hakkında Bosna Vilâyet Meclisi Mazbatası

Ek 2

“Kad izgori šeher Sarajevo, izgoriše hani i hamami”

Saraybosna şehri yandığında, hanlar ve hamamlar yandı

*Kad izgorje šeher Sarajevo
i Latinluk kraj Miljacke bladne,
izgorješe hani i hamami,
i kafane i bjele džamije,
tri medrese i dvije tekije,
sto dućana i sto bazardžana,
dode vatra i do Atmejdana,
od Mejdana, do Morića hana,
Kolobare i do Tašlihana.
Šta bi glavnog u šeberu bjelu,
sve izgorje, ništa ne ostade,
samo jedna šadrvan-vodica
u avliji sarač Mustafinoj,
kraj vodice lijepa Hajrija.*

*Saraybosna şehri yandığında
Soğuk Milačka'ya kadar Latinlik de (yandı)
Hanlar ve hamamlar yandı
Kahvehaneler ve beyaz camiler
Üç medrese ve iki tekke
Yüz dükkân ve yüz bezirgân
Ateş Atmeydan'a kadar geldi
Meydan'dan Morić Han'a kadar
Kolobara'dan Taşlıhan'a kadar
Beyaz büyük şehre böyle neler oldu
Her şey yandı, hiçbir şey kalmadı
Sadece bir şadrvan-sıyu
Saraç Mustafa avlusunda
Güzel Hayriye sıyunun dibinde*

Mustafa Mulalić, *Nove kajde za stare sevdalinke*, Rukopis, 1978.

<http://www.sevdalinke.com/2015/04/mustafa-mulalic-notni-zapisi-sevdalinke.html>,
erişim: 20.02.2020. Çeviri: Behçet Loklar

Son

Summary

In this article, we examine the fires that took place in Sarajevo between the years 1697 and 1878, based on the diary of Mullah Mustafa of Sarajevo, Muvakkit Salih Efendi's *Povijest Bosne* (History of Bosnia), the Sarajevo court records and other Ottoman official documents. In this context, we especially focus on the reasons of frequent fires, their economic and social consequences, the role of foundations in compensating the damages of the fires and the regulations made in Sarajevo after 1852 within the scope of the 1848 *ebniye* (building-construction) regulation. The article argues that comprehensive measures were not taken against fires in Sarajevo until the Tanzimat Period.

Each city has its own unique identity, inherited from its founders and the communities living in it. Along with the religion and ideology of the state, the understanding of culture and civilization of societies also plays an effective role in the formation of the character of cities as well as socio-economic structures. For this reason, Sarajevo, a city established by the Ottomans in the second half of the 15th century, had an Islamic-Oriental characteristic, carrying all the features of Ottoman cities. Charitable foundations established for social, religious and economic complexes such as mosques, madrasahs, baths, inns, covered bazaars, caravanserais and imarets were among the most important factors in the development of Sarajevo. In

this sense, the waqfs of Gazi Isa Bey and Gazi Hüsrev Bey were particularly significant.

Fires were one of the biggest disasters that could have happened in Ottoman cities, in addition to earthquakes, floods and epidemics. The main factors that facilitated the spread of fires were that the buildings were mostly made of wooden material built in an adjacent order, as well as the narrow streets, the wooden covered roofs and the absence of an organization to fight fires.

Due to the lack of a professional firefighting team, the extinguishing works were carried out with the cooperation of the soldiers and the Muslim and non-Muslim people using primitive methods. Fires that broke out in any place worried the whole city since everyone knew that unless reacted on time or could not be extinguished in a few hours, fires would spread out to their neighborhood depending on the direction of the wind. That is why fires increased the sense of solidarity and unity among Muslims, Christians and Jews, regardless of neighborhood or district, leading them to voluntarily participate in the extinguishing activity. When a fire broke out anywhere in Sarajevo, it was an old tradition that people who first noticed the fire shot into the air with a rifle in order to alert everyone about the potential threat, to reduce the loss of life and property and to make the people rush to put out the fire. Rifles were fired from all sides at the same time, suddenly turning the urban space into a battlefield when flames were seen somewhere.

The social and economic development of Sarajevo known for its charitable foundations continued until the late 17th century. However, the fortunes of the city suddenly changed during the War of the Holy League, unexpectedly ending the period of prosperity. Sarajevo was invaded on October 24, 1697 and set on fire following a plunder by Austrian troops under the command of Prince Eugene of Savoy, which was one of the greatest disasters in the city's history. Most of the wooden buildings in the city turned to ashes, while the stone buildings were heavily damaged. 92 out of 104 mosques in the city were burned or destroyed during the Austrian invasion. Along with the mosques, the surrounding neighborhoods and Baščaršija were also burned. Islamic monuments were desecrated and cash waqfs were looted. Even the cash waqfs established by Gazi Hüsrev Bey was captured by Prince Eugene himself. The Austrians plundered the Orthodox church along with the Islamic foundations. Besides, the synagogue and the Catholic church were also burned.

The effects of the disaster caused by the 1697 invasion and fire in the city could not be overcome for a long time. Some of the waqf buildings that burned down during the invasion were restored or reconstructed thanks to the foundations. However, the compensation of the damages from the fire took a long time and the reconstruction and restoration of some mosques, masjids, dervish lodges etc. were realized 70-80 years later, while some of them disappeared altogether. Many historians agree that Sarajevo could not return to its former glory after this fire.

There were at least 15 major fires in Sarajevo between the years of 1697 and 1878. In particular, the 1697, 1724, 1756, 1766, 1788, 1803, 1831, 1842, 1848

and 1852 fires caused greater destruction in the city relative to others. The fires in Sarajevo were considered as a part of destiny, as in the rest of the Ottoman cities. Frequent fires dealt a huge economic blow to Sarajevo merchants, tradesmen and people, disrupting the economic development of the city. It is certain that frequent fires, especially in Baščaršija, prevented capital accumulation. On the other hand, despite numerous fires, it cannot be said that precautions were taken against fires until the Tanzimat period, failing to alter the fate of the city, though the number of buildings were burned in fires.

Undoubtedly, the poor suffered the greatest damage from fires. Hunger and misery spread, upsetting any survivor who had lost their properties to fires. The flames were taking away the accumulation of many people in a few hours. The feeling of cooperation and solidarity was at its highest level in and after fires. People sometimes took refuge in the mercy of the sultan and sometimes the benevolent. Food provisioning and sheltering of people after fires were supplied by neighbors, benefactors and waqfs. In such cases, waqfs and imaret soup came to the rescue of people. Burnt or damaged buildings, shops and houses were repaired over time, depending on the power of waqfs and people.

After the fires, the trustee had to apply to the judge for the repair or reconstruction of any waqf building, as the amount to be spent on discovery should be determined and the trustee should be given the authority to spend accordingly. The sanctuaries of non-Muslims were allowed to be restored in their original forms after the ilam (judicial decree) of the judge, the fatwa of Shaykh al-Islam and the sultan's firman were issued.

Fires broke out in Sarajevo during the Tanzimat Period in 1842, 1848, 1852 and 1866 as well. In the fire that started in the Abacılar Bazaar around 1842, Baščaršija and its vicinity were completely burned. A grand total of 3,079 buildings burned, mostly comprising of shops, stores, warehouses and households. Again, in the 1852 fire, a total of 2,876 shops including inns, rooms, households etc. burned down in Baščaršija and its surroundings.

After the 1852 fire, the ebniye (building-construction) regulation was put into effect in Sarajevo, leading to the reorganization of the Baščaršija district by the engineer Eşref Efendi. In addition, efforts were made to enlarge the streets, fire pumps were brought from Vienna, and it was encouraged to use tiles on roofs and adopt construction of masonry building instead of wood work. It was also decided that the construction of new buildings or any reparation should be made in accordance with the ebniye regulation. The market square, where the Sebilj is located, was reorganized after the fire of 1866. However, Sarajevo, as an oriental city without a macro plan, fell under the rule of Austria-Hungary before the reforms initiated in the field of urban planning during the Tanzimat Period could totally be implemented.

TANZİMAT'TAN II. MEŞRUTİYET'E (1839-1908) ESNAF HAREKETLİLİĞİ, DEVLET KONTROLÜ VE İSTANBUL

Nalan Turna*

Öz

Modern devletler 17. yüzyılda ve sonrasında ortaya çıktılar. Sınırları belli bir coğrafi alana yerleşen bu devletler, büyüyen bürokrasileri ve orduları finanse etmek için teb'alarını/vatandaşlarını doğrudan vergilendirdiler. Bunun için kimin teb'a/vatandaş olup kimin olmadığını belirlemeleri gerekiyordu; çeşitli kanunları yürürlüğe koydular, sayımlar yaptılar ve iç/dış pasaportların da dâhil olduğu kimlik kartları çıkardılar. 17. yüzyıldan itibaren daha fazla genişleyemeyen Osmanlı İmparatorluğu, sınırları belli bir devlet olarak elindeki kaynakları etkin bir şekilde kullanma ihtiyacı duydu. Egemenliği altındaki insanların hareketlerini daha düzenli olarak kontrol etmeye ve gözetleme mekanizmaları geliştirmeye başladı. Elinizdeki bu makale Tanzimat'tan II. Meşrutiyet dönemine (1839-1908), İstanbul özelinde esnaf hareketliliğini ve devletin oynadığı rolü göstermektedir. Başkent İstanbul'a, kimin teb'a/vatandaş olup olmadığını belirleme ihtiyacına, devletin hareketleri denetlemesinin ekonomik boyutuna ve dolayısıyla çıkarlarının üst düzey esnaf ve tüccarla örtüşmesine, Şehremaneti'nin bir parçası olarak kurulan Esnaf Kalemi üzerinden lonca yöneticisi/kethüdanın değişen rolüne dikkat çekmektedir. Son olarak da 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşını takiben ve esas olarak 1890'lar ve sonrasında Ermeni esnafın hareketliliğini örneklemektedir.

Anahtar Sözcükler: Esnaf, İstanbul, göç, teb'a/vatandaş, modern devlet

Artisans' Mobility, State Control and Istanbul from the Tanzimat to the Second Constitution (1839-1908)

Abstract

Modern states emerged from the 17th century and onwards. Settled in geographically defined spaces, these states directly taxed their subjects/citizens to finance growing bureaucracies and armies. For this, they needed to determine who was a subject/citizen and who was not; they passed various laws, conducted censuses, and issued identity cards, including internal/external passports. The Ottoman Empire, which could not expand anymore since the 17th century, needed to exploit its existing resources

* Doç.Dr., *Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Bölümü*, Davutpaşa Kampüsü, 34220, Esenler-İstanbul/Türkiye, nturna@yildiz.edu.tr, Orcid ID: 0000-0001-7511-609X

effectively as a state with defined borders. It began to control people's movements under its rule on a more regular basis and to develop surveillance mechanisms. Emphasizing Istanbul, this present article shows artisans' mobility and the state's role from the Tanzimat to the Second Constitutional era (1839-1908). It pays attention to the capital city, Istanbul, the need to determine who was a subject/citizen or not, the economic dimension of state controlling of movements, and thus its interests coinciding with the upper-level artisans and merchants, the changing role of guild warden/kethüda through the Şehremaneti's newly founded office called Artisan's Office. Finally, it exemplifies Armenian artisans' mobility following the Ottoman-Russian war of 1877-1878 and mainly from the 1890s and onwards.

Keywords: Artisan, Istanbul, migration, subject/citizen, modern state

Giriş

17. yüzyıldan itibaren belli bir coğrafi alan üzerine oturan modern devletler, egemenlikleri altındaki insanların hareketlerini ekonomik ve politik nedenlerle kontrol etmek ve gözetim altında tutmak istediler. Büyüyen bürokrasileri ve ordularını finanse edebilmek amacıyla doğrudan vergilendirme yapmak, ülke içi veya dışı savaşlarda asker ihtiyaçlarını karşılamak, asayişi sağlamak gibi amaçlarla teb'alarını/vatandaşlarını sayıma tabi tuttular, onları kategorize ederek bilgilerini depoladılar.¹ Osmanlı İmparatorluğu, 17. yüzyıldan itibaren artık fetihlerle/genişleyerek finansman sağlayamayınca içeride var olan kaynaklarını etkili bir şekilde kullanmaya başladı. Böylece savaşçılık yeteneğine sahip yönetici elitlerin önemi azalırken, idari ve mali becerilere sahip olanlarınkı arttı.² İçerideki kaynakların daha etkili kullanılmasına duyulan ihtiyaç merkez dışındaki yerlerdeki vezir ve paşalarla iktidarın paylaşılması sonucunu doğurdu. 19. yüzyılda ise kaynaklarını merkezde toplamaya çalışan devlet, doğrudan vergi almaya yöneldi.³ Burada Osmanlı tarihçisi Rifa'at 'Ali Abou-El-Haj'ın 19. yüzyılda ilan edilen Tanzimat'ın kökenlerinin 17. yüzyıla gittiğini ve sürecin iç dinamiklerle şekillendiğini ifade ettiği tezi önemlidir. Abou-El-Haj'ın dikkat çektiği gibi ulus-devlet modern olmayan ve modern devletin birbiriyle kaçınılmaz karşılaşmasının bir sonucu değildir. Tanzimat kaçınılmaz ve ani ve hatta dış baskıyla bir şekilde meydana gelmemiştir. Bu bağlamda 17. yüzyıldan itibaren başlayan süreç yeni ve kurumsallaşmış kontrol ve gözetim mekanizmalarını da birlikte getirdi. Osmanlı İmparatorluğu'nda düzenli nüfus sayımları yapıldı, tabiiyet kanunu çıkarıldı, pasaportlar ve kimlik kartları geliştirilerek kimin teb'a/vatandaş olup olmadığı

¹ Konuyla ilgili bkz. Anthony Giddens, *Ulus-Devlet ve Şiddet*, (çev. Cumhuriyet Atay), İstanbul 2005, s. 24-26.

² Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu, 1700-1922*, İstanbul 2000, s. 81.

³ Konuyla ilgili detaylar için bkz. Rifa'at 'Ali Abou-El-Haj, *Formation of the Modern State: The Ottoman Empire, Sixteenth to Eighteenth Centuries*, Syracuse 2005.

belirlenmek istendi.⁴ Devletin tüm bu kontrol mekanizmalarının ise belli sınırları bulunuyordu.

Bu makale Tanzimat döneminde (1839-1876) standardize edilmiş olan mürûr tezkeresi ile ilgili arşiv kayıtları üzerinden esnafın hareketliliği ve devletin esnafı kontrol etmesi konusunu ele almaktadır. Mürûr tezkeresi konusu, kanunları ve uygulamaları üzerinden ve daha çok makro açıdan çalışılmıştır.⁵ Bu makalenin amacı, mürûr tezkerelerinin de yer aldığı arşiv belgeleri üzerinden esnaf hareketliliğine ve devletin esnafı ne ölçüde kontrol edebildiğine dair realiteyi yakalamaktır. Beş bölümden oluşan makalede sırasıyla 19. yüzyıldaki insan hareketliliği, başkent İstanbul özelinde esnafın hareketliliği ve devlet kontrolü örneklendirilmektedir. Sonrasında ise devletin hareketleri kontrol etme arzusu ile kimin teb'a/vatandaş olup olmadığı konusu örneğin askerlik yükümlülüğü üzerinden değerlendirilmektedir. Makalede ayrıca, esnafın hareketliliğiyle ilişkili olarak devlet kontrolünün ekonomik nedenleri, devletin çıkarlarıyla üst düzey esnafın ve aynı zamanda tüccarın çıkarlarının örtüşme durumları, Şehremaneti'nin yeni kurulan Esnaf Kalemi ile lonca yöneticisi/kethüdanın değişen rolü ve son olarak da 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşından ve özellikle de 1890'lar ve sonrasındaki Ermeni esnafın hareketliliği asayiş konusu bağlamında incelenmektedir.⁶

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki insan hareketliliği/göç/seyahat konularına dair burada tamamını sayamayacağımız kadar çok çalışma bulunmaktadır. Bunlardan bazılarını değinmek gerekirse; Kemal Karpat, örneğin Osmanlı'dan Amerika'ya yapılan göçlere, Yahudilerin imparatorluk içi hareketliliklerine, Kafkaslardan ve Balkanlardan imparatorluğa gelen göçlere vb.'ye,⁷ Nedim İpek

⁴ Pasaport konusunda ve Avrupa'daki pasaport tarihi hakkında bkz. John Torpey, *The Invention of the Passport: Surveillance, Citizenship and the State*, Cambridge 2000.

⁵ İç ve dış pasaportlarla ilgili yapılmış olan çalışmaların bazıları şöyledir: Musa Çadırcı, "Tanzimat Dönemi'nde Çıkarılan Men'i Mürûr ve Pasaport Nizamnameleri", *Belgeler*, 15/19, (1993), s. 169-181; Hamiyet Sezer, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Seyahat İzinleri (18-19 yy.)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 21/33, (2003), s. 105-124; Fatmanur Samastı, *History of Identification in the Ottoman Lands: From the Security of the Person to the Security of the State: Implementation of Mürûr Tezkeresi in the Nineteenth Century*, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010; Christoph Herzog, "Migration and the State: On Ottoman Regulations Concerning Migration Since the Age of Mahmud II", *The City in the Ottoman Empire: Migration and the Making of Urban Modernity*, (ed. Ulrike Freitag, Malte Fuhrmann, Nora Lafi, Florian Riedler), London 2011, s. 117-134; Nalan Turna, *19.yy.'dan ve 20. yy.'a Osmanlı Topraklarında Seyahat, Göç ve Asayiş Belgeleri: Mürûr Tezkereleri*, İstanbul, 2013; David Gutman, "Travel Documents, Mobility Control, and the Ottoman State in an Age of Global Migration, 1880-1915", *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association*, 3/2, (November 2016), s. 347-368; İlkay Yılmaz, "Governing the Armenian Question through Passports in the Late Ottoman Empire (1876-1908)", *Journal of Historical Sociology*, 32, (2019), s. 388-403.

⁶ Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Sorunu'nun pasaport üzerinden yönetilmesi konusunda bkz. Yılmaz, *a.g.m.*, s. 388-403.

⁷ Kemal H. Karpat, *Studies on Ottoman Social and Political History: Selected Articles and Essays*, Brill 2002; *Osmanlı Nüfusu (1830-1914): Demografik ve Sosyal Özellikleri*, (çev. Bahar Tırnakçı), İstanbul 2003.

1877-1890 tarihleri arasında Rumeli'den Anadolu'ya yapılan göçlere,⁸ Reşat Kasaba ise göçebelere, göçmenlere ve sığınmacılara odaklanmıştır.⁹ Suraiya Faroqhi, konuyu resmi bir emir olmadan hareketlilik ve resmi emirle/sultanın emriyle hareketlilik şeklinde kategorize etmiş ve elitler ile sıradan insanların hareketliliklerine dikkat çekmiştir.¹⁰ M. Murat Erdoğan ve Ayhan Kaya editörlüğündeki ve çeşitli yazarların katkı verdiği bir çalışmada Türk, Roman, Yahudi, Kırım Tatarları, Nogaylar ve Çerkezlerin yaptıkları göçler incelenmiştir.¹¹ Bir diğer kitapta ise modernitenin etkisi altındaki Osmanlı kentleri, kent yönetimleri ve göçler, yerel nüfusun göçmenlere bakışı, emek göçleri ile Avrupalı alt sınıf göçmenler irdelenmiştir.¹² Nalan Turna, İlkey Yılmaz ve David Gutman ise pasaportlar üzerinden insan hareketlerinin nasıl kontrol edildiğine dair analizler yapmışlardır.¹³ Cengiz Kırılı, 19. yüzyılın ilk yarısında İstanbul'daki emek profilini çıkarmış ve hemşerilik ilişkileri, esnaf ve emek göçü çalışmıştır.¹⁴ Kırılı, Betül Başaran ile birlikte kefalet defterlerini dayanarak sosyal kontrol mekanizmalarına ve İstanbul'daki esnafın ne kadarının kent dışından geldiğine dair bazı değerlendirmeler yapmıştır.¹⁵ Işıl Çokuğraş, 19. yüzyılın ilk yarısındaki bekâr odalarına ve burada kalanlara dair analizler yaparken,¹⁶ Christopher Clay, Doğu Anadolu'dan İstanbul'a yapılan Ermeni göçlerine odaklanmıştır.¹⁷ Cem Behar ise Malatya Arapkir'den İstanbul Kasap İlyas Mahallesine yapılan göç hareketlerini 19. yüzyılın son çeyreği ve 20. yüzyılın başlarındaki nüfus sayımlarını da dikkate alarak çalışmıştır.¹⁸ Bu makale,

-
- ⁸ Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri, 1877-1890*, Cilt 73, Ankara 1994.
- ⁹ Reşat Kasaba, *Bir Konargöçer İmparatorluk: Osmanlıda Göçebelere, Göçmenlere, Sığınmacılara*, (çev. A. Ortaç.), İstanbul 2012.
- ¹⁰ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yollara Düşenler: Zanaatkarlar, Köylüler, Tacirler, Sığınmacılar, Elçiler 16-18. Yüzyıllar*, (çev. Zülal Kılıç), İstanbul 2016.
- ¹¹ M. Murat Erdoğan ve Ayhan Kaya (ed.), *Türkiye'nin Göç Tarihi: 14. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Türkiye'ye Göçler*, İstanbul 2015.
- ¹² Ulrike Freitag, Malte Fuhrmann, Nora Lafi, Florian Riedler (ed.), *The City in the Ottoman Empire: Migration and the Making of Urban Modernity*, London 2011.
- ¹³ Gutman, , *a.g.m.*, s. 347-336; Christoph Herzog, "Migration and the State: On Ottoman Regulations Concerning Migration Since the Age of Mahmud II", (Ulrike Freitag, Malte Fuhrmann, Nora Lafi, Florian Riedler), *The City in the Ottoman Empire: Migration and the Making of Urban Modernity*, London 2011, s. 117-134.
- ¹⁴ Cengiz Kırılı, "A Profile of the Labor Force in Early Nineteenth-Century Istanbul", *International Labor and Working Class History*, 60, (2001), s. 125-140.
- ¹⁵ Betül Başaran, Cengiz Kırılı, "Some Observations on Istanbul's Artisans During the Reign of Selim III (1789-1808)", *Bread from the Lion's Mouth: Artisans Struggling for a Livelihood in Ottoman Cities*, (ed. Suraiya Faroqhi), Oxford 2015, s. 259-277.
- ¹⁶ Işıl Çokuğraş, *Bekâr Odaları ve Meybaneler: Osmanlı İstanbul'unda Marjinalite ve Mekân (1789-1839)*, İstanbul 2016.
- ¹⁷ Christopher Clay, "Labour Migration and Economic Conditions in Nineteenth-Century Anatolia", 34/4, (October 1998), s. 1-32.
- ¹⁸ Cem Behar, *A Neighborhood in Ottoman Istanbul: Fruit Vendors and Civil Servants in the Kasap İlyas Mahalle*, Albany 2003; yazar, Alan Duben ile birlikte İstanbul haneleri üzerine yapmış olduğu bir

daha önce bütünüyle ve Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e İstanbul özelinde esnaf hareketliliği ve devlet kontrolü konusunu irdeleyerek var olan literatüre katkı sunmayı hedeflemektedir.

19. Yüzyılda İnsan Hareketliliğine Genel Bir Bakış

Suraiya Faroqhi, Osmanlı'daki hareketlilik durumlarını resmi bir emir olmadan hareketlilik ve resmi emirle/sultanın emriyle hareketlilik şeklinde kategorize etmektedir.¹⁹ Resmi bir emir olmadan hareketlilik köylülerden kaçış, ticaret ve hac olarak özetlenebilir. Örneğin köylülerin çiftlerini bırakıp gitmeleri yaygındı. Köylü hareketliliğinin nedenleri arasında 16. yüzyıl sonu ile 17. yüzyıl boyunca paralı asker olarak devlet ordusuna katılmak, vergi baskısından kaçmak ve iklim değişikliklerinin yaşamlarını olumsuz etkilemesi üzerine buldukları yerleri terk etmek bulunuyordu. Bu durum göçebeler ve yarı-göçebeler için neredeyse rutindi.²⁰ Resmi emir olmadan oluşan hareketlilik ayrıca ticaret ve hac konularını kapsıyordu. Örneğin 16. ve 17. yüzyıl başlarında ticaret yapmak amacıyla Venedik'e düzenli olarak gidip gelenler arasında Osmanlı Müslümanları, Yahudileri ve Hristiyanları vardı.²¹

Padişah emriyle yapılan hareketlilik; devşirilen Hristiyan çocukları, yeni fethedilen bir toprağa yönlendirilenleri, İstanbul'daki inşaatlarda çalışacak olanları, sınırlardaki bir kaleyi tamir etmek için giden esnafı, kadıları, yüksek rütbe isteyen âlim-bürokratları, farklı yerlerde inşaat projeleri olan Mimar Sinan gibi mimarları, Evliya Çelebi gibi gezginleri, askerleri, hatta Mısır'da olduğu gibi yeniçerilerin ticarete girmesiyle, istemeseler de askeri sefere katılan esnafı vb.'ni kapsıyordu.²² Faroqhi, tüm bunlarla herkesin sürekli bir hareket halinde olduğunu söylemeye çalışmamaktadır. Her şeyden önce vergi yükümlülüğü bulananların yerlerini terk etmeleri istenmiyordu. Köylüler gibi esnafın hareketliliği de çok fazla teşvik edilen bir şey değildi. Buna 1700'lerden itibaren öne çıkan tekkelci anlayışın/gediğın bazı esnafın yerinde kalmasına neden olduğunu da eklemek mümkündür. Yine de örneğin İstanbul'da sütçü ve manav örneklerinde olduğu gibi, yerinde kalanların hareketliliği küçük ölçekli de olsa vardı (sur içinden dışına veya tam tersi yönde).²³ Önceki yüzyıllarla karşılaştırıldığında 19. yüzyılda esnaf hareketliliği daha fazlaydı. Bu hareketliliğın bazı nedenleri, Osmanlı ekonomisinin dünya kapitalist sistemine entegrasyonu sürecinde gedik/tekellerin öneminin azalmış olması, geleneksel lonca

çalışma da göç olgusu üzerinde durmaktadır. Alan Duben, Cem Behar, *İstanbul Haneleri: Evlilik, Aile ve Doğurganlık, 1880-1940*, İstanbul 2014.

¹⁹ Faroqhi, *a.g.e.*

²⁰ Faroqhi, *a.g.e.*, s. 18-20.

²¹ Faroqhi, *a.g.e.*, s. 21-23.

²² Faroqhi, *a.g.e.*

²³ Faroqhi, *a.g.e.*, s. 25-27.

yapılanmasının çözülmesi, esnafın kendini yeni durumlara adapte ederek değişmesi şeklinde özetlenebilir.²⁴

Genel olarak 19. yüzyılda büyük ölçekli göçler meydana gelmişti;²⁵ 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Kafkasya, Kırım ve Balkanlar'daki Müslüman göçleri, 1830'da ve 1848-1850 yılları arasında da Polonya ve Macar asıllı siyasi elitlerin ve ihtilalcilerin göçleri, Kırım Savaşı (1853-1856) sonrasında Rusların Kırım'daki Müslümanları zorla göç ettirmesi sonucunda Kırım göçleri, Şeyh Şamil direnişinin 1859 yılında sona ermesiyle Kafkas Müslüman göçleri gibi. İnsan hareketliliğinin bu yüzyılın ikinci yarısında daha fazla arttığını, 1864-1870 yılları arasında, yaklaşık 2 milyon 500 bin olduğu tahmin edilen Kafkas göçleri üzerinden söylemek mümkündür. Göçler, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra da devam etti. Osmanlı toprakları 1878-1912/13 yılları arasında 2 milyon kadar daha Müslüman göç aldı. 1800-1916 yılları arasında Osmanlı topraklarından Rusya'ya ve Kuzey Amerika'ya yaklaşık olarak 1,3-1,5 milyon kişi gitti. Genel olarak bakıldığında imparatorluk dışına yapılan göçlerin %90-95'i Hristiyan, geri kalan % 5-10 ise Müslümanların yaptıkları göçlerdi. Ayrıca Osmanlı topraklarına gelen 7 milyon göçmenin neredeyse tamamı Müslüman, yaklaşık 75-80,000'i ise Yahudi idi.²⁶

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında ve özellikle de 1890'larda cemaatler arası tansiyonun yükselmesi ile Hristiyan Osmanlılar topraklarını terk etmeye başladılar.²⁷ Bazı Ermeniler topraklarını ve evlerini satarak geri dönmek üzere Rusya'ya gittiler. 1897 yılına ait bir Rus nüfus sayımına göre Kafkaslarda 86,323 Osmanlı tebaası yaşıyordu. Rusya'nın yanı sıra İran'a ve ayrıca örneğin Harput'tan Amerika'ya gidenler oluyordu.²⁸ Osmanlı'nın son dönemindeki siyasi atmosferin yarattığı çatışmalar özellikle de II. Abdülhamid döneminde (1876-1909), bazı Ermenilerin Osmanlı tabiiyetinden çıkmalarıyla sonuçlandı. Ayrıca 1909 yılında askerliğin gayrimüslimler için zorunlu hale gelmesi yeni bir göç dalgasını başlattı. 1910'lardaki Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı göçün hızını artırdı. 1917 yılında meydana gelen Bolşevik Devrimi'ne kadar süren ve aralıklarla devam eden Kafkas göçleri meydana geldi.²⁹ Burada altı çizilmesi gereken noktalardan biri de insan hareketliliğini artıran faktörlerden birinin 19. yüzyılda ve sonrasında ulaşımda yaşanan gelişmeler olmasıdır; buharlı gemilerin ve trenlerin yolculuk

²⁴ John Chalcraft, 1863-1914 yılları arasında Mısır'daki esnafın nasıl yeniden yapılandığını ve kendilerini yeni durumlara adapte ettiğine dikkat çekmektedir. John T. Chalcraft, *The Striking Cabbies of Cairo and Other Stories: Crafts and Guilds in Egypt 1863-1914*, Albany 2004.

²⁵ Burada Osmanlı topraklarından ve imparatorluk topraklarına yapılan tüm göç hareketlerine yer verilmemiştir. Sadece makalenin konusunun ve tarihsel bağlamının daha iyi anlaşılabilmesi için insan hareketliliği örneklendirilerek somutlaştırılmıştır.

²⁶ Kemal H. Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, İstanbul 2010, s. 20.

²⁷ Clay, *a.g.m.*, s. 12-13.

²⁸ Clay, *a.g.m.*, s. 23-26.

²⁹ Karpat, *a.g.e.*, s. 13-15, 17, 19, 94.

sürelerini kısaltmış olması insanların daha çok ve daha planlı yolculuklar yapılabilmesini olanaklı kıldı.³⁰

Osmanlı topraklarındaki iç göçlere Anadolu üzerinden baktığımızda bazı bölgelerin daha ön plana çıktığını söyleyebiliriz. İç göçler başkent İstanbul'un yanı sıra ticari tarımın yapıldığı İzmir bölgesine (civar adalardan veya yakın yerlerden) ve Bursa civarı ile Çukurova'ya doğruydular. 1860'larda insan hareketliliğinin yöneldiği yerlerden biri de pamuk üretimin yapıldığı ve Amerikan iç savaşı sırasında / sonrasında önemi artan Nil deltası oldu.³¹

19. yüzyılda düzenli ve standart hale getirilen *men'-i mürûr* denilen insan hareketliliğinin sınırlanması/yasaklanması bu süreçte önem kazandı. Bu uygulamalar kefalet pratiklerini de içererek genişletildi. Mürûr tezkeresi olarak bilinen iç pasaportlar 1826'da yeniçeriliğin kaldırılması ile ortaya çıkan asayiş sorunlarını çözmek amacıyla düzenli olarak uygulamaya sokuldular.³² Devlet örneğin yeniçeri mensuplarından ve "başiboş esnaftan" kimsenin İstanbul'a gelmemesi için bu tarz önlemler almaya ihtiyaç duydu.³³ 1826'da İhtisab Ağalığı Nizamnamesi'ne mürûr tezkereleri ilgili maddeler konuldu. Bu uygulamalar sonraki yıllarda imparatorluğun tamamına yayıldı. Tanzimat döneminde doğrudan mürûr tezkeresi ile ilgili kanunlar çıkarıldı. 1841 ve 1844 tarihli kanunlarından sonra, II. Abdülhamid döneminde geniş kapsamlı ve Dâhiliye Nezareti'nin icrasından sorumlu olduğu 1887 tarihli bir başka kanun daha çıkarıldı. Mürûr tezkeresi uygulamalarına 1908'de ilan edilen II. Meşrutiyet'in ilk yıllarında ihtiyaç olmadığı gerekçesiyle son verildi. Daha sonra ardı ardına gelen savaşlar (Trablusgarp, Balkan

³⁰ Konuyla ilgili bkz. Donald Quataert, "Part IV The Age of Reforms, 1812-1914", *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, Cilt 2 (ed. Halil İnalçık, Donald Quataert), Cambridge 1997, s. 759-944.

³¹ Clay, *a.g.m.*, s. 12-14.

³² 1826'da modern belediyenin öncülü olan İstanbul'la birlikte başka kentlerde de kurulan İhtisab Nezareti'nin görev kapsamının genişlemesi ve ayrıca muhtarlık, defter nazırlıkları ve mukayyidliklerin kurulmasıyla mürûr uygulamaları daha sistematik hale getirildi. 1831 yılına kadar mürûr tezkerelerini kaza ve kasabalardaki kadı ve nâibler tarafından veriliyorlardı. Mürûr tezkeresi almak için, öncelikle mahalle imamlarından, muhtarlıkların kurulmasıyla da muhtarlardan nereye, ne amaçla gidileceğinin yazıldığı ilmühaber denilen belge alınıyordu. Bu belgeyle kadılık makamına gidiliyor ve belli bir ücret karşılığında mürûr tezkeresi alınıyordu. Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara 1991, s. 71; daha sonra bu uygulamalar değişecekti. Örneğin 1887 yılındaki mürûr nizamnamesinin 7. maddesinde mürûr tezkerelerinin Dersaadet/suriçi İstanbul ve Bilâd-ı Selâse (Eyüp, Üsküdar, Galata)'da ilgili nüfus idaresi mürûr şubelerinden, vilayetlerde ise nazır ve memurlardan alınacağı belirtilmişti. Tezkereler almak için tezkeresi-i Osmaniye denilen kimlik belgesi ile ilgili yerlerden ilmühaber alınması zorunluluğu ise nizamnamenin 9. maddesinde detayları ile verilmiştir. Konuyla ilgili detaylar için Turna, *a.g.e.*, s. 85-86.

³³ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı-Osmanlı Arşivi (bundan sonra BOA), Cevdet Dâhiliye (C.DH), 13/608, H-9.12-1242/4.7.1827.

Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı) iç pasaportu zorunlu kıldı ve bu kez ücretsiz olarak verilen seyahat varakası adıyla yeni bir uygulama başlatıldı.³⁴

Devlet, insan hareketliliğini sadece iç ve dış pasaportlarla kontrol etmiyordu. 19. yüzyıl modernleşmesi adı altında asayiş sorunları için daha fazla kurumsal çözüm üretildi. 1826 yılında yeniçeriliğin kaldırılmasıyla asayiş işlerinden Asâkir-i Mansûre-i Muhamediyeye adında yeni ordu, İhtisâb Nezâreti ve Zabtiye Müşiriyeti sorumlu tutuldu.³⁵ 1846 yılında, fonksiyonlarından biri başkentin asayişini ve güvenliğini sağlamak olan Zabtiye Müşiriyeti kuruldu.³⁶ Ayrıca Topçu Ocağı, 1832 yılından itibaren Galata ve Beyoğlu'nun asayişini sağlamak adına Tophâne Müşiriyeti'ne dönüştürüldü.³⁷ 1839-1876 yıllarını kapsayan Tanzimat döneminde asayiş, Asâkir-i Zabtiye birliklerinin sorumluluğu altına sokuldu. 1846'da bu birlikler Zabtiye Müşirliği altında toplandı. Bunlar daha çok jandarma niteliği taşıyan kuvvetler olarak görev yaptılar. 1879'da kent merkezlerinde bağımsız polis teşkilatları kurulmaya başlandı. Daha sonra Asâkir-i Zabtiye teşkilatı, Zabtiye Müşiriyeti'nden Seraskerlik bünyesine taşındı ve Jandarma Dairesi'ne bağlandı. İstanbul'un asayiş işleri Zabtiye Müşirliği'den dönüştürülmüş olan Zabtiye Nezâreti tarafından üstlenildi. Ayrıca İstanbul'da bir jandarma alayı bulundurulması ve taşra vilayetlerindeki jandarma birliklerinin doğrudan Seraskerlik denetimi altına alınmasına karar verildi.³⁸

Asayişle ilgili yapılan ve yukarıda bazıları anlatılan düzenlemeler, 1878 yılında imzalanan Berlin Antlaşması sonrasında yapıldı çünkü Doğu Anadolu'da "Ermeni Meselesi," Balkanlar'da ise "Makedonya Meselesi" gündemi meşgul ediyordu. Berlin Antlaşması sonrasında, Anadolu'da güvenlik teşkilatının ıslahı, nâhiye teşkilatının yaygınlaştırılması, vergi reformu, vergi tahsildarlarının görevlendirilmesi ve de Adliye teşkilatının düzenlenmesi gündeme geldi.³⁹ Doğu vilayetlerinde reform ve Osmanlı Ermenilerinin özerklik ve hatta bağımsızlık talepleri ve bu taleplere Osmanlı devletinin tepkisi, İngiltere, Fransa gibi devletlerin müdahil olmaları ile şekillenen 1878'deki Berlin Anlaşması sonrası süreç, 1889'daki Musa Bey Olayı, 1894'te Sasun ayaklanması ile şiddetlenmişti. 1896'da hem Osmanlı devletini reform yapmaya zorlamak hem de Avrupalı devletlerin desteğini almak ve konuya dikkatini çekmek için Ermeniler, Osmanlı Bankası'nı basarak buradaki herkesi

³⁴ İlgili süreç hakkında bkz. Turna, *a.g.e.*

³⁵ Konula ilgili bkz. Nalan Turna, "Pandemonium and Order: Suretyship, Surveillance and Taxation in Early Nineteenth-Century Istanbul," *New Perspectives on Turkey*, 39, (2008), s. 167-189.

³⁶ Nadir Özbek, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İç Güvenlik, Siyaset ve Devlet, 1876-1909", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 16, (2004), s. 67. Asayiş konusunda önemli bir derleme için bkz. Noemi Levy, Nadir Özbek ve Alexandre Toumarkine (der.), *Jandarma ve Polis: Fransız ve Osmanlı Tarihçiliğine Çapraz Bakışlar*, İstanbul 2009.

³⁷ Özbek, *a.g.m.*, s. 66.

³⁸ Özbek, *a.g.m.*, s. 68, 70, 75.

³⁹ Özbek, *a.g.m.*, 71, 73; Adliye Nezareti ve faaliyetleri hakkında bkz. Fatmagül Demirel, *Adliye Nezareti: Kuruluşu ve Faaliyetleri (1876-1914)*, İstanbul 2010.

rehin aldılar (Banka Hadisesi). Olay sırasında ölenler oldu. Bu olaydan sekiz ay sonra da Sultan Abdülhamid'e suikast düzenlediler. Sultan suikast girişiminden kurtuldu fakat olay sırasında 26 kişi öldü. Aşağıda da bahsedileceği gibi tüm bu olaylar nedeniyle Ermeniler daha fazla kontrol ve gözetim altında tutulmaya başlandılar ve hareketleri kısıtlandı.⁴⁰

Başkent İstanbul: Bir Cazibe Merkezi

Sultan II. Mehmed, İstanbul'u 1453'te aldıktan sonra farklı yerlerden insanları getirterek kentin nüfusunu artırmaya çalıştı.⁴¹ Fakat zamanla kent, kentsel denetimi zorunlu kılacak kadar fazla göç aldı. Kentsel denetim bazen 1703 ve 1730 isyanlarında olduğu gibi kamusal alanlar, kahvehaneler, meyhaneler yani yeniçeri, esnaf ve işsizlerin toplandığı yerlerde sayımlar yapılarak veya kahvehane ve hamam gibi mekânların kapatılması ile sağlanmaya çalışıldı.⁴² Sultan III. Selim döneminde (1789-1807), 1790'larda İstanbul'daki birçok mekânda kefilsiz bekâr ile serseriler tespit edilerek kefile bağlandı, kefilsiz olanlar ise memleketlerine geri gönderildi. Bu sayımlara göre örneğin İstanbul'daki dükkân ve bahçe-bostanlarda çalışanların %55'i, iskeleler başta olmak üzere kayıkcı ve hamal esnafının %77'si İstanbul dışından gelmişti.⁴³ 1821'de Rum isyanı nedeniyle İstanbul'daki esnaf sayıma tabi tutuldu ve yapılan sayımlarla kimlerde silahı bulunduğu tespit edilmeye çalışıldı.⁴⁴ 1826 yılında da yeniçeri mekânları olarak bilinen kahvehaneler kapatıldı daha sonra küçültülerek berber dükkânlarına dönüştürüldü.⁴⁵ Burada benzer sayımların askerlik ve etkin vergilendirme için de yapıldığını söylemekte yarar vardır.⁴⁶

18. yüzyıl sonlarında İstanbul, Orta Balkanlar-Makedonya, Batı Karadeniz ve İç Anadolu Bölgesi'nin doğusu ile Doğu Anadolu Bölgesi'nin batısını içeren bölgeden göç aldı.⁴⁷ 19. yüzyıl başlarında örneğin Yeniçeri Ocağı 25. Cemaat'i

⁴⁰ Konuyla ilgili detaylar için örneğin bkz. Edhem Eldem, "26 Ağustos 1896 "Banka Vakası" ve 1896 "Ermeni Olayları"", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, 5, (2007), s. 113-146.

⁴¹ Fatih Sultan Mehmed, İstanbul'un nüfusunu artırmak için sürgün politikası uyguladı ve birçok yerden hem Müslüman hem de gayrimüslim nüfus getirtti. Konuyla ilgili detaylar için bkz. Halil İnalçık, "Fatih Sultan Mehmed Tarafından İstanbul'un Yeniden İnşası", (çev. Fahri Unan), *19 Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 3, (1988), s. 205-214.

⁴² Fariba Zarinebaf, *Crime and Punishment in Istanbul, 1700-1800*, Berkeley 2010, s. 126.

⁴³ Betül Başaran, Cengiz Kırılı, "18. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Esnafı", 1. baskı, (haz. Fatmagül Demirel), İstanbul 2012, s. 7.

⁴⁴ Turna, "Pandemonium and Order", s. 167-189.

⁴⁵ Bkz. Nalan Turna, "Ondokuzuncu Yüzyıl İlk Yarısında İstanbul'da Berber Olmak, Berber Kalmak", *İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarih Enstitüsü Yakın Dönem Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9/5, (2006), s. 171-188.

⁴⁶ İhtisab vergisinin düzenlenmesi amacıyla 17. yüzyılın son çeyreğinde bir sayım yapıldı. Sultan II. Mahmud döneminde (1808-1839) ise bir benzeri genişletilerek yapıldı. Mübahat S. Kütükoğlu, "Osmanlı Esnaf Sayımları", *Osmanlı Öncesi İle Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri, 9-10 Mayıs 2002 Bildiriler*, Cilt 2, İstanbul 2003, s. 409.

⁴⁷ Cengiz Kırılı, "İstanbul'da Hemşehrilik Tabanlı Tabakalar/Yoğunlaşmalar", *Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, Cilt 4, (ed. Arif Bilgin), İstanbul 2015, s. 74.

Erzurumlu ve Vanlılardan, 56. Cemaati'nin ise çoğunlukla Geredelilerden oluşuyordu. Bu durum hemşerilik bağlarının İstanbul'a gelmek ve bir mesleğe yerleşmede etkili olduğunu göstermektedir.⁴⁸ 1826'dan sonra sayılarını bilemesek de kentten sürgün edilenler oldu. Bir taraftan da Denizli, Kengiri, Karahisar-ı Sahib, Drama, Eskişehir, İçeli gibi yerlerden İstanbul'a gelen bazı çocuklar, yaşları küçük olduğundan dolayı orduya alınmayınca memleketlerine gönderilmek yerine birbirinden farklı alandaki esnafın yanına çırak olarak verildiler. Bu gibi durumlar kentte kalıcı olarak yerleşenlerin sayısını artırıyordu.⁴⁹

Kent 19. yüzyılın ikinci yarısında en fazla göçü, yakın ve yoğun nüfuslu olan Balkanlar'dan alıyordu; Balkandan sadece İstanbul'a değil aynı zamanda Bursa'ya, tüm Marmara'ya, İzmir, Ege kıyıları ve hinterlandına ve ayrıca Balkanlarda kuzeye doğru Sırbistan ve Romanya'ya gidenler oluyordu. 1830'lardan itibaren Doğu Anadolu'dan İstanbul'a yapılan göçlerin bir kısmını Karadeniz sahilleri üzerinden yapılan gemicilik hizmetlerinin artması motive ediyordu. Kırım Savaşı (1853-1856) sonrasında ve özellikle de 1860'larda İstanbul Doğu Anadolu'dan büyük miktarda göç almaya başladı. Bunun en önemli nedeni bölgede yaşayanların istihdam beklentisinin zayıf olmasıydı. 1870'lerdeki göç 1860'lar kadar olmasa da artmaya devam etti. Göçlerin kalıcı hale gelmesinin nedeni, 1870'lerde kapitalist sistemin yaşadığı kriz ile birlikte Osmanlı'nın da kronik bir şekilde depresyona girmesi, İmparatorluk dışından gelen sermaye ithalatından mahrum kalınmasıydı. Bu süreçte devlet, 1875'te iflasını açıkladı, kaime değer kaybetti ve Rumeli'nin büyük bir kısmı kaybedildi. 1870'lerin sonları ile 1890'ların ortaları arasındaki dönemde ise İstanbul antrepo işlevlerini aşamalı olarak kaybetti çünkü Batı Avrupa ülkeleri, Selanik gibi taşra limanları arasında doğrudan ticari bağlantılar geliştirmeye başladılar.⁵⁰ Yine de İstanbul birçokları için cazibe merkezi olmaya devam etti. 1896'ya kadar İstanbul'daki hamallar Doğu Anadolu'da Van'dan gelen Ermenilerden oluşuyordu. Banka Hadisesi'nden sonra yerlerini Müslümanlar doldurmaya başladı. Sonraki süreçte aşağıda da belirtileceği gibi Ermeniler İstanbul'a gitmenin yollarını aradılar.

Kentte ayrıca Karadeniz sahillerinden Rum ve Laz kayıkçılar, Sivas'tan aşçılar,⁵¹ Gürcüce konuşan Müslüman hamamcılar bulunuyordu. Hristiyan, Rum ve Ermeniler kendilerine sadece inşaat sektöründe değil aynı zamanda imalat atölyelerinde, küçük işportacılık ve perakendecilik gibi işlerde yer buldu.⁵²

⁴⁸ Daha fazla detay için bkz. Kırılı, *a.g.m.*, s. 78.

⁴⁹ Nalan Turna, "Ottoman Apprentices and Their Experiences", *Middle Eastern Studies*, 55/5, (2019), s. 686-687.

⁵⁰ Clay, *a.g.m.*, 21-22.

⁵¹ Ayrıca Bolu Mengen'den de İstanbul'a aşçılar gidiyordu. Örneğin 1840'larda İstanbul'da aşçılık yapmakta olan Bolu Mengenli Osman, oğlunun da yanına gelmesi için başvuru yapmıştı. Böylece bir sonraki kuşağın da göç eden öncü aile bireyine eşlik etmesi söz konusu oluyordu. BOA, Sadaret Mektubi Kalemî Evrakı (bundan sonra A.}MKT), 44/69, H-3.7.1262/27.6.1846.

⁵² Clay, *a.g.m.*, s. 6.

Balkanlar'dan da İstanbul'a birçok esnafın gittiğini Bulgarlar üzerinden örneklemek mümkündür; 19. yüzyılda İstanbul ve çevresindeki Bulgar nüfusu 30.000'den az olmamakla birlikte yılın bazı aylarında bu sayı 50.000'i buluyordu. 19. yüzyılın son çeyreği ile 20. yüzyılın ilk on yılında İstanbul'daki Bulgarların çoğu geçici olarak gelen bekâr erkeklerden oluşuyordu. Kentteki Bulgarlar Haliç, Boğaz kıyılarında bulunan Kasımpaşa, Beyoğlu, Beşiktaş, Ortaköy ve Yeniköy gibi yerlerde bahçıvanlık işi yapıyorlardı. Üsküdar ve Kadıköy'ün bağlarında çalışanlar arasında Bulgarlar olduğu gibi, Karadağlı ve Hırvat bağcılar da bulunuyordu.⁵³ İstanbul'daki rençperlerin çoğu Bulgardı. Bunlar genellikle Nisan ile Kasım aylarında çalışıp kış aylarında geri dönüyorlardı. Bulgarlar karşımıza ayrıca helvacı, abacı, yoğurtçu, sütçü, kaymakçı, muhallebici, tütüncü, çorapçı, kayıkçı, hamal, berber, kahveci, ayakkabıcı, terzi, manav, tüccar, fırıncı, bahçıvan, arabacı, kürkçü, balıkçı, mutaf, uşak, aşçı, çiftlik işçisi, koyun ve sığır çobanları olarak çıkmaktadır.⁵⁴

Aşağıdaki alıntı İstanbul-Bulgaristan arasındaki esnaf hareketliliği ve kalıcılığı hakkında daha fazla detay vermektedir. İstanbul'da yaşayan Osmanlı tebaasından fakat Bulgar cemaatinden bahçıvan Yorgi veled Naum, Manastır'a bağlı Resne nahiyesi sakinlerinden abisi Petro veled Naum'un talebi reddedilince onun adına bir başvuru yapmıştı. Zabtiye Nezareti bu nedenle Yorgi'nin ifadesi aldı:

"- Dersaadet'e gelmesini istid'â eylediğin Petro Naum kimdir?

- Büyükle biraderimdir.

- Petro ne vakit Dersaadet'ten memleketine gitti.

- İki buçuk sene akdem ben memleketten iken Petro burada idi. Hastalanmışdı. Bana mektûb yazmışdı. Geldiğimde hasta buldum. Bir müddet Rum eytâmîyesinde tedavi ettirdikten sonra tebdil-i hava için memlekete gönderdim.

- Ne vakitten beri Dersaadet'e gelişi gidiyorsunuz?

- Esasen pederimizden intikal eden bostanlarla bekâr odalarında çocukluğumuzdan beri icrâ-yı san'ât ıderiz. Ve biraderim merkum Petro ile münâvebe suretile gelüb gidiyoruz.

- Pedro'nun ne için gelmesini istid'â ediyorsunuz?

- Bir müddeten beri midemden hastayım. Doktorlar memleketime gümekliğimi tavsiye ediyorlar. Kendisi de şimdilik kesb-i ifâkat etmişdir. Buraya gelmek üzere tezkerre istihsaline teşebbüs ettiğî halde mahallince tezkerreyi vermemişler bana yazdı bende burada rubsat itası için istida verdim.

- Gerek sen ve gerek biraderin Pedro şimdiye kadar mahkûm ve gayri mahkum suretile tevkîf ve isticâb olundunuz mu?

- Katiyen hiçbir suretle tevkîf ve isticâb olunmadık.

- Bulgaristan'da kimseniz ve kimse ile muhaberatınız var mıdır?

- Yoktur.

- Şimdi ifadeni tasdiklen imza et.

⁵³ Orlin Sabev, "Bulgaristan'da Muhafaza Edilen 1299/1881-82 Tarihli Bir Nüfus Defterine Göre Osmanlı İstanbul'unun Bahçe ve Dükkanlarında Çalışan Bulgarlar", *Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu-V*, 19-21 Mayıs 2017, İstanbul, s. 608, 611, 615.

⁵⁴ Sabev, *a.g.m.*, s. 615-620.

- İderim.'⁵⁵

Alıntıda Yorgi, çocukken abisi ve babası ile birlikte İstanbul'a gidip geri döndüklerini, İstanbul'daki bostan ve bekâr odalarının babalarından intikal ettiğini ve de abisiyle dönüşümlü olarak bahsi geçen yerleri idare ettiklerini söylüyordu. Abisi en son iki buçuk yıl önce İstanbul'a gelmişti. Fakat o dönemde hastalanmıştı. Yorgi onun tedavisini yaptırmış ve memleketine göndermişti. Şimdi ise kendisi midesinden rahatsızlanmıştı. Doktorların tavsiyesi üzerine, memleketine dönecekti. Bunun için abisinin gelecek bahçe ve bekâr odalarının idaresini üstlenmesi gerekiyordu. Yetkilileri ikna etmek için abisinin sağlığını toparlamış (*kesb-i ifâkat*) olduğunu, Bulgaristan'da kişilerle (muhtemelen devletin zararlı gördüğü) irtibatları olmadığını, sorguya çekilmediklerini ve herhangi bir tutuklanma durumlarının bulunmadığını söylüyordu.⁵⁶

İstanbul, sadece Balkanlardan ve Anadolu'dan değil aynı zamanda İran'dan da göç alıyordu. İstanbul-Tebriz ticaret hattının İstanbul'daki son durağı olan Validehan'da kalan ve faaliyet gösterenlerin çoğu İranlı esnaf ve tüccarlardı; bunların bir kısmı Azeri kökenli Türklerden oluşuyordu. İpek ticaretinin önemini kaybetmesi sonrasında ve özellikle de 1870'lerden itibaren İstanbul, Avrupa ile yapılan ve halı ticaretinin transit yolu olmuştu. Kentteki İranlılar halı ticaretinin yanı sıra kitap satıcılığı, kâğıt imalatı, sigara, çay, kahve ve tütün satıcılığı, deri, sabun, boyama, halı yıkama, helvacılık işleri ile araba ve fayton sürücülüğü yapıyorlardı.⁵⁷ Tebriz-İstanbul ticaret hattındaki esnaf ve tüccarın hareketliliğinin sürekliliği kuşkusuz 1885-1914 yılları arasında 6-27 yıl arasında değişen sürelerde Validehan'da kalmalarında gözlenmektedir.⁵⁸

İstanbul'da yaşanan hareketliliği 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren demografik verilerle özetlersek; 1850'lerin sonlarında yaklaşık olarak 500.000 olan toplam nüfus 1885'te 874.000'e, yüzyıl dönümündeyse bir milyonun üzerine çıktı. 1885 nüfus sayımına göre, İstanbul nüfusunun %51'i İstanbul doğumluydu. Geriye kalan nüfusun %12'si Osmanlı Avrupası'ndan, %17'si Ortadoğu'dan, Kırım, Kafkasya ve Orta Asya'dan, %19'u ise Anadolu'dan gelmişti. Bu, bekârları ve başkentini geçici diğer sakinlerini kapsamamaktadır. 1907 sayımında İstanbul doğumluların %57'ye yükseldiği görülmektedir. 1907 sayımına göre nüfusun %15'i eski Osmanlı Avrupası'ndan, %7'si Ortadoğu ve Rus topraklarından, %21'i ise Anadolu'dan gelmişti. Bu dönemde İstanbul'un nüfusu daha fazla Müslüman nüfus ağırlıklı olmuştu. 1885'te 385.000 olan İstanbul'un Müslüman nüfusu 1914'te

⁵⁵ BOA, Zabtiye Nezareti (bundan sonra ZB), 20/80, R-17.12.1322/2.3.1907.

⁵⁶ BOA, ZB, 20/80, R-17.12.1322/2.3.1907.

⁵⁷ 1884-1913 yılları arasında Validehanda icra edilen meslekler için bkz. Filiz Dıġıroġlu, "İstanbul-Tebriz Ticaret Hattında Validehan (XIX-XX. Yüzyıl)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 16/31, (Ekim 2014), s. 89-90

⁵⁸ Dıġıroġlu, *a.g.m.*, s. 78, 92.

560.000'e yükselmişti. Gayri Müslimlerin nüfusu ise 489.000'den 350.000'e gerilemişti.⁵⁹

Kim Teb'a, Kim Değil Sorunu

Yukarıda da belirtildiği gibi, sınırları belli bir coğrafi alana oturan Osmanlı imparatorluğu kimin teb'a/vatandaş olduğunu, kimin olmadığını belirlemek ihtiyacı duyuyordu. Bu ihtiyacı 18. yüzyılın sonlarından imparatorluğun sonuna kadar süren toprak kayıpları ile sınırların daha fazla keskinleşerek modern devlet/ulus-devlete giden süreçte ortaya çıkan tabiiyet ve kimlik sorunları artırıyordu. Örneğin 1830'da Yunanistan'ın bağımsızlığını alması, Cezayir'in ise Fransa tarafından işgali sonrasında ortaya çıkan insan hareketliliği Osmanlı Devleti'nin himaye ve tabiiyet sorununa çözüm bulmasını zorunlu hale getirdi. Ayrıca Osmanlı tebaasının "ecnebi tabiiyeti" iddiaları artmış ve Sadrazam Mustafa Reşid Paşa 1841 yılında yabancı sefaretlere gönderdiği bir yazıyla tabiiyet değiştirenlerin üç ay içerisinde gayrimenkullerini Osmanlı tebaasına devrederek Osmanlı topraklarını terk etmelerini istedi. Sorun ilerleyen yıllarda da devam etti.⁶⁰ Tabiiyet sorunu, 1851 Fransız kanunundan esinlenerek yapılan seküler ve toplamda dokuz maddeden oluşan 1869 tarihli Osmanlı tabiiyet kanunu ile çözülmeye çalışıldı.⁶¹ Kanuna rağmen tabiiyet sorunları örneğin "Yunanılık" iddiasında bulunanlar nedeniyle devam etti. 19. yüzyılın sonlarına doğru Ermeni göçlerindeki artışa paralel olarak bazı değişiklikler yapıldı. Şura-yı Devlet kararı gereği, 1893'te, tabiiyet değişikliğine ancak bir daha Osmanlı topraklarına dönmemeyi taahhüt etmeleri koşulu ile izin verildi. Alınan bu karar sonrası tabiiyet değiştirecek olanlar beyanname alacaklardı. Beyanname almasına rağmen Osmanlı topraklarını terk etmeyenlerden yabancı/ecnebi tabiiyeti iddiasında bulunmayacaklarına dair kefalet senedi isteniyordu. Konsolosların bu duruma müdahalesi halinde sınır dışı etme seçeneğine başvurulması gündemde tutuluyordu.⁶² Diğer yandan II. Abdülhamid döneminde, Müslüman Cezayirîlilerin Osmanlı tabiiyetini tercih etmeleri için tarikat şeyhlerinden yararlanılıyordu. Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı devleti kapitülasyonları tek taraflı kaldırdığını ilan etti ve tabiiyete dair uygulamalarında değişikliğe gitti. Artık konsoloslukların taleplerinden ziyade, başvuranlar hakkında detaylı araştırma yapıldıktan sonra uygun görülenler Osmanlı tabiiyetine geçeceklerdi. Birinci Dünya Savaşı'nda yenik düşen Osmanlı devleti almış olduğu bu kararları etkin kılamadı ve tabiiyet sorunları imparatorluğun sonuna kadar devam etti.⁶³

⁵⁹ Duben, Behar, *a.g.e.*, s. 39-40.

⁶⁰ İbrahim Serbestoğlu, "Zorunlu Bir Modernleşme Örneği Olarak Osmanlı Tabiiyet Kanunu", *OTAM*, 29, (Bahar 2011), s. 201-203.

⁶¹ Serbestoğlu, *a.g.m.*, s. 193-214.

⁶² Serbestoğlu, *a.g.m.*, s. 201, 205, 208.

⁶³ Serbestoğlu, *a.g.m.*, s. 208-209.

Tabiiyet meselesi askerlik yükümlülükleriyle yakından ilgiliydi. Fakat gayrimüslimler 1855 yılında cizyenin kaldırılması ile belli bir bedel ödeyerek askerlikten muaf tutuldular (bedel-i askeri) ve bu muafiyet tüm Osmanlı tebaasının askerlik yapmakla yükümlü olduğu 1909 yılına kadar sürdü.⁶⁴ Osmanlı tebaası olup da vergi muafiyeti avantajı bulunan bazı esnafın kültürel ortaklıkları/bağları bulunmasına rağmen Bulgaristan'da askerlik yapmak istemedikleri anlaşılmaktadır. Osmanlı tebaasından ve Rum milletinden İstanbul Galata'da ikamet eden celep esnafı Teodor Apostol, Osmanlı ordusu için Filibe ve İstanmaka köyüne öküz getirmek için gittiğinde Bulgaristan yetkilileri tarafından askere alınmak istenmiş ve mürûr tezkeresi ve bedel-i askeri belgelerine Filibe askeri kançılıyası tarafından el konulmuştu. Teodor bunun üzerine İstanbul'a yeni bir mürûr tezkeresi alarak gitme isteğini Osmanlı yetkililere bildirmişti.⁶⁵ Osmanlı teb'asından birinin izin almadan tabiiyet değiştirmesi veya askerlik yapması Osmanlı tabiiyet kanunu gereği tabiiyetten çıkarılmaya kadar gidiyordu. Bu gibi nedenlerle tabiiyetinden çıkartılmış olanların Osmanlı topraklarına geri dönmeleri yasaklanmıştı.⁶⁶ Muhtemelen Teodor bunun farkındaydı. Ayrıca Osmanlı teb'ası olarak imkânları olan bir kentte ikamet ediyordu ve Osmanlı ordusu için alım-satım yapıyordu.

Farklı bir durum ise 1903 yılında ortaya çıkmıştı. Bulgar ahalisinden olup Eskişehir'de ikamet etmekte olan Loka Brancof ile abacı Dinço Mişon'un Bulgaristan pasaportları ellerinden alınmış, kendilerinden bedelat-ı askeri talep edilmişti. Yazışmalarda bir (vergi) tahsilin iki yerde birden kişi yükümlülüğü (mükellefat-ı şahsiye) altına sokulması kanuna aykırı ve adaletsiz bulunduğu yazıyordu. Bulgaristan kapı kethüdalığı bu gibi durumlarda bedel-i askeri aranılmamasını ve memleketlerine dönmek isteyenlerin pasaport başvurularına bakılarak mürûr tezkerelerinin verilmesi gerektiğini vurguluyordu.⁶⁷

Devlet, Bulgaristan'ın bağımsızlaşma sürecinde Bulgaristan'dan gelen örneğin bağcı ve bahçıvan esnafının bahçıvanlık mevsiminde işi terk edip alalecele geri dönmelerine şüpheyle yaklaşıyor ve Bulgarların sınırın hangi tarafının halkından olduklarını tespit etmek ve Bulgaristan'a gitmelerinin askerlikle ilgisinin

⁶⁴ Ufuk Gülsoy, "Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlikten Muafiyet Vergisi: Bedel-i Askeri (1855-1909)", *Tarih Dergisi*, 37, 2002, s. 93-118.

⁶⁵ BOA, Hariciye Nezareti Sofya Sefareti (HR.SFR.04), 731/141, M-29.3.1892.

⁶⁶ Serbestoğlu, *a.g.m.*, s, 205.

⁶⁷ BOA, DH.MKT, 739/4, H-23.4.1321/19.7.1903; askerlik konusuyla ilgili benzer örnekler vermek gerekirse; 19. yüzyıldan itibaren Yunanistan'a askerlik yapmak amacıyla gidenler oluyordu. Tekfurdağlı Osmanlı teb'ası bazı Rum gençler iş bulmak amacıyla İzmir'e, Selanik'e ve Yunanistan'a yakın olan diğer yerlere gitmek için mürûr tezkeresi alıyorlardı. Asıl amaçları birer işçiler (muhtemelen dikkat çekmemek için) askerlik yapmak için Yunanistan'a gitmekti. Kurallar çerçevesinde tezkere talep ettiklerinden dolayı Rumları engellemenin mümkün olmayacağı düşüncesiyle Yunanistan'a yakın Osmanlı iskelelerinden gidecek olanlara karşı daha fazla önlem alınması gerekli görülmüştü. BOA, DH.MKT, 1348/55, 24.Ca.1303/28.2.1886. 1869 tarihli bir başka örnek için bkz. BOA, Sadaret Mühimme Kalemî Evraki (bundan sonra A.}MKT.MHM), 434/83, 28.10.1285/11.2.1869.

olup olmadığı araştırılmasını istiyordu. Bu şekilde kimin tebaa/vatandaş olup olmadığı daha fazla belirleniyor başka bir deyişle kişiler kategorize ediliyor ve kayıt altında tutularak bilgileri depolanıyordu.⁶⁸

Sınırların belirginleşmesi yeni zorluklarla baş etmek zorunda kalmak demektir. 1890 yılına ait bir belgeye göre; Şile'de şekerlik yapan ve Erzurum kasabası ahalisinden olan İbrahim, sekiz yaşındayken babası ile birlikte gittiği İran'da 15 yaşına kadar yaşamıştı. Sonrasında ise Osmanlı topraklarına dönmüştü. Geçen yıl kendisine İran pasaportu verildiğinde dolayı tezkere-i Osmaniye alamıyordu.⁶⁹ Sınırlar belirginleştikçe kimin teb'a/vatandaş olarak hangi haklardan yararlanabileceği konusu gündemi meşgul etmeye devam etti. Bu durum, sınırdaş ülkelerle ticaret yapmak isteyenleri veya sınırın diğer yanında malı mülkü olanları olumsuz etkileyebiliyordu.

1899 tarihli bir belgeye göre ise otuz yıldır Kastamonu vilayetine bağlı Bolu kazasında ticaret yapan Karlovalı abacı esnafından İstoyan Necof her yıl Bulgaristan-Bolu arasında gidip geliyordu. 1889'da da aynı şekilde Bulgaristan'a gitmek istemiş fakat Bolu yerel hükümeti bu isteğini reddetmişti. Reddetme nedeni, bundan alt yedi ay önce Bulgaristan'dan Bolu'ya döneceği sırada zabıta tarafından Haydarpaşa demiryolu yolunda vizesinde "Bolu'ya" ibaresinin görülmüş olmasıydı. Bundan dolayı da Bulgaristan'a geçmeden Bolu'ya geri dönmek durumunda kalmıştı.⁷⁰ Bulgaristan ahalisinden Yuvan Jipopof ise Samsun'da abacılık yapıyordu. Kendisini hariç tutarak tüm aile bireylerini Osmanlı tebaasına geçirmişti.⁷¹ Tabiiyetini değiştirmeme nedeni iki tarafla daha rahat ticaret yapmak veya doğduğu yerle kültürel bağlarını devam ettirme istemesi olabilir. Aile bireylerinin Osmanlı tabiiyetine geçmesi üzerinden Osmanlı tebaası olmanın getirdiği haklardan yararlanmaya çalışıyor olsa da sınırların keskinleşmesi sürecinde seyahat belgesi almakta zorlanıyordu.⁷²

Devlet Kontrolüne Ekonomik Açından Bakmak

Devletin insan hareketliliğinin kontrol etmek istemesinin bir nedeni ekonomikti. Bu aynı zamanda üst düzey esnaf veya tüccarın ekonomik çıkarlarıyla da örtüşebiliyordu.

Devlet büyüyen bürokrasini ve ordusunu finanse etmek amacıyla mürûr harçlarını nüfus nazırlarının ve mukayyitlerinin maaşlarını ödemek için kullanıyordu; mürûr tezkeresi harçlarının yetersiz kalması esnaf tezkereleri

⁶⁸ "Esnaf kaleminin sureti teşkil ve vaziafını mübeyyin talimat", *Düstur, Birinci Tertib (4 Zilkade 1304-14 Ramazan 1312/13 Temmuz 1303 (1887)-27 Şubat 1310 (1890))* Cilt 6, Ankara 1939, s. 1151-1152.

⁶⁹ BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (bundan sonra DH.MKT), 1769/119, H-27.2.1308/12.10.1890.

⁷⁰ BOA, DH.MKT, 947/38, H-11.2.1323/21.6.1899.

⁷¹ BOA, DH.MKT, 2235/133, H-12.4.1317/20.8.1899; BOA, DH.MKT, 2397/82, H-3.5.1318/29.8.1900.

⁷² BOA, DH.MKT, 947/38, H-11.2.1323/21.6.1899.

harçlarının da aynı amaçla kullanılmasını gündeme getirmişti.⁷³ 1893 yılına ait bir arşiv belgesine göre devlet sadece mürûr ve esnaf tezkereleri ile değil aynı zamanda farklı alanlardan elde ettiği gelirlerle finansman sağlıyordu. İstanbul'da açılacak olan genel bir serginin masraflarının ferağ, intikal, pasaport, mürûr, Bağdat esnaf tezkereleriyle ile Dersaadet Balıkhane gelirlerinden karşılanmasına karar verilmişti.⁷⁴ 1903 yılına ait bir başka belgeye göre ise her yılın Mart ayında tüm esnafa Şehremaneti aracılığıyla verilen esnaf tezkereleri ile Zaptiye Nezareti idaresinde bulunan mürûr dairesinden verilen mürûr tezkerelerine 40'ar paralık Hicaz demiryolu iane ilmühaberi yapıştınrlarak elde edilecek gelirle Hicaz demiryolunun bir kısmı finanse edilecekti.⁷⁵

Devlet açısından, esnaf hareketliliğinin ekonomik açıdan hem yararları hem de zararları vardı. 1879 yılında, kasap esnafı Rusya civarından İstanbul'a sığır ve ağnam getiriyordu. Bunun karşılığında ise devlete gümrük vergisi, Şehremaneti'ne ise kestikleri hayvanlar üzerinden zebhiye vergisi ödüyorlardı. İki ayrı vergi ödemek istemeyen kasap esnafı, zebhiye vergisinden muaf olmayı istese de bu istekleri kabul görmemişti.⁷⁶ Hatta bu vergiyi de içeren bazı kararlar 1906 yılında Meclis-i Mahsus-ı Vükela tarafından alınmıştı. Kararın ilgili kısmı İstanbul'da ve vilayetlerde ağnam ve zebhiye vergileri dışında hiçbir ücret alınmayacağı, İstanbul'a getirilen hayvanlardan alınacak olan zebhiye vergisinin umum mezbahalara kadar geçici olarak hayvan sahiplerinden alınması şeklindeydi.⁷⁷

Esnaf hareketliğinin kontrol edilmesi hem devleti hem de tüccar ve üst düzey esnafı yakından ilgilendiriyordu. 1849 yılında bazı fırıncı (habbazan) esnafı tüccarlara ve devlete olan borçlarını ödemedi taşraya kaçıyorlardı.⁷⁸ 1892 tarihinde suriçi İstanbul (Dersaadet) ile Galata, Eyüp ve Üsküdar'ın içinde bulunduğu Bilâd-ı Selâse'de ekmekçi fırınlarında çalışan küfeci, dükkâncı ve hamurcu ile bunlara bağlı amele, vergilerini ve de fırınlara (ustalara) ve tüccara olan borçlarını ödemedi kaçıklarından taşraya veya memleketlerine gidecek olanların Habbazan Cemiyeti'nce hesapları görülmeden ve ilişkileri kesilmeden mürûr tezkeresi için gerekli olan ilmühaberin verilmemesi yönünde önlemler alınıyordu.⁷⁹

⁷³ BOA, Sadaret Meclis-i Vala Evrakı (bundan sonra A.}MKT.MVL) 106/87, H-13.9.1275/16.4.1859; 1861 tarihinde ise Bosna eyaletindeki nüfus memurları mürûr ve esnaf tezkerelerinden aldıkları para ile geçinemediklerinden şikâyetçi olmuşlardı. BOA, Sadaret Nezaret ve Devair Evrakı (A.}MKT.NZD), 383/34, H-5.6.1278/8.12.1861.

⁷⁴ BOA, Meclis-i Vükela Mazbataları (bundan sonra MV), 73/49, H-3.7.1310/21.1.1893.

⁷⁵ BOA, Yıldız Perakende Maliye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.ML), 23/80, H-29.12.1320/29.3.1903; konuyla ilgili bkz. 4. Bölüm, Turna, *a.g.e.*

⁷⁶ BOA, Şura-yı Devlet (bundan sonra ŞD), 2893/26, H-24.1.1296/18.1.1879.

⁷⁷ Konuyla ilgili bkz. Muharrem Öztel, "Tanzimat Dönemi ve Sonrasında İstanbul Et Piyasasını Düzenlemek İçin Alınan Tedbirler", *History Studies*, 5/5, (Eylül 2013), s. 163.

⁷⁸ BOA, Meclis-i Vala (bundan sonra MVL), 323/41, H-22.7.1265/13.6.1849.

⁷⁹ BOA, DH.MKT, 1934/41, H-20.8.1309/20.3.1892; 1906 tarihli bir belgede Dersaadet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası'nda kayıtlı olup şahadetname ibraz eden tüccara taşraya azimetlerinde

1859 yılında bağcı ve bahçıvan esnafına tabi ameleler mevsimlik çalıştıklarından dolayı sürekli hareket halindeydiler. Kural gereği esnaf defterinde kayıtlı olan ameleler memleketlerine gidecekleri zaman kethüdalara başvurmak zorundaydılar. Yetkililer kethüdaya başvurmadan bir şekilde mürûr tezkeresi alarak memleketlerine gidenleri serseri olarak kategorize ederek veya tezkeresiz yakalananları kethüdaya gönderip kefile bağlatarak kontrol etmeye ve gözetim altında tutmaya çalışıyorlardı.⁸⁰

1906 yılında kasaplar esnafı baş kethüda vekili Mehmed Şakir, İstanbul'da Sultanhamam'da kasaplık yapan Vangel Çoro veled Mihail'in Tophane'deki küçük kasapları 300-400 lira kadar dolandırmış olmasına dair bir dilekçe vermişti. Mürûr tezkeresi ilmühaberini loncaya başvurmadan almış ve memleketine firar etmişti. Yakalanmış olan Vangel'in İstanbul'a sevk edilmesi söz konusuydu.⁸¹ Bir diğer belgede ise tezkere ücretlerini ve Lonca Odası masraflarını ödemekten kaçınan esnafın kethüdalarına başvurmadan mürûr tezkeresi alarak ayrılmasına dairdir.⁸² 19. yüzyılın ortalarında kurulan ve kentteki rolü zamanla artan Şehremaneti, yapılan şikâyet üzerine konuyu araştıracaktı.

Devlet, vergilerin ödenmesini sağlayabilmek için esnafın hareketliliği konusuna fazlaca eğiliyordu. Aynı şekilde esnafın aileleri ile birleşmesi aşamasında yani hane nakillerine ancak memleketlerinde/yaşadıkları yerlerde vergilerini ödeyeceklerini taahhüt etmeleri durumunda izin veriyordu.⁸³ 1850 yılında Eyüp adlı bir şekerci, annesi, eşi ve bir buçuk yaşındaki oğlunun Trabzon'dan gelmesi için başvuruda bulundu. Yemenici esnafından Ahmed Usta, ailenin yıllık 30 kuruş olan vergisini ödeyeceğini taahhüt ederek bir bakıma hane naklini kolaylaştırmış oluyordu.⁸⁴ Bazı durumlarda borcun ödenmesi için başvuru kefalet mekanizması

esnaf tezkeresi almadıkça mürûr tezkeresi verilmediğinden bahsedilmektedir. BOA, BEO, 2739/205384, H-16.11.1323/12.1.1906.

⁸⁰ BOA, Sadaret Umum Vilayat Evrakı (bundan sonra A.}MKT.UM), 348/44, H-14.9.1275/17.4.1859.

⁸¹ BOA, DH.MKT, 1074/60, H-5.3.1324/29.4.1906.

⁸² BOA, DH.MKT, 1299/9, H-24.8.1326/21.9.1908.

⁸³ Esnaf ailelerinin başlattığı ikinci dalga hareketliliğin nedenleri bazen eğitim bazen ölen bir kızkardeşin çocuklarının sorumluluğunu almak şeklinde olabiliyordu. Örneğin 1900 yılında Susam Susamyan, Kayseri sancağının Everek köyü ahalisinden olan oğulları Bedros ile Giragos'un eğitim amaçlı olarak İstanbul'a gelmelerine izin verilmesini talep etmişti. BOA, Dahiliye Nezareti Muamelat (bundan sonra DH.TMIK.M), 84/32, H-26.12.1317/27.4.1900; bakırcı esnafından Osman ise Çürüksu kazası sakinlerinden olan kız kardeşinin vefatıyla kimsesiz kalan iki kız çocuğunun İstanbul'a gelmeleri için başvuruda bulunmuştu. BOA, A.}MKT.UM, 559/9, H-28.10.1278/28.4.1862; son olarak sahaf esnafından Şükrü Efendi, Canık'te ikamet eden kayınpederinin 10 kişilik ailesinin, yol masrafları ile İstanbul'a geldiklerinde ihtiyaçlarını karşılayacağını taahhüt ederek İstanbul'a hane nakillerine izin verilmesini istemişti. BOA, A.}MKT.UM, 815/20, H-8.6.1281/8.11.1864.

⁸⁴ BOA, A.}MKT.MVL, 30/76, H-13.10.1266/22.8.1850; benzer örnekler için bkz. BOA, A.}MKT.UM, 286/2, H-28.10.1273/21.6.1857; BOA, A.}MKT.UM, 286/3, H-28.10.1273/21.6.1857.

yetersiz kalıyordu. Örneğin Kandiye’de ikamet eden Mihail Pezizi’nin bezzaz esnafından Petrolaki’ye 1250 kuruşluk borcu vardı. Borcunu ödemediğinden dolayı bezzaz esnafı Mihail’in kefiline giderek borcu ödemesini istedi. Kefil, Mihail’in sadece mürûr tezkeresi alması için nefsine kefil olduğunu ve hatta nizamnamede (1844 tarihli Mürûr Nizamnamesi) borcun kefil tarafından ödeneceğini içeren bir madde olmadığını söyleyerek borcu ödemeyi reddetti.⁸⁵ Böylece hem kefil olan hem de kefil olunan var olan nizamnamedeki boşluktan yararlanmış oluyordu.

Genel olarak devlet, seyahat izni verirken taşrada tarımın sekteye uğramadığından, erkek nüfusun azalmadığından, hanelerin kapalı kalarak kolektif ödenen vergilerin komşulara yüklenilmediğinden, emlak ve akara dair vergilerin sekteye uğramadığından emin olmak istiyordu.⁸⁶ Bu durum, taşradan İstanbul’a gidecek herkes için geçerli olup esnafı da kapsıyordu. Uzun yıllar İstanbul Kapan-ı Dakik/Unkapanı’nda terzilik yapan Sivas sancağına bağlı Divriği kazasından Ahmed, ancak borcunu ödeyerek ailesi, kız kardeşi ve cariyelerinin başka bir yerde yerleşebilmeleri için izin isteyebilmişti.⁸⁷

Devletin esnafın peşine düşme nedenleri arasında vergi borçlarının ödenmemesi veya ödettirilmesi bulunuyordu. 1895 yılında Oseb adlı birinin ihbarı üzerine Nur-ı Osmaniye’de dükkânı bulunan sigaracı esnafından Siirtli Simon veled Yosef, Saadet Gazetesi idaresinde hamallık yapmakta olan ve hemşerisi ve aynı zamanda adaşı (Simon) aracılığıyla usulsüzce elde ettiği ilmühaber ile mürûr tezkeresi almış ve bununla da memleketine ve ayrıca Mısır, İskenderiye ve başka yerlere gitmişti. Kaçma nedeni temettü vergisini ödemek istememesi olarak gösteriliyordu.⁸⁸ Bir başka örnek ise 1903 yılından verilebilir; çoğu balıkçı, kayıkçı esnafından ve aciz olan (yaşlı veya ekonomik durumları kötü) Ayvalık ahalisinin birkaç yıllık vergi borçları birikmişti. Vergi borçlarını hemen ödemeleri söz konusu olmadığından dolayı sefere çıkacak veya başka bir yere gidecek olanlara ancak yerli ahalden bir kefil göstermek koşuluyla mürûr tezkeresi verilebileceği söyleniyordu.⁸⁹ Özellikle burada bahsi geçen vergilendirme ile ilgili müzakereler devlet-
teb’a/vatandaş arasında daha doğrudan bir ilişkinin kurulduğuna dair sürecin işaretlerini barındırmaktadır.

⁸⁵ BOA, MVL, 787/3, H-24.5.1278/27.11.1861.

⁸⁶ BOA, A.}MKT.UM, 426/20, H-24.2.1277/11.8.1860; vergilerin komşuya yüklenme ihtimali nedeniyle seyahat izni verilip verilmeyeceğinin tartışma yarattığı bir başka örnek için bkz. BOA, A.}MKT.UM, 430/74, H-21.3.1277/7.10.1860; BOA, A.}MKT.UM, 431/54, H-25.3.1277/11.10.1860.

⁸⁷ BOA, A.}MKT.UM, 541/4, H-16.8.1278/16.2.1862; Benzer örnekler için bkz. BOA, A.}MKT.UM, 570/77, H-3.12.1278/1.6.1862; BOA, A.}MKT.UM, 570/79, H-3.12.1278/1.6.1862; BOA, A.}MKT.UM, 802/18, H-9.4.1281/11.9.1864.

⁸⁸ BOA, DH.MKT, 391/3, H-6.1.1313/29.6.1895.

⁸⁹ BOA, DH.MKT, 682/12, H-9.1.1321/7.4.1903.

Esnaf Yöneticisi Kethüdaların Değişen Rolü ve Esnaf Kalemi

Kethüdalar 17. yüzyıldan itibaren gittikçe karmaşık hale gelen lonca örgütlenmelerinin yöneticileri olarak daha fazla öne çıktılar.⁹⁰ Daha çok Tanzimat öncesinde hem kethüdalar hem de loncaların ikinci adamı konumundaki yığıtbaşılar aktifken zamanla kethüdalar konumlarının da daha üstte olması nedeniyle olsa gerek görünür hale geldiler. Kethüdaların fonksiyonları, devletin ve belediyelerin doğrudan vergilendirme pratikleri ile değişime uğradı. 19. yüzyılın sonlarına doğru bazı kethüdalar kethüda onayı olmadan esnafa tezkeresi verilmemesinde ısrar ederek esnaf üzerinde kontrollerini korumak istediler.⁹¹ Celep ve çoban esnafı kethüdalığı tarafından verilen dilekçede, bazı esnafın tezkere harçlarını vermeden ve ilişkilerini kesmeden mahalle imamları ve sairden aldıkları ilmühaberlerle mürûr tezkeresi aldıklarını ve bunlarla memleketlerine veya başka bir yere firar ettiklerini, asker bakayası ve firarisinin araştırılmasında aynı nedenden dolayı zorluk çekildiği ifade edilmişti.⁹² Kur'a ve redif bakayası ile firarilerinin yakalanması işinin Seraskerlik'in sorumluluk alanında olduğu, mürûr tezkerelerinin doğrudan genel nüfus idaresine başvurularak verildiği ve bunun da yeterli olduğu söylenerek kethüdanın süreçte aktif rol alma isteği reddedildi.⁹³ Mürûr Nizamnamesi'nin 9. maddesinde mürûr tezkeresi almak için nüfus kimlik belgesi olan tezkere-i Osmaniyye ve ilmühaber ibraz etmek gerekli görülüyordu. Ayrıca devlet memurları bağlı oldukları dairenin reisinden, nazırından veya müdüründen; Müslümanlar ikamet ettikleri mahallenin imam ve muhtarlarından; medrese öğrencileri ulum-müderislerden; gayrimüslim tebaa patrikhanelerden, hahamhanelerden veya kilise cemiyetlerinden ilmühaber alacaklardı. Taşradaki gayrimüslimler metropolit ve despothanelerden, manastır keşişleri manastır gomnosuna veya köy kocabaşlarına başvuracaklardı. Han sakinleri han yöneticisi olan odabaşılara ve geçerli olabilmesi için hancılar kethüdasının onayıyla odabaşılardan; yabancılar bağlı oldukları devletin kaçırlılarından, kaçırlıyası yoksa yerel hükümetten alacaklardı.⁹⁴ Devlet İstanbul'a gelecek olan esnaftan han veya mahallelerde kalacak olanların ilmühaberlerini mahalle imamı veya han yöneticileri olan odabaşılardan tarafından verilmesi uygulamasına devam etmenin doğru olduğunun altını çizdi ve kethüda onayına ihtiyaç olmadığını bir kez daha teyit etti.⁹⁵

⁹⁰ Konuyla ilgili örneğin bkz. Halil İnalcık, *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire: Essays on Economy and Society*, Bloomington 1993, s. 194-204.

⁹¹ BOA, ŞD, 2536/44, H-11.1.1306/17.9.1888.

⁹² BOA, ŞD, 2538/19, H-27.3.1306/1.12.1888; BOA, DH.MKT, 1579/54, H-25.4.1306/29.12.1888; BOA, ŞD, 2540/18, H-27.5.1306/29.1.1889; Konuyla ilgili ayrıca bkz. BOA, MV, 69/39, H-3.8.1309/3.3.1892.

⁹³ BOA, DH.MKT, 1591/30, H-3.6.1306/5.3.1889; BOA, ŞD, 2538/19, H-27.3.1306/1.12.1888; BOA, DH.MKT, 1579/54, H-25.4.1306/29.12.1888; BOA, ŞD, 2540/18, H-27.5.1306/29.1.1889; Konuyla ilgili ayrıca bkz. BOA, MV, 69/39, H-3.8.1309/3.3.1892.

⁹⁴ Turna, *age.*, s. 85-86.

⁹⁵ BOA, DH.MKT, 1565/19, H-13.3.1306/17.11.1888; DH.MKT, 711/61, H-16.2.1321/14.5.1903.

Bu süreçte kethüdaların rolünün değişmesi İstanbul'da 1855 yılında İhtisab Nezareti kaldırılarak Şehremaneti adıyla modern belediyenin kurulması sonrasında gerçekleşecekti. Kısaca bilgi vermek gerekirse; 1868 yılında bir nizamname çıkarılarak var olan belediye modeli somutlaştırıldı. Bu nizamname ile Şehremaneti esnaf tezkereleri karşılığında vergi tahsiline başladı.⁹⁶ İstanbul'da belediyeleri yeniden düzenleyen Dersaadet Belediye Kanunu 1877 yılında yürürlüğe girdi.⁹⁷ Bu kanunla esnaf tezkereleri patent resmi/vergi adı altında Şehremaneti gelirleri arasına sokuldu. Patent vergisi, Şehremanetine ait esnaf vergileriyle temettü vergisinden alınan payı kapsıyordu. 1879 yılında imparatorluk çapında bir tarifenin de yer aldığı ve esnaftan yıllık maktu vergi ile dükkân kirası üzerinden belli oranda iki vergi alınmasını öngören bir kararname çıkarıldı. Esnaf kentlerin ekonomik düzeyine göre kategorize edildi. Bazı gruplar bu vergiden muaf tutuldular.⁹⁸ 1892 ile 1909 yılları arasında faaliyet gösteren Esnaf Kalemî ile esnafın daha doğrudan vergilendirilmesi süreci pekişti.⁹⁹ İstanbul'da (Dersaadet ve Bilâd-ı Selâse'de) kurulan Kalem'in amacı icra-yı sanat ve ticaretle uğraşan esnafla ilgili işlemlerinin daha düzenli yapılması, belediye vergilerini toplanması ve Şehremaneti'ne ait gelirlerin artırılmasıydı.

Esnafın kayıtları 1855 yılında İstanbul'da kurulmuş olan Şehremaneti tarafından tutuluyordu. Özellikle 1892-1909 yılları arasında İstanbul'da Şehremaneti'ne bağlı olarak 1892'de kurulan Esnaf Kalemî'nin görevleri arasında, tüm esnafın isim ve künyeleri ile hangi işi/sanatu/zanaatı yaptıklarını kayıt altında tutmak, yeniden esnafa dâhil olacakları kaydetmek ve kabul etmek, sanatu terk edenlerin veya memleketlerine gidecek olanların zimmet kayıtlarını silmek, bir sınıftan diğer sınıfa veyahut bir mevkiden diğer mevkie nakledileceklerin işlemlerini yapmak, tezkeresiz esnaf bulunmamasına dikkat etmek, her yıl verilen tezkereleri hazırlamak ve Şehremaneti muhasebe birimine teslim etmek bulunuyordu.¹⁰⁰ 1903 yılında Şehremaneti, toplamda 316 kişinin kayıt sildirerek yerinden ayrıldığını ve daha fazla kişinin ayrılmaya niyetli olduğuna dikkat çekiyordu.¹⁰¹ Bahçıvan esnafından Bulgar Mitre veled Tano ise Resne'ye gitmek üzere kendi mahallesinden ve ilgili kişiden değil de Kızıltoprak Hacı Mustafa Efendi Mahallesi imamı Hafız İsmail Efendi'den usulsüzce ilmühaber olarak bulunduğu yeri terk etmişti.¹⁰²

⁹⁶ Tarkan Oktay, *Osmanlı'da Büyükşehir Belediye Yönetimi: İstanbul Şehremaneti*, İstanbul 2011, s. 28.

⁹⁷ Oktay, *a.g.e.*, s. 46.

⁹⁸ Oktay, *a.g.e.*, s. 224

⁹⁹ BOA, DH.MKT, 1824/72, H-22.8.1308/2.4.1891.

¹⁰⁰ İlgili talimatın üçüncü kısmında Esnaf Kalemî tarafından defteri umumi, defteri hususi, kethüda defteri, zimmet defteri, evamir ve nizamât defteri ile evrak defteri adları altında altı defter tutulacağı belirtiliyordu. "Esnaf kaleminin sureti teşkil ve vazائفını mübeyyin talimat", s. 1151-1152.

¹⁰¹ BOA, Bab-ı Ali Evrak Odası (bundan sonra BEO), 2006/150391, H-24.11.1320/22.2.1903.

¹⁰² Prosedür şöyle işliyordu; konuyla ilgili soruşturma yapıldı ve soruşturma evrakı Zabtiye Nezareti'nden alınan tezkerenin incelenmesi amacıyla Şura-yı Devlet'e teslim edilmek üzere Sadaret'e sunuldu. BOA, DH.MKT, 811/54, 1.11.1321/19.1.1904.

Esnaf Kalemî talimatının dördüncü kısmında (fasl-ı rabi) yer alan 11. ve 12. maddeler kethüdanın esnaf hareketliliği konusundaki rolü ile yakından ilgilidir. 11. maddede esnaftan olup da taşraya veya memleketlerine gidecek olanlar mahallelerde sakinlerse mahalle imam ve muhtarlarından ve hanlarda sakinlerse odabaşılardan usulü çerçevesinde ilmühaber alarak ve bulunduğu silkte bir suç ve kabahati olmadığı ve bir ilişiği bulunmadığı ellerinde bulunan tezkerelerinin arkasına kethüdalar tarafından yazılıp mühürlendikten sonra Esnaf Kalemî'ne götürülmesine ihtiyaç olduğu yazılıydı. Kalem'den tezkere verilmesi, iptal işleminin yapılması ve var olan kaydın silinmesi ile bir ilişkisinin bulunmadığına dair ilmühabere açıklama konularak mühürlenmesine gerek görülüyordu. Mürûr tezkeresi bu şekilde onaylı ve mühürlü ilmühaberler üzerine Mürûr Kalemî'nden verilecektir deniliyordu. Talimatın 12. maddesinde; kethüdaya tezkeresini onaylatmanın bir zorunluluk olduğu yazmaktadır.¹⁰³ Kısacası İstanbul'a ağnam getiren çoban ve celep kethüdasıyla ilgili yukarıda bahsi geçen konu Esnaf Kalemî talimatı ile açıklığa kavuşturulması ile netleştirildi. Böylece Mürûr Nizamnamesi'nin 9. maddesinde bir değişikliğe gitme ihtiyacı da ortadan kalktı.¹⁰⁴

Meslek sahibi olmalarından dolayı daha kolay ilmühaber ve mürûr tezkeresi alabildikleri için esnaflık yapmadıkları halde esnaflık yapıyormuş gibi davranan bazı kişiler gerekli belgeleri alarak seyahat ediyorlardı. Bunların bir kısmı devlet kontrolüne takılıyordu. Şekerci Han'da kalan Gavril han meclisinden ve Angel ise şeyh Mehmed Geylani mahallesinden ilmühaber almıştı. Mürûr tezkeresi için gerekli olan ilmühaberleri Galata mürûr şubesine gönderilmiş ve orada yapılan araştırma sonucunda Gavril'in almış olduğu ilmühabin Şekerci Hanı odabaşısı tarafından verildiği ve hancılar kethüdalığı tarafından onaylandığı anlaşılmıştı. Angel ise Bulgar Eksarhorluğundan ilmühaber almıştı. Bu iki kişi İstanbul'da misafir olarak kalıyorlardı ve esnaf olduklarına dair herhangi bir işarete da rastlanmamıştı.¹⁰⁵

İstanbul (Dersaadet) ve Üsküdar, Galata ve Eyüp'teki (Bilâd-ı Selâse) esnaftan, taşraya gidecek olanlar mahalle imamları ile esnaf kethüdalarından ilmühaber alıyorlardı. Aldıkları ilmühaberleri Esnaf Kalemî'ne kaydettirip onaylattıktan sonra mürûr tezkeresi alıyorlardı. 1900 tarihli bir arşiv belgesine göre mürûr tezkeresi ve pasaport için başvuranların esnaf vergisini verip vermediklerinin araştırılması ve esnaftan vergi tahsil edilmesi Şehremaneti'ne bağlı Esnaf Kalemî'nin görevleri arasına sokulmuştu. Ancak Vilayat-ı Şahane ahalisinden olup da memleketlerinde temettü vergisiyle mükellef bulunanlardan, İstanbul'a gelip geri dönmek isteyen ya da az bir müddet ikamet ederek hiçbir sanatla (zanaatla/meslekle) meşgul olmayanlardan esnaf vergisi istenmemesi, tezkere ve

¹⁰³ "Esnaf kaleminin sureti teşkil ve vazâifini mübeyyin talimat", s. 1153.

¹⁰⁴ BOA, BEO, 174/12998, H-1.9.1310/19.3.1893; BOA, MV, 74/46, H-23.8.1310/12.3.1893.

¹⁰⁵ BOA, DH.MKT, 2017/91, H-13.4.1310/4.11.1892.

vize işlemlerinin de Mürûr Kalemî'nce doğrudan doğruya yapılması gerekli görülüyordu.¹⁰⁶

Esnaf, mürûr tezkeresi almak için Esnaf Kalemî'nden onay almak zorunda tutulmaktan dolayı şikâyetçiydi.¹⁰⁷ Devlet, ise var olan bu düzeni korumaya çalışıyordu. Genel olarak Mürûr Nizamnamesini yürürlükte tutarak düzen sağlamaya ve bu yolla hazine gelirlerini korumaya çalışıyordu¹⁰⁸ Yetkililer, İstanbul'da bulunan ahalinin ya resmi memur ya da esnaf olduğunun altını çizerek konya netlik kazandırıyorlardı; memurların resmi dairelerden ilmühaber almalarına ve onaylattırmalarına ve kalan herkesin mahallelerinden ve hanlardan aldıkları ilmühaberlerini Esnaf Kalemî'ne onaylatmalarına gerek vardır deniliyordu. Ayrıca Mürûr Kalemî'nin görevinin ise onaylanmış ilmühaberler üzerinden mürûr tezkeresi vermek olduğuna dikkat çekiliyordu. Yaşanan sorunlardan biri yapılan sayımlar sırasında esnafın nüfus tezkerelerine sanatlarının, ticaret ve hizmetlerinin gösterilmemiş olmasından kaynaklanıyordu. Bu şekilde birçok esnaf vergi kaçırıyordu veya hiçbir şekilde vergi ödemişti. Birçoğu sanat ve sınıflarının belirtilmediği nüfus tezkerelerini mahalle imam ve muhtarları ve ayrıca han odabaşlarına ibraz ederek mürûr ilmühaberi alıyordu. Ayrıca esnafın bazıları, fakir, kimsesiz olduklarını, güçlerinin (büyük olasılıkla ekonomik) yetmediğini, birkaç gün önce mürûr tezkeresiyle memleketlerinden geldiklerini fakat tezkerelerini kaybettiklerini veya aslında esnaflık yapmadıklarını söyleyerek mürûr tezkereleri için gerekli görülen ilmühaberleri Esnaf Kalemî'ne onaylattırmadan işlem yapıyorlardı. Bu gibi durumların Mürûr Kalemî'nin özensizliğinden kaynaklandığı tespiti yapılıyordu.¹⁰⁹

Esnaf Kalemî'nin ve dolayısıyla da kethüdaların yaşadıkları sorunlardan biri de yakın ve sınırdaş ülkeler olan İran, Yunan, Romanya, Sırbistan, Karadağ ve Bulgaristan tebaası ile Mısır ve Tunus eyaletleri ahalesinde olup da İstanbul'da (Dersaadet ve Bilâd-ı Selâse) esnaflık yapanlardan kaynaklanıyordu. Bunların tamamının doğrudan doğruya Osmanlı tabiiyetindekiler gibi esnaflık muamelesine tabi tutulmaları ile sorun çözüme kavuşturulmuş görünmektedir.¹¹⁰ Osmanlı esnafının tabi oldukları usul ve kurallara tabi tutulan Sırp, Yunan ve Karadağ esnafının konsoloshanelerinden ilmühaber almaları zorunluydu.¹¹¹ Esnafça ilişkileri olup olmadığını ilgili kethüdaya onaylattırmadan ve Esnaf Kalemî'ndeki kayıtlarını sildirmeden konsoloshaneleri tarafından mürûr işlemlerinin yapılmaması gerektiği

¹⁰⁶ BOA, DH.TMIK.M, 95/29, H-18.6.1318/13.10.1900.

¹⁰⁷ BOA, ŞD, 2606/33, H-11.8.1310/28.2.1893.

¹⁰⁸ BOA, DH.MKT, 2066/61, H-12.10.1311/18.4.1894.

¹⁰⁹ BOA, ŞD, 789/12, H-1.12.1314/5.3.1897.

¹¹⁰ BOA, ŞD, 789/12, H-1.12.1314/5.3.1897.

¹¹¹ Mürûr Nizamnamesi'nin 9. maddesine göre yabancılar mensup oldukları devletin kançılıyalarından, kançılıyaları bulunmayan yerlerde yerel hükümetten ilmühaber alacaklardı. Turna, *a.g.m.*, s. 86.

konusu Sırp, Yunan ve Karadağ sefareterine tebliğ edilmişti.¹¹² Burada bahsi geçen yabancı esnafın mürûr tezkeresi almak için konsolosluklardan alacakları ilmühaberlere pul yapıştırılmasına ise gerek duyulmamıştı. Kethüdalıklarca yapılacak onay işlemlerinde pul mecburiyeti varsa –ki vardı-¹¹³ buna uyulacaktı.¹¹⁴

Her ne kadar kethüdalar bu sürece dâhil oldularsa da İstanbul'da Esnaf Kalemi üzerinden Şehremaneti'ne karşı sorumlu hale gelmeleri rollerinin değiştiğine işaret etmektedir. Esnaf Kalemi'nin etkisinin 1907 tarihinde Temettü Vergisi Nizamnamesi çıkarılması ile esnaftan alınan vergilerin taşrada tek kalem altında birleştirilmesi ile azaldığını söyleyebiliriz. Bu durum 1845 yılında ihtisâb vergisinin yerini alan ve tüccar ve esnaftan yıllık kazançları üzerinden alınan temettü vergisinin İstanbul'u kapsamı ile ortaya çıkmıştı. Belediyelerin esnaf tezkerelerinden vergi alması 1909 yılında temettü vergisinin İstanbul'u kapsayacak şekilde genişletilmesi ile son buldu. Böylece Şehremaneti 1912 yılında İstanbul belediyelerine yeniden temettü vergilerinden pay alma hakkı tanınana kadar belli bir gelir kaybına uğradı.¹¹⁵ 1915'teki Rüsüm-ı Belediye Kanunu, İstanbul'da uygulanan temettü vergisinden belediyelere pay verilmesi uygulaması, taşraya doğru genişletildi.¹¹⁶ Esnaf Kalemi ile Şehremaneti'ne karşı sorumlulukları tanımlanan kethüdalıklar ise 1910'da kaldırıldı.¹¹⁷ II. Meşrutiyet döneminde esnaf cemiyetleri kurularak bireyden/kethüdadadan daha kurumsal bir yapıya/esnaf cemiyetlerine doğru gidilmiş oldu. Bunlar esnafın hayatına da yansıtacak olan kurumsal dönüşümlerdi.

Bir Asayiş Sorunu Olarak Ermeni Esnafın Hareketliliği

Yukarıda da belirtildiği gibi 1877-1878 Osmanlı Rus savaşı sonrasındaki süreç ve 1894-1896 yılları arasında yaşanan Ermeni Olayları, sultana yapılan suikast ve sonrasında Ermenilerle ilgili daha fazla önlem alınmaya başlandı.¹¹⁸ 1894

¹¹² BOA, DH.MKT, 2158/114, H-28.8.1316/11.1.1899.

¹¹³ Bir arşiv belgesinde bu durum şu şekilde ifade edilmişti: Mürûr tezkeresi ve pasaport için mahalle imam ve muhtarlarından alınan ilmühaberlerle sicil-i nüfus idaresine başvuran esnafın esnaf tezkeresi harcından borcu olmadığını teftişi amacıyla bağlı oldukları kethüdalar tarafından “emval-i emiriyeye” herhangi bir zimmet ve ilişkisi olmadığını onaylanması ve ilmühaberlere bu şekilde yapılan açıklamalara 20'şer paralık pul yapıştırılması gerekiyordu. BOA, DH.MKT, 2613/66, H-2.5.1326/2.6.1908; BOA, BEO, 3313/248438, H-13.4.1326/15.6.1908; BOA, Teftişat-ı Rumeli Evrakı-Makamat Evrakı (TFR.I.MKM), 30/2936, H-7.6.1326/7.7.1908.

¹¹⁴ BOA, DH.MKT, 2337/79, H-26.12.1317/27.4.1900.

¹¹⁵ Oktay, *a.g.m.*, s. 225.

¹¹⁶ Oktay, *a.g.m.*, s. 225-226.

¹¹⁷ Esnaf cemiyeti hakkında bkz. Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, İstanbul 2005, s. 1916-1920.

¹¹⁸ Örneğin Osmanlı tebaasından ve Üsküdar doğumlu kuyumcu esnafından Agop veled Kapril “Ermeni müfsidlerinden” olarak kayda geçmişti. Hem Sofya hem de Hazergrat'tan olmak üzere almış olduğu iki Bulgar pasaportu ile serbestçe seyahat ettiği tespit edilmişti. Sonunda kendisine pasavan verilerek İstanbul'a gönderilmişti. Osmanlı yetkilileri İstanbul'a gidip gitmediğinden emin değillerdi. Gittiyse nerede olduğunun araştırılmasına ihtiyaç duyuyorlardı. BOA, Hariciye Siyasi

yıldaki deprem nedeniyle İstanbul'a yapılan emek göçüne kısıtlama getirildi. Kısıtlamalar Sasun ayaklanmasından sonra Ermeni ayrılıkçılarla yaşanan sorunlar nedeniyle devam ettirildi. Banka Hadisesi ve II. Abdülhamid'e suikast girişimi sonrasında Ermeniler'in kimlik tanımları ile iyi hâl sahibi/herhangi bir suçta bulaşmış olup olmadıklarına dair sıklıkla araştırmalar yapıyordu. Hatta bu süreçte tezkerelerinin incelenmesi amacıyla¹¹⁹ Mersin, İskenderun, Trabzon, Samsun, Giresun ve Haydarpaşa iskelelerinde komisyonlar kuruldu.¹²⁰ Komisyonlar sanatsız (işsiz), evsiz ve ailesiz serserilerin memleketlerine iade edilmesine karar veriyorlardı. Yolcuların kimlikleri ve mürûr tezkereleri iskele zabıtasınca kontrol ediliyordu.¹²¹ Ermeniler'in Anadolu'dan İstanbul'a gitmek için Haydarpaşa İskeleye yerine İzmit'te inip denizden ve karadan gitme ihtimali üzerine Haydarpaşa iskelesinin yetersiz olduğu düşünülmüştü. Sonuçta Gebze ve Kartal demiryolu güzergâhlarında önlem alınmasına ve İzmit iskelesinde bir komisyon kurulması ile Ermeniler'in İstanbul'a gitmelerine sınırlamalar getirildi.¹²² 1898 tarihli bir belgede; taşralı olup da ticaret veya sanat icra etmek için veya başka bir zorunluluk nedeniyle İstanbul'a gitmeyi arzu edenlerin incelenmesi, buldukları yerin zâbitası tarafından yapılacak ve gitmelerine engel olacak durumları olmayanlara usulüne göre mürûr tezkeresi verilecek deniliyordu. Geçimlerini sağlamak için taşradan İstanbul'a giden

(HR.SYS), 2764/29, M-27.9.1893; Osmanlı'da asayiş sorununu sadece Ermenilerle ilişkilendirmek doğru değildir. Osmanlı Arşivi'nde Ermeni olmayan ve asayiş ihlal ettiği/edeceği düşünülen kişilere dair birçok belgeye rastlamak mümkündür. Örneğin ünlü bir kaçakçı olan Nikola Kateno adlı Ayvalıklı bir Rum kahveci İzmit'e gitmek amacıyla mürur tezkeresi almıştı. Aldığı tezkere ile silah ve barut satın almak için Middilli, Pire ve Şire'ye gitmişti. Aldıklarını buradan Hacı Kostanti ve kardeşlerine ait iki küçük vapurdan biriyle Ayvalık'a nakledecekti. BOA, Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (bundan sonra DH.ŞFR), 396/7, R-21.1.1324/3.4.1908; diğer bir belge ise sebzeçi esnafından İstavro ve Mavro ile meyhaneci Papof'dan bahsedilmektedir. Bu üç kişi, bazı rençper ve ameleli Makedonya taraflarına sevk etmek amacıyla bir vagon kiralamışlardı. Yetkililer, bu şekilde silah kaçırılacağından şüphe etmişlerdi. Bu nedenle bu gibi durumların araştırılması, yurtdışına gitmek için tezkere başvurusu yapanların ibraz edecekleri nüfus ve esnaf tezkereleri ile ilmühaberlerinin eşkâllerine uyup uymadığına dikkat edilmesi isteniyordu. Önlem olarak bizzat seyahat edecek olan kişilerin kendilerinin başvuru yapması gerektiği belirtiliyordu. BOA, DH.TMIK.M, 47/87, H-22.8.1315/16.1.1898; konuyla ilgili örnekleri çoğaltmak mümkündür. Osmanlı topraklarına gelen Yunanlıların gözetim ve kontrol altında tutulması ise 1901 tarihli bir arşiv belgesine yansımıştı. Osmanlı topraklarından Yunanistan'a gitmek isteyen esnaf hakkındaki işlemler zabıtaca ve nüfus idarelerince icra edilmesi söz konusuydu. BOA, DH.ŞFR, 258/64, R-28.1.1317/10.4.1901; son olarak Manastır'la ilgili bit arşiv belgesinde, Yanya ile Serfiçe ahalisinden İstanbul'a giden ekmeçli, dülgere ve bakkallık ile meşgul bir takım genç Rumların "erbab-ı fesada karıştıkları," Yunan vapuruyla memleketlerine dönme bahanesiyle tezkere alarak Bulgarlarla devlet karşıtı (fesad) eylemlerde buldukları ve Rumlardan mürur tezkeresi isteyenler hakkında dikkatli olunması gerektiği yazmaktadır. BOA, DH.ŞFR, 333/38, R-9.7.1320/22.9.1904.

¹¹⁹ BOA, A.}MKT.MHM, 612/5, H-14.R.1314/22.9.1896.

¹²⁰ BOA, DH.TMIK.M, 17/59, H-28.R.1314/6.10.1896. BOA, DH.TMIK.M, 20/3, H-13.Ca.1314/20.10.1896. BOA, DH.TMIK.M, 17/59, H-28.R.1314/6.10.1896.

¹²¹ BOA, İrade Hususi (İ.HUS), 49/1314.R-28, H-8.R.1314/16.9.1896.

¹²² BOA, DH.TMIK.M, 38/40, H-4.4.1315/2.9.1897.

Ermenilerin işsiz kalmalarına dikkat çekilerek başka vilayetlere yönlendirilmeleri yönünde teşvik edilmeleri isteniyordu.¹²³

Asayiş sağlamak için alınan önlemler ve belki de iyi hal sahibi olmamak/müfsid olarak kategorize edilmek esnaf ve tüccarı olumsuz etkiliyordu. Maraş ahalisinden ve ayrıca Katolik ve Protestan milletlerine mensup bazı tüccar ve esnaf her yıl bazı kişilere mal ve eşya götürmek üzere İstanbul'a gidiyordu. Bu yıl da (1898) bu amaçla mürûr tezkeresi başvurusu yapmışlardı. Katolik ve Protestan milletlerine mensup esnaf ve tüccarın tezkere almasında bir sorun görülmezken, Ermeni olanlar için bazı yasaklar konulduğu ilgili belgede belirtilmektedir.¹²⁴ Kısacası diğer Osmanlı esnafıyla karşılaştırıldığında; Ermeni tüccar ve esnafın hareketliliğinin daha fazla kısıtlandığını söylemek yanlış olmaz.

Bir diğer örnek ise Matbaacı Sahak hakkındadır. Evinde esna-yı hadisede (muhtemelen Banka Hadisesi sırasında) revolver ve dinamit bulunmuştu. Affedilmesine rağmen şüpheli davranışlarına devam etmiş ve defalarca hapsedilmişti. Bir başka yere gitmesini denetlemek adına kefile bağlanmıştı. Fakat yine de Mısır'a firar edebilmişti. Matbaacının gündeme gelme nedeni, eşinin çocuklarıyla yanına gitmek istemesiydi.¹²⁵

Ermeniler, dini topluluk liderlerinin yardımıyla/onların devletle yaptıkları müzakerelerle kendilerine konulan seyahat kısıtlılığını aşmaya çalışıyorlardı. Ermeni ileri gelenleri, Ermeni tüccar ve komisyoncu esnafının İzmit'ten İstanbul'a mal götürmek ve almak amacıyla devamlı olarak gidip geldiklerini, İstanbul'a vardıklarında polis komiserleri tarafından kendilerine yasak konulduğunu görüyorlardı. Bu durumun ticaret serbestisini kesintiye uğrattığını ve ayrıca Ermenilere konulan sınırlamalar nedeniyle Katolik ve Protestanların onları kendi mezheplerine davet ederek durumlarından istifade etmeye çalıştıklarını söylüyorlardı. Spesifik olarak İzmit ve civarı Ermeni murahhaslığı, İzmit'in İstanbul'a üç dört saat mesafede yani yakın olduğunu, İzmit'teki Ermenilerin İstanbul'a çokça gidip gelmeye mecbur olduklarını ve hiç birinin kurallara aykırı hal ve harekette bulunmayacaklarına dair kefalete bağlandıklarını belirterek Ermenilere kolaylık sağlanmasını istiyordu.¹²⁶ Devlet için esnaf hareketliliğinin yarattığı sorunlardan biri de İzmit'ten ticaret ve benzeri işleri için İstanbul'a gidenlerin çoğunun geri dönmemesiydi.¹²⁷ 1907 tarihli bir arşiv belgesine göre her gün İzmit ahalisinden 15-20 kişi geri dönmek üzere İstanbul'a gidiyorlardı. Ticaret

¹²³ BOA, DH.TMIK.M, 67/22, H-4.5.1316/20.9.1898.

¹²⁴ BOA, DH.ŞFR, 240/4, R-18.6.1315/6.1.1898.

¹²⁵ BOA, DH.TMIK.M, 81/24, H-20.10.1317/21.2.1900.

¹²⁶ BOA, DH.TMIK.M, 65/47, H-18.9.1316/30.1.1899; bazı ameleler iştişaat/karışıklıklar yüzünden İstanbul'daki tuğla fabrikasına gidemiyorlardı. Devlet yetkililerini ikna edebilmek için alacakları ücretle temettü vergisini vereceklerini ve ailelerinin geçimini sağlayacaklarını, güvenilir olduklarını söyledikleri fabrika sahiplerinin kefaleti altında bulduklarını söyleyerek mürûr tezkeresi talep ediyorlardı. BOA, DH.TMIK.M, 65/47, H-18.9.1316/30.1.1899.

¹²⁷ BOA, DH.TMIK.M, 65/47, H-18.9.1316/30.1.1899.

amacıyla gitmeyecek olanlara veya herhangi bir işi olmayan köylüler ile Ermeniler'e izin verilmemesi için ilgili yerlere uyarılar yapılıyordu.¹²⁸

Devlet yetkilileri, tüccar adı altında İstanbul'a giden Ermenilerin çoğunun tüccar olmadığını, serseri gibi gezen kişiler olduklarını söylüyorlardı. Bu durumun önüne hükümetçe ticaretle uğraştıkları bilinenlere ve onaylananlara gelip gitmeleri için izin verilmesiyle geçilmeye çalışılıyordu. Devlet, ticaret yapandan kastın ne olduğu tanımlayarak esnafı ve tüccarı ayrı ayrı kategorize etme ihtiyacı duyuyordu. 5-10 kuruşluk mal alıp satanlar değil, mahallerinde mağaza veya dükkân açarak çuka ve manifaturacı gibi mal alıp satanlar gerçek tüccarlar olarak tanımlanıyorlardı. Devlet ancak bunlara izin vereceğini ilan ediyordu. Kahveci, yemenici, şekerci, fesci, tüccar kategorisinin dışında tutuyordu.¹²⁹ Güvenlik kaygısıyla esnaf ve tüccar birbirinden ayıştırılarak yeniden tanımlanıyordu ve tüccarın daha üstte konumlanmasıyla belli bir hiyerarşi oluşturma kaygısı güdülüyordu. Bu durum tüccarın daha serbest ticaret yapabilmesini kolaylaştırmış fakat bazı küçük esnafın tasfiyesine neden olmuş olabilir.

Bir şekilde başka yerlerin yanı sıra Ankara'dan İstanbul'a gitmiş olan Oseb veled Bogos'un ise terzi esnafından dahi olmadığı anlaşılmıştı. Tüm bunlar devleti daha fazla önlem almaya itiyor ve nüfus idarelerine gerçek dışı mürûr tezkeresi vermemeleri yönünde uyarılarda bulunuyordu.¹³⁰ Terzi esnafından Maraşlı Manok veled Agob'un mazereti uygun bulunmamıştı. Terziliğe dair satın alacağı şeylerin birkaç parça çukadan ibaret olduğu, ihtiyaç duyduğu şeyleri İzmir'de tedarik etmesinin mümkün olduğu ve bu nedenle de İstanbul'a gitmesinin gerekli olmadığına karar verilmişti. Kısacası tüccar kategorisinde değerlendirilmemişti.¹³¹ İstanbul'a gitmek isteyen bazı Ermenilere yaşadıkları yerdeki bir esnafın yanına çalışabilecekleri yani İstanbul'a gitmelerinin bir zorunluluk olmadığı söylenerek başvuru reddediliyordu.¹³²

1900 yılında, devlet, akrabalarını ziyaret etmek amacıyla İzmir'e gidecek olan Osmanlı tebaasından ve 56 yaşındaki hamal esnafı Parsih Bağdı ile Kasbar Bando adlarındaki iki Ermeni¹³³ ve de İskenderiye'ye gitmek isteyen Kuyumcu Okuş veled Ekina'nın ise biri Paris'te, diğeri Filibe'de bulunan ve "müfsit takımından" Ekina ailesiyle herhangi bir akrabalığı ve ilişkisini olup olmadığını sorguluyordu.¹³⁴ Rusya veya Amerika'ya gitmiş olanların İstanbul'a geri dönmesini engellemeye çalışılıyordu. İzmit'in Bahçecik köyü ahalisinden kunduracı Rupen Simonyan 4 yıl önce ticaret amacıyla Romanya'nın Bakovo kentine gitmişti. Şimdi ise hala ailesinin yaşadığı

¹²⁸ BOA, ZB, 23/42, R-26.Ts.1323/9.12.1907.

¹²⁹ BOA, ZB, 396/83, R-9.8.1320/22.10.1904.

¹³⁰ BOA, ZB, 400/88, R-2.7.1320/15.9.1904.

¹³¹ BOA, ZB, 611/18, R-27.8.1323/9.11.1907.

¹³² BOA, ZB, 441/140, R-18.10.1323/16.12.1905.

¹³³ BOA, Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR.TO), 356/74, M-5.4.1900.

¹³⁴ BOA, DH.TMIK.M, 86/77, H-29.1.1318/29.5.1900.

kendi köyünde dönmek istiyordu. İzmit mutasarrıflığının yapmış olduğu araştırmaya göre Rupen, Bahçecik köyünün namuslu kişilerindendi. Herhangi bir vukuatı ve adliyeye düşen bir davası yoktu.¹³⁵ Sorun İstanbul'a doğru yapılan göçlerdi. Başka bir yere yapılan göçlere bu kadar müdahale edildiğini söylemek zordur. Örneğin kunduracı esnafından Siirtli Çağan veled Hannan, Kudüs'e gitmek için başvuruda bulunmuştu. Ticaret ve ziyaret amacıyla gideceği doğrulandığı takdirde ve İstanbul'a uğramamak şartıyla mürûr tezkeresi almasında bir sakınca görülmediği ilgili yerlere bildirildi.¹³⁶ Ayrıca Osmanlı İmparatorluğunu tabiiyetini terk ederek Amerika ve Rusya'ya gidenler üzerinde duruluyordu. Bunların bir kısmı geri dönmek üzere taahhütte bulunsalar da taahhütlerini yerine getirmemeleri sistemin boşluklarından yararlandıklarını göstermektedir.

Devlet insan hareketliliğini kontrol altında tutmak amacıyla birçok önlem olsa da bu önlemlerin tamamı işe yaramıyordu. Bir kısmı yakalanıyor olsa da örneğin sahte belgelerle imparatorluk içinde veya dışına doğru seyahat edenler oluyordu. 1889 tarihli bir belgeye göre, bazı kişiler Mısır'da vize ettirdikleri mürûr tezkereleriyle Cebel-i Lübnan'dan Marsilya'ya gittiler.¹³⁷ 1891 tarihli başkasında yine Cebel-i Lübnan'dan bazı tüccar ve işçiler hayatlarını kazanmak amacıyla Avrupa'ya ve Amerika'ya yasal olmayan yollardan gittiler.¹³⁸ Bir Ermeni okulunda eğitim veren Harputlu Haçador Zevrikyan, İzmir'e gitmek amacıyla sahte bir ilmühaberle mürûr tezkeresi alarak önce Pire'ye oradan da Amerika'ya gidebilmişti. Kendisine yardım edenler arasında Ermeni cemaatinden Galata'da yaşayan boyacı Kosta, yine aynı sokaktan akrabası Kırkor ve Büyük Yeni Han'dan sarraflık yapan Tomas Efendi vardı.¹³⁹ Özellikle taşradan tezkeresiz ve tezkere kayıtsız olarak İstanbul'a gidenler oluyordu ve bunlar gazetelerde ilgili bir ilân görmediklerini ve yerel memurlar tarafından da uyarılmadıklarını söyleyerek ceza almamanın yolunu bulmaya çalışıyorlardı.¹⁴⁰ 1898 yılına ait bir örnek ise devletin koyduğu kuralların ne kadar esnetilebileceğini göstermektedir. 1898 yılında Erzurumlu ve Kayserilioğlu Nişan Ohannes adında bir Ermeni yedi yıl önce [1891 yılında] Batum'a, oradan da Erzurum'a gitti. Ermeni Olayları (muhtemelen Banka Hadisesi) devam ettiğinden dolayı saraç esnafından birinin evinde 15 gün kadar saklandı. Birçok farklı kent ve kasabadan (Sivas, Yozgat ve Kayseri, Adana, İskenderun, Magoso Kasabası, Lefkoşa Kasabası, Beyrut, Sultaniye Kasabası, Kıbrıs) geçti. Gittiği bu yerlerin bazılarında uzun yıllar kadı. Pamuk işi, yazmacılık, kömürcülük, tütün ameleliği,

¹³⁵ BOA, Hariciye Nezareti Tahrirat (HR.TH), 315/63, R-22.2.1320/7.3.1905.

¹³⁶ BOA, ZB, 411/82, R-4.1.1322/17.3.1906.

¹³⁷ BOA, DH.MKT, 1648/5, H-17.12.1306/15.7.1889.

¹³⁸ BOA, DH.MKT, 1835/39, H-14.10.1308/23.5.1891.

¹³⁹ BOA, A.}MKT.MHM, 534/18, H-25.8.1312/21.2.1895; sahte evrakla seyahat edenlere vb. durumlara dair birçok örnek mevcuttur. Örneğin bkz. BOA, DH.TMIK.M, 60/29, H-14.5.1316/30.9.1898; benzer bir örnek için bkz. BOA, ZB, 489/85, R-27.3.1324/9.6.1908; BOA, ZB, 634/111, R-8.2.1324/1.5.1907.

¹⁴⁰ BOA, ZB, 334/47, R-10.4.1325/23.6.1909.

sanat ve rençperlik yaparak hayatını kazandı. Lefkoşa Kasabası'ndayken nalbant Hacı Ali adlı bir Müslümanın nasihati üzerine Mustafa adını alarak Müslümanlığa geçti. Tüm bu seyahat hikâyesi Nişan Ohannes'in/yeni adıyla Mustafa'nın çeşitli ağları kullanarak devletin kontrol mekanizmalarını aşmış olduğuna dair ipuçlarını sunmaktadır. Bir süreliğine bir mutasarrıfın yanında çalışmış olması veya din değiştirmesi farklı sosyal ve siyasi ağları kullandığını ve nasıl hayatta kaldığına dair başka işaretler olarak değerlendirilebilir. Bu durum Hicaz için seyahat belgesi istemesi üzerine hakkında tahkikat yapılmasına kadar devam etmiş görünmektedir. Nişan Ohannes'in durumu karmaşık bulunmuş, Ermenilerin devam eden siyasi faaliyetleri nedeniyle de hal ve hareketlerinin kontrol altında tutulması istenmişti.¹⁴¹

Sonuç

Osmanlı devleti, daha fazla toprak alarak genişleyemeyince belli bir coğrafi alan üzerine oturmaya başladı. Büyüyen bürokratik ve askeri ihtiyaçlarını karşılayabilmek adına doğrudan vergilendirmeye yöneldi. Kimin teb'a/vatandaş olduğunu bilmesi gerektiğinden var olandan daha fazla ve düzenli sayımlar yaptı, kanunlar çıkardı ve kurumsal bazı değişiklikler yaptı. 19. yüzyılda ve özellikle Tanzimat döneminde ve sonrasında mürûr tezkeresi denilen iç pasaport ve dış pasaport çıkardı. İstanbul hem siyasi hem de ekonomik başkent olduğundan dolayı insan hareketlerinin bu yolla en çok kontrol edildiği yerlerden biriydi. Konuya İstanbul'daki esnaf özelinde baktığımızda; esnafın hareketliliğini kontrol altında tutmak hem devlet hem de İstanbul ve daha sonra taşraya doğru genişletilecek olan belediyelerin ve bazen de tüccar ve üst düzey esnafın çıkarlarıyla örtüştü. Bazen hem tüccar hem de esnaf tüm bu kontrol ve gözetleme süreçlerinden olumsuz etkilendi. Yine de çeşitli müzakere biçimleriyle veya enformel yolları kullanarak, bazen de iktidar sahipleriyle çatışarak veya iktidar alanının dışına çıkarak süreçte aktif olarak yer aldılar. Esnaf Kalemi talimatı ile Şehremaneti'ne karşı görevleri ve sorumlulukları tanımlanmış olan kethüdalar da bu süreçte rol oynadılar. Esnaf Kalemi'nin fonksiyonlarının 1909'da son bulması, esnaf kethüdalıklarının 1910'da kaldırılması, 1912'de esnaf cemiyetlerinin kurulması ile kişi yönetiminden kurumsal yönetime geçilme süreci belirginleşti. Kısacası esnafı ilgili bu süreç, devlet-teb'a/vatandaş arasındaki aracılardan -ayanların, yeniçerilerin ve burada gösterildiği gibi loncaların ve ilişkili olarak kişi yönetimini temsil eden kethüdalıkların kaldırılması ile başka bir zemine kaydı. Her ne kadar devlet, tüm bu yollarla asayışı sağlamak ve doğrudan vergilendirme yapmak amacıyla hareketliliği kontrol etmek istese de insanlar örneğin sahte seyahat belgeleriyle veya hiç belge almadan çeşitli sosyal ağlarını da kullanarak imparatorluk içinde veya imparatorluk dışına doğru seyahat ettiler. Son olarak her ne kadar belli bir standartlaşmaya, kanun/kural birliğine ve kurumsallaşmaya gidildiyse de esnaf gibi sıradan insanlar için ucu açık alternatifler, esneklikler ve farklılıklar hala mümkündü. Yukarıda yer verilen Nişan

¹⁴¹ BOA, DH.TMIK.M), 52/39, H-9.12.1315/1.5.1898; burada geçen hikayenin detayları için bkz. arka kapak sayfası ve giriş bölümü. Turna, *a.g.e.*

Ohannes örneği bile-seyahat ettiği yerlerde yaptığı işler dikkate alındığında Osmanlı esnafının/emek sektörünün esnekliği, bireylerin seçim yapma, alternatif hayat taktikleri geliştirme potansiyelleri ve de devlet kontrolünün sınırları olduğuna dair ipuçları sunmaktadır.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı-Osmanlı Arşivi-BOA

Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO), 174/12998, 313/248438, 2006/150391, 2739/205384.

Cevdet Dâhiliye (C.DH), 13/608.

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT), 391/3, 682/12, 711/61, 739/4, 811/54, 947/38, 1074/60, 1299/9, 1348/55, 1565/19, 1579/54, 1591/30, 1610/73, 1648/5, 1769/119, 1824/72, 1835/39, 1934/41, 2017/91, 2066/61, 2158/114, 2235/133, 2337/79, 2397/82, 2613/66.

Dahiliye Nezareti Muamelat (DH.TMIK.M), 17/59, 20/3, 38/40, 47/87, 52/39, 60/29, 65/47, 67/22, 81/24, 84/32, 86/77, 95/29, 136/9.

Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR), 240/4, 258/64, 333/38, 396/7.

Hariciye Nezareti Sofya Sefareti (HR.SFR.04), 731/141.

Hariciye Nezareti Tahrirat (HR.TH), 315/63.

Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR.TO), 356/74.

Hariciye Siyasi (HR.SYS), 2764/29.

İrade Hususi (İ.HUS), 49/1314.

Meclis-i Vala (MVL), 323/41, 787/3.

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV), 69/39, 73/49, 74/46.

Sadaret Meclis-i Vala Evrakı (A.}MKT.MVL, 30/76, 106/87.

Sadaret Mektubi Kalemi Evrakı (A.}MKT), 44/69.

Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı (A.}MKT.MHM), 434/83, 534/18, .612/5.

Sadaret Nezaret ve Devair Evrakı (A.}MKT.NZD), 383/34.

Sadaret Umum Vilayat Evrakı (A.}MKT.UM), 286/2, 286/3, 348/44, 426/20, 430/74, 431/54, 541/4, 559/9, 570/77, 570/79, 802/18, 815/20.

Şura-yı Devlet (ŞD), 789/12, 2536/44, 2538/19, 2540/18, 2606/33, 2893/26.

Teftişat-ı Rumeli Evrakı-Makamat Evrakı (TFR.I.MKM), 30/2936.

Yıldız Perakende Maliye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.ML), 23/80.

Zabtiye Nezareti (ZB), 20/80, 23/42, 334/47, 396/83, 400/88, 411/82, 441/140, 489/85, 611/18, 634/111.

Diğer Kaynaklar

Abou-El-Haj, Rifa'at 'Ali, *Formation of the Modern State: The Ottoman Empire, Sixteenth to Eighteenth Centuries*, Syracuse 2005.

Başaran, Betül, Cengiz Kırılı, "Some Observations on Istanbul's Artisans During the Reign of Selim III (1789-1808)", *Bread from the Lion's Mouth: Artisans Struggling for a*

- Livelihood in Ottoman Cities*, (ed. Suraiya Faroqhi), Oxford 2015, s. 259-277.
- Başaran, Betül, Cengiz Kırılı, "18. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Esnafı", 1. baskı, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Esnaf ve Ticaret*, (ed. Fatmagül Demirel), İstanbul 2012.
- Behar, Cem, *A Neighborhood in Ottoman Istanbul: Fruit Vendors and Civil Servants in the Kasap İlyas Mahalle*, Albany 2003.
- Chalcraft, John T., *The Striking Cabbies of Cairo and Other Stories: Crafts and Guilds in Egypt 1863-1914*, Albany 2004.
- Clay, Christopher, "Labour Migration and Economic Conditions in Nineteenth-Century Anatolia", 34/4, (October 1998), s. 1-32.
- Çadırcı, Musa, "Tanzimat Dönemi'nde Çıkarılan Men'i Mürûr ve Pasaport Nizamnameleri", *Belgeler*, 15/19, (1993), s. 169-181.
- _____, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara 1991.
- Çokuğraş, Işıl, *Bekâr Odaları ve Meyhaneler: Osmanlı İstanbul'unda Marjinalite ve Mekân (1789-1839)*, İstanbul 2016.
- Demirel, Fatmagül, *Adliye Nezâreti: Kuruluşu ve Faaliyetleri (1876-1914)*, İstanbul 2010.
- Diğiroğlu, Filiz, "İstanbul-Tebriz Ticaret Hattında Validehan (XIX-XX. Yüzyıl)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 16/31, (Ekim 2014), s. 69-112.
- Duben, Alan, Cem Behar, *İstanbul Haneleri: Evlilik, Aile ve Doğurganlık, 1880-1940*, (çev. Nuray Mert), İstanbul 2013.
- Eldem, Edhem, "26 Ağustos 1896 "Banka Vakası" ve 1896 "Ermeni Olayları"", *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar*, 5, (2007), s. 113-146.
- Erdoğan, M. Murat, Ayhan Kaya (ed.), *Türkiye'nin Göç Tarihi: 14. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Türkiye'ye Göçler*, İstanbul 2015.
- Ergin, Osman Nuri, *Mecelle-i Umûr- Belediye*, Cilt 4, İstanbul 2005.
- "Esnaf kaleminin sureti teşkil ve vazâifini mübeyyin talimat", *Düstur, Birinci Tertib (4 Zilkade 1304-14 Ramazan 1312/13 Temmuz 1303 (1887)-27 Şubat 1310 (1890))*, Cilt 6, Ankara 1939, s. 1150-1155.
- Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yollara Düşenler: Zanaatkarlar, Köylüler, Tacirler, Sığınmacılar, Elçiler 16-18. Yüzyullar*, (çev. Zülal Kılıç), İstanbul 2016.
- Freitag, Ulrike, Malte Fuhrmann, Nora Lafi, Florian Riedler (ed.), *The City in the Ottoman Empire: Migration and the Making of Urban Modernity*, London 2011.
- Giddens, Anthony, *Ulus-Devlet ve Şiddet*, (çev. Cumhur Atay), İstanbul 2005.
- Gutman, David, "Travel Documents, Mobility Control, and the Ottoman State in an Age of Global Migration, 1880-1915", *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association*, 3/2, (November 2016), s. 347-368.
- Gülsoy, Ufuk, "Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlikten Muafiyet Vergisi: Bedel-i Askeri (1855-1909)", *Tarih Dergisi*, 37, 2002, s. 93-118.
- Herzog, Christoph, "Migration and the State: On Ottoman Regulations Concerning Migration Since the Age of Mahmud II", *The City in the Ottoman Empire: Migration and the Making of Urban Modernity*, (ed. Ulrike Freitag, Malte Fuhrmann, Nora Lafi, Florian Riedler), London 2011, s. 117-134.
- İnalçık, Halil. *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire: Essays on Economy and Society*, Bloomington 1993.

- _____, “Fatih Sultan Mehmed Tarafından İstanbul’un Yeniden İnşası”, (çev. Fahri Unan), *19 Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 3, (1988), s. 205-214.
- İpek, Nedim, *Rumeli’den Anadolu’ya Türk Göçleri, 1877-1890*, Cilt 73, Ankara 1994.
- Karpat, Kemal H., *Osmanlı’dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, İstanbul 2010.
- _____, *Studies on Ottoman Social and Political History: Selected Articles and Essays*, Brill 2002.
- _____, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914): Demografik ve Sosyal Özellikleri*, (çev. Bahar Tırnakçı), İstanbul 2003.
- Kasaba, Reşat, *Bir Konargöçer İmparatorluk: Osmanlıda Göçebeler, Göçmenler, Sığınmacılar*, (çev. A. Ortaç), İstanbul 2012.
- Kırlı, Cengiz, “İstanbul’da Hemşehrilik Tabanlı Tabakalar / Yoğunlaşmalar”, *Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi: Toplum*, Cilt 4, İstanbul 2015, s. 72-79.
- _____, “A Profile of the Labor Force in Early Nineteenth-Century Istanbul”, *International Labor and Working Class History*, 60, (2001), s. 125-140.
- Kütükoğlu, Mübahat S., “Osmanlı Esnaf Sayımları”, *Osmanlı Öncesi İle Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri, 9-10 Mayıs 2002 Bildiriler*, Cilt 2, İstanbul 2003, s. 405-410.
- Levy, Noemi, Nadir Özbek (der.), Alexandre Toumarkine, *Jandarma ve Polis: Fransız ve Osmanlı Tarihçiliğine Çapraz Bakışlar*, İstanbul 2009.
- Oktay, Tarkan, *Osmanlı’da Büyükşehir Belediye Yönetimi: İstanbul Şehremaneti*, İstanbul 2011.
- Özbek, Nadir, “Osmanlı İmparatorluğu’nda İç Güvenlik, Siyaset ve Devlet, 1876-1909”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 16, (2004), s. 59-95.
- Öztel, Muharrem, “Tanzimat Dönemi ve Sonrasında İstanbul Et Piyasasını Düzenlemek İçin Alınan Tedbirler”, *History Studies*, 5/5, (Eylül 2013), s. 149-175.
- Quataert, Donald, “Part IV The Age of Reforms, 1812-1914”, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, Cilt 2, (ed. Halil İnalcık, Donald Quataert), Cambridge 1997, s. 759-944.
- _____, *Osmanlı İmparatorluğu, 1700-1922*, İstanbul 2000.
- Sabev, Orlin “Bulgaristan’da Muhafaza Edilen 1299/1881-82 Tarihli Bir Nüfus Defterine Göre Osmanlı İstanbul’unun Bahçe ve Dükkanlarında Çalışan Bulgarlar”, *Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu-V*, 19-21 Mayıs 2017, İstanbul, s. 605-621.
- Samastı, Fatmanur, *History of Identification in the Ottoman Lands: From the Security of the Person to the Security of the State: Implementation of Mürûr Tezkeresi in the Nineteenth Century*, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010.
- Serbetoğlu, İbrahim, “Zorunlu Bir Modernleşme Örneği Olarak Osmanlı Tabiiyet Kanunu”, *OTAM*, 29, (Bahar 2011), s. 193-214.
- Sezer, Hamiyet, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Seyahat İzinleri (18-19 yy.)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 21/33, (2003), s. 105-124.
- Torpey, John, *The Invention of the Passport: Surveillance, Citizenship and the State*, Cambridge 2000.
- Turna, Nalan, “Ottoman Apprentices and Their Experiences”, *Middle Eastern Studies*, 55/5, (2019), s. 683-700.
- _____, “Ondokuzuncu Yüzyıl İlk Yarısında İstanbul’da Berber Olmak, Berber Kalmak”, *İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarih Enstitüsü Yakın Dönem Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9/5, (2006), s. 171-188.

- _____, “Pandemonium and Order: Suretyship, Surveillance and Taxation in Early Nineteenth-Century Istanbul”, *New Perspectives on Turkey*, 39, (2008), s. 167-189.
- _____, *19.yy.'dan ve 20. yy.'a Osmanlı Topraklarında Seyahat, Göç ve Asayiş Belgeleri: Mürit Tezkereleri*, İstanbul 2013.
- Yılmaz, İlkey, “Governing the Armenian Question through Passports in the Late Ottoman Empire (1876-1908)”, *Journal of Historical Sociology*, 32, (2019), s. 388-403.
- Zarinebaf, Fariba, *Crime and Punishment in Istanbul, 1700-1800*, Berkeley 2010.

Summary

and without an official decree. The ruling elite, ambassadors, bureaucrats, travelers, merchants, artisans, nomads, peasants, pilgrims, slaves, and so on traveled or migrated before and during the modern era. Occasionally, the worsening economic situation, territorial losses, wars, riots, and political conflicts led people to move to a different place. People also traveled to visit a holy place or a family member. Some left their existing locations for where the family's first pioneer immigrant settled. Others did so to find a job, looked for business and trading opportunities, fled from the sites of compulsory military service or tax/debt payment.

In general, during the modern era, the Ottoman internal migration was towards the Izmir region (from the surrounding islands or nearby places), Bursa of silk/other textile production, Çukurova, commercialized agriculture, and the Nile delta where cotton production increased with the American Civil War. In all these, people being a political and economic capital, Istanbul seems to be more attractive to migrants.

Istanbul received migration from various regions, including the Central Balkans-Macedonia, the West Black Sea, and the east of the Central Anatolia and the Eastern Anatolia. Increased shipping services over the Black Sea coast motivated migration from Eastern Anatolia by the 1830s and onwards. After the Crimean War (1853-1856), and especially in the 1860s, Istanbul started receiving more migrants from this particular region. The capitalist system's crisis in the 1870s, thus halting the import of foreign capital, declaration of bankruptcy by the state, the declining value of the paper currency, the 1877-1878 Ottoman-Russian War, increasing intercommunion tension were other visible reasons for people's mobility. Unlike Muslims, Ottoman Christians began to leave the Empire for North America, Russia, Iran, and Europe. Overall, Istanbul's population, to be sure, increased from the mid-nineteenth century and on. Its 500,000 approximate population during the late 1850s rose to 874,000 in 1885 and over one million at the turn of the century. According to the 1885 census, 51% of Istanbul's population was born in Istanbul. 12% of the remaining population came from Ottoman Europe, 17% from the Middle East, Crimea, the Caucasus, and Central Asia, and 19% from Anatolia; this does not include bachelors and other temporary residents of the capital. Although by 1907, those born in Istanbul increased to 57%. Istanbul received 15% from the former Ottoman Europe, 7% from the Middle East and Russian lands, and 21%

from Anatolia. With newcomers, the population of the city became more Muslim; the Muslim population of Istanbul, 385,000 in 1885, rose to 560,000 in 1914. However, its non-Muslim population decreased, from 489,000 to 350,000.

Those who stayed and did not leave for abroad sought employment in Istanbul, where wages high and jobs more available. As an arena, Istanbul reflected political conflicts where for example Armenian revolutionaries and the state confronted each other on certain occasions. In other words, Istanbul became a site where the state mostly tested its control and surveillance mechanisms either for political or economic reasons.

The more population grew, the more its problems. The Ottoman state sought to bring people's movements under its rule regularly. Following the 1820s, the Greek insurrection in 1821, and the abolition of janissaries in 1826, during the Tanzimat era and ensuing ones, like its contemporaries, it counted people, passed laws, made institutional changes, or developed passport documents, relied on the old surety system, created new institutions, developed police and gendarmerie. It intended to know more about its subjects/citizens not only for security reasons but also for taxation and military purposes.

By considering this broader historical context and emphasizing Istanbul, this present article highlights artisans' mobility and the extent to which the state's control grew from the Tanzimat to the Second Constitutional era (1839-1908). Its topics ranged from the state's need to determine who was a subject/citizen or not, the economic dimension of state controlling of movements, how its interests were coinciding with the upper-level artisans and merchants, the changing role of guild warden/kethüda through the Şehremaneti's newly founded office called Artisan's Office and its immediate impacts. Finally, the article exemplifies Armenian artisans' mobility following the Ottoman-Russian war of 1877-1878 and mainly from the 1890s and thereafter.

The aim is to show migratory experiences mostly of ordinary people represented here by artisans to discover their voices in the context in which the state extended its control and surveillance practices, which also served the upper-level artisans' and merchants' interests. It also illustrates how artisans, like other ordinary people, manipulated, challenged, negotiated, and escaped state power in some cases to point out the dynamic side of the Ottoman experience.

DÜŞMAN CASUSLARI, FAHİŞELER VE OSMANLI HAFİYELERİ ÜÇGENİNDE BEYOĞLU'NDA BİR ALMAN VE BİRAHANESİ (1916-1918)

Ahmet Yüksel*

Öz

Bu çalışmaya konu olan olay örgüsü I. Dünya Savaşı'nın devam ettiği günlerde İsviçre'nin (de facto) başşehri Bern'de bulunan Osmanlı elçiliğinden İstanbul'a ulaşan bir istihbaratla başlamıştır. İstihbaratın içeriğinde İsviçre'de Osmanlı aleyhine faaliyet gösteren casuslarla ilgili oldukça enteresan haberlere yer verilmiştir. Bahsedilen casuslar genellikle Rum'dular. İsviçre'de tedavi bahanesiyle bulunmakta, gerçekte ise Babıâli'nin düşmanlarına casusluk etmekteydiler. Kendilerine Osmanlı'nın durumuyla ilgili bilgileri aktaranlar ise İstanbul'daki bazı fahişe ve fuhuş evi işleticileriyle onlara yakın olan kimselerdi. İstanbul ve Bern arasındaki istihbarî bilgi akışını sağlıklı ve güvenli bir şekilde yürütmek için de kendilerince bir sistem geliştirmişlerdi.

Bern Osmanlı elçisi bahsedilen casusluk şebekesinde yer aldıkları iddia edilen şahıslarla ilgili olarak kendilerine ulaşan ihbarlardan hareketle bir liste hazırlayıp Hariciye Nezareti'ne göndermişti. Karl Kusch isimli bir Alman da o listeye dâhil edilmişti. Onun hakkında Osmanlı karar alıcıları tarafından evvela bir sürgün kararı çıkarıldı. Ancak müttefik Almanya'nın vatandaşı olduğu için sürgün kararı, sınır dışı edilmesi yönünde değiştirildi. Kararın uygulama sahasına aktarımına geçildi. Gerekli işlemler tamamlandıktan sonra geriye sadece bir adım kalmıştı. İstanbul'daki Alman elçiliği tarafından ilgili şahsın pasaportunun vize edilmesi gerekiyordu. Bunun için Osmanlı makamları tarafından Alman diplomatlarına bir bilgilendirme ve başvuru yapıldı. Ancak elçilikten alınan cevapla birlikte müttefik imparatorlukların temsilcileri arasında beklenmedik ve hayli uzun bir tartışma başladı. O sürece ilişkin olarak Osmanlı arşivinde rast gelinen belgeler serisi takip, tahlil ve terkip edildiğinde bu çalışma ortaya çıktı.

Çalışma içerisinde taraflar arasında karşılıklı bir güvensizlik olduğunu hissettiren bazı ifade ve gelişmelere rastlanmıştır. Ayrıca Osmanlı başkentinin daima en işlek uluslararası mekânlarından birisi olan Beyoğlu'nun I. Dünya Savaşı günlerinde nasıl bir fuhuş ve birahaneler ağıyla çepeçevre kuşatıldığı görülecektir. Son olarak düşman casuslarının varlığına ilişkin alınan küçük bir duyum ve ihbarla onlardan doğan bir şüphenin Osmanlı diplomasi ve

* Doç.Dr., *Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü*, 58000, Sivas/Türkiye, ayuksel@cumhuriyet.edu.tr, Orcid ID: 0000-0001-5353-1989

bürokrasi ağında meydana getirdiği hareketlilik ve hassasiyet de çalışma süresince tanıklık edilecek gelişmelerden birisi olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Karl Kusch, Osmanlı İmparatorluğu, Almanya, Casus, Beyoğlu

A German and His Brasserie in Beyoğlu within the Triangle of Enemy Spies, Prostitutes and Ottoman Sleuths (1916-1918)

Abstract

The plot, which was the subject of this study, started with the intelligence that reached the Istanbul from the Ottoman embassy in Bern, the de facto capital of Switzerland on the days of World War I. In the content of intelligence, there are some interesting news about the spies operating against the Ottoman in Switzerland. The spies were usually Greeks. In Switzerland, under the pretext of medical treatment, in fact, they were spying for the enemies of the Sublime Porte. People who transferred information about the state of the Ottomans to them were some of the prostitutes and prostitution house operators in Istanbul and those close to them. They also developed a system for carrying out the information flow between Istanbul and Bern in a healthy and safe manner.

The Ottoman ambassador to Bern had prepared a list and sent it to the Ministry of Foreign Affairs on the basis of the notifications that had been received in connection with the alleged involvement in the spying network. A German named Karl Kusch was also included in the list. An expulsion order was issued by the Ottoman decision-makers. However, as the ally was a citizen of Germany, the decision to exile was changed to deportation and began to be implemented. After the necessary procedures were completed, there was only one step left. The German embassy in Istanbul had to issue a visa for the person concerned. For this purpose, an application was filed by the Ottoman authorities to German diplomats. However, the response from the embassy and the representatives of the allied empires triggered an unexpected and quite long debate. This study dwells upon the document series in the Ottoman archives prepared in this process.

There are some expressions and developments revealing that there was a mutual distrust between the parties. In addition, Beyoğlu, one of the busiest international venues of the Ottoman capital, is seen in the war days within the context of a network of prostitution and breweries. Finally, the study deals with the mobility and sensitivity of the Ottoman diplomacy and bureaucracy network instigated by a small speculation about the existence of enemy spies, and a suspicion about them.

Keywords: Karl Kusch, Ottoman Empire, Germany, Spy, Beyoğlu

I. Karl Kusch'u İhbar Etmek

Karl Kusch ve birahanesi etrafında yaşanan olayların Osmanlı merkez bürokrasisinin gündemine girişi İsviçre'nin (de facto) başşehri olan Bern'deki Osmanlı elçiliğinden¹ 20 Ekim 1916 tarihinde İstanbul'a ulaşan bir istihbaratla olmuştur. Elçi Fuad Selim imzalı yazının içeriği ise hayli dikkat çekicidir: Yatılı tedavi görmek bahanesiyle İsviçre'nin Davos ve Leysin şehirlerine² giden Osmanlı Rumlarıyla bazı Yunan vatandaşları Sultan'ın ülkesinin mevcut vaziyeti ve gidişatı hakkında İstanbul'dan kendilerine ulaşan bilgileri Babıâli'nin düşmanlarına aktarmak suretiyle bir karşı casusluk faaliyeti içerisine girmişlerdi. İstanbul ile Bern arasındaki bilgi akışını kesintisiz ve sağlıklı bir surette sürdürebilmek için de kendilerince bir sistem geliştirmişlerdi. Dikkat çekmeyecek tarzda hazırlanmış olan uydurma kartpostallar³ ve kısa mektuplar... Bunlar, içinde ne olduğunun kestirilemeyeceği bir şekilde paketlenip İsviçre'ye gönderiliyordu. Kartpostallar o sayede herhangi bir takıntı ve sıkıntı olmaksızın gümrükten geçip gidiyorlardı. Bu istihbarat ağının İstanbul ayağında bulunanlar çoğunlukla bazı genelev sahipleriyle hayat kadınlarıydı. Vesikaların diliyle “*bu işe alet olanlar*” bazı fuhuşhane sahipleriyle fahişelerden ibaretti. Bunlar kendileriyle münasebet peyda eden müşterilerinin

¹ Bern elçiliği Osmanlı İmparatorluğu açısından oldukça yeni bir temsilciliğdir. I. Dünya Savaşı'nın devam ettiği günlerde, 1915 yılının sonlarında açılmıştır. Elçiliğin kurulma sürecine ilişkin olarak oluşturulan vesikalara yansdığı üzere, İsviçre'nin sahip olduğu coğrafi konum ve tarafsızlık durumu Bern elçiliğinin açılmasında etkin amillerden olmuştur. Çünkü savaşmakta olan dört devletin tam merkezinde bulunmaktadır ve politik manevraların cereyan ettiği bir ülkedir. Bu münasebetle Osmanlı yöneticileri İsviçre'nin başkenti Bern'de bir Osmanlı orta elçiliğinin açılmasına karar vermişlerdir. Bu karar doğrultusunda ilk elçi olarak da Selanik eski başkonsolosu Fuad Selim Bey tayin edilmiştir. (CBA, HR. SYS, 2105/56; 6 Ekim 1915). Bu tayine ilişkin olarak 4 Aralık 1915 tarihinde İsviçre Cumhurbaşkanına hitaben bir *Name-i Hümayûn* kaleme alınmıştır. (CBA, BEO, 4387/328978; 21 Teşrinisani 1331). Fuad Selim Bey'in görevine 1919 yılında son verilmiş ve yerine Maarif Nezareti müsteşarı Reşad Halis Bey tayin edilmiştir. (CBA, BEO, 4578/343297; 8 Haziran 1335/8 Haziran 1919).

² Verem hastalığına yakalandıktan sonra iyileşen insanların ruhsal sarsıntılara kapılmalarına ve normal yaşantılarına dönebileceklerini anlamalarına yardımcı olmak amacıyla onlara bir meşguliyet kazandırma ve hastalıklarıyla uyumlu bir sanat öğretme esasına dayanan rehabilitasyon çalışmaları ilk olarak İsviçre'nin Leysin şehrinde kemik ve mafsalsız tüberkülozuyla uğraşan sanatoryumlarda açılmıştır. Verem hastaları, yüksek irtifada kurulan bu tip merkezlerde, açık havada bol bol egzersiz yapmakta ve gece gündüz yine açık havada kurulan dinlenme yerlerinde istirahat etmekteydiler. (Bkz. Nuran Yıldırım-Mahmut Gürkan, *Türk Göğüs Hastalıkları Tarihi*, Türk Toraks Derneği Yay., İstanbul 2012, s. 79). Osmanlı Rumlarının tedavi için Leysin'i tercih etmeleri bununla alakalı olmalıdır.

³ I. Dünya Savaşı içerisinde kartpostallarla istihbarat akışını sağlama işine sıklıkla müracaat edildiği görülmektedir. Bu hususa temas eden ve Bern elçiliğinden gelen söz konusu belgeden faydalanan çalışmalar için bkz. Abdullah Lüleci, “Osmanlı Devleti'nde Ayrılkçı Faaliyetlere Bir Örnek: Rum Casuslar (1914-1918)”, *Tarih Okulu Dergisi*, S. XXXI, Eylül 2017, ss. 113-130; Servet Avcı, “Birinci Dünya Savaşı'nda Casusluk Okulları, Casusluk Uygulamaları ve Osmanlı Devleti'nin Casusluğu Önleme Faaliyetleri”, *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 3, 2018, ss. 1-46; Emrul Yeşildağı, “Osmanlı Devleti'nde Kartpostalların Yasaklanma ve Kısıtlanma Sebepleri”, *Genç Kalemler (Tarih, Düşünce ve Kültür Dergisi)*, S. 5, 2018, ss. 124-127.

sarhoşluğundan faydalanıp Osmanlı İmparatorluğu'nun durumu hakkında bilgi ediniyorlar ve o bilgileri söz konusu sistem üzerinden İsviçre'ye aktarıyorlardı. Bern Osmanlı elçiliği kendisine o yönde ulaşan, (ancak kaynak belirtilmeyen) ihbarlardan hareketle bahsedilen eyleme kalkışma cesareti gösterdikleri kuvvetle muhtemel olan bazı isimler tespit etmişti. Şimdi o “*ablaksızlarla*” diğer bazı şahısların isimlerinin işlendiği bir listeyi gerekli tahkikata girişilmesi için Hariciye Nezareti'ne takdim etmişti.⁴

Hariciye, elçilikten gelen yazı ve listeyi “mahrem” üst notuyla 31 Ekim 1916 tarihinde tahkikat icrası için Talat Bey'in idaresindeki Dâhiliye Nezareti'ne, bilgilendirme amacıyla da Enver Paşa uhdesindeki Başkumandanlık Vekâleti'ne ilettili.⁵ Talat Bey hiç vakit kaybetmeden lazım gelen tahkikata girişilmesi için evrakı 8 Kasım'da İstanbul Polis Müdürlüğü'ne havale etti.⁶ Bir hafta sonra, 15 Kasım'da Hariciye'den Dâhiliye'ye Bern elçiliğinden alınan yeni bir yazı ve liste daha gönderildi. İlkinde sadece isimleri zikredilen casusluk zanlıları için hazırlanan yeni listede isimlerin karşısına ikamet ettikleri mahaller de eklenmişti.⁷ Bu liste de Talat Bey tarafından 21 Kasım'da Polis Müdürlüğü'ne havale edildi.⁸

II. Karl Kusch'u Tanımak

Bu çalışmaya konu olan Karl Kusch ismi Bern'den gönderilen casusluk şüphelileri listesinde⁹ yoktu, ama o listenin en alt satırında kendisine ayrı bir parantez açılmıştı. Burada ismi “*Kuş yabut Kab'tur*” şeklinde kaydedilmişti. Karl'ın önceleri Venedik Sokağı'nda bir lokanta işlettiğinden ve Alman vatandaşlarından olmasının kuvvetle muhtemel olduğundan bahsedilmişti. Hangi kanaldan geldiği belirtilmeyen ihbarlara göre ahvalinin sürekli şüphe uyandıracak türden bulunduğu ayrıca dikkat çekilmişti.¹⁰ Bu son cümlede geçen “kaynağı belirtilmeyen bir ihbar ve şüphe” bundan sonra yaşanacak tüm gelişmelerin itici unsuru, aynı zamanda odağı olacaktır.

Karl Kusch hakkında İsviçre'den gönderilen bilgiler oldukça sınırlıydı. Dâhiliye Nezareti'nin emrine uygun olarak İstanbul Polis Müdüriyeti tarafından girişilen tahkikat sayesinde Kusch'un kimlik ve özgeçmişini biraz daha ayrıntılı bir

⁴ CBA, HR. SYS, 2267/44, s. 3; 20 Teşrinievvel 1916/20 Ekim 1916.

⁵ CBA, DH. EUM. ECB, 7/11, s. 68; 18 Teşrinievvel 1332/31 Ekim 1916; CBA, HR. SYS, 2267/44.

⁶ CBA, DH. EUM. ECB, 7/11; s. 72; 26 Teşrinievvel 1332/8 Kasım 1916.

⁷ CBA, DH. EUM. ECB, 7/11; s. 12; 2 Teşrinisani 1332/15 Kasım 1916: Hariciye Nazırı namına Umur-ı Siyasiye Müdürü Umumisi Vekili imzasıyla Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen yazı.

⁸ CBA, DH. EUM. ECB, 7/11; s. 10; 8 Teşrinisani 1332/21 Kasım 1916.

⁹ Araştırmanın sadece Karl Kusch ve birahanesi ekseninde ilerlemesi için söz konusu listede yer alan diğer isimlere (Ernestin, Elenora, Margınt, Hanriyet, Eliza ve Aristopulo) çalışma içerisinde çok gerekmedikçe yer verilmemiştir. O şahıslar genel itibarıyla Beyoğlu'nda ikamet etmekte olan bazı fahişelerle onların dostlarından ibarettirler.

¹⁰ CBA, HR. SYS, 2267/44, s. 1; 20 Teşrinievvel 1916/20 Ekim 1916; CBA, DH. EUM. ECB, 7/11, s. 6.

III. Karl Kusch'u Sürgün Etmek

Polis Müdüriyeti yürüttüğü tahkikata sebep olan casusluk iddialarıyla ilgili herhangi bir emareye ulaşamadığını apaçık bir şekilde ifade etmiştir. Buna rağmen Karl Kusch hakkında “para karşılığında her türlü ihanete kalkışmaya hazır birisi olduğu” yönünde üretilen öngörü Talat Bey tarafından yeterli bir kanıt olarak kabul edilmiş olacak ki Polis Müdürlüğü'nün diğer şahısları da kapsayan raporunu gereğinin yapılması istemiyle 24 Aralık 1916 tarihinde Başkumandan vekili Enver Paşa'ya sunmuştur.¹⁵ Başkumandanlık, rapor üzerinde yaptığı incelemelerin ardından soruşturmaya konu olan isimlerden ikisinin ayrı ayrı olarak Hristiyan köylere sürgün edilmesine karar verdi. Bu karar 2 Ocak 1917 tarihinde Enver imzasıyla Dâhiliye Nezareti'ne gönderildi. Tahmin edilmesi güç olmayacağı üzere o isimlerden birisi Karl Kusch'tu. Diğeri ise Eliza isimli bir fahişeydi.¹⁶ Bern elçiliğinden alınan yazıda Eliza'nın Beyoğlu'nda farklı yerlerde ikamet ettiği ve fahişelikle geçindiği kaydedilmişti. Kocasını veya dostu olduğu düşünülen bir Rum'un ahvalinin de daima şüphe uyandırdığına dikkat çekilmişti.¹⁷ Polisçe yürütülen tahkikat neticesinde ise Eliza'nın Fransız olduğu, Beyoğlu'nda oturduğu ve çeşitli birahanelere takıldığı tespit edilmişti. Ayrıca bir Fransız olmasına rağmen sadece Osmanlı'nın müttefiki olan devletlerin askerleriyle sürekli münasebette bulunuyor olmasının dikkat çekici bir husus olduğu vurgulanmıştı.¹⁸

Böylece haklarında İsviçre'deki casuslarla aralarında bir ilişki olup olmadığını tespit edebilmek amacıyla başlatılan soruşturma Kusch ve Eliza'nın sadece şüpheli halleri ve ilişkilerinden dolayı suçlu bulunmalarıyla sonuçlanmış oldu. Başkumandanlığın kararı üzerine girilen müzakerelerin ardından Dâhiliye Nezareti tarafından Kusch ve Eliza için sürgün yeri olarak Hüdavendigâr Vilayeti'ne bağlı Kütahya Livası belirlendi. Durum 15 Ocak 1917 tarihinde Talat Bey tarafından

İstanbul'da Yoksul ve Yalnız Kadınların Kontrolü ve Fuhuş (1900-1914)”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, S. 15, Güz 2012, s. 6 vd). Özellikle I. Dünya Savaşı yıllarında yaşanan yoksulluğun birçok kadını sefaletle sürüklemiş ve bunun bir neticesi olarak fuhşun başta İstanbul olmak üzere imparatorluk genelinde oldukça yaygınlaşmış olduğu tespit edilmiştir. Bilhassa Bolşeviklerden kaçan birçok Rus göçmenin parasız pulsuz olarak İstanbul'a sığınması da alkol, kumar ve fuhuş gibi toplumsal sorunları ve ahlakî çöküntüyü körüklemiştir. Fuhuş, İstanbul'da özellikle Beyoğlu, Galata ve Üsküdar bölgelerini mesken tutmuştur. Konuyla ilgili daha fazla ayrıntı ve sayısal veriler için bkz. İlbeyi Özer, “Mütareke ve İşgal Yıllarında Osmanlı Devleti'nde Görülen Sosyal Çöküntü Ve Toplumsal Yaşam”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, c. 14, S. 14, Ankara 2003, s. 256-259. Osmanlı ülkesinde fuhşun kazandığı boyutu ve onu önleme çabalarını şu çalışmalar kanalıyla da takip edebilmek mümkündür: Kezban Acar, “Osmanlı Devleti'nin Son Yüzyılında Fuhşu Önleme Çabalarına Dair Bazı Tespitler (1810'lar-1910'lar)”, *History Studies*, c. 10, S. 9, 2018, s. 1-19; Cem Doğan, *Osmanlı'da Cinselliğin Saklı Kıyısı (II. Abdülhamid Dönemi ve Sonrası İstanbul'da Fuhuş, Frengi ve İktidar/1878-1922)*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2019, s. 131 vd.

¹⁵ CBA, DH. EUM. ECB, 7/11, s. 18; 11 Kânunuevvel 1332/24 Aralık 1916.

¹⁶ CBA, DH. EUM. ECB, 7/11, s. 20; 20 Kânunuevvel 1332/2 Ocak 1917.

¹⁷ CBA, HR. SYS, 2267/44, s. 1; 20 Teşrinievvel 1916.

¹⁸ CBA, DH. EUM. ECB, 7/11, s. 8.

Polis Müdürü Umumisi Ahmed Bey'e iletildi. Aynı tarihte Kütahya Mutasarrıfına da bir yazı gönderildi. Haklarında sürgün kararı çıkarılmış olan şahısların Kütahya'ya sevk edildikleri haber veriliyor, vardıklarında livadaki Hristiyan köylerden ikisine sürülmeleri emrediliyordu.¹⁹

Talat Bey'in bu yazısına bakılırsa Karl Kusch'un sürgün mahalline gidiş yolculuğu başlamıştı. Ancak Kütahya Mutasarrıfı 22 Ocak'ta Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği yazıda sürgün edildiklerinden bahsedilen şahısların henüz şehirlerine intikal etmemiş olduklarını haber veriyordu. Ayrıca ortada bir de mühim meselenin var olduğuna dikkat çekmişti: Kütahya'nın kasaba ve köylerindeki Hristiyan nüfus yok denecek kadar azdı. Tamamıyla Hristiyanların yaşadığı bir yerleşim birimi ise zaten mevcut değildi.²⁰ Bu nedenle sürgün edilen şahısların Başkumandanlığın isteğine uygun olan başka bir mahalle gönderilmeleri teklif edilmişti.²¹ Bu teklif Dâhiliye Nezaretince uygun bulundu. Eliza ve Kusch için yeni bir sürgün mahalli belirlendi. Şimdiki durakları yine Hüdavendigar Vilayeti dahilindeki Bilecik olacaktı. Bu amaçla 8 Şubat'ta Hüdavendigar Vilayeti'ne yeni bir emir gönderildi. Karl Kusch ve Eliza'nın Bilecik'in Hristiyan köylerinden ikisine sürülmeleri istendi. Bu son değişiklik sürgünlerin seyahatini başlatacak olan Polis Müdüriyeti Umumiyesi'ne de tebliğ edildi.²² Oradan 14 Şubat'ta alınan cevap Talat Bey'in emrine rağmen Karl Kusch'un neden halen sürgün yerine gönderilmemiş olduğu hususunu da aydınlığa kavuşturmuştur. Polis Müdürlüğü, düşman devletlerden birisinin (Fransa) vatandaşı olduğu için Eliza'yı hemen tutuklamış ve Kütahya'ya sevk etmişti. Ancak Kusch, Almanya himayesinde (*mabmisi*) idi. Bu nedenle onun ülke dahilinde bir yere sürgün edilmesi yerine hudut haricine çıkarılmasının daha uygun olacağı düşünüldüğünden henüz sevk edilmemişti. Nezaretin onaylaması durumunda hemen Osmanlı sınırları dışına çıkarılacaktı.²³

IV. Karl Kusch'u Sınır Dışı Etmek

Polis Müdürlüğü'nün istediği onayın Dâhiliye Nezareti'nden 19 Şubat 1917 tarihinde çıkmasıyla²⁴ birlikte Karl Kusch yaklaşık 20 yıl süren İstanbul yaşantısının

¹⁹ CBA, DH. EUM. ECB, 7/11, s. 22; 2 Kanunusani 1332/15 Ocak 1917.

²⁰ 1906 yılı itibarıyla Kütahya nüfusu 24.721 kişiden müteşekkildir. Rum ve Ermeniler ise bu nüfusun üçte birini (8 bin küsur) oluşturmaktadır. 1914 tehciri sırasında da Kütahya'nın yerlilerinden olan Ermenilerden hiçbir kimse dışarıya gönderilmemiş, hatta tehcir hadisesinin yaşandığı günlerde Edirne, Karesi ve Şile'den birçok Rum da Kütahya'ya iskân edilmiştir. Dolayısıyla Kütahya merkez nüfusu içerisinde Hristiyanların oranı azımsanmayacak miktardadır. Kütahya Mutasarrıfı'nın beyanatının gerçeği yansıtıp yansıtmadığının anlaşılabilmesi için kasaba ve köylerdeki nüfus durumunun da bilinmesi icap etmektedir. Söz konusu hususlar için bkz. Ahmet Türkan, "Tanzimat'tan Sonra (1839) Kütahya'daki Hristiyanların Dinî-İdari Durumları ve Yaşadıkları Tartışmalı Meseleler", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (Kütahya Özel Sayısı), Kasım 2014, s. 114, 125.

²¹ CBA, DH. EUM. ECB, 7/11, s. 26; 9 Kanunusani 1322/22 Ocak 1917.

²² CBA, DH. EUM. ECB, 7/11, s. 24; 26 Kanunusani 1322/8 Şubat 1917.

²³ CBA, DH. EUM. ECB, 7/11, s. 30; 1 Şubat 1332/14 Şubat 1917.

²⁴ CBA, DH. EUM. ECB, 7/11, s. 28; 6 Şubat 1332/19 Şubat 1917.

sonuna gelmiş oluyordu. Onun sınır dışı edilebilmesi için geriye sadece bir işlem kalmıştı. Beyoğlu'ndaki Alman Başkonsolosluğu'nun Kusch'un pasaportunu vize etmesi gerekiyordu. Bu amaçla Polis Müdürü Umumisi Ahmed Bey tarafından 3 Mart 1917 tarihinde konsolosluğa müracaat edildi. Vize konusunda herhangi bir pürüz çıkmasını diye Osmanlı hükümetini Kusch hakkında öyle bir karar almaya iten gelişmeler Almanlar için özetlenmişti: Almanya himayesindeki Karl Kusch, Beyoğlu'nda Venedik Sokağı'nda birahane işletmekteydi. Tavır ve hareketleri sürekli şüphe uyandırmaktaydı. I. Dünya Savaşı'nın başladığı günden itibaren düşman devletler vatandaşlarıyla sürekli ve sıkı bir temas içerisine girmişti. Nitekim birahanesi sadece Alman ve Türkler için değil söz konusu gruplar için de adeta bir buluşma yerine dönüşmüştür. Yürütülen tahkikat neticesinde edinilen bu bilgiler nedeniyle Kusch'un artık İstanbul'da kalması sakıncalı bulunmuş ve 10 gün içerisinde Osmanlı topraklarını terk etmesi yönünde bir karara varılmıştır. Kendisine bizzat tebliğ edilen bu kararın uygulanabilmesi için şimdi Alman temsilciliğinden Kusch'un pasaportunun vize edilmesi rica olunmaktadır.²⁵

Mevcut müttefik olma durumu göz önünde bulundurulunca Almanların, sıradan bir vatandaşlarıyla ilgili olarak Osmanlı memurlarından gelen talebi olumlu bir şekilde neticelendirerek tarafların daha mühim meselelere yoğunlaşmalarını sağlamaya çalışmak yönünde bir tavır takınacakları düşünülmüş olabilir. Ancak İstanbul Alman elçiliğinden 8 Mart'ta Hariciye Nezareti'ne "pek acil ve gizli" koduyla gönderilen sözlü nota (*şifahi takrir-nota verbale*)²⁶ Alman tarafının, Osmanlıların Karl Kusch ile ilgili girişimlerini bir oldubittiye getirme gayreti olarak algıladıklarını gösterir şüphelerle ve o şüphelerden beslenen ibare ve sorularla bezlenmiştir. Fransızca olan bu nota Hariciye Nezareti bünyesindeki Tercüme Müdüriyeti'nde Türkçeye çevrilmiştir. Beyoğlu'ndaki Alman Başkonsolosluğu'nca meselenin kendilerine, yani Alman elçiliğine aksettirilmiş olduğuna ilişkin bir açıklamayla başlayan Alman notası yaşandığı iddia edilen gelişmeler özetlendikten sonra (sadeleştirilmiş şekliyle) şöyle devam etmektedir:

"Polis tarafından 3 Mart 1917 tarihinde Alman Başkonsolosluğu'na gönderilen yazıda Alman vatandaşlarından (Sieur/Bay) Kusch yanlışlıkla ve gelişigüzel bir şekilde "Alman mahmisi (himaye gören)" şeklinde tanımlanmıştır. Kendisinin 10 gün içerisinde ülkeden çıkarılmasına karar verildiği bildirilmiştir. Onun şüpheli tavır ve hareketleri,

²⁵ CBA, DH. EUM. ECB, 7/11; s. 44; 3 Mart 1333/3 Mart 1917.

²⁶ Nota Verbale, uluslararası diplomaside bir konu hakkında bilgi istemek amacıyla bir büyükelçilikten bulunduğu ülkenin Dışişleri Bakanlığı'na (veya bunun tam tersi istikamette) üçüncü şahıs olarak kaleme alınan imzasız, ancak paraf ve mühür taşıyan notalar için kullanılan tabirdir (Bkz. Ertan Erol-Ekrem Solak, "Diplomaside Dilin Kullanımı", *Kara Harp Okulu Bilim Dergisi*, c. 23, S. 1, 2013, s. 34). Osmanlılar sözlü notayı "şifahi takrir" şeklinde tercüme etmiş ve kullanmışlardır. Bu tabir M. Kütükoğlu tarafından şu şekilde tarif edilmiştir: Elçi tarafından bulunduğu ülkenin Hariciye nazırına şifahi bildirilen ve sonra yazılı hale getirilen vesika türüdür (Bkz. *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı, İstanbul 1994, s. 216). Ancak Fransızca orijinal metnin varlığı (CBA, HR. SYS, 2265/10-1, s. 1-2) ve burada üçüncü şahsa hitap eder şekilde kullanılan diplomatik dil hesaba katılınca birinci tanımlama Alman elçiliğinden alınan yazı için daha uygun düşmektedir.

ayrıca “ta” barbin başından itibaren düşman devletler vatandaşlarıyla olan yakınlığı ve o kimselerin birabanesinde Osmanlı ve Alman vatandaşlarıyla yakınlaşmalarına zemin hazırlaması söz konusu kararın alınmasını kaçınılması kılın gerekçeler olarak sıralanmıştır. Oysa hem elçiliğimiz hem konsolosluğumuz hem de askerî murabhasımız Karl Kusch hakkındaki şüphe ve ithamlardan bir tanesini bile doğrulayabilecek durum ve olaylardan haberdar değildir. Konsolosluğumuzca yürütülen tahkikat neticesinde o ithamlara ilişkin hiçbir ipucuna ulaşılamamıştır. Hatta düşman devletlerin vatandaşlarıyla münasebette bulunduğu veyahut onların birabanesine gelip gitmelerini kasıtlı olarak sağladığına ilişkin iddiaları Karl Kusch da kesin bir dille reddetmiştir. Bu reddediş elbette bir anlam ifade etmeyeceğinden ciddiye alınmayabilir. Ancak yürütülen tahkikat kapsamında birabane çalışanlarının bilgisine de başvurulmuş, ancak onlardan Kusch ile ilgili ithamları doğrular bir ipucuna ilişkin tek bir cevap bile alınmamıştır. Bütün bu nedenlerden dolayı, Polis Müdüriyeti tarafından pek muğlak ve genel bir tarzda ima edilen suçlamalarla ilgili bazı şüpheler belirmiştir. Bunları bertaraf etmek için Alman elçiliği şu soruların açık bir biçimde cevaplandırılmasını Osmanlı Hariciyesinden rica eder:

- 1- Kusch ile temasta bulunmuş olan düşman devletler vatandaşlarının isimleri nedir?
- 2- Kusch hakkındaki ithamlarla ilgili ifade ve şahitlikleri esas kabul edilmiş olan şahısların isimleri nedir?
- 3- Osmanlı hükümetince alınan karara kaynaklık eden durum ve olayların ayrıntısı nedir?²⁷

Alman elçiliği, söz konusu soruların cevaplarını talep etmesindeki yegâne amaçlarının Kusch'un takip ve gözetim altına alınması noktasında kendi memurlarını yetkilendirmek, hatta gerek görülürse onu yargılayabilmek olduğuna dair bir aktarımın ardından şu dikkat çekici ve biraz da şüphe uyandırıcı bilgilerle notasına devam etmiştir:

“Kusch 1873 doğumludur.²⁸ Halihazırda askerlik hizmetiyle mükelleftir. Bu nedenle birkaç ay evvel tıbbî muayeneye tabi tutulmuş ve askerlik hizmetini fiilen yerine getirmeye elverişli olduğu anlaşılmıştır. Yakın zamanda Almanya'ya gönderilecek olması bu münasebettedir. Alman Başkonsolosluğu son zamanlarda asker alım işlemleriyle aşırı meşgul olduğundan kendisine henüz gidiş emrini verememiştir. Gerekli işlemlerin süratle tamamlanmasından sonra yaklaşık üç haftalık bir zaman dilimi içerisinde o emrin verileceği tahmin edilmektedir. Kesin gidiş tarihi Polis Müdüriyeti Umumiyesine ayrıca bildirilecektir. Zaten İstanbul'daki şahsî işlerini düzene koyabilmesi için o üç haftalık süreye şiddetle ihtiyaç duymaktadır. Oysa Osmanlı hükümeti ülkeyi terk etmesi için kendisine 10 günlük bir süre tanımıştır. Bu ise Kusch'un çok büyük bir zarara uğramasına neden olacaktır. Çünkü onun servetinin neredeyse tamamını oluşturan birabanesini satın elden çıkarması o kadar kısa bir zaman diliminde pek mümkün gözükmemektedir. Bütün bu hususlar hesap edildiğinden Kusch'un ikamet süresinin üç hafta kadar daha uzatılmasına ve o süre tamamlandığında askerlik hizmetini yapmak üzere Osmanlı ülkesinden çıkıp gitmesine onay verilmesi Hariciye Nezareti'ne teklif

²⁷ CBA, HR. SYS, 2265/10-2, s. 1-4; CBA, DH. EUM. ECB, 7/11, s. 40; 8 Mart 1333/8 Mart 1917.

²⁸ Polis Müdüriyetince 1916 senesinde yürütülen tahkikat neticesinde Karl Kusch'un yaşının 45 olduğu tespit edilmişti. Bu nota 1917 senesinde kaleme alındığına göre Kusch 44 yaşındadır. Osmanlı polisi yukarı yönde bir yuvarlama hesapla son derece yakın bir tespitte bulunmuştur.

olunur. Bu arada süre uzatma hususu şayet Kusch ile ilgili şüpheler doğrulanmazsa menzûbabis olacaktır. Gerek bu hususta alınacak kararın gerekse yukarıdaki sorulara ilişkin cevapların bir an evvel Alman elçiliğine iletilmesi rica olunur."²⁹

Alman elçiliğinin notası 12 Mart'ta "mahremdir" koduyla Hariciye'den Dâhiliye Nezareti'ne aktarılmıştı. Hariciye, Almanların taleplerine ek olarak Karl Kusch hakkında polis tarafından alelade olarak "Alman mahmisi" tabirinin neden kullanılmış olduğunun, gerçek uyuşuyla birlikte bildirilmesini istemişti.³⁰ Yazışmanın öteki ucunda artık bir "Paşa" olarak yer almaya başladığı vesikalara yansıyan Talat Bey elçilik ve Hariciye'den gelen tüm soru ve evrakları 17 Mart'ta Polis Müdüriyeti Umumiyesi'ne havale etmiştir. Ayrıca Alman elçiliğinin talebine uygun olarak Kusch'un 23 Mart'a kadar İstanbul'da kalmasına izin verilmesi yönünde bir tavsiyede bulunmuştur.³¹

V. Karl Kusch'u Suçlamak

Yürüttüğü tahkikata ilişkin raporu ve Alman Başkonsolosluğu'na gönderdiği yazısıyla adeta Karl Kusch meselesinde merkez büroya dönüşen Polis Müdüriyeti Umumiyesi kendisinden istenen hususlara ilişkin olarak hazırlamış olduğu cevabî yazısını beş gün sonra, 22 Mart 1917 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne sunmuştur. Yazı, ayrıntılı bir biçimde hazırlanmış olsa da kendisinden istenen cevap ve talepleri karşılamaktan hayli uzak bir niteliktedir. Bu kapsamda ilkin Bern Osmanlı elçiliğinden İstanbul'a ulaşan ihbardan³² başlanılarak o güne değin yaşanmış olan yazışma trafiği ve gelişmelere dair kronolojik ve ayrıntılı bir girişe yer verilmiştir. Alman elçiliğinin yönelttiği sorulara gelince sadece ikincisini (Kusch hakkında alınan karara kaynaklık eden gelişmelerin ayrıntısı nedir?) cevaplandırmaya dönük bir çaba göze çarpmaktadır. Burada öncelikli olarak Karl Kusch'un İsviçre'deki casuslarla iletişim halinde bulunduğuna ilişkin herhangi bir bilginin elde edilememiş olduğuna bir kez daha dikkat çekilmiştir. Ardından gerek harpten önce gerekse harbin ilan edildiği günden itibaren onun tasarrufunda bulunan birahänenin Osmanlı ve Almanlarla birlikte düşman devletlerin vatandaşları için adeta bir toplanma yerine dönüşmüş olduğu bilgisi yinelenmiştir. Bu tekrarların ardından nihayet iki yeni bilgiye yer verilmiştir. Bunlardan birincisi, Kusch'un birahanesinde Amerika bahriyesine mensup olan bazı şahısların³³ havadis toplamak için Almanlara

²⁹ CBA, HR. SYS, 2265/10-2, s. 4-5; CBA, DH. EUM. ECB, 7/11, s. 40; 8 Mart 1333/8 Mart 1917.

³⁰ CBA, HR. SYS, 2265/10-6, s. 1-2; CBA, DH. EUM. ECB, 7/11, s. 34; 12 Mart 1333/12 Mart 1917.

³¹ Talat Paşa'nın bu yazısında bir yanlışlık eseri olarak, Kısm-ı Siyasi Müdüriyeti ifadesiyle hazırlanan ve Karl Kusch'tan Alman mahmisi olarak bahseden vesikanın 1 Şubat 1332 tarihli olduğu kaydedilmiştir. Yukarıda paylaşılan vesikada da açıkça görüleceği üzere o tarih 1333'tür. Bkz. CBA, DH. EUM. ECB, 7/11; s.32; 17 Mart 1333/17 Mart 1917.

³² O yazıda bazı Osmanlı Rumlarıyla Yunan vatandaşlarının tedavi bahanesiyle İsviçre'nin Davos ve Leysin şehirlerinde buldukları kaydedilmişti. (CBA, HR. SYS, 2267/44, s. 3; 20 Teşrinvevvel 1916) Polis Müdüriyeti Umumiyesi ise burada Davos ve Dolanires şehirlerinden bahsetmektedir.

³³ O devrin ünlü tıp uzmanı Mazhar Osman'ın Yeşilay için "Sihhat Almanakı'nda" kaleme aldığı yazısındaki şu satırlar hem İstanbul'un hem de Amerika bahriyelilerinin yukarıda arz ettiği

sokulmakta olduklarının ve o şekilde hep birlikte yiyip içtiklerinin yürütülen gizli araştırmalar neticesinde kesin bir biçimde anlaşılmış olduğudur. İkincisi ise polis takibine takılan ve araştırılmakta olan bazı şüpheli kadın ve erkeklerin de Kusch'un birahanesini bir buluşma yeri (*telâki-gâh*) olarak kullandıklarının defalarca görülmüş olmasıdır. Polise göre hem bu müşahedeler hem de Bern'den gönderilen şüpheliler listesinde isminin bulunması hususu birlikte düşünülünce Kusch ile ilgili iddialar artık bir itham olarak değerlendirilmekten uzaklaşarak yerlerini derin bir şüpheye bırakmaktadır.³⁴

VI. Karl Kusch'u Savunmak

Polis Müdüriyeti Umumiyesi, yukarıda da ifade edildiği üzere hazırlanmış olduğu cevap yahut savunma yazısında hem Hariciye Nezareti'nin Kusch'un neden Alman mahmisi şeklinde kaydedilmiş olduğuna hem de Alman elçiliğinin Kusch'un kimlerle temasta bulunduğu ve onun hakkında şahitlik etmiş olan şahısların kimler olduğuna ilişkin sorularına tam manasıyla bir cevap üretememiştir. Bu sessizlik Alman tarafının elini ve dilini güçlendirici bir etki yaratmış, aşağıda tanıklık edileceği üzere Kusch hakkında Osmanlılarca varılan kararın hukukî mesnetten uzak, basit bir şüphenin eseri olduğuna ilişkin söylemlerin daha gür ve güçlü bir biçimde dillendirilmesi gibi bir neticeyi beraberinde getirmiştir.

Almanlardan alınacak diğer notaları henüz kestirebilme imkânından mahrum olan Talat Paşa cephesinden meseleye bakınca o, Polis Müdüriyeti Umumiyesi'nin cevabının Kusch meselesini halledebilecek bir yeterliliği sağladığına kanaat getirmiş bir tavır içerisindeydi. Bu tavır Polisten alınan cevabın 28 Mart 1917 tarihinde Hariciye Nazırı Ahmed Nesimi Bey'e iletimi sırasında açıkça hissedilmektedir. Nitekim Talat Paşa burada polis tahkikatının genişletilmesi sayesinde Kusch meselesiyle ilgili yeni ve daha sağlıklı bilgilere erişildiğine dikkat çekmektedir. Bu durumun ek olarak sunulmuş olan polis raporundan anlaşılabileceğini ifade ettikten sonra Kusch'un (üzerinden beş gün geçmiş olmasına rağmen) 23 Mart 1917 tarihine kadar İstanbul'da kalmasına izin verildiğini ifade etmiştir.³⁵

Talat Paşa, imparatorluğun yoğun gündemi içerisinde epeyce uzadığı aşikâr olan Karl Kusch meselesinin o şekilde kapanması arzusunda olduğunu son yazısıyla

görüntüden sadece küçük bir kesit sunmaktadır: *Umumî Harp oldu bitti, umumî harpte içenler, parası bol birtakım türediler, soysuzlardı. Mısır ekmeği yemekten, şeker basreti çekmekten insanların çoğu içkinin tadını bile unutmıştu. Lâkin Mütareke oldu, düşman orduları çekirge gibi İstanbul sokaklarına yayıldı, otomobil içinde sarhoş Amerika bahriyelileri kucaklarında zılzurna Rum dilberleri Beyoğlu'nun büyük caddelerinde resmigeçit yapıyorlardı. Barlarda İngiliz neferleri viski ile zılzurna olduktan sonra rastgele saldııyorlardı. Hele Fransızların koloni askerleri yapmadıklarını bırakmıyorlardı.”* Bkz. Zafer Toprak, “İstanbul'luya Rusya'nın Armağanları: Haraşolar”, *İstanbul Dergisi*, S. 1, 1992, s. 72-79. Bu satırlar her ne kadar Mütareke Dönemi'ne ilişkin olsa da yukarıda kaydedilen bilgiler adeta o günlerin habercisi olmuşlardır.

³⁴ CBA, DH. EUM. ECB, 7/11, s. 38; 22 Mart 1333/22 Mart 1917.

³⁵ CBA, HR. SYS, 2265/10-8, s. 1; CBA, DH. EUM. ECB, 7/11, s. 42; 28 Mart 1333/28 Mart 1917.

ortaya koymuştur. Ancak Alman elçiliğinin 22 Nisan³⁶ ve 18 Haziran tarihli yeni ve birbirini tekrar eden notaları, onların aynı arzuyu paylaşmaktan hayli uzak bir tavır içerisinde olduklarını göstermektedir. Hariciye Nezareti'ne takdim edilen ve Kusch ile ilgili ithamların barındırdığı çarpıklıkları tekraren ve önceki taleplerle birlikte ortaya koyan Alman elçiliğinin notaları sadeleştirilmiş şekliyle ve ana hatlarıyla şöyledir:

“Gerek Hariciye Nezareti’nden alınan bu cevap gerekse Polis Müdüriyeti tarafından 3 Mart 1917 tarihinde Alman Başkonsoloshanesi’ne gönderilen yazı Kusch hakkındaki suçlamaları yeterli derecede ortaya koyabilecek nitelikten uzaktır. Ayrıca bünyelerinde birçok tezat durumu barındırırlar. Şöyle ki Polis Müdüriyeti’nin yazısında Kusch’un harbin başından itibaren düşman devletlerin vatandaşlarıyla sürekli temasta olduğu beyan edilmişti. Şimdi ise Hariciye Nezareti yine polis tabkiyatına dayanarak onun İsviçre’deki düşman casuslarıyla haberleştiğini kesin olarak ispat edecek herhangi bir delilin henüz gün yüzüne çıkarılmadığını ifade etmiştir. Halbuki Polis bazı kesin delillere dayanmadıkça bahsedilen ithamları böyle açık bir biçimde ileri süremez. Bu münasebetle Alman elçiliği o delillerin ve özellikle Kusch ile temasta bulunmuş olan düşman devlet vatandaşlarının isimlerinin kendisine ayrıntılı olarak bildirilmesini tekraren rica etmektedir. Aynı şekilde Kusch’un İsviçre’deki casuslarla haberleştiği hakkındaki suçlama sadece bir şüpheden ibaret olsa bile Alman elçiliği öyle bir şüphenin de oldukça mühim bazı delillere dayanılarak ileri sürülebileceğini hesaba katmaktadır. Bu nedenle kendi vatandaşlarını zanlı durumuna düşüren iddiaların da elçiliğe iletilmesini rica eder.

Kusch’un, birabanesinde Osmanlı ve Almanlarla düşman devletler vatandaşlarının birbirlerine yakınlık kurmalarını kolaylaştırdığı Polis Müdüriyeti tarafından ileri sürülmüştü. Oysa bu son yazıda o iddialara yer verilmemiştir. Buna karşın Alman elçiliği, sadece tahminlerden hareketle böyle bir hususun dile getirilemeyeceğine inandığından birabane bir birine yakınlık kuran şahısların isimlerinin kendisine bildirilmesini yeniden talep etmektedir. Üstelik İstanbul’da yaşayan düşman devletler vatandaşlarının birabanelere girmelerine ilişkin genel bir yasak olmadığından Osmanlı ve Almanların Kusch’un birabanesine gidenlerle bir yakınlaşma içerisine girmemeleri pek mümkün gözükmemektedir.

Bilgi toplamak amacıyla Alman askerlerine yakınlaşmaya çalışan Amerika bahriyelileri için bir görüşme mekânı hizmeti sağladığı, Kusch’un birabanesiyle ilişkilendirilen diğer bir iddiadır. Ne var ki, Amerika hükümeti o günlerde henüz tarafsızlığını terk etmemiştir. Halîyle Amerikalıları mekânından çıkarmasını bir birabane sahibinden talep etmek hayli müşkül bir husus olacaktır.

Zabita Nezareti’nin takip ve denetimine takılan kimi şahısların da onun birabanesine gitmelerinden yola çıkılarak Kusch hakkındaki suçlamaların sabit görüldüğü yönünde bir ifadede bulunulmuştur. Ancak bu hükümün gerçeği yansıtıp yansıtmadığını belirleyebilmek için evvela Kusch’un o şahısların durumunu bildiği halde mi onları birabanesine kabul ettiğini tespit etmek gerekmektedir. Ayrıca o şahısların İstanbul’daki diğer umumî mekânlara da girip çıktıkları göz önünde bulundurulunca o

mekân sahiplerinin de Osmanlı hükümetince şüpheli sayılıp sayılmadıklarının bilinmesi gerekmektedir.

İsviçre'den gönderilen şüpheliler listesinde isminin bulunuyor olması, Kusch hakkındaki iddiaları doğrulayıcı bir gelişme olarak değerlendirilmiştir. Ancak Karl Kusch isminin o listeye neden eklendiğine ilişkin herhangi bir ayrıntıya yer verilmemiştir. Üstelik düşman hafiyelerini gizlice araştırmakla görevli olan Alman memurları “şu ana değin” Kusch ile ilgili herhangi bir bilgi aktarımında yabut uyarıda bulunmamışlardır. Bu münasebetle Alman elçiliği Kusch isminin şüpheliler listesine eklenmesine esas teşkil eden hususiyetlerin bildirilmesini hassaten rica eder. Bütün bu bilgiler Kusch aleyhine Almanyada bir ceza davası açılıp açılmayacağına karar verebilmek için gereklidir. Alman elçiliği, ortaya koyduğu bu hassasiyet, fikir ve taleplere Osmanlı tarafının da tereddütsüz katılacağı yönünde bir ümit taşımaktadır.

Son olarak, Karl Kusch'un silahaltına alınması hususuna gelince, Alman askerî memurları tarafından yoğun bir biçimde (İstanbul'da yaşayan Alman vatandaşları hakkında) tahkikat icra edilmesi için Alman konsoloshanesine müracaatla bulunulmaktadır. Kusch'un askerlik meselesi hakkında Osmanlı tarafına yapılacak bilgi aktarım işi bu nedenle ertelenmek zorunda kalmıştır.”³⁷

Alman elçiliğinin son notaları sadece araştırmacı ve okuyucu için değil, Osmanlı bürokratları açısından da son derece sıkıcı bir görüntü kazandı. Düşünülen o bilindik yazışma trafiğini yeniden başlatmıştır. İlk Alman elçiliğinin “Karl Kusch hakkındaki şüpheleri doğrulayacak delillerin kendilerine bildirilmesi” yönündeki istekleri Hariciye tarafından 13 Ağustos'ta Dâhiliye Nezareti'ne iletiliyor,³⁸ oradan da Talat Paşa imzasıyla ve gerekli tahkikatın yapılması emriyle 25 Ağustos'ta Polis Müdüriyeti'ne havale ediliyordu. Talat Paşa ayrıca 23 Mart'a kadar İstanbul'da kalmasına müsaade edilen Karl Kusch'un sınır dışı edilip edilmediği hususunun da nezarete bildirilmesini istiyordu.³⁹ Aynı gün “mahrem” kodlu bir başka yazıyla tahkikat emrinin polise verilmiş olduğu bilgisini Hariciye Nezareti'ne aktaran Talat Paşa meseleyi en azından kendisi ve nezareti açısından sona erdirecek bir hamlede bulunmayı da ihmal etmiyordu. Onun ifadesiyle, Almanların “Kusch'un casusluk şüphelileri listesine eklenmesini gerektiren sebepler nelerdir?” sorusunun muhatabı kendileri değildi. Bahse konu liste Bern'deki Osmanlı elçiliğinden alınmış ve Hariciye Nezareti Umur-ı Siyasî Müdüriyeti Umumiyesi Mühimme Kısmı tarafından 31 Ekim 1916 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne tebliğ edilmişti. Dolayısıyla Kusch hakkındaki şüpheleri doğrulayacak belge ve deliller Bern'den alınmalı ve ona göre Alman elçiliğine bir cevap yazılmalıydı. Bütün bu işlemler tamamlanınca da yaşanacak bilgi akışı ve yazışma trafiği hakkında Dâhiliye

³⁷ CBA, DH. EUM. ECB, 7/11, s. 52. Alman elçiliğinden alınan notanın orijinal Fransızca metni için bkz. CBA, HR. SYS, 2265/10-12, s. 1-3.

³⁸ CBA, HR. SYS, 2265/10-11, s. 1; CBA, DH. EUM. ECB, 7/11, s. 50; 13 Ağustos 1333/13 Ağustos 1917: Hariciye Nezareti Umur-u İdariye Müdüriyeti Umumiyesi'nden Dâhiliye Nezaretine tezkire.

³⁹ CBA, DH. EUM. ECB, 7/11, s. 46; 25 Ağustos 1333/25 Ağustos 1917.

Nezaretî'ne bilgi verilmesi isteğinde bulunmuştu.⁴⁰ Bu istek doğrultusunda Hariciye Nazırı Ahmed Nesimi Beyefendi 12 Eylül'de Bern Osmanlı elçisi Fuad Selim Bey'e gönderdiği bir yazıyla Karl Kusch hakkındaki casusluk şüphelerini ispat edecek delillerin varlığına ihtiyaç duyulduğuna dikkat çektikten sonra meseleyle ilgili mevcut bütün belge ve bilgilerin İstanbul'a gönderilmesini istemişti.⁴¹

VII. Karl Kusch'u Başa Sarmak

Bu son yazışma trafiği ve yaşananların Osmanlı tarafı açısından ifade ettiği anlam, Karl Kusch ve birahanesi meselesinde başlanılan noktaya dönmekten başka bir şey değildir. Almanlar açısından ise vatandaşlarıyla ilgili suçlamaların asılsız olduğu yönündeki söylemlerini daha gur ve kendilerinden emin bir biçimde dile getirme anlamı taşımaktadır. Bu anlam, Karl Kusch ile ilgili taleplere ilişkin olarak Bern'den İstanbul istikametinde herhangi bir bilgi akışının varlığını gösterir bir vesikaya tesadüf edilememiş olmasıyla daha da bir belirginlik kazanmaktadır.

Talat Paşa'nın yukarıdaki hamlesinden cesaret aldığı muhakkak olan Polis Müdüriyeti ise Dâhiliye Nezaretî'nin emrine uygun olarak giriştiği tahkikat hakkında düzenlediği raporuyla Karl Kusch meselesini çok farklı mecralara taşıyacak bazı iddialar ortaya atmıştır. Dâhiliye Nezaretî'ne takdim edilen 8 Eylül 1917 tarihli raporda kaydedildiği üzere polis, Alman elçiliğinin taleplerini karşılamak amacıyla daha geniş bir tahkikata girişmişti. Onun sonucunda ulaşılan yeni bilgilerse tekrar eden ifadelerden ayıklanmış ve sadeleştirilmiş haliyle şöyledir:

"Kusch birahanesi, bahsedilen şüpheli ve zararlı gruplar için bir buluşma noktasına dönüştüğünden zaten polisin sürekli bir takip ve denetimine alınmıştır. 8 Kasım 1916 tarihinde İsviçre'den gönderilen listede Kusch ismine rastlanması ise onun hakkındaki şüpheleri artırdığından daha sıkı bir biçimde takip edilmesi lüzumu ortaya çıkmıştır. Ancak daha önce de ifade edildiği üzere İsviçre'deki casuslarla iletişim halinde bulunduğu dair herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Buna karşın Osmanlı hükümeti aleyhine casusluk eden ve genellikle Almanların müdavimi olduğu lokanta ve birahanelere gidip gelen İngiliz ve Rus vatandaşlarından birçoğunun Kusch'un birahanesine de düzenli bir şekilde devam ettiği ve aralarında son derece sıkı bir temas olduğu tespit edilmiştir. Söz konusu şahıslar harp başlar başlamaz, düşman devletler vatandaşlarının seyahatlerine ilişkin herhangi bir yasağın henüz konmamış olmasından istifade ederek ülkelerine kaçıp gitmişlerdir. Mesela 21 Mayıs 1917 tarihli bir raporla kendisi hakkında bilgi verilen William Vorner onlardan birisidir ve İstanbul'a döndüğünde sıkı bir takibe tabi tutulması yönünde bir karar alınmıştır. Onun İstanbul'da kaldığı süre zarfında Karl Kusch ile çok yakın ve sıkı bir ilişki içerisinde bulunduğu yürütülen tahkikat neticesinde gün yüzüne çıkarılmıştır. Alman elçiliğinin Kusch hakkında o derece derin bir bilgi talep etmiş olması ve bundan da önemlisi askerlik vazifesini yapmak üzere şimdiye kadar ülkesine gönderilmemiş olması akıllarda soru işareti bırakmakta, onun birtakım gayeler doğrultusunda düşmanlarla temas kurmak için Alman elçiliği veya konsoloslukunca istihdam edilmiş olabileceği hissini uyandırmaktadır. Bu mülahaza

⁴⁰ CBA, HR. SYS, 2267/76; s. 3; CBA, DH. EUM. ECB, 7/11, s. 46; 25 Ağustos 1333/25 Ağustos 1917.

⁴¹ CBA, HR. SYS, 2267/76; s. 5; 12 Eylül 1333/12 Eylül 1917.

*doğrusya polisin de kendisinden şüphe duyması pek doğal bir gelişme olarak değerlendirilmelidir. Mevcut yazışmaların neticesi beklendiği için sınır dışına çıkarılmasına henüz teşebbüs edilmemiştir.*⁴²

Polis Müdüriyeti, Alman diplomatların kendi vatandaşlarını düşmanlarla bağlantı sağlamak maksadıyla kullanılabilme ihtimali gibi son derece ilginç bir iddia ortaya atmıştır. Polis, kendisinden istenen cevapları üretmek yerine gerekçe göstermeden böyle bir iddiayı gündeme getirerek dikkat dağıtmak yahut konu değiştirmek gibi bir izlenim vermiştir. Ancak “45 yaşında olduğu bilinen Karl Kusch’un neden o güne değin askerlik vazifesini yerine getirmek üzere Almanya’ya gönderilmemiş olduğu” yönünde mantık örgüsünden geçirilmiş bir soru üreterek en azından iddiasının tutar bir tarafı olduğunu da ispatlamak istemiştir. İster gerekçeli isterse gerekçesiz olsun böyle bir iddianın zihne ve dile getirilmiş olması bile müttefik Almanya’ya karşı Osmanlı cephesinin bazı kesimlerinde bir şüphe ve güvensizlik halinin varlığına delalet etmektedir. Öte yandan Alman kanadında Karl Kusch ile ilgili gerçekten öyle bir tasarrufta bulunma durumunun söz konusu olması ise sadece Almanların savaştan önce güttükleri *Weltpolitik* (Dünya Siyaseti)⁴³ şeklinde isimlendirilen emperyalist siyasetlerinin Orta ve Yakındoğu’yu ilgilendiren kısmıyla açıklanabilir. Bu kapsamda Almanlar, İngilizler gibi Osmanlı topraklarını konferans masalarında bölüşmekten ziyade, imparatorluğun zenginlik kaynaklarına barışçı yollarla sızmayı (*penetration pacifique*) amaçlayan bir politika benimsemişlerdi. I. Dünya Savaşı’nın hemen başında pancermenizmin kurucularından olan Becker tarafından sarf edilen şu sözler önemlidir: “*Coğrafi konumumuz ve endüstrimizin Pazar gereksinimi dolayısıyla Türkiye’ye yöneliyoruz. Her Avrupa ülkesinin geri kalmış Şark’ta kendisine ait bir hayyat alanı vardır, İngiltere, Mısır’da, Fransa Tunus’ta, İtalya Trablusgarp’ta, Avusturya Bosna’da ve Rusya Karadağ’da ve dolaylı olarak Balkanlar’da hak sahibidir. Bizim hiçbir yerimiz yoktu. Şimdi bu hayyat alanımız Türkiye’dir.*” İ. Ortaylı’nın ifade ettiği üzere, Almanlar yeni kolonyalist emellerini gerçekleştirmek için Yakındoğu’nun kendilerine tarih tarafından bahşedilen bir alan olduğunu savunuyorlar, o kapsamda Osmanlı İmparatorluğu’nun Asya topraklarına yerleşmeyi amaçlarken, onun Avrupa’da yaşamasını da pek umursamıyorlardı.⁴⁴ Onların Anadolu ve Mezopotamya’nın zenginliklerine ulaşma gayelerinde Bağdat-Basra Demiryolu Projesi iyi bir fırsat olmuştur. Alman politikası bu hattın iki tarafına Alman nüfus fazlasını yerleştirerek oraları kendi koloni alanlarına dönüştürmek ve zamanı geldiğinde Hindistan yolu üzerinde siyaset ve kuvvetleri doğrultusunda girişecekleri bir müdahaleye zemin hazırlamak amacına hizmet ediyordu. Kısacası demiryolu projesi Osmanlı topraklarına Alman emperyal sızmasının bir aracına dönüşmüş oluyordu.⁴⁵ Alman politikasına dair daha yakın tarihli bir örnek ise Polis

⁴² CBA, DH. EUM. ECB, 7/11, s. 66; 8 Eylül 1333/8 Eylül 1917; CBA, HR. SYS, 2265/10-15, s. 1.

⁴³ Bu siyasetin doğuşu ve uygulanmasıyla ilgili olarak bkz. M. Nail Alkan, “Hayranlık, Dostluk ve Çıkar Üçgeninde Türk-Alman İlişkileri”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi*, S. 34, Nisan 2015, s. 43 vd.

⁴⁴ İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Alman Nüfuzu*, Timaş Yay., İstanbul 2010, s. 52, 65.

⁴⁵ Cenk Reyhan, “Türk-Alman İlişkilerinin Tarihsel Arka Planı (1878-1914)”, *Belleten*, c. LXIX, S. 254, Nisan 2005, s. 29-30.

Müdüriyeti'nin söz konusu iddiayı ortaya attığı günlerde yaşanmıştı. Mustafa Kemal, Yıldırım Orduları Grubu Komutanlığı'na getirilen Falkenhayn'ın fikir ve davranışlarından duyduğu rahatsızlığı 20 Eylül 1917 tarihinde Enver Paşa'ya gönderdiği raporunda şu şekilde ifade etmişti: "*Falkenhayn Alman çıkarlarını her şeyin üstünde tutmaktadır. Onun gerçek gayesi bütün Arabistan'ı Alman egemenliği altına almaktır. Bunun sonucu ise Osmanlı ülkesinin bir Alman sömürgesine dönüşmesi demek olacaktır.*"⁴⁶

Savaştan ve ittifakın başlamasıyla Almanlar tarafından rafa kaldırılan söz konusu plan ve projelerden devrin Osmanlı yönetici ve aydınları elbette haberdar olmuşlardı. Dolayısıyla Osmanlı polisinin Almanların düşman tarafıyla gizli görüşmede bulunmak için Karl Kusch'u kullanma ihtimalini gündeme taşınması, mazisi çok uzak olmayan söz konusu Alman plan ve projelerinden beslenmiş olabilir. Şüpheleri ve o şüpheler üzerine bina edilen ihtimalleri uzatmak mümkündür, ancak son demlerine girilmiş olan meseleye, dolayısıyla çalışmanın akışına dönmek gerekiyor.

VIII. Karl Kusch'u Unutmak

Talat Paşa'nın Karl Kusch hakkındaki iddiaların bir hakikat olduğuna inandığına ve son hamlesiyle meseleyi Dâhiliye Nezareti adına bitirdiğine yukarıda dikkat çekilmişti. Aynı inanç ve tavır polisin son tahkikat raporunu 17 Eylül'de Hariciye Nezareti'ne sunarken de göstermişti. Nitekim sunum yazısına "polis tarafından yürütülen son tahkikat neticesinde Kusch hakkında yeterli bir malumata ulaşıldığına" hükmederek başlamıştı. Talat Paşa'nın deyişleriyle bu son durum, yani onun düşman casuslarıyla temasta olduğunun netlik kazandığı bilgisi Alman elçiliğine süratle aktarılmalıydı. Elçilikten alınacak cevabın da aynı şekilde Dâhiliye Nezareti'ne bildirilmesini istemişti. Çünkü Kusch, nezaretler ve Alman elçiliği arasında cereyan eden yazışma trafiğinin neticesi beklendiği için İstanbul'da bırakılmıştı. Oysa şimdi artık beklemeyi gerektirir bir durum kalmamış, Kusch'un bir an evvel sınır dışı edilmesi lüzumu doğmuştu.⁴⁷

Talat Paşa aylar önce zihninde bitirmiş olduğu Karl Kusch meselesini, Bern elçiliğinden bir türlü alınamayan, dolayısıyla Alman elçiliğine verilemeyen cevaba rağmen bu kez de fiilen bitirmek üzere kesin bir kararlılık içerisindeydi. Bu hususta yaşanacak olası bir ertelenme yahut savsamaya tahammül gösterilemeyeceğini de hissettirmişti. Hangi hislerle yazılmış yahut hangi hisleri uyandırmış olursa olsun Karl Kusch'un sınır dışı edilmesi hususuyla ilgili herhangi bir geri dönüş söz konusu olmamıştır. Alman elçiliği ve dolayısıyla Hariciye Nezareti adeta bir sessizliğe bürünmüş gibidirler. Bu sessizlik hali o günlerde son İstanbul ziyaretini⁴⁸ gerçekleştirecek olan Alman İmparatoru II. Wilhelm için girişilen hazırlıklarla

⁴⁶ Nurettin Gülmez, "Falkenhayn'ın Anılarında Türkiye Notları", *ÇTTAD*, V/13, 2006/Güz, s. 138.

⁴⁷ *CBA, HR. SYS*, 2265/10-16, s. 1; *CBA, DH. EUM. ECB*, 7/11, s. 54; 17 Eylül 333/17 Eylül 1917.

⁴⁸ II. Wilhelm 1889 ve 1898 yıllarında da Osmanlı topraklarını ziyaret etmişti. Bu ziyaretlere ilişkin ayrıntı için bkz. Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, s. 93-100.

alakalı olabilir. 15-18 Ekim 1917 tarihleri arasında gerçekleşen ve savaş koşullarında iki ülke arasındaki dayanışma ve ittifakı dünya kamuoyuna duyurmayı hedefleyen böylesi önemli bir ziyaretin ifade ettiği mesajla⁴⁹ asla örtüşmeyen ve hatta hiçbir anlam ifade etmeyen Karl Kusch meselesinin en azından diplomatlar açısından hararetini yitirmiş olabilmesi son derece doğal bir gelişme olarak değerlendirilmelidir.

Alman elçiliğinin Karl Kusch hakkında büründüğü sessizlik hali imparatorlarının Osmanlı topraklarını terk etmesinden sonra da devam etmiştir. Hal öyle olunca ve de Kusch için tanınan ek sürenin (23 Mart) üzerinden aylar geçmiş olduğundan beklemenin bir netice sağlamayacağına kanaat getirilerek Karl Kusch meselesinin tek taraflı olarak halledilmesi için harekete geçildi. 6 Aralık'ta Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti bünyesindeki 5. Şube'den Ecanib Şubesi'ne müracaat edildi. Şüpheli tavır ve hareketleri nedeniyle artık İstanbul'da kalması sakıncalı görülen Karl Kusch'un sınır dışı edilmesinin kaçınılmaz olduğuna dikkat çekilerek bu iş için gerekli olan nezaret onayının alınması ve diğer işlemlerin tamamlanması Ecanib Şubesi'nden talep edilmişti.⁵⁰ Aynı yazı aynı tarihte Seyrüsefer Müdüriyeti'ne de gönderilmişti.⁵¹

Bu yazışma ve işlemlerin tamamlanmasından 2 gün sonra Dâhiliye Nezareti herhangi bir geri dönüş beklemezsizin, yani sadece bilgilendirmede bulunmak gayesiyle gelişmeleri, “*Karl Kusch'un sınır dışı edilmesi için gerekli olan işlemlerin halihazırda icra edilmiş olduğunu*” Hariciye Nezareti'ne iletmmişti.⁵² Nihayet Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Ecanib Şubesi 12 Aralık 1917 tarihinde İstanbul Polis Müdürü Ahmed Bey'e Karl Kusch'un “*yabancıların Osmanlı ülkesinde seyahat ve ikametleri hakkındaki kanunun 5. maddesi hükmüne*”⁵³ uygun olarak ülkeden kovulmasının uygun görülmüş olduğunu ve o şekilde huduttan çıkarılıp neticenin

⁴⁹ Serpil Kirel-Oya Kasap Ortaklan, “Alman İmparatoru II. Wilhelm'in Osmanlı İmparatorluğu'nu Son Ziyareti (1917), *sineine*, 9 (1), (2018), s. 122.

⁵⁰ CBA, DH. EUM. ECB, 7/11, s. 64; 6 Kânunevvel 1333/6 Aralık 1917.

⁵¹ CBA, DH. EUM. ECB, 7/11, s. 56; 6 Kânunevvel 1333/6 Aralık 1917.

⁵² CBA, HR. SYS, 2265/10-17, s. 1; 8 Kânunevvel 1333/8 Aralık 1917.

⁵³ 2 Mart 1331 (28 Rebiülahir 1333/15 Mart 1915) tarihli *Ecnebilerin Memâlik-i Osmâniyede Seyâhat ve İkâmetleri Hakkında Kanun-i Muvakkat'ın 5. maddesi* sadeleştirilmiş şekliyle şöyledir: “Osmanlı ülkesinde seyahat veya ikamet eden yabancıları siyasi, idarî ve inzibatî sebep ve mülahazalara dayanarak Dâhiliye Nazırı res'en veya Meclis-i Vükela kararıyla derhal veya tayin olunacak müddet zarfında süresiz veya belirli müddetle bulunduğu şehir veya mıntıkadan sürgün edebilir. Ülkenin diğer bir kısmında ikamete veyahut Osmanlı toprağından çıkmaya davet eder, gerekirse zabıta kuvvetleri eşliğinde sürgün eder veya Osmanlı sınırları dışına ihraç eder. Bir mahalden sürülen veyahut Osmanlı ülkesini terk etmesi lüzumu kendisine tebliğ edilen ecnebinin kendisine yapılan tebligatta belirtilen süreye uymaması durumunda sürgün veya ihraç işlemleri zabıta kuvvetleri marifetiyle icra olunur. Tebligata uymama durumu gizlenmek suretiyle gerçekleşmişse (ilgili şahıs) üç aydan altı aya kadar hapis cezasına çarptırılır. Ceza süresi tamamlandıktan sonra sürgün veyahut ihraç edilir. İtaatsizliklerinden dolayı zabıta kuvvetiyle sürgün veya ihraç edilmiş olan şahısların çıkarılmış oldukları mahalle veyahut Osmanlı ülkesine bir daha dönmelerine müsaade edilmez. Bkz. *Düstur*, Tertib-i Sani, c. VII, Matbaa-i Amire, Dersaadet 1336, s.484-485.

yazılmasını bildirmişti.⁵⁴ Ahmed Bey'in tam bir hafta sonra, 19 Aralık'ta kaleme aldığı cevap ise Dâhiliye Nezareti'ndeki hareketliliğin aslında mesai ve emek kaybandan başka bir anlam ifade etmediğini ortaya koyacak türdendir. Çünkü o yazıda Karl Kusch'un 5 Kasım 1917 tarihinde Osmanlı başkentini terk etmiş olduğu ve "şu an itibarıyla" memleketinde⁵⁵ bulunduğu haber veriliyordu. Ahmed Bey'in deyişle artık şüpheli şahıslar kervanına katılmış olan Karl Kusch hakkında yapılacak yegâne işlem onun bir daha Osmanlı ülkesine girememesi için gereken tedbirlerin alınması, bunun için de ilgili memurların uyarılması olacaktır.⁵⁶ Nitekim öyle de olmuş ve Ahmed Bey'in uyarısı 22 Aralık 1917 tarihinde Dâhiliye Nezareti Emniyet Umumiye Müdüriyeti Seyrüsefer Müdüriyeti'ne aktarılmıştır.⁵⁷

1917 yılının son günlerinde cereyan eden son yazışma trafiğiyle birlikte sadece başkent değil imparatorluğun bütün kapıları sanki bir daha açılmamak üzere Karl Kusch için kapatılmış gibidir. Benzer bir kapatma durumunun elbette mesele için de geçerli olacağı, Osmanlı resmî evrakında bir daha "*Karl Kusch ve birahanesi*" kelimelerine rastlanılmayacağı düşünülmüştür. Ancak Alman Büyükelçiliği herkesi yanıltarak, son yazışmanın üzerinden neredeyse bir yıl geçtikten sonra, 12 Eylül 1918 tarihinde Hariciye Nezareti'ne bir sözlü nota vermiştir. Nota, Dâhiliye Nezareti'nin Osmanlı aleyhine casusluk eden bazı şahısların Kusch birahanesinin müdavimi oldukları yönünde sunduğu 17 Eylül ve 8 Aralık 1917 tarihli yazılarına cevap olarak kaleme alınmıştı. Almanlar gerek Kusch'un mensup olduğu askerî kıta kumandanlığınca gerekse elçilikleri kanalıyla ve son derece sıkı bir biçimde yürüttükleri incelemeler neticesinde onun Osmanlı hükümeti aleyhine casusluk etmekte olan bazı şahıslarla yakın ilişki içinde olduğunu doğrular herhangi bir ipucuna tesadüf edememişlerdi. Sadece şüpheli şahıslardan birisinin (*Toporofsky*) "eski" Kusch birahanesine sıklıkla gittiği anlaşılmış, ancak birahane sahibiyle aralarında sıkı bir münasebetin varlığı tespit edilememişti. Bu nedenle Alman Büyükelçiliği notasının sonunda Bay Kusch hakkındaki şüphelerin asılsız olduğuna inandığını ilk defa net bir biçimde ifade etmişti.⁵⁸

I. Dünya Savaşı'nın ve Osmanlı-Alman ittifakının sonunun her iki imparatorluk açısından pek parlak gözükmediği o günlerde İstanbul'daki Alman Büyükelçiliği son notasıyla Karl Kusch meselesini kendi cephesinden "asılsız bir iddia" tespitiyle kapatmış oldu. Şimdi Hariciye Nezareti konuyla ilgili olarak elçiliğe bir cevap yazmak durumundaydı. 24 Eylül 1918 tarihinde notadan ve durumdan haberdar edilen Dâhiliye Nezareti'nden Almanlara yazılacak cevaba iştirtilmesini

⁵⁴ CBA, DH. EUM. ECB, 7/11, s. 58; 12 Kânunuevvel 333/12 Aralık 1917.

⁵⁵ Karl Kusch'un memleketi önceki vesikalarda Neustadt (Nöstat:) olarak belirtilmişken burada Nürnberg (Nüyinberg) şeklinde kaydedilmiştir.

⁵⁶ CBA, DH. EUM. ECB, 7/11, s. 60; 19 Kânunuevvel 333/19 Aralık 1917.

⁵⁷ CBA, DH. EUM. ECB, 7/11, s. 62; 22 Kânunuevvel 333/22 Aralık 1917.

⁵⁸ CBA, HR. SYS, 2265/10-3, s. 1.

istedikleri bir bilgi yahut talepleri olup olmadığı soruldu.⁵⁹ Bu soru Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti tarafından 15 Ekim'de Polis Müdüriyeti'ne yöneltildi: “*Alman elçiliğine verilecek cevaba esas olmak üzere mütalaanız nedir?*”⁶⁰ Ancak Polis Müdüriyeti sessiz kalmayı tercih etmiş, herhangi bir geri dönüşte bulunmamıştır. Savaş yorgunu olan ve şimdi Mondros Ateşkes Antlaşması'nı (30 Ekim 1918) imzalamak durumunda bırakılan bir imparatorluğun iç huzurunu tesis etmek gibi mühim bir vazifeyi üstlenmiş olanlar, neredeyse iki yıl boyunca gündemlerini meşgul etmiş ve bir yıl evvel de ülkelerini terk etmiş olan şüpheli bir şahıs hakkında değil yeni bir tahkikat yapmayı, kalem dahi oynatmayı istememiş olabilirler. Çünkü buna ne enerjileri ne de mesailerі müsaitti.

Sonuç

Kusch ve birahanesiyle onların etrafında gelişen olaylar ve o olaylara ilişkin yazışma trafiği, kendileri için bir ölüm kalım mücadelesi anlamı taşıyan I. Dünya Savaşı'nda birlikte saf tutmuş Alman ve Osmanlı imparatorlukları açısından önemsiz gibi durabilir. Ancak gerek Osmanlı İmparatorluğu'nu yönetenlerin konuya eğilme biçimleri gerekse Alman diplomatların gösterdiği refleks neticesinde alabildiğine yoğun ve hızlı bir yazışma trafiğine konu olması Karl Kusch meselesini iki taraf açısından adeta bir onur mücadelesine dönüştürmüştür. Savaşın alevlendiği günlerde müttefik Osmanlı hükümetinin talebini, yani Kusch'un pasaportunu vize etme işlemini gerçekleştirip konuyu kapatma imkânı varken Alman tarafı ısrarla ve elbette haklı olarak iddialara ilişkin tüm belge ve bilgilerin kendilerine sağlanması yönündeki taleplerinden vazgeçmemişlerdir. Bu taleplere karşılık Osmanlı memurları sadece isimsiz birkaç ihbar ile birahänenin bazı şüpheli müşterilerinin varlığına atıfta bulunmuşlardır. Öyle olunca Karl Kusch'un masum olabileceği yönünde bir hava doğmuştur. Bu havayı dağıtmak adına Polis Müdürlüğü son bir hamlede bulunmuş ve Almanların niyetinin Karl Kusch'u düşman blokuyla temas kurma vasıtası olarak kullanmak olabileceği yönünde hayli dikkat çekici bir iddia ortaya atmıştır.

Almanların 45 yaşında bir vatandaşlarının henüz askerlik hizmetini yerine getirmemiş olduğu yönündeki söylemleri ise Osmanlı polisinin iddiasını kısmen de olsa kuvvetlendirici bir etki yaratmıştır. Asılları olsun yahut olmasın bu iddialar esasında taraflar arasındaki karşılıklı güvensizliğin bir dışavurumu olarak değerlendirilmeye müsaittirler. İlginç olansa, kendisi hakkında taraflar arasındaki yazışma ve tartışmaların hararetle devam ettiği günlerde Karl Kusch'un sessiz sedasız bir biçimde Osmanlı topraklarını terk etmiş olmasıdır. Nihayet savaşın ve ittifakın son demlerine girilirken Karl Kusch ismi unutulmaya yüz tutmuştur, üstelik herhangi bir uzlaşma söz konusu olmaksızın. Dolayısıyla taraflar arasındaki

⁵⁹ *CBA, HR. SYS, 2265/10-4*, s. 1; *CBA, DH. EUM. ECB, 7/11*, s. 4; 24 Eylül 1334/24 Eylül 1918: Hariciye Nazırı adına Umur-u İdariye Müdür-ü Umumişi imzasıyla Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen yazı.

⁶⁰ *CBA, DH. EUM. ECB, 7/11*, s. 2; 15 Teşrinievvel 1334/15 Ekim 1918.

Karl Kusch gerginliği, yukarıda aktarılan Mustafa Kemal'in yetkilerini paylaşmak istemediği Falkenhayn'ın dayatmalarına isyan etmesi örneğinde görüleceği üzere Osmanlı çıkarlarına aykırı davrandıkları için savaş süresince Türk ve Alman generalleri arasında yaşanan anlaşmazlıkların bürokratik ve diplomatik sahadaki bir uzantısı olarak değerlendirilebilir.

Kaynaklar

I. Cumhurbaşkanlığı Arşivi (CBA) Belgeleri

(Belgelerin tam künyceleri metin içerisinde verilmiştir.)

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Ecânib Kalemi (DH. EUM. ECB)

7/11.

Bâbıralı Evrak Odası (BEO)

4387/328978.

4578/343297.

Hariciye Siyasi (HR. SYS)

2105/56.

2265/10.

2267/76.

2267/44.

II. Yayınlanmış Kaynak

Düstur, Tertib-i Sani, c. VII, Matbaa-i Amire, Dersaadet 1336.

III. Araştırma-İncelemeler

Acar, Kezban, "Osmanlı Devleti'nin Son Yüzyılında Fuhşu Önleme Çabalarına Dair Bazı Tespitler (1810'lar-1910'lar)", *History Studies*, c. 10, S. 9, 2018, ss. 1-19.

Alkan, M. Nail, "Hayranlık, Dostluk ve Çıkar Üçgeninde Türk-Alman İlişkileri", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi*, S. 34, Nisan 2015, ss. 35-48.

Avşar, Servet, "Birinci Dünya Savaşı'nda Casusluk Okulları, Casusluk Uygulamaları ve Osmanlı Devleti'nin Casusluğu Önleme Faaliyetleri", *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 3, 2018, ss. 1-46.

Doğan, Cem, *Osmanlı'da Cinselliğin Saklı Kıyısı (II. Abdülhamid Dönemi ve Sonrası İstanbul'da Fuhş, Frengi ve İktidar/1878-1922)*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2019.

Erol, Ertan-Ekrem Solak, "Diplomaside Dilin Kullanımı", *Kara Harp Okulu Bilim Dergisi*, c. 23, S. 1, 2013, ss. 27-37.

Gülmez, Nurettin, "Falkenhayn'ın Anılarında Türkiye Notları", *ÇITTAD*, V/13, 2006/Güz, ss. 137-153.

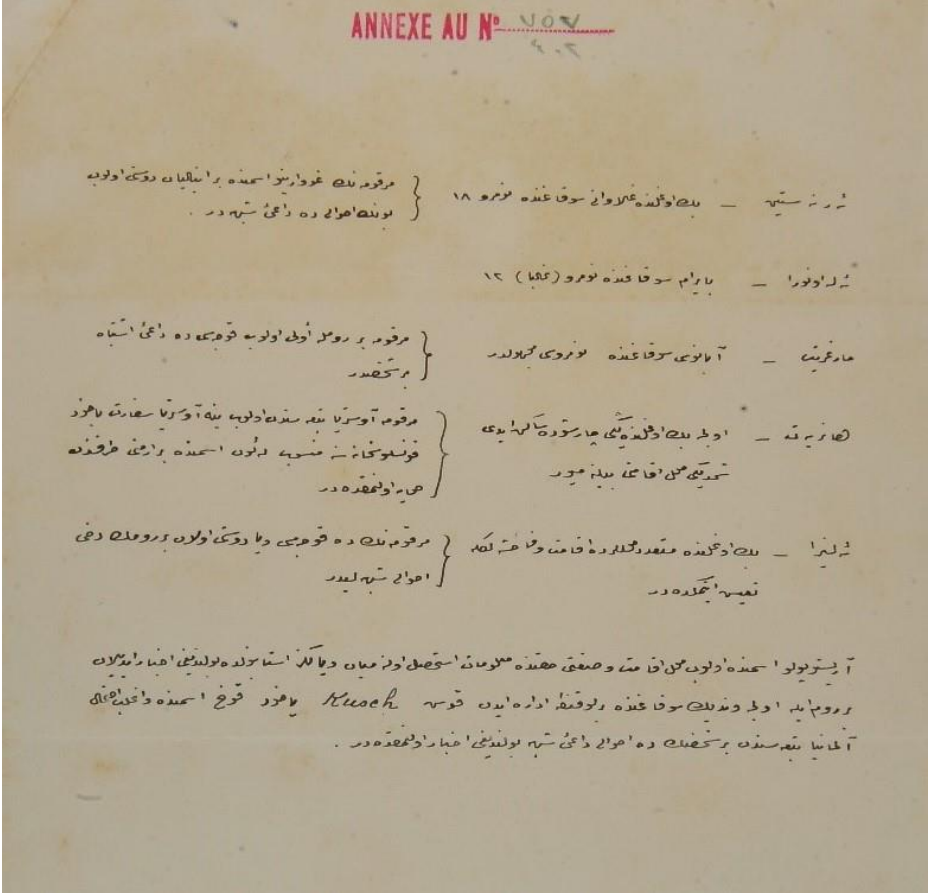
Kırel, Serpil-Oya Kasap Ortaklan, "Alman İmparatoru II. Wilhelm'in Osmanlı İmparatorluğu'nu Son Ziyareti (1917), *sinecine*, 9(1), (2018), ss. 113-158.

Küçük, Sezgi Giray-Deniz Mazlum, "Karaköy-Kemeraltı Bölgesinde 19. Yüzyıldan Günümüze Yaşanan Kentsel ve Toplumsal Gelişim, Dönüşüm ve Koruma Sorunları", *Tasarım+Kuram Dergisi*, c. 13, S. 24, Aralık 2017, ss. 90-111.

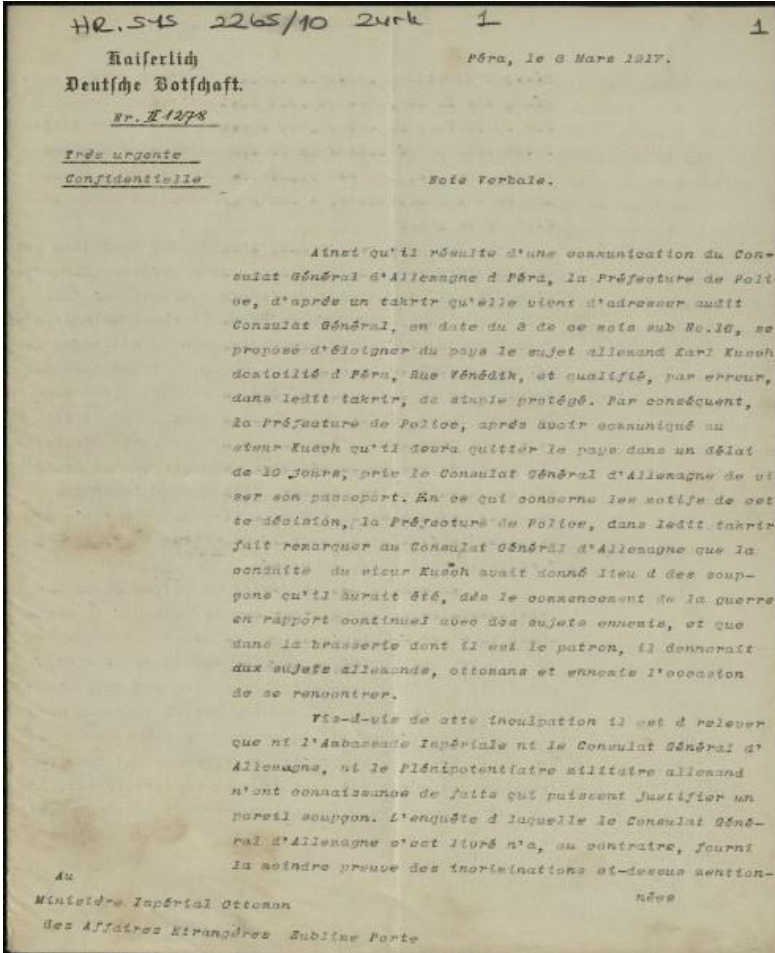
- Kütükoğlu, Mübahat S., *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı, İstanbul 1994.
- Lüleci, Abdullah, “Osmanlı Devleti’nde Ayrılkçı Faaliyetlere Bir Örnek: Rum Casuslar (1914-1918)”, *Tarih Okulu Dergisi*, S. XXXI, Eylül 2017, ss. 113-130.
- Ortaylı, İlber, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Alman Nüfuzu*, Timaş Yay., İstanbul 2010.
- Özbek, Müge Telci, “Uygunsuz Makulesinden Kadınlar: Son Dönem Osmanlı İstanbulu’nda Yoksul ve Yalnız Kadınların Kontrolü ve Fuhuş (1900-1914)”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, S. 15, Güz 2012, ss. 65-84.
- Özer, İlbeyi, “Mütareke ve İşgal Yıllarında Osmanlı Devleti’nde Görülen Sosyal Çöküntü Ve Toplumsal Yaşam”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, c. 14, S. 14, Ankara 2003, ss. 247-271.
- Reyhan, Cenk, “Türk-Alman İlişkilerinin Tarihsel Arka Planı (1878-1914)”, *Belleten*, c. LXIX, S. 254, Nisan 2005, ss. 1-46.
- Toprak, Zafer, “İstanbul’da Rusya’nın Armağanları: Haraşolar”, *İstanbul Dergisi*, S. 1, 1992, ss. 72-79.
- Toprak, Zafer, “Mütareke Döneminde İstanbul”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 6, Kültür Bak./Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul 1994, ss. 19-23.
- Türe, İskender, *Yabancı Şahıs İsimleri*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., İstanbul 2003.
- Türkan, Ahmet, “Tanzimat’tan Sonra (1839) Kütahya’daki Hıristiyanların Dinî-İdari Durumları ve Yaşadıkları Tartışmalı Meseleler”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (Kütahya Özel Sayısı), Kasım 2014, ss. 111-135.
- Yeşildağlı, Emrul, “Osmanlı Devleti’nde Kartpostalların Yasaklanma ve Kısıtlanma Sebepleri”, *Genç Kalemler (Tarih, Düşünce ve Kültür Dergisi)*, S. 5, 2018, ss. 124-127.
- Yıldırım, Nuran-Mahmut Gürgan, *Türk Göğüs Hastalıkları Tarihi*, Türk Toraks Derneği Yay., İstanbul 2012.

Ekler

Ek-1: Düşmanlara casusluk yaptıkları iddia edilen ve aralarında Karl Kusch'un da bulunduğu şahıslara dair Bern Osmanlı elçiliğinden Hariciye Nezareti'ne gönderilen liste.
(CBA, HR. SYS, 2267/44, s. 3; 20 Teşrinivel 1916/20 Ekim 1916).

Ek-4: Karl Kusch hakkında İstanbul Alman Büyükelçiliği'nden Hariciye Nezaretine gönderilen 8 Mart 1917 tarihli sözlü nota.

Summary

The subject of this study plots, started with an intelligence reaching to İstanbul from the Ottoman legation in Switzerland's de facto capital Bern, during the days WWI. In the content of intelligence were included quite interesting news about spies whom operating against the Ottomans in Switzerland. The spies mentioned were usually Greeks. They were found in Switzerland under the pretext of medical treatment, while in fact they spied against the Sublime Porte. People who conveyed information about situation of Ottoman Empire to them were some prostitutes, brothel operators in İstanbul with whose close them. In addition, they improved a system on their own in order to maintaining information flow between the İstanbul and

Bern in healthy and safe manner through the so-called postcards and short letters prepared in unnoticed style. These were packaged and sent to Switzerland. Postcards were thereby passing through customs without any trouble. Those in the Istanbul part of intelligence network were mostly some brothel owners and prostitutes. In parlance of documents, "those who were tools for this job" consisted of some brothel owners and prostitutes. They took advantage of drunkenness of their customers who were in contact with them, obtained information about the state of Ottoman Empire and transferred information to Switzerland through the system in question. Ottoman delegation in Bern had identified some names that reached in that direction (but not cited) which, based on denunciations, were highly likely dare to take action mentioned. Now a list of names of the "immorals" and some other persons had been presented to Ministry of Foreign Affairs for necessary investigation. Since he was a citizen of the allied German Empire, the decision of exile verdict was, however, changed to expulsion. After necessary procedures were completed, only one step was left. The passport of the person concerned had to be stamped with German visa. For this, notification and application was done to German diplomats by Ottoman authorities. However, with the response from delegation, an unexpected and long discussion began among representatives of allied empires. The source of this study encountered in the Ottoman archive under document series was indeed created for this process.

The events that took place with Kusch and his brasserie around them and correspondence traffic related to events may seem insignificant for German and Ottoman empires that took sides together during WWI, meaning a matter of life-and-death for them. However, both the tendencies of the Ottoman authorities and attitudes of German diplomats turned Karl Kusch issue into struggle of honor for sides as a result of intense and fast correspondence traffic. In the days when war flared up, the German side insistently and rightly didn't give up their demand to provide them with all documents and information regarding allegations, while they had opportunity to complete the visa process of Kusch's passport and closing issue in line with request of Ottoman government. In response to these requests, Ottoman officials, however, referred to presence of some suspicious customers of the brewery with only a few anonymous reports. As such, there was an atmosphere that Karl Kusch could be innocent. The Police Department made a final move to distract this air and made a rather attracted claim that Germans' intention might be use Karl Kusch as means of contacting enemy block.

The statements of the Germans that a 45-year-old citizen had not yet fulfilled his military service had partially reinforced the Ottoman police's claims. These claims, whether they are authentic or not, are essentially suitable to be evaluated as an expression of mutual distrust between the parties. Thus, some expressions found in documents reveal a mutual distrust between the parties. What is interesting is that Karl Kusch quietly left the Ottoman lands during the days when the correspondence and discussions between the parties were still going on. In the final stages of war and

alliance, the name Karl Kusch faded into oblivion without any compromise. Therefore, the tension between the parties on Karl Kusch could be considered as extension of the bureaucratic and diplomatic disputes between the Turkish and German generals during the war. It is known that the latter sometimes acted against the Ottoman interests, as can be seen in the example of Mustafa Kemal's complaints against the impositions of the General Falkenhayn, who did not want to share his powers. It is also possible to see how Beyoğlu, always one of the busiest international venues of Ottoman capital, was surrounded by network of prostitution and brasseries during the WWI. Finally, the study also shows the mobility and sensitivity of the Ottoman diplomacy and bureaucracy network instigated by a small speculation about the existence of enemy spies, and a suspicion about them.

WORKERS AS PETITIONERS: DISCURSIVE PRACTICES OF IRANIAN TEXTILE WORKERS, 1906-1941*

Serhan Afacan**

Abstract

This study deals with the discursive practices of Iranian workers and their relationship with the state from the Constitutional Revolution in 1906 until the end of Reza Shah's reign in 1941 with a particular focus on the late 1920s and 1930s. Although organized labour, such as trade unions, as well as collective labour actions, such as strikes, are undeniably important in examining the trajectory of Iranian workers' relationship with the state, only a small segment of workers joined in them, compared to their overall number. Thus, this article provides an analysis of workers' petitions as a more common and non-confrontational form of labour activism, and an often-deferential means of negotiating with the state over working and living conditions. In the main, it argues that the discursive formation of the Iranian working class, in its broadest sense, preceded its material formation. Also, since non-striking workers were not necessarily passive recipients of state policies, an emphasis is made on workers' petitions, mostly from the textile industry, to show how they tried to work the system 'to their minimum disadvantage', to use Eric Hobsbawm's phrase.¹

Keywords: Iranian textile workers, labour activism, petitions, state-society relations

Dilekçeciler Olarak İşçiler: İranlı İşçilerin Söylemler Pratikleri, 1906-1941

Öz

Bu çalışma 1920 ve 1930'lara özel olarak eğilmek kaydıyla, 1906 Anayasal Devrimi'nden Reza Şah döneminin sonuna tekabül eden 1941 yılına kadar olan sürede İran işçilerinin söylemsel pratiklerini ve devletle olan ilişkilerini analiz etmektedir. Her kadar sendikalar ve diğer işçi örgütleri gibi organize oluşumlar yahut grevler gibi kolektif işçi eylemleri İranlı işçilerin devletle olan ilişkilerini incelemek açısından önemli olsa da toplam sayılarına nazaran, en azından incelenen dönemde, işçilerin ancak küçük bir bölümü bu tarz

* This article is based on Chapter 5 of the author's dissertation: Serhan Afacan, *State, Society and Labour in Iran, 1906-1941: A Social History of Iranian Industrialization and Labour with Reference to the Textile Industry*, Leiden University, Institute for Area Studies, Ph.D., Leiden 2015.

** Asst. Prof., *Marmara University, Institute of Middle East and Islamic Countries Studies*, 34122, Fatih-İstanbul/Türkiye, serhan.afacan@marmara.edu.tr, Orcid ID: 0000-0003-2223-2227

¹ Eric Hobsbawm, "Peasants and Politics", *Journal of Peasant Studies* 1 (1973): 13.

oluşum ve eylemlerde yer almıştır. Bu nedenle eldeki makale, daha yaygın ve çatışmacı olmayan bir emek aktivizmi türü ve aynı zamanda çoğunlukla riayetkâr bir üslupla devletle çalışma ve yaşam koşullarının pazarlığını yapma kanalı olarak işçilerin dilekçelerini ele almaktadır. Temel olarak makalede, her şeyden önce en geniş anlamıyla işçi sınıfının söylemsel oluşumunun maddi oluşumuna takaddüm ettiği öne sürülmektedir. Ayrıca, işçilerin grev yapmıyor oluşu illaki devlet politikaları karşısında pasif alıcı konumunda buldukları anlamına gelmediği için, Eric Hobsbawm'ın ifadesiyle işçilerin sistemi nasıl "asgari zararlarına" getirmeye çalıştıklarını göstermek için çoğu tekstil işçilerine ait olmak üzere işçi dilekçeleri tetkik edilmiştir.

Anahtar Sözcükler: İranlı tekstil işçileri, emek aktivizmi, dilekçeler, devlet-toplum ilişkileri

Introduction

Whether in craft industries or large-scale industrial establishments, Iranian workers' worksite experiences, perceptions and actions are crucial for a comprehensive understanding of the period stretching from the Constitutional Revolution in 1906 until the end of Reza Shah's reign in 1941. Although this also holds true for later periods, the period under study is particularly important for the new political environment created by the revolution, which, roughly two decades later, resulted in the abolition of the Qajar dynasty and the foundation of the Pahlavi dynasty in its place. Furthermore, the same period witnessed drastic social and economic transformations with far-reaching impacts on labour relations, underscoring the working and living conditions of the huge number of people who made a living out of their labour. The revolution and its subsequent developments in the ensuing decades have often been analysed from political and economic perspectives in the narrow senses of these concepts. However, the period constituted a watershed in societal terms as well. For instance, it created a suitable environment for labour activism and a freer expression of labour-related demands and grievances, at least at the beginning of the period under question, much like in the neighbouring Ottoman Empire following the Second Constitutional Revolution in 1908. In both cases, workers seized the relatively free political atmosphere of the post-revolutionary period as an opportunity and launched various strikes as well as other forms of labour activism.² Then broke out the First World War, which seriously undermined Iran's political stability –despite its neutrality during the war- and weakened its economy by exacerbating its high inflation, among its other negative impacts.

On the other hand, a definite form of politicization was already underway among Iranian workers, but more so among the advocates of workers' rights, who

² Yavuz Selim Karakışla, "The Emergence of the Ottoman Industrial Working Class, 1839-1923", in *Workers and the Working Classes in the Ottoman Empire and the Turkish Republic*, (eds. Donald Quataert and Erik-Jan Zürcher), London: I. B. Tauris, 1995, p. 22.

were actively making publications and establishing organizations in such areas of the Tsarist Empire as Baku and Tbilisi, which hosted significant numbers of Iranian communities and were at the same time geographically close to Iran. The importance of Russia in this context lay in the fact that in 1911, for example, Iranians constituted as many as 160,211 out of 192,767 foreign workers who entered Russia legally.³ This figure should be considered together with those who crossed the borders by illegal means. Many of these migrant workers came back to Iran with some political experience. The Bolshevik Revolution of 1917 added to the already existing labour activism. Moreover, the wartime hardships and post-war challenges called for an effective state intervention to restore order and improve peoples' working and living conditions. The Great Depression, which started in 1929 and continued throughout the next decade, also worsened the extant economic conditions in Iran, like in many countries in different parts of the world.

In the early twentieth century, foreign economic and political domination and internal despotism created class-crossing alliances in Iran, which at times obscured, if only temporarily, class boundaries. Nonetheless, the subsequent developments and the dissemination of communist ideas contributed to the radicalization of segments of the Iranian working-class population, especially in urban settings. Formal labour organizations and the Communist Party of Iran, which was founded in 1920, radicalized workers and organized several labour actions throughout the period under investigation. Yet, in a country where craft industries and small manufacturers were the principle types of production, the impact of the leftist agitation was, for the most part, confined to urban centres and to factories, which employed only a small part of the workforce until well into the twentieth century. Thus, although the existing literature has put much emphasis on formal labour organizations and collective labour activism in Iran, as elsewhere in the Middle East, non-organized labour remains largely understudied. Furthermore, insufficient attention has been paid to the discursive formation of the Iranian working class at large.⁴

³ Touraj Atabaki (ed.), "Disgruntled Guests: Iranian Subalterns on the Margins of the Tsarist Empire", in *The State and the Subaltern: Society and Politics in Turkey and Iran*, London: I. B. Tauris, 2007, p. 40.

⁴ The following four studies on Iran, Turkey and Egypt are notable exceptions: Touraj Atabaki, "From Amaleh (Labour) to Kargar (Worker): Recruitment, Work Discipline and Making of the Working Class in the Persian/Iranian Oil Industry", *International Labour and Working-Class History*, 84, (Fall 2013), pp. 159–175; Zachary Lockman, "Imagining the Working Class: Culture, Nationalism, and Class Formation in Egypt, 1899-1914", *Poetics Today*, 15/2, (1994), pp. 157-190; Yigit Akin "The Dynamics of Working-Class Politics in Early Republican Turkey: Language, Identity, and Experience", *International Review of Social History*, 54/S17, (December 2009), pp.167-188; Serhan Afacan, "Revisiting Labour Activism in Iran: Some Notes on the Vatan Factory Strike in 1931" *International Labour and Working-Class History* (ILWCH), (Spring 2018), pp. 201-220.

This article deals with this dimension of labour activism in Iran by focusing on the petitions sent by textile workers to the official authorities during the period under inquiry with a particular emphasis on the late 1920s and 1930s. Although petitions sent by non-textile workers will also be analysed when and as much as necessary, the emphasis is put on the textile workers for three main reasons. First, broadly speaking, the textile industry was, both in terms of the total output and the workforce involved, the largest manufacturing sector in Iran during the decades under investigation and it remained so well into the twentieth century. The oil industry in southern Iran gradually came to be a relatively notable exception from 1908 onwards but unlike the former it was geographically restricted to certain areas. Second, the textile industry provides a suitable case to study and question the transition process from craft industry to factory-based manufacturing. Although a discussion of this process falls beyond the scope of the present study, its impacts are clearly seen in workers' petitions. Third, the textile workforce was rather diverse in terms of gender and age which enables the historian to see how female and child labour was exploited to bring down the production costs. Obviously, it is not always entirely possible to retrieve the voices of these double subaltern workers, but references are made to this point to the extent possible. Overall, the study argues that non-striking workers were not necessarily passive recipients of state policies, both at central and provincial levels, since a larger number opted for non-confrontational means to obtain better working and living conditions. In order to show how this process worked, the study investigates petitioning as a form of labour activism among Iranian workers. It does so by shortly analysing the background of Iranian workers' discursive formation which is followed by examples from their supplications in which they complain about the lost jobs and unpaid wages. In the concluding section, an evaluation of the discussion will be provided.

Workers' Discursive Practices

From the early 20th century onwards, Iranian workers slowly developed a language of their own through their discursive engagements and negotiations with the state, just as other classes did. Their discourse was far from revolutionary and was usually rather deferential. This discourse was not static, either, which is testified by its changing forms in the documents of petitioning workers throughout the years. For example, an analysis of workers' petitions shows that from the Constitutional Revolution until the foundation of the Pahlavi dynasty, workers stressed the effort they spent and the sacrifices they made for the revolution. Afterwards, they employed a predominantly nationalistic language which was very much in line with Reza Shah's policies. Although the anti-communist law of 1931 effectively prevented the organization of strikes and trade unions, the state continued to promote petitioning by workers for various reasons.⁵ The first reason

⁵ For a discussion of petitions and their significance for the writing of Iranian and Turkish social history see: Serhan Afacan, "Devletle Yazışmak: Türkiye ve İran Sosyal Tarihiçiliğinde Dilekçeler"

was that petitioning consolidated the relationship between the ruling establishment and the workers, and the legitimacy of the former, for historically, the addressee of petitions was regarded in Iran, as anywhere else in the world, as the legitimate source of authority. Secondly, the Pahlavi regime discouraged and forbade collective forms of action from any social group including, but not limited to, workers, since feminists, intellectuals, tribal elements or religious groups were also seen as a threat to state power. Nonetheless, petitioning allowed for the ruling classes, and also for Reza Shah, to remain aware of people's perceptions, as well as local politics and rulers, on a scale difficult to attain by other means. As a matter of fact, generally speaking, "even the most autocratic of governments used petitions as a source of information about popular feeling."⁶ Thirdly, by addressing their petitions directly to the central establishment, often after failing on the local level, petitioners in a sense consolidated the centralization process in Iran. Finally, Reza Shah was depicted by the Pahlavi elites as "the father of the nation" and cautiously maintained his image as a just ruler while liability for injustices and improper policies rested with those around him. Thus, by stimulating people to write petitions, Reza Shah effectively established and consolidated his image as "the protector of the nation" as well as the "reference point of justice and of fairness."⁷ The petitioning workers were well aware of these discursive tools. In these petitions, one can potentially discover certain forms of communication between society and its institutions and to "reconstruct the procedures of mediation, repression, acceptance, and agreement" adopted by the authorities in response to social demands.⁸ Put otherwise, as Cecilia Nubola argues in her study on petitions in northern and central Italian states in the early modern age, "petitioning refers to different concepts of authority and sovereignty as well as to specific power relations between rulers and those ruled."⁹ It was within the frame of these different concepts that Iranian workers expressed and negotiated their demands and grievances with the state.

Moreover, from the mid-1920s onwards, industrialization accelerated in Iran and turned into an ambitious state policy by the early 1930s. Therefore, the number of petitions increased accordingly, especially when other forms of expressing unrest as resistance were forbidden. In their petitions, workers voiced a variety of issues, such as irregular and unpaid wages, excessive working hours,

(Corresponding with the State: Petitions in Turkish and Iranian Social History), (in Turkish), *Türkiyat Mecmuası*, 21, (Spring, 2011), pp.1-29.

⁶ The definition is taken from: Lex Heerma Van Voss, "Introduction", *International Review of Social History*, 46, Supplement 9 Petitions in Social History, (December 2001), pp.1-10.

⁷ Cecilia Nubola, "Supplications between Politics and Justice: The Northern and Central Italian States in the Early Modern Age", *International Review of Social History*, 46, Supplement 9 Petitions in *Social History* (December 2001), p. 36.

⁸ Nubola, "Supplications between Politics and Justice", p. 35.

⁹ Nubola, "Supplications between Politics and Justice", p. 35.

unfavourable working conditions, lost jobs, mistreatment by managers, and workplace injuries.

A Weeping Traveller: Mohammad Ali of Yazd and Lost Jobs

In the early twentieth century, foreign imports were perceived by workers as the main reason for the loss of their jobs. Already by the late 19th century, the negative effects of foreign imports on native textile manufacturing were pointed out. It was believed that ready-made imports not only devastated the native industries but also pushed people into further poverty.¹⁰ As a result, the contraction of craft business in the provinces led many former craftsmen to seek employment in larger cities, such as Tehran, Tabriz, and towns in Khorasan, which apparently still provided employment opportunities.¹¹ In addition, going abroad, especially to Russia, was still a viable option until the First World War. Apart from these options, although some of the traditional sectors were declining, a number of new ones came into existence. For example, the making of Russian shoes (*orusiduz*) provided employment to an increasing number of workers from the late 19th century onwards.¹² Another success story was recorded by the cloak weaving (*‘ababafi*) industry.¹³ *‘Aba* weaving had become a significant source of employment to more and more people in the countryside, where mostly women spun and wove these traditional garments, although the business was not restricted to rural settings. By 1910, there were 120 master *‘aba* weavers in the city of Isfahan.¹⁴ Furthermore, although foreign imports hurt many traditional industries, international trade increased Iran’s export-oriented production in such items as leather, opium, henna, and silk. The most striking growth, however, was witnessed in the Iranian carpet industry. Persian carpets were already among the export items of Iran by the early 19th century and the existing interest in Persian carpets increased in Europe after the World Trade Fair in 1851. The World Trade Fair in Vienna in 1873 substantially added to the demand for Persian carpets.¹⁵ Regarding the leather industry, for instance, Sobotsinskii writes:

“Leather production which until now was in the hands of a large number of enterprises standing halfway between cottage and handicraft industry and employing 5-10 workers, is changing into manufactories. Thus, already in 1909 in Mashhad, and Hamadan, there were 8 workshops, with up to 40-50 workers each. The small handicraft shops were

¹⁰ For a discussion on popular reactions against foreign imports see: Serhan Afacan, “Foreign Goods Native Consumption: Popular Reactions to Foreign Economic Domination and the Grassroots Perceptions of Economic Development in Iran”, *Iran and the Middle East: Transnational Encounters and Social History*, (ed. H. E. Chehabi, Peyman Jafari & Maral Jefroudi), London & New York: I. B. Tauris, 2015, pp. 137-160.

¹¹ Willem Floor, *Labour and Industry in Iran*, Washington: Mega Publishers, 2009, p. 6.

¹² Floor, *Labour and Industry*, p. 6.

¹³ Floor, *Labour and Industry*, p. 6.

¹⁴ Floor, *Labour and Industry*, p. 7.

¹⁵ Floor, *Labour and Industry*, p. 7.

*unable to withstand the competition and the large enterprises, and rapidly declined... In Hamadan in 1912, there were 300 small leather shops, compared with 400 in 1909, and in Mashhad 50 compared with 200.*¹⁶

During this period, craftsmen could leave one specific trade for another in the same town or else migrate to towns and cities in search of a job. However, Reza Shah's modernization policies happened to be a bigger challenge for craftsmen, since, for him, modernization meant factory-based industrialization. The economic policies adopted during his reign added to the size of the industrial proletariat. Nevertheless, the priority given to industrialization resulted in insufficient, if any, attention paid to the workers' conditions.

Craftsmen apparently condemned foreign investment and the factorization of production, as vividly illustrated in the following petition sent by the Union of Merchants of Hamadan, dated January 1926. After highlighting the unfavourable economic conditions in the country, the petition remarked:

*"All over Iran one can see the dispirited and cheerless craftsmen whose numbers are already few. If you can spare some time, you can even visit their crypts (dakhmeh) which are the twentieth-century Iranian factories. Their look will answer all your questions. The most important of such factories are carpet-weaving factories, which are under foreign control. Go and see how small boys and girls work there for an entire day for a few pennies. If foreigners buy Iranians' carpets, it is because of the low wages. If we compare them with workers of the industrialized nations of the world, they earn a lot more money in a six to eight-hour workday. So, we work but cannot earn, and whatever we do earn, we spend it on foreign textiles and other goods."*¹⁷

The complaints about foreign imports and their negative effects on native production were universal phenomena in Iran. In September 1927, silk-stuff makers of Yazd complained about losing their livelihood due to cheaper imports.¹⁸ Following this, they petitioned for the adoption of measures to promote native textiles. In the same petition, they also requested the appointment of an instructor to teach them how to use aniline dyes, which would help them bring down their production expenses. In the response from the Ministry of Agriculture, Commerce and Public Utilities, it was stated that "The law for the use of national clothes" (*qanun-e este'mal-e albases-e vatani*), which was adopted in February 1923, was meant to serve as an effective means to promote domestic industries.¹⁹ It was also added that the manufacturer should try, to the extent possible, to increase the quality of their goods and lower their prices. As far as the issue of aniline dyes was

¹⁶ Charles Issawi, *The Economic History of Iran: 1800-1914*, Chicago: The University of Chicago Press, 1971, p. 259.

¹⁷ Raziye Yoofofi Neya, *Asnad-i Tejari-ye Advare Arval ta Panjom-e Shura-ye Melli*, Tehran: Library, Museum and Documentation Centre of the Islamic Consultative Assembly (LMDCIP), 2009, p. 503.

¹⁸ LMDCIP. d6/k59/j27/p69, "To the Presidency of the Parliament", 21 September 1927.

¹⁹ LMDCIP. d6/k59/j27/p69, "From the Ministry of Agriculture, Commerce and Public Utilities to the Presidency of the Parliament", 26 June 1927.

concerned, it was stated that the Ministry did not have enough budget for the appointment of an instructor, but factory owners and producers could themselves come to Tehran to receive training at their own expense.

Additionally, not only his economic policies but also other aspects of Reza Shah's modernization project worked against the craftsmen's interests. The Uniform Dress Law of 1928 is a good example.²⁰ Traditional clothes were replaced in state offices by Western-style clothes, which were supplied by the newly founded factories –much to the frustration of traditional manufacturers. Thus, in 1929, the cloak makers of Isfahan complained in a petition about the deterioration of their business due to this law. In response, Mehdi Qoli Hedayat, the Prime Minister, suggested that they weave fabrics suitable for “normal clothing” (*lebas-e ma'mul*) and added that the use of cloaks in winter was not forbidden.²¹ According to the local *Akhgar* newspaper, published in Isfahan, in February 1929, the weavers of Tehran protested against the Vatan Factory, and complained that the weavers of Yazd had lost their livelihood due to the mechanization of the textile industry.²²

That being said, hardly anyone criticized these modernization policies as fiercely as Mohammad Ali of Yazd, a silk weaver, who, in an exceptionally long and utterly critical petition sent in January 1929, condemned the deputies of the Majles (Iranian Parliament) for not paying attention to the plight of the perishing craftsmen. His petition is worth quoting at length, as follows:

“To the Honourable Head of the National Assembly,

When the Creator of humankind, the Instructor and the Trainer (mo'allem va morabbi) of human beings, the Leader of the revolutionaries and the Rebutter of the claims of naturalists, May peace be upon Him, fought against His enemies who were also the enemies of humankind, He was defeated by them.²³ When He was victimized and fell to the ground from His horse and when His enemies attacked His tent for plunder, he addressed their honour and said: “if you do not have religion do be free in your world” (in lam yakun lakum dinun kunu abraran fi dunyakum). In order to make people cry,

²⁰ Dress regulations for men and women were an integral part of Reza Shah's modernization policies. By the law promulgated in 1928, all Iranian male subjects, with the exception of those who were required to wear special clothing in conformity with service in the government, would wear uniform clothing within the country. The exceptions, like the Muslim and non-Muslim prayer leader and clerics, were specified in Article II of the law. Houchang E. Chehabi, “Staging the Emperor's New Clothes: Dress Codes and Nation-Building under Reza Shah”, *Iranian Studies*, 26 (Summer/Autumn, 1993), pp. 213-14.

²¹ National Library and Archive of Iran (NLAI), 290/8508, “To the Guild of Cloak Makers of Isfahan”, 1 Tir 1308, (22 June 1929).

²² Abdol Mahdi Rajai, *Esfahan az Negab-e Akhgar* (Isfahan from the Lense of Akhgar), Isfahan: Isfahan Municipality, 2014, p. 125.

²³ He is referring to the Battle of Karbala, which was fought on 10 October 680 (10 Muharram 61 in the Islamic calendar) between the army of the second Umayyad caliph Yazid I and a small army led by Husayn b. Ali, son of Ali b. Taleb, the fourth of the Four Rightly-Guided Caliphs, and the grandson of the Islamic prophet Muhammad, at Karbala region in Iraq, where the latter was martyred by the former's army.

popular preachers (*rowzeh-khan*) translated this as “kill me and do whatever you want.” However, those who have a deeper understanding (*abl-e ma‘ani*) know its actual meaning. So, they do not restrict its meaning to that ignoble crown and to that particular day, for the real meaning addresses humankind in general and Muslims in particular and is valid until the end of time. The word means “O worshippers of their world and desires (*donya va shahvat-parastan*) if you do not have religion then work hard for your world.” (Which is a characteristic absent in Iranians). I am not trying to pretend to be a preacher here. My objective is to remind and be a witness to Iranians in general and to the deputies in particular who are in this time a source of emulation for the people. I am telling you that it would be very good if you were sincere about your declarations and listen to this advice. [...]. You present yourselves as the proponents of toilers (*tarafdaran-e ranjbar*) and I wish you could sometimes turn this from simple words into reality. Have you ever wondered about the situation of this miserable folk of Yazd? [...]. Have you ever thought about the consequences of the Uniform Dress Law for the silk-stuff makers of Yazd? Their goods are no longer purchased by people. I remember well that their goods were exported to Russia twenty years ago and were used there. Today, due to lack of your consideration, their products are neither sold nor used. Your lack of consideration and attention to this community is the reason for this. Why is this? This is because Iranians and the entire world turned into imitators and as you know it is the ones at the top who are imitated. When you use European socks, pants, shirts and even staffs, the lower classes try to become like you, as a result of which Iranian industries and handicrafts disappear just like those people who produce those goods. The populist gentlemen (*aqayan-e surat-mardom*) preferred foreign fabrics to Iranian ones and they do not need the silk-makers of Yazd and Kashan. Iranian weavers do this business to make the Iranian gentlemen purchase their goods and you are their leaders. Actually this sickness had spread a few years ago but did not receive widespread recognition.²⁴ Also, if only at least the landowners and notables (*‘ayan va ashraf*) wore in wintertime the ‘aba produced in Na‘in²⁵ to protect themselves from the cold! But of course, how funny would the Pahlavi hat²⁶ appear with an ‘aba! An overcoat must be worn with it, or a jacket or a dressing gown! [...]. If it was only to protect yourselves from the cold and to stay warm, it is possible to make both of them from the ‘aba produced in Na‘in. But why to bother? Instead it is easier to use the sacred cloth (*parcheh-e mobarak*) of whatever name which is produced by Monsieur Foreigner!”²⁷

Following this harsh introduction, Mohammad Ali then embarks upon explaining the plight of the silk-stuff makers of Yazd and the miseries of their families. However, he was very careful to make sure his obedience to Reza Shah “the father of this bunch of helpless people, the Sultan who from the beginning,

²⁴ He sarcastically refers to the Law for the Use of National Clothes passed in 1923. The law made it compulsory for all state employees, including the military, to wear clothes produced from native fabrics and of Iranian make.

²⁵ It is a town in the province of Isfahan, 170 km north of Yazd and 140 km east of the city of Isfahan. It was famous for its ‘aba which is a loose outer garment, generally for men, without sleeves. It was worn widely in Iran, as throughout the Middle East, and was relatively cheap.

²⁶ The Pahlavi hat or *Kolah-e Pahlavi* was a type of hat introduced during Reza Shah’s reign. Its form was based on the French military hat with a cylindrical main shape and short brim in the front.

²⁷ LMDCIP. d7/k155/j35.1/13, “To the Honourable Head of the National Assembly”, 17 January 1929.

ceaselessly worked for improving and developing the homeland and for removing the oppression caused by the foreigners as well as by their worshippers inside the country (*zölm-e ajnabi va ajnabi-parastan*.)” He then continued:

“So, I spent my valuable time to write these lines and I am reminding you that if you do not have religion, be free in your world. [...]. Would it not be good if you behaved like pious people do, and work to make Iranians, from the lower and upper classes, from ordinary people to the notables, wear Iranian clothes produced in this country?”

He then claims that from the previous New Year to the day when the petition was written, twelve or fifteen thousand people migrated from Yazd to other towns. In the meantime, he not only condemns the Uniform Dress Law but also the monopolization of the opium trade and several other measures. He finally requested the adoption of necessary measures to ensure the use of native clothes and to develop domestic industries. Most strikingly, or maybe most expectedly, he signed the petition as “a friend of the Pahlavi” to leave no doubt about his loyalty to the Shah!

However, despite the careful distinction he makes between the Majles deputies and the Shah, the case of Mohammad Ali of Yazd was still rather exceptional. Usually, the petitioners used more deferential language to make their point, as exemplified in the petition of the muslim weavers of Isfahan. In a collective petition dated 24 December 1929 with hundreds of signatures on it, they complained about losing their livelihoods and falling into misery because of the decline of their craft.²⁸ By employing a deliberately dramatic language, they stated that their only source of income was producing uniforms for state employees. However, they added that this business had lately been awarded to a certain “merciless” contractor (*kontratchi*) named Haj ‘Abbas ‘Ali Isfahani, who did not pay the craftsmen their money and deprived them of their livelihoods. The workers argued that they neither had the power to confront Isfahani nor the intention of giving up their craft. They wrote: *“We call upon you to redress our grievance. If you want, you can order our execution and save us from this misery since in this situation death is better than living. Finally, we pray to God to give you, the trustees of the nation, eternal fortune and support.”*

Apparently, if not for any other reason than the sake of convenience, the official authorities placed their orders with the contractors and the latter mediated between the producers and the purchaser –in this case, the local political establishment. This brought the craftsmen face-to-face with the ever-increasing penetration of state power into their lives and the threat posed by the nascent large-scale industrial establishments. It is not known what workers meant by not receiving their wages. We may assume, however, that they either fulfilled their part of the contract but were denied their wages, or the contractor subcontracted the order to some other individuals or to a company. The reaction of the Iranian

²⁸ LMDCIP. d7/k102/j14.2/p94, “To the Glorious Parliament”, 24 December 1929.

Parliament reinforces the second possibility. On 22 April 1930, it was argued, as a response to the petition, that this case had been considered, but since trade was free in Iran, nothing could be done about it.²⁹ It appears that following this response, the workers tried their chance with the Ministry of Economy, but to no avail.

The petition of the muslin weavers of Isfahan who complain about deteriorating trade

Source: LMDVIP. d7/k102/j14.2/94, 24 December 1929.

The Ministry replied on 25 May 1939 that it did not compel the local authorities in Isfahan to continue their contract with Haj ‘Abbas ‘Ali Esfahani, nor to make contracts with other individuals.³⁰ The petitioners then were advised to apply to the city’s judicial authorities if they believed that they had incurred any losses because of their situation.

Occasionally, the tension between the workers employed in craft industries and the nascent large-scale industrial establishments becomes obvious, as in the case of the *barak* weavers of Isfahan.³¹ In a petition dated 29 March 1930, they complained in the following words of their misery and deprivation, which they argued was caused by the Vatan Factory:

“To the Noble Presence of the Deputies of the Glorious Majles, May God EmPOWER its Pillars,

As the representatives of the barak weavers of Sadabi [?] we the minor servants, Qadam Ali ‘Ala’i Sadabi and Mir Ali Mokehtari Sadabi, present the following. In this period the state and the deputies are struggling for the advancement of national production and of the guilds. The nation and the homeland chose the path of progress only in order to

²⁹ LMDVIP. d7/k102/j14.2/ p94, “To Hajj Esma‘il Hava‘i and the other Weavers of Isfahan”, 22 April 1930.

³⁰ LMDVIP. d7/k102/j14.2/ p94, “To the Honourable Weavers’ Guild of Isfahan”, 25 May 1939.

³¹ The *barak* is a garment made of camel’s hair.

*promote the national products and to develop the guilds (asnaf) and the home industries. Therefore, the government, the authorities and especially the deputies of the Parliament should give equal consideration to the guildsmen and the industrialists, and should only care about the benefit of the country and the development of the guilds. They should not discriminate against any person at the expense of another since everyone enjoys the same rights in society. The labourer (ranjbar) and the millionaire are the same. We the barak weavers of Sadabi are over ten thousand people and we have taken the contract for the manufacturing of the overcoats for the armed forces in Southern Iran and produced them with our labour and elbow grease (dast-ras va ranj). Each piece of our finished products cost the state three tumans and can be used for three years. Last year, the Vatan Factory obtained the contract for the same business and produced each piece for three tumans and a bit and could only be used for two years. As your servants, when our products, which are good for three years, are compared with those of the Vatan Factory, which can be used only for two years, the competent people will confirm the durability of the former. Moreover, since the main objective of the authorities is to promote national manufactures, it should be considered that we are ten thousand citizens of the homeland (ahl-e vatan) while the owner of the Vatan Factory is one single individual. Also, once this state contract is taken from us, we will disappear for we have no other craft or trade, but the owner of the Vatan Factory does not need this contract at all, as he can produce different clothes of various colors. If we take the state budget into account, our products reach the army for three tumans each, to be used for three years. Our business is patriotism, our business is progress-loving, and our business is proper since it does not only serve the interests of the state but also saves the ten thousand citizens of the country (nofus-e mellat) from deprivation. The Vatan Factory can produce different goods of various colours for the army. After all the peaceful decision rests with your noble presence. May God prolong your fortune.*³²

Upon not receiving any response to their case, the weavers sent after about three months another petition in which they reproduced the same account.³³ In this second petition written on behalf of “the ten thousand minor workers of the guild of barak weavers, both male and female” (*in chakeran-e karegaran-e senf-e barak-baf-e balegh bar dah bezar nofus az zan va mard*) the stress on labour was more deliberate. The petitioning workers particularly focused on the notion of the homeland (*vatan*) to counteract the Vatan Factory which was named to address the same patriotic feelings. Besides, as a discursive tool the workers explicitly presented the owner of the Vatan Factory as the sole beneficiary of the contract by dismissing altogether the hundreds of workers employed in it.

Throughout the 1930s, state support for large-scale industrial establishments in general and for the Vatan Factory in particular, along with foreign imports even as late as the mid-1930s, continued to be held liable by the craft workers for the decline of their craft and their lost jobs as in the case of the cloak makers of Isfahan. In February 1934 they sent a petition in which they complained about the

³² LMDIP. d7/k102/j14.2/p89, “To the Glorious Parliament”, 29 March 1930.

³³ LMDIP. d7/k102/j14.2/p89, “To the Glorious Parliament”, 22 June 1930.

hardships they faced for the decline of their craft.³⁴ They stated in the petition that after cloak making was no longer possible, they started to produce different fabrics which also failed because of the cheaper imports. Thus, they demanded the establishment of an institution where they would be educated to find themselves a sustainable job. As an alternative, the cloak makers asked the government to order the police and other security forces to purchase from them some of their needs which they had been buying from the Vatan Factory. The cloak makers also argued that the state could establish a company for the craftsmen and import machine by which they could produce clothes.³⁵

Occasionally, workers lost their jobs due to the unintended consequences of modernization policies, of which the decree regarding the unveiling of women or *Kashf-e Hejab*, dated February 1936, is an example. The decree aimed to remove Iranian women's *chador*, a loose, enveloping, sleeveless piece of cloth which covered the whole body, in addition to their face mask, known as the *picheh*. As a result, women could either go out unveiled or stay at home. On 12 July 1936, the drapers of Najafabad, a town in Isfahan province, complained about their deteriorating business due to Jewish peddlers, from whom the veiled women who could not go out to the bazaars shopped.³⁶ They complained that such peddlers had no shops and were not subject to taxes. They in turn requested that these peddlers should be ordered to hire shops and get involved in other businesses. According to the drapers, since Najafabad was an agricultural town, men were busy working on the land while shopping in the bazaars was undertaken by women, who, since the implementation of the unveiling decree, could not go out at all. In another petition dated 26 January 1937, the drapers operating at the bazaars in Isfahan once again complained about losing their livelihood due to the Jewish peddlers.³⁷ They stated that women who no longer could go out to the bazaars chose to shop from the peddlers, which had become a common practice among the women of Isfahan. The drapers finally requested the prohibition of peddlers who neither were subject to any taxes nor had shops of their own.

Factory workers, too, frequently complained about losing their jobs for a variety of reasons. Economic issues played a role, but conflict with factory

³⁴ NLAI. 291/2480, "To the Honourable Governor of Isfahan", 6 Esfand 1312 (25 February 1934).

³⁵ The unrest was not limited to textile workers. Those workers employed at other industries also protested against the establishment of factories, which they argued had replaced their crafts. A similar case was made by cigarette sellers in a petition dated March 1932. According to what they had read in newspapers, wrote the cigarette sellers, some merchants and other investors involved in cigarette selling had imported a number of cigarette-cleaning machines, with a daily product equal to that of nearly a hundred workers. Although these machines did not yet work at full capacity, the workers and their families, they argued, were in a state of decline. The cigarette-sellers then asked the *Majles* to show mercy to the workers and their families and save them from their misery. LMDCIP. d8/k168/j6, "From the Cigarette Sellers", 3 March 1932.

³⁶ NLAI. 291/2581, "To the Governor of Isfahan", 21 Tir 1315 (12 July 1936).

³⁷ NLAI. 291/2581, "To the Glorious Governor of Isfahan", 6 Bahman 1315 (26 January 1937).

management was another reason for losing their jobs. During the 1930s, workers were somehow aware of the interventionist state role in industrialization and called on the official authorities to help in times of economic problems. The case of the three hundred and fifty former workers of the Khosravi Tannery in Tabriz attests to this point. The workers stated in a collective petition sent to the Parliament in June 1936 that they had lost their jobs because of financial difficulties and increased taxes, which had led the factory's management to close its shoe-making department.³⁸ They argued that the department had been producing military boots, but had to shut down due to increased customs duties on the necessary chemicals. Therefore, they asked for the removal of the factory's financial difficulties in order to be able to get back to their work.³⁹ Consequently, the factory was saved from its financial problems by orders placed by the army.⁴⁰

In an undated petition, which apparently belongs to the mid-1930s, the workers of the Pashmbaf Factory in Isfahan complained about their mistreatment and the arbitrary practices of their manager. The workers criticized the powers granted to the factory's management for the implementation of the adopted measures in the following words:

*"Currently, the Pashmbaf Factory management fires a worker from the factory, who wasted years of his life for it, every day, through various pretexts and imaginary excuses. For this, they receive no permission from official authorities. Three days ago, a worker named Mohammad Ali Mohammadi, who was employed at the spinning department, was dismissed for no reason... Workers are worried about the possibility that such arbitrary decisions may in time turn into established practices among factory managers."*⁴¹

Unpaid Wages

Unpaid wages constituted another problem for which workers sent petitions. Such complaints mostly came from factory workers. Although there are numerous petitions about unpaid wages, one particular example by three hundred-woman workers from the Wool Spinning Factory in Mazandaran, in northern Iran, which was established by the House of Industries to provide employment for needy women, will be discussed here. In August 1921, they submitted a petition to the Parliament, in which they asked for their unpaid wages for the last nine months that they had worked before the factory was finally shut down.⁴² They wrote in their supplication that the factory was managed by an Armenian named Monsieur Mowl and that they had to work in very unfavourable conditions. They also added that each of them had several orphans to take care of. In addition, they pointed out that their previous appeals to various state authorities for a redress of their

³⁸ LMDVIP. d/k107/j16, 26 June 1936.

³⁹ Consequently, the factory was saved by these army orders. See Floor, *Labour and Industry*, p. 132.

⁴⁰ Floor, *Labour and Industry*, p. 132.

⁴¹ NLAI. 291/565 "To the Governorship of Isfahan".

⁴² LMDVIP. d4/k25/j12/p2. "To the Glorious National Assembly and to the Honourable Members of the Cabinet", August 1921.

grievance did not yield any results. Finally, after stressing their need for protection, they wrote that the deputies should let “the Iranian women who are the honour of the country (*namusha-ye irani*) seek protection from foreigners.” The petition was apparently forwarded by the Petitions Commission to the Ministry of Agriculture, Commerce and Public Utilities, which informed the Speaker of the Parliament that the House of Industries was established in 1918 and was placed in 1920 under the authority of this ministry.⁴³ However, according to the Ministry, the House of Industries was subsequently relegated to the Tehran Municipality. Therefore, the Ministry suggested that the female workers had to appeal to the Municipality. Three months later, on 19 November 1921, the workers sent a second petition, which addressed all of the deputies and in which the woman workers reproduced the same account regarding the difficulties they had to face.⁴⁴ By using the same honour discourse, they added, “Does your clemency allow you to leave a bunch of your women and your honour (*avrat va navamis-e shoma*) without food and clothing?” Finally, they stated that if their grievance was not redressed, they would take, as a protest, sanctuary at Baharestan Square, where the Parliament was located.

Petition of the Woman Workers of the Wool Spinning Factory in Mazandaran

Source: LMDCIP. d4/k25/j12/p2., August 1921.

⁴³ LMDCIP. d4/k25/j12/p2. “From the Ministry of Agriculture, Commerce and Public Utilities to the Head of the Majles”, 3 September 1921.

⁴⁴ LMDCIP. d4/k25/j12/p2, “To the Honourable Deputies of the Sacred Majles May God Endure their Power”, 19 November 1921.

Here, the female workers appealed to the patrimonial feelings of the deputies and their role as the protectors of the nation. However, since the issue concerned previous years, the Tehran Municipality denied any responsibility in the matter and stated that it concerned the House of Industries. Therefore, it was suggested that the workers should apply to Monsieur Mowl [?]. Shortly afterwards, the workers sent a third petition. The petition, dated 12 December 1921, addressed the Speaker of the Parliament, the Cabinet and the Petitions Commission and provided further details about the women's living conditions. The workers wrote that during the famine years between 1917 and 1919, Americans used to support them, but as the famine had ended, they had stopped their help, as well. They then repeated their request to receive their unpaid wages. This petition was followed by a written reply from Monsieur Mowl, who addressed the petitioning woman workers. He denied any responsibility and argued that his "only desire was to help the helpless class (*tabaqah-e bicharegan*).” According to him, the responsibility rested with the Ministry of Commerce, rather than himself. However, for the women, seeking support from Monsieur Mowl was not an option for “there is a big difference between a woman who received twelve tumans a month and a manager whose monthly income is one hundred and fifty tumans.” The result of this case is not clear from the documents, as in the case of a former worker from the Hamadan branch of the British owned East Carpet Factory, who complained in September 1926 that after twelve years of service at the factory, part of his wage had remained unpaid. For this reason, he had applied to the factory, but to no avail. He then applied to the Governorship of Hamadan, but they had refused to help him, since the factory was owned by the British. The worker then applied to the British Consulate in the city and was advised to apply to the judicial authority of Hamadan.

Conclusion

From the inception of the constitutional system in 1906 until 1931, when the anti-communist law came into effect, Iranian workers took part in several strikes of varying significance. Organized labour actions were first seen in such services sectors as telegraph offices and tramway operations to gradually involve others too. Nevertheless, the greater part of the Iranian workforce remained non-organized until the end of the period under study especially in the textile industry. The small number of large-scale industries, the tendency of craft workers to abstain from collective actions and the primarily politically oriented agendas of the leftist organizations determined the course of organized labour activism during this period. The unstable political atmosphere, foreign intervention, and the eruption of the First World War, as well as narrowly defined politics and security issues further distracted attention from growing labour issues. Once the war was over, labour actions experienced a major increase once again. However, with the state's ever-increasing grip over the political, social and economic fields, especially from the establishment of the Pahlavi regime in 1925 onwards, the frequency and the

number of labour actions witnessed an obvious setback. As the government forbade trade unions, especially the Central Council of Federated Trade Unions (CCFTU), which was established in 1921, 150 labour organizers were arrested between 1927 and 1932.⁴⁵ Also, upon the forced retirement of Solayman Eskandari as its leader, *Hezb-e Sasyalist* (Socialist Party), which was also founded in 1921, had dissolved with its clubs having been burnt down by organized mobs.⁴⁶ The recently adopted position of the Communist Party of Iran towards Reza Shah and the existing political establishment was one of the main reasons for the government's uncompromisingly hostile attitude towards leftist movements. First in the party's Second Congress in Urumieh in 1927, and then, in the Third International in Moscow ten months later, the 1921 coup was described as a British plot and the Shah was denounced as an imperialist stooge.⁴⁷ Moreover, the Congress also called for a revolution of "peasants, workers, and national capitalists."⁴⁸ Leftist organizations, just like other organized political and social groups, were repressed throughout 1930s to resume their activities after Reza Shah's forced abdication from the throne in 1941.

The experiences of such movements and organizations tell us a lot about the history of the period and they deserve close scrutiny. Nonetheless, many of the labouring people who chose to stay out of the early labour organizations or fell outside the predefined scope of such organizations were busy earning their bread and livelihood. For the most part, as these people remained peripheral to the concerns of modern Iranian history-writing, their voices were also hardly heard in "old labour history" whose focus was on organized labour and labour institutions as well as on workers' collective actions.⁴⁹ Although "new labour history"⁵⁰, which attempted to contextualize workers' struggles, gave us important insights into the environment in which workers worked and lived, the original voices of labouring people were still missing. Petitions can potentially help historians fill this gap. Through petitions, one can trace the discursive formation of the Iranian working class to see how workers came to identify themselves as such. Apart from this, worker's petitions are important for three main reasons. First of all, they enable one to call into question the traditional distinction made between organized and non-organized labour and problematize the teleological role attributed to factory

⁴⁵ Ervand Abrahamian, *Iran Between Two Revolutions*, Princeton: Princeton University Press, 1982, p. 139.

⁴⁶ Abrahamian, *Iran Between Two Revolutions*, p. 139.

⁴⁷ Abrahamian, *Iran Between Two Revolutions*, p. 139. The Congress was actually held in Ivanova, near Moscow, in the autumn of 1927. Yusof Eftekhari, *Khaterat-e duran-e separi shodeh: Khaterat va asnad-e Yusof Eftekhari, 1299 ta 1329*, (eds. Kaveh Bayat & M. Tafrahi), Tehran, 1370/1991, pp. 28-29. Quoted in Chaqueri, *The Left in Iran, 1905-1940*, London: The Merlin Press Ltd, 2011, p. 89.

⁴⁸ Abrahamian, *Iran Between Two Revolutions*, p. 139.

⁴⁹ Marcel van der Linden, "Labour History: The Old, the New and the Global", *African Studies*, 66/2-3 (August-December 2007), p.169.

⁵⁰ Van der Linden, "Labour History", p. 169.

workers as a supposedly progressive force to avoid what Quataert calls “the factory orthodoxy” which refers to the excessive and disproportionate attention given to factory labour.⁵¹ Secondly, in the petitions one can also have first-hand information about the living and working conditions of labouring people since a typical petition starts with a display of respect to the authority in question which is followed by petitioners’ introduction of themselves where they present information about various aspects of their lives and environments. Thirdly, petitions serve as a channel between the state and the society and provide a good opportunity to investigate state-society relations. This is particularly crucial for periods, such as 1930s, when other channels were practically closed. During this period, petitioning served as “a privileged communicative space” in which dissimulation rather than transparency was the main discursive tool of workers.⁵² Workers’ discourse “intended to be ambiguous, to have a double meaning, to be garbled so that they cannot be treated as a direct, open challenge and, hence, invite an equally direct, open retaliation.”⁵³ In most cases, any relatively harsh criticism on the part of the workers was almost immediately softened in the following line and a clear line was cleverly drawn between the Shah and the lower authorities. Loyalty was so overly stressed in petitions that no room was left for any suspicion of rebellion or open confrontation.

Nevertheless, petitions should be read with a certain degree of caution. It goes without saying that petitions, just like any historical document, must be cross-checked and compared with related sources and pieces of evidence for a petitioner’s top priority was to persuade their addresses about their demands and grievances in strongest terms possible. To achieve this, petitioners can at times manipulate certain facts and ‘adjust’ them to fit their cases. Also, there is the problem of disproportionate number of petitions both in terms of time and geographical scope. The number of petitions from a certain period can outnumber those from another period which also applies to geographical distribution of available petitions. We certainly have more petitions from such major cities as Tehran, Tabriz, Isfahan, Shiraz etc. compared to smaller and faraway towns where petition sending facilities, such as telegraph offices, were less accessible. Therefore, petitions are most useful when used with other types of data. Finally, since the past was equally complex as the present, we should reconsider the previously held dogmatic and clear-cut division of history into political, economic and social spheres and should instead try to produce a more comprehensive narration of the past. This is certainly easier said than done, but it is worth trying. If Iranian

⁵¹ Donald Quataert, *Ottoman Manufacturing in the Age of Industrial Revolution*, Cambridge: Cambridge University Press, 1993, p. 14.

⁵² Ken Lunn & Ann Day, “Deference and Defiance: The Changing Nature of Petitioning in British Naval Dockyards”, (ed. Lex Heerma Van Voss), *International Review of Social History*, 46, Supplement 9 Petitions in Social History (2001), p. 132.

⁵³ James Scott, “Everyday Form of Resistance”, *Copenhagen Journal of Asian Studies*, 4 (1989), p. 55.

workers' petitions teach us one thing it is that they are important not only for examining Iran's labour history but also in better understanding modern Iranian history in general.

References

- Abrahamian, Ervand, *Iran Between Two Revolutions*, Princeton 1982.
- Afacan, Serhan, "Devletle Yazismak: Türkiye ve İran Sosyal Tarihçiliğinde Dilekçeler", (Corresponding with the State: Petitions in Turkish and Iranian Social History), (in Turkish), *Türkiyat Mecmuası*, 21, (Spring, 2011), pp.1-29.
- _____, "Foreign Goods Native Consumption: Popular Reactions to Foreign Economic Domination and the Grassroots Perceptions of Economic Development in Iran", *Iran and the Middle East: Transnational Encounters and Social History*, (eds. H. E Chehabi, Peyman Jafari & Maral Jefroudi), Londra & New York 2015, pp. 137-160.
- _____, *State, Society and Labour in Iran, 1906-1941: A Social History of Iranian Industrialization and Labour with Reference to the Textile Industry*, Leiden University, Institute for Area Studies, Ph.D, Leiden 2015.
- _____, "Revisiting Labour Activism in Iran: Some Notes on the Vatan Factory Strike in 1931", *International Labour and Working-Class History* (ILWCH), (Spring 2018), pp. 201-220.
- Akin, Yigit, "The Dynamics of Working-Class Politics in Early Republican Turkey: Language, Identity, and Experience", *International Review of Social History*, 54/S17, (December 2009), pp. 167-188.
- Atabaki, Touraj (ed.), "Iranian Subalterns on the Margins of the Tsarist Empire", in *The State and the subaltern: Society and Politics in Turkey and Iran*, London 2007.
- _____, "From Amaleh (Labour) to Kargar (Worker): Recruitment, Work Discipline and Making of the Working Class in the Persian/Iranian Oil Industry", *International Labour and Working-Class History*, 84, (Fall 2013), pp. 159-175.
- Chaqueri, Cosroe, *The Left in Iran, 1905-1940*, London, 2011.
- Chehabi, Houchang E., "Staging the Emperor's New Clothes: Dress Codes and Nation-Building under Reza Shah", *Iranian Studies*, 26 (Summer/Autumn, 1993), pp. 209-229.
- Eftekhari, Yusof, *Khaterat-e duran-e separti shodeh: Khaterat va asnad-e Yusof Eftekhari, 1299 ta 1329*, (eds. Kaveh Bayat & M. Tafrashi), Tehran, 1370/1991.
- Floor, Willem, *Labour and Industry in Iran*, Washington 2009.
- Hobsbawm, Eric, "Peasants and Politics", *Journal of Peasant Studies* 1 (1973), pp. 3-22.
- Issawi, Charles, *The Economic History of Iran: 1800-1914*, Chicago 1971.
- Karakışla, Yavuz Selim, "The Emergence of the Ottoman Industrial Working Class, 1839-1923", in *Workers and the Working Classes in the Ottoman Empire and the Turkish Republic*, (eds. Donald Quataert and Erik-Jan Zürcher), London 1995.
- Lockman, Zachary, "Imagining the Working Class: Culture, Nationalism, and Class Formation in Egypt, 1899-1914", *Poetics Today* 15/2 (1994), pp. 157-190.

- Lunn, Ken & Day, Ann, "Deference and Defiance: The Changing Nature of Petitioning in British Naval Dockyards", (ed. Lex Heerma Van Voss), *International Review of Social History*, 46/S9 (December 2001), pp. 131-150.
- Nubola, Cecilia, "Supplications between Politics and Justice: The Northern and Central Italian States in the Early Modern Age", *International Review of Social History*, 46/S9 (December 2001), pp. 35-56.
- Quataert, Donald, *Ottoman Manufacturing in the Age of Industrial Revolution*, Cambridge, 1993.
- Rajai, Abdol Mahdi, *Esfahan az Negab-e Akhgār* (Isfahan from the Lense of Akhgār), Isfahan 2014.
- Scott, James "Everyday Form of Resistance", *Copenhagen Journal of Asian Studies*, 4 (1989).
- Van der Linden, Marcel, "Labour History: The Old, the New and the Global", *African Studies*, 66/ 2-3 (August 2007), pp.169-180
- Van Voss, Lex Heerma, "Introduction", *International Review of Social History*, 46/S9 (December 2001), pp.1-10.
- Yoosofi Neya, Raziye, *Asnad-i Tejari-ye Advar-e Avval ta Panjom-e Shura-ye Melli*, Tehran 2009.
- Zaret, David, "Petitions and the 'Invention' of Public Opinion in the English Revolution", *American Journal of Sociology*, 101 (1996), pp. 1497-1555.

Archival Sources

Library, Museum and Document Centre of Iran Parliament (LMDCIP)

LMDCIP. d4/k107/j16, 26 June 1936.

176 LMDCIP. d4/k25/j12/p2 , "To the Woman Workers of the House of Industries", (undated).

LMDCIP. d4/k25/j12/p2, "To the Head of the Majles, the Cabinet and the Petitions Commission May God Endure their Fortune", 12 December 1921.

LMDCIP. d4/k25/j12/p2, "From Prime Ministry to the Head of the Majles May God Endure its Fortune", 30 November 1921.

LMDCIP. d4/k25/j12/p2, "To the Head of the Majles, the Cabinet and the Petitions Commission May God Endure their Fortune", 12 December 1921.

LMDCIP. d4/k25/j12/p2, "To the Honourable Parliament", 20 September 1926.

LMDCIP. d4/k25/j12/p2, "To the Honourable Deputies of the Sacred Majles May God Endure their Power", 19 November 1921.

LMDCIP. d4/k25/j12/p2, "From the Ministry of Agriculture, Commerce and Public Utilities to the Head of the Majles", 3 September 1921.

LMDCIP. d4/k25/j12/p2, "To the Glorious National Assembly and to the Honourable Members of the Cabinet", August 1921.

LMDCIP. d6/k49/j23.2/p131, "To the Sacred Majles May God Empower its Pillars", 7 August 1927.

LMDCIP. d6/k59/j27/p69, "From the Ministry of Agriculture, Commerce and Public Utilities to the Presidency of the Parliament", 26 June 1927.

LMDCIP. d6/k59/j27/p69, "To the Presidency of the Parliament", 21 September 1927.

LMDCIP. d7/k102/j14.2/ p94, "To Hajj Esma'il Hava'i and the other Weavers of Isfahan", 22 April 1930.

LMDCIP. d7/k102/j14.2/ p94, "To the Honourable Weavers' Guild of Isfahan", 25 May 1939.

LMDCIP. d7/k102/j14.2/p89, "To the Glorious Parliament", 22 June 1930.

LMDCIP. d7/k102/j14.2/p89, "To the Glorious Parliament", 29 March 1930.

LMDCIP. d7/k102/j14.2/p94, "To the Glorious Parliament", 24 December 1929.

LMDCIP. d7/k155/j35.1/13, "To the Honourable Head of the National Assembly", 17 January 1929.

LMDCIP. d8/k168/j6, "From the Cigarette Sellers", 3 March 1932.

National Library and Archive of Iran (NLAI):

NLAI. 290/8508, "To the Guild of Cloak Makers of Isfahan", 1 Tir 1308, (22 June 1929).

NLAI. 291/2480, "To the Honourable Governor of Isfahan", 6 Esfand 1312 (25 February 1934).

NLAI. 291/2581, "To the Governor of Isfahan", 21 Tir 1315 (12 July 1936).

NLAI. 291/2581, "To the Glorious Governor of Isfahan", 6 Bahman 1315 (26 January 1937).

NLAI. 291/565 "To the Governorship of Isfahan, 1321 [1942]."

DEMOCRATIC TRANSITIONS AND THE MILITARY: EVIDENCE FROM SPAIN AND TURKEY*

Yüksel Alper Ecevit**

Abstract

Democratic transitions may have unintended consequences. Modes of transition exert significant influence on post-transition outcomes. Here, I focus on two most similar cases; Spain and Turkey, included in the ‘Third Wave of Democratization’. After an evaluation of critical junctures by using Croissant, Kuhn, Chambers and Wolf (2010)’s framework, I argue that civil-military relations during transitions are key to explain post-transitional outcomes. The extent to which military power was influential in transitional decision making creates a long-lasting impact for the political regimes. Hereby, I recall the importance of a comparative analysis of historical cases to develop an understanding of emerging democracies in an era of democratic decline.

Keywords: Civil-military relations, democratization, Spain, Turkey, comparative politics

Demokrasiye Geçiş ve Ordu: İspanya ve Türkiye Karşılaştırması

Öz

Demokrasiye geçiş süreçlerinin niyet edilmemiş sonuçları olabilir. Geçiş sürecinin biçimi, geçi sonrası yaşanacaklar üzerinde ciddi bir etkiye sahiptir. Bu makalede ‘Üçüncü Dalga Demokratikleşme’ süreçlerine dâhil ve birbirine benzer iki vaka olarak İspanya ve Türkiye incelenmektedir. Kritik dönemelerde yaşananları Croissant, Kuhn, Chambers ve Wolf (2010)’un temel çerçevesi ile değerlendirdikten sonra, geçiş sürecindeki asker-sivil ilişkilerinin yeni kurulan demokratik yapıyı açıklamak için anahtar olduğunu iddia etmektedir. Askerin geçiş sürecindeki kararlarda ne derece etkili olduğu siyasal rejimler üzerine ne ölçüde kalıcı etki bıraktığı ile doğru orantılı gözükmektedir. Bu vesile ile, küresel olarak demokrasinin düşüşte olduğu bir

* This article is based on the author’s unpublished thesis: Yüksel Alper Ecevit, *The role of the military in transitions to democracy: a comparison of the Spanish and Turkish cases*, (MA Thesis, Sabancı University, 2007). I would like to gratefully thank Prof. Sabri Sayarı, thesis advisor, for his wisdom and guidance throughout the research process. I also thank James Parisot for his careful reading and comments on earlier versions of this article.

** Dr. Öğr. Üyesi, Çukurova Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, 01300, Balcalı-Adana/Türkiye, acevit@cu.edu.tr, Orcid ID: 0000-0002-9267-0962

çağda, yeni kurulan demokrasileri daha iyi anlayabilmek için karşılaştırmalı ve tarihsel analizlerin önemine vurgu yapılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Asker-sivil ilişkileri, demokratikleşme, İspanya, Türkiye, karşılaştırmalı siyaset

Introduction

Democratization in Southern Europe took place in late 70s and early 80s when the number of democracies in the world was in decline. Considered as Huntington's (1991)¹ famous third wave, the fall of military-backed authoritarian regimes in Spain, Portugal, Turkey and Greece provided glimmers of hope for proponents of democracy. Yet, the civilianization of the regimes via competitive elections emerged before modern institutions were established.² Under these circumstances Turkey and Spain provided divergent paths despite major similarities. Both states were keen to integrate into democratic and liberal European polities but first had to struggle with their peculiar civil-military issues. In this study, I particularly focus on a comparison of these two cases to inquire into the variation of an important indicator of democracy: the subordination of the military to civilians. I present a historical and comparative account of these two similar cases as a contribution to growing literature on civil-military relations during the emergence of democracy in contemporary and complicated cases, and argue that modes of transitions have lasting impact on new democracies. Therefore, I provide evidence in favour of the scholars who view the transitions as 'the founding moment'³ against others who claim that transitions reboot the political regime and their impact are secondary to post-transitional arrangements⁴.

In both cases, democratic transitions followed a military-backed authoritarian rule, a good degree of prior experience with civilian institutions during the post-WWII period and a revolution-free democratization approach; however, the outcome of each transition for civil-military relations differed significantly. According to Polity IV democracy index, Spain reached a well-functioning democracy by scoring 9 out of 10 in 1978 immediately after the end of the authoritarian rule, joined the European Community, and never experienced a democratic decline. On the other hand, Turkey marked a fluctuating performance by scoring 7 for six years following the transition between 1983 and 1988 before

¹ Samuel Huntington, "Democracy's third wave", *Journal of Democracy*, vol.2, no.2, (1991), 12-34.

² Richard Rose and Don Chull Shin, "Democratization backwards: The problem of third-wave democracies", *British Journal of Political Science*, vol.31, no.2, (2001), 331-354.

³ Daniel V. Friedheim, "Bringing Society Back into Democratic Transition Theory after 1989: Pact Making and Regime Collapse", *Eastern European Politics and Societies*, vol.7, (1993), 481-512.

⁴ Arturo Valenzuela, "Party Politics and the Crisis of Presidentialism in Chile: A proposal for a parliamentary form of government", in J.J. Linz and A. Valenzuela (eds.), *The Failure of Presidential Democracy: The Case of Latin America*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, (1994), 91-150.

reaching a desirable score of 9. Following relative stability until 1997, democracy in Turkey declined back to 7 and is yet to be consolidated. Challenges towards democratization in Turkey is often associated with military's excessive influence in politics. For at least two decades, the shadows of the military remained a major setback for democratic development and a coup d'état attempt in 2016 revealed that Turkish democracy still isn't free from potential intruders in the armed forces⁵.

Similarities between Turkey and Spain include: a) the military's historical and influential role in politics⁶, b) challenges of ethnically motivated anti-regime militant groups (namely ETA and PKK)⁷, c) delayed industrialization and thus modernization processes⁸, d) intensified relations with a growing regional economic actor as an anchor for democratization, i.e. European Community (later to be named as European Union)⁹. These similarities already became a framework for comparative analysis in earlier studies.¹⁰ Both countries currently suffer from contemporary problems of democracy including demands for decentralization, governance of ethnic diversity, and growing populist discourse.¹¹ However, this article is limited to the early years after the transition to democracy and particularly focuses on the civilianization aspect of democratic politics.

Despite these similarities, the remarkable differences make this comparison even more interesting as Turkey, according to conventional wisdom, possessed more favourable conditions for democratization. For example, Turkey experimented with multiparty politics since the 1950s while political competition in Spain was very restrictive during Franco-era. Turkey was part of the 'democratic' Western alliance as a result of The North Atlantic Treaty Organization (NATO) membership since 1952 and intense interactions with European Community were ongoing since 1959 while Spain stalled for these international cooperation until the

⁵ Ümit Cizre, "Problems of democratic governance of civil-military relations in Turkey and the European Union enlargement zone", *European Journal of Political Research*, vol.43, no.1, (2004), 107-125. Berk Esen and Şebnem Gümüşçü, "Turkey: how the coup failed?", *Journal of Democracy*, vol.28, no.1, (2017), 59-73.

⁶ Lauren McLaren and Burak Cop, "The failure of democracy in Turkey: a comparative analysis", *Government and Opposition*, vol.46, no.4, (2011), 485-516.

⁷ Ibid.

⁸ José Casanova, "Modernization and Democratization: Reflections on Spain's Transition to Democracy", *Social Research*, no.50, (1983), 929-973. Dankwart Rustow, *Turkey: the modernity of tradition*, Princeton University Press, 1965.

⁹ McLaren and Cop, *The failure of democracy*.

¹⁰ Lauren McLaren, *Constructing Democracy in Southern Europe: A Comparative Analysis of Italy, Spain and Turkey*, Routledge, 2008; *ibid*.

¹¹ Tim Bale, "Are bans on political parties bound to turn out badly? A comparative investigation of three 'intolerant' democracies: Turkey, Spain, and Belgium", *Comparative European Politics*, vol.5, no.2, (2007), 141-157. Şebnem Yardımcı-Geyikçi, "Party institutionalization and democratic consolidation: Turkey and Southern Europe in comparative perspective", *Party Politics*, vol.21, no.4, (2015), 527-538. Kürşat Çınar, "A comparative analysis of clientelism in Greece, Spain, and Turkey: the rural-urban divide", *Contemporary Politics*, vol.22, no.1, (2016), 77-94.

end of the Franco's rule. McLaren and Cop argue that two factors explain the divergence of Spanish and Turkish transitions and these are experiences with the authoritarian past and elite settlement during the transitions¹². This paper particularly focuses on the developments during the transitional period and concentrates on to what extent the military and civilian elites converged despite their initially opposing positions on critical issues. The relative weight of military over civilians, I argue, is the critical factor to determine the post-transitional outcome. As Somer (2016) argues, when preferences of the hegemonic actors prevail during democratization, the transitions are predestined to be demographically, institutionally and territorially partial.¹³ The following section explains the theoretical background and a framework for analysis for the civil-military relations during democratic transitions.

Civil-Military relations during transitions

Civil-military relations during the democratization processes operate both as an explanatory factor and as an indicator of democracy. In the latter case, policy-making in democratic states, empirically and theoretically, should be free from the influence of non-elected officials¹⁴. Elected politicians, in the form of government, should be able to make decisions even if these decisions contradict with the military's views, or other appointed officers'. On the other hand, how transitions take place have implications for the post-transition outcome. Reform, contrary to revolution, brings more moderate changes and favourable outcomes for the ousted regime. Therefore, when the military, *vis-a-vis* civilians, plays an integral part of the transitional process, it implants certain prerogatives into the new regime and this could challenge democracies to succeed in consolidation¹⁵. The relative importance of bureaucratic-military forces in outgoing authoritarian regimes are significant especially at times of political change and the military is an institution which has the potential to 'walk the tanks into the streets' if it is not satisfied with the change. Therefore, for a successful transition to proceed the support of the military is helpful but the balance between military involvement and diversion from democratic ideals is delicate¹⁶.

Several scholars contested this view with findings from their research focused on Latin America. For example, Hunter (1995)¹⁷ suggested that the enduring weight of these institutional restrictions by historical institutionalists can

¹² McLaren and Cop, *The failure of democracy*.

¹³ Murat Somer, "Understanding Turkey's democratic breakdown: old vs. new and indigenous vs. global authoritarianism", *Southeast European and Black Sea Studies*, vol.16/4, (2016), 481-503.

¹⁴ Robert Dahl, *Dilemmas of Pluralist Democracy*, New Haven: Yale University Press, 1982.

¹⁵ Alfred C. Stepan and F. Van Oystaeyen, *Rethinking military politics: Brazil and the Southern Cone*, Princeton University Press, 1988.

¹⁶ J. Juan Linz, "Transitions to democracy", *Washington Quarterly*, vol.13, no.3, (1990), 143-164.

¹⁷ Wendy Hunter, "Politicians against Soldiers: Contesting the Military in Post authorization Brazil", *Comparative Politics*, vol.27, no.4, (1995), 425-443.

be modified by the political agents', or civilians' interactions based on their rational and strategic calculations. Pion-Berlin (1992)¹⁸ acknowledged the potencies of the military in post-authoritarian regimes, but also denied the claim that they are limitless. He believes that the possibility of failing while attempting to intervene in fragile issues shape those limits. The military is rather stronger in pursuing its own corporate interests.

If the role of the military is assessed properly, we can evaluate to what extent the post-transition structure is influenced by the transitional factors. I argue that transitional process provides major uncertainties into the system and the relative weight of civilians to military during this period create major legacies for the institutional system to be established. Transitions should be considered as critical junctures because they trigger mechanisms which reinforce the recurrence of a particular pattern of behaviour among the powerful segments of the political elite. They create a path dependent process where changes at the post-transitional stages are even harder once the democratic system is established. Therefore, it is imperative to focus on the events occurring during the transitional processes to examine the outcome of democratization. While inclusive electoral competition and elected civilian executives are important indicators of emergence of democracy, the influence of military in politics has to be carefully assessed even in the absence of a coup for a comprehensive evaluation.

Croissant et al. (2010)¹⁹ criticize conceptualization of military subordination to civilians as absence of military coup and calling this fallacy as 'coup-ism'. According to them, civil-military relations have a narrow definition as 'the interaction between the leaders of the armed forces and political elites occupying the key national government positions in the state'²⁰. They argue that civilian control can be assessed in five policy areas including *elite recruitment*, *public policy*, *internal security*, *national defence* and *military organization*. *Elite recruitment* is the extent the military is able to exercise influence over the realization and concrete form of the rules and inclusiveness of competition²¹. *Public policy influence* refers to what extent 'the armed forces can assert their interests in the processes of agenda setting, policy formulation, and policy adoption in fields like fiscal, monetary and economic policy, foreign policy, public welfare, and symbolic policies'²². The extent of '...civilians to formulate the goals and decide on the measures meant to uphold internal security, and if the civilian agencies charged with upholding

¹⁸ David Pion-Berlin, "Military Autonomy and Emerging Democracies in South America", *Comparative Politics*, vol.25, no.1, (1992), 83-102.

¹⁹ Aurel Croissant, David Kuehn, Chambers Paul and Wolf Siegfried O., "Beyond the fallacy of coup-ism: Conceptualizing civilian control of the military in emerging democracies", *Democratization*, vol.17, no.5, (2010), 950-975.

²⁰ Ibid.

²¹ Ibid.

²² Ibid.

domestic security and law-enforcement are independent from the military' measures the level of military influence in *internal security*. Fourth, the degree of civilian supremacy over the military on *national defence* is assessed by '...the degree to which civilians have effective and ultimate decision-making authority on all aspects of defence politics; and if they are able to effectively oversee the military's implementation of defence policies'²³. Finally, the *military organization* is an important indicator of the balance in civil-military relations and measured by the degree that civilians have the actual authority to decide on the hard power of the military as well as the ideational underpinnings of the military organization²⁴.

In this paper, I apply Croissant et al.'s (2010)²⁵ framework to assess the degree of military influence in Spanish and Turkish transitions to assess whether the military influence during transitions is the determinant factor for the divergent paths. In democratic transitions where civilians' supremacy in the five designated spheres as listed above is preserved, the new regime is likely to sustain itself as a democracy. There is a constant struggle between civil and military forces at times of political change and I hypothesize that when civilians cooperate to prevent military influence over important decisions, the likelihood of consolidating democracy increases. When the military dominates the process it inserts prerogatives into the political system. Focusing on historical cases where civil-military relations operated as the major mechanism of political competition would also provide more insight on the appropriateness of Croissant et al.'s (2010)²⁶ proposition for contemporary and emerging democracies. Following Stepan's (1998)²⁷ prescription, I find it important to focus on the military components and their position *vis-a-vis* civilians in the comparison of transitions to democracy for both theoretical and empirical reasons.

In a context like Spain or Turkey, where the military exerted a long-lasting institutional influence over politics, transitions to democracy needs to satisfy different pillars of society, including the military, for democratic consolidation. An institution with certain powers already embedded into the political system would peacefully release its privileges only if its interests are guaranteed. Hence, a "positive consolidation" which refers to conscious, long-term efforts by civilian elites to devise policies and strategies aimed at a positive reincorporation of the military into the goals and institutions of the new democratic regime is necessary for proper functioning of consolidation after the transitions²⁸. If not, the

²³ Ibid.

²⁴ Ibid.

²⁵ Ibid.

²⁶ Ibid.

²⁷ Stepan and Oystaeyen, *Rethinking military politics*.

²⁸ Geoffrey Pridham, "The International Context of Democratic Consolidation: Southern Europe in Comparative Perspective", in Richard Gunther, Nikiforos Diamandouros and Hans-Jürgen

dissatisfied party would disrupt the process towards consolidation and would challenge the functioning of the system in the young democracies.

The Turkish military in the post-transition period exerted influence on issues outside its own interests as a result of the absence of proper civilian resistance. By contrast, the Spanish military made coup attempts for six times all of which failed because of the firm stance of the civilian actors backed by the King Juan Carlos in 1981. This particular difference in the post-transition period provides inspiration for comparative studies of these two states. One may claim that Franco's rule was not a typical military rule as general and colonels did not run the state to a large extent²⁹. However, following the Spanish Civil War (1936-1939), the army constituted the centre of gravity and the true support for the regime in place³⁰. Additionally, there was consistent military presence in the cabinet through the years and a close interaction among civilian bureaucrats, military officers and political leaders created a unified chain-of-command that emphasized the values of the Francoist regime³¹.

To investigate the main research question of this paper, I chose the 'most-similar cases design' as these two cases have major similarities but lead to major differences in the outcome. Overall, this study tries to evaluate to what extent the nature of the dominant elite and the cooperative behaviours of the influential actors played a role in transitions to democracy. First, by collecting data through historical accounts, I separately discuss these two cases by projecting on determinants of civil-military relations during democratic transitions. I consider this approach relevant as historical institutionalism presents a great opportunity to tackle contextual differences while focusing on the events occurring around critical junctures of the transitional events³². Then I conclude by critically analysing the Croissant et al. (2010)³³'s framework being applied here.

The Spanish case

Spain, between 1939 and 1975, was governed by an authoritarian regime under General Franco's rule. Despite major civilian components through the regime, transition to democracy was delayed until Franco's death and a democratic transition led by a monarch, the King Juan Carlos, resulted in, first, competitive

Puhle (eds), *The Politics of Democratic Consolidation*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1995, 169-195.

²⁹ Zoltan Barany, *The Soldier and the Changing State: Building Democratic Armies in Africa, Asia, Europe, and the Americas*, Princeton University Press, 2010.

³⁰ Jose Antonio, Olmeda Gómez, "The Armed Forces in the Francoist Political System", in *Armed Forces and Society in Spain Past and Present*, edited by Rafael Banon Martines and Thomas M. Barker, New York: Columbia University Press, 1988.

³¹ Barany, *The Soldier and the Changing State*.

³² Sven Steinmo, "Historical Institutionalism", in D. Della Porta and M. Keating (eds), *Approaches and methodologies in the social sciences: A pluralist perspective*, Cambridge: New York, 2008, 118-139.

³³ Croissant et al, *Beyond the fallacy of coup-ism*.

elections and then consolidated democracy in less than a decade. This relatively smooth process was not free from military's negative attitudes towards the transition. The transition experienced six different coup attempts and a recent study reveals how Spanish military hindered democratic development with its 'reactionary' ideas against the liberalization of the regime. However, civilians were able to prevail in leading the transition to a consolidated democracy.³⁴ When Croissant et al.'s (2010)³⁵ framework is applied, following results are shown.

Elite recruitment: Before the transition to democracy in Spain, Franco's illness had instigated debates about the succession of the head of state. General Blanco, the right-hand man for Franco and thus a natural successor, was assassinated in 1973 and this left the prince Juan Carlos as the strongest candidate. Thus, with the approval of Franco and the armed forces before Franco's death, Juan Carlos de Borbon was eventually crowned the King of Spain on November 22nd, 1975. His first declaration in favour of the *National Movement* and the armed forces increased popular support for his presidency³⁶. In sum, the shift at the head of the state was in conformity with armed forces' preferences.

When the executive office was considered, Carlos Arias Navarro was the first person appointed by the King to form the cabinet. Arias Navarro was the last Prime Minister in the Franco regime and was a moderate reformist. In less than a year in office, he was not able to compromise with the reformist and was replaced with Adolfo Suarez³⁷. Suarez was known to be a reformist politician from the Franco's years and was much younger, so he was less affiliated with the Franco regime. The first cabinet formed by Suarez included three service ministers, namely the heads of the army, navy and air force. These places were guaranteed without any proper political competition. The confidence of the military staff in the democratic reform processes' harmless conduct rested upon the three service ministers within the cabinet and the King's strength inherited from the Franco³⁸.

One important challenge for elite recruitment between the armed forces and the reformists was the legalization of the non-official trade unions who previously aligned with Communists and Socialists. This legalization raised doubts among the military officers about how far Suarez government's democratization reforms could reach. Vice president and former General Santiago resigned and received support from the armed forces. Suarez appointed Lt. General Manuel Gutierrez Mellado, the army's chief of staff to the vice presidency and insisted on the

³⁴ Jose Javier Olivas Osuna, "Revolutionary versus reactionary: contrasting Portuguese and Spanish civil-military relations during democratisation", *War & Society*, vol.38, no.3, (2019), 225-248.

³⁵ Croissant et al. *Beyond the fallacy of coup-ism*.

³⁶ Victor Alba, *Transition in Spain*, New Brunswick: Transaction Books, 1978.

³⁷ Ignacio Sánchez-Cuenca, Luis Fernando Medina, "Institutional Suicide and Elite Coordination: The Spanish Transition Revisited", *South European Society and Politics*, (2019), 1-22.

³⁸ Felipe Agüero, *Soldiers, Civilians and Democracy, Post-Franco Spain in Comparative Perspective*, London: The Johns Hopkins University Press, 1995.

legalization of political groups. However, the military firmly rejected the legalization of the Communist Party. Suarez's main motive behind legalization was to increase the popular legitimacy of the prospective *Cortes* elections which would take place in June 1977. The crisis led to the resignation of the navy minister³⁹. The armed forces prevented further resignation of the other military ministers in the cabinet to avoid Suarez to appoint civilians to the cabinet which would totally pacify the military within the executive. Instead, the military issued a strong statement reminding him of his duties regarding the unity of Spain, the crown, and the flag. The Communist Party, in response, issued a conciliatory statement in their first press conference with the leaders appeared surrounded by the Spanish flag and pledged not to oppose the monarchy or the unity of Spain⁴⁰. The legalization of the Communist Party contributed to political pluralism but obviously decreased the level of confidence between the military and rest of the political actors in the Spanish political system. This lack of confidence would stimulate the military to become more proactive and attempt to become aware of the secret agenda of the civilians prior to the realization of the reforms. In addition, that was a signal to the military that even if they firmly opposed, their formal rejection might not affect the outcome. Suarez, though, tried very hard to appease the military by sharing his reformist agenda with the military two days before presenting the first draft to the *Cortes*. Military's silent consent to this plan, according to some, marks the end of the previous regime based on the Fundamental Law⁴¹.

Overall, the tension between military and the government is visible, however, neither side was fully dominant. Both sides were committed to initiate the electoral competition. While the military preferred a restrictive form of competition, the Suarez government was eager to be more inclusive by the legalization of Communists. Suarez, though, was in complete control of appointments within the first cabinet before the elections.

Public policy: The armed forces' public policy preferences were clear prior to the transition process. They were more persistent on symbolic issues such as anti-Communist stance and national identity formation. The military took a clear stance in highly contradictory issues such as the recognition of the autonomy of the nationalities, the place of the church, or the prerogatives of the monarchy⁴².

When we turn into actual policymaking by the executive, the military attempted to exert its power by its members' presence. However, starting with the second Suarez government in July 1977, they were represented with only a single defence minister in the cabinet and their impact on public policy making was severely limited. In addition, the constitutional committee in the *Cortes* was

³⁹ Ibid.

⁴⁰ Ibid.

⁴¹ Sánchez, Medina, "Institutional Suicide and Elite Coordination".

⁴² Agüero, *Soldiers, Civilians and Democracy*.

unwilling to discuss the issues with the military representative. Therefore, the military could not influence legitimate constitution making to enforce its preferences.

However, the military was not totally marginalized and was able to include Article 2 into the constitution despite efforts from the ETA members. Article 2 added the following remark to ensure the unity of Spain: “indissoluble unit of the Spanish nation, common and indivisible fatherland of all Spaniards” as a response to the recognition of the right to autonomy of the nationalities.⁴³

Therefore, military’s influence in public policies during the transition was rather limited and the inclusion of the Article 2 was the major successful outcome of their efforts.

Internal Security: Throughout the democratization period, the Spanish army posed as the staunch supporter of the national unity of Spain and acted against the recognition of nationalities in the Constitution, which would bring the autonomous nationalities, such as Basques and Catalans, back to the Spanish political arena⁴⁴. This issue had been delayed until the mid-1980s as both civilian and military components of the political transformation avoided a confrontation that would disrupt the democratization.

The new openings in the regime in favour of the recognition of autonomous nationalities raised the tensions between the military and the government. The military openly criticized former General and vice-president Mellado and his alignment with the reformists. While the constitutional amendments were being made for autonomous regions, the numbers of ETA activities increased⁴⁵. The military perceived the tension between territorial autonomy and terrorism as a trend toward regional independence and national disintegration. Especially the assassination of the Madrid’s military governor by the ETA and increased attacks against military officers stimulated public protests during the funerals, which called for empowering the army⁴⁶. The increasing terrorist attempts and public protests in the funerals encouraged hard-liners to regroup within the armed forces to avoid the threats to the mission and institution of the armed forces. Military intervention started to be discussed among the military members following the unavoidable speed of the reforms and increasing the ETA activities. Therefore, both the military men involved in the abortive coup d’etat of February 23rd, 1981 and *Manifesto of the Hundred* were sharing the perception that the national unity of Spain was under threat by the tendency toward autonomous independence⁴⁷.

⁴³ Ibid.

⁴⁴ Ibid.

⁴⁵ Donald Share, *The Making of Spanish Democracy*, New York: Praeger, 1986.

⁴⁶ Ibid.

⁴⁷ Hunter, “Politicians against Soldiers: Contesting the Military in Postauthorization Brazil”.

In a nutshell, military officers, did not abstain from voicing their concerns over the internal security issues and reinforced their policy position in favour of national unity and against recognition of autonomies in the Constitution. Even though civilians were steering the decisions, military's presence was also felt.

National Defense: The ability of civilians to determine and monitor the implementation of defense policies is an important component of civil-military relations according to Croissant et al (2010)⁴⁸. The most significant question for national defense during the transition process was whether Spain would join the NATO or not. This question had been resolved in the 1986 Spanish referendum to NATO where the public voted in favour of joining. During Franco's regime, there existed cooperation between the US-Spain that rested on 'mutual assistance' agreements between the US and Spain since the 1953 Madrid Pact. This agreement was due to renew every five years⁴⁹. NATO membership was a source of conflict between civilian politicians where *Union de Centro Democratico* (UCD-Union of Democratic Center) was in favour of the membership and *Partido Socialista Obrero Espanol* (PSOE- Spanish Socialist Workers' Party) was against the membership claiming that Spain's interests rested with the Arab world and Latin America more than the Western Alliance. On the other hand, the Spanish military was predominantly in favour of NATO membership, especially the navy and the air force. The army had some reservations about Western influence in Spanish domestic political life. NATO membership, for some army officials, was seen as part of a general government plan to reorganize the army⁵⁰. For civilian politicians, the military's integration into NATO could mean the army would reorganize its focus away from domestic political issues towards security issues. However, these disagreements among civilian politicians left some room for the military to intervene and take sides in the political debate of NATO membership. To avoid this, especially after the failed coup in 1981, civilians preferred to silence their difference and isolate the military from interfering into politics. This led to a referendum as a campaign promise by Felipe Gonzalez from PSOE prior to the 1982 general elections. Prior to the referendum, Felipe Gonzalez had also changed his resistance to NATO membership and warned society about the disadvantages of staying out of NATO. Then opposition party leader Fraga from UCD, called their constituency to abstain from voting in the referendum as he was neither in favour of the negotiations to be held by PSOE nor remaining out of NATO. This raised criticism toward Socialists for acting like right-wing parties and mainly being infected by the industrial-military establishment⁵¹.

⁴⁸ Croissant Aurel et al, *Beyond the fallacy of coup-ism*.

⁴⁹ P. Hal Klepak, *Spain: NATO or Neutrality*, No. Orae-Extra-Mural Paper-11. Operational Research and Analysis Establishment Ottawa, Ontario, 1980.

⁵⁰ Anthony Gooch, "A surrealistic referendum: Spain and Nato", *Government and Opposition*, vol.21, no.3, (1986), 300-316.

⁵¹ Agüero Felipe, *Soldiers, Civilians and Democracy*.

Overall, the extent to which Spanish civilian politicians were affected by the military's influence is ambiguous. However, lack of a unifying view within the military prevented them from forcing the NATO membership issue onto civilians. Eventually, political elite established a successful coordination to calm their differences and avoided military intervention. Taking the case to a referendum also ensured popular support of the national defense policy and thus the role of military, at least visibly, was minimal. These findings accord with Barany (2010)⁵²'s evaluation of civilians' impact on defense affairs as "strong, decisive but considerate"⁵³.

Military Organization: The government's proposed amnesty law as part of the liberalization process would include former members of the *Union Militar Democrática* (Democratic Military Union-UMD) and reincorporate them into the army. UMD was a clandestine faction within the military during the Franco-era, which pushed for democratic opening⁵⁴. According to the military's view, pardoning previously expelled members of UMD would cause discontent within the army and would encourage the opposition in the military.

The military acted in solidarity against the amnesty law that could include the UMD members and voiced their concerns prior to the decision, so the Cortes had to acknowledge them. The level of consensus in the army around this issue prevented civilians from confronting the military in that manner for a decade on the amnesty of UMD members⁵⁵.

One other aspect of military organization was the prospect of NATO membership. During the transition process, membership to the security organization has been delayed until a referendum in 1986. Only then, reforms in the defense sector were realized. During the transition, both size and structure and ideational aspects of the military, referred to as 'hardware' and 'software' by Croissant et al. (2010)⁵⁶, remained private to the military institution.

Even though the defense ministry was established in 1977, the first civilian appointment head of ministry was Augustin Rodriguez Sahagun in 1978, which signals military's subordination to the government⁵⁷. For an effective transition to civilian defense ministry, trained civilians were required to take initiative in security issues. Franco's Spain had already educated certain numbers of civilians within the CESEDEN (*Centro Superior de Estudios de la Defensa Nacional*- Centre of Higher

⁵² Barany Zoltan, *The Soldier and the Changing State*.

⁵³ Ibid.

⁵⁴ Agüero, *Soldiers, Civilians and Democracy*.

⁵⁵ Jorge Zaverucha, "The Degree of Military Autonomy during the Spanish, Argentina and Brazilian Transitions", *Journal of Latin American Studies*, vol.25, no.2, (1993), 283-299.

⁵⁶ Croissant Aurel et al. Beyond the fallacy of coup-ism

⁵⁷ Rafael Banon Martinez, The Spanish Armed Forces during the Period of Political Transition, in Rafael Banon Martines and Thomas M.Barker (eds), *Armed Forces and Society in Spain Past and Present*, 311-355. (New York: Columbia University Press, 1988)

National Defense Studies). This was facilitated by the transfer of the defense ministry from military officers to civilians. However, creation of the defense ministry and appointing a civilian was not sufficient to subordinate the military to civilians. Newly established Joint Chiefs' importance increased. In contrast to other transitions in southern Europe, the military in Spain remained institutionally intact and resurfaced with renewed vigor to press its corporate claims⁵⁸. Surprisingly, instead of the weakening of military power in the government after the transition, the slowness of modernization and the blocking of reincorporation of UMD members and assertiveness of the hard-liners increased the military's institutional rigidity until the NATO membership in 1986 when many intra-institutional reforms would be made.

An Overview of Spanish Transition

The military's inability to influence the overall outcome rested on several factors. Agüero argues that those reasons were a) the dominance of civilians in setting the agenda for the transition which helped to pre-empt a stronger military push against democratization; b) the military's excessive and unfounded confidence in influential elites' (e.g. the king and Adolfo Suarez) commitment to Francoist credentials; and c) the high level of coalescence among the civilian elites which was empowered by legitimate public support via referendums and elections⁵⁹.

Agüero also argues that the military's internal disunity caused ineffectiveness in the transition process. The UMD crisis and NATO membership had already proven that the Spanish military was not a monolithic institution. The expelling of UMD members moderated internal disunity nevertheless, and at the time of the transition three factions within the military prevailed. Agüero categorizes these factions as the hard-liners, conservatives and liberals according to their tolerance to the limits of transformation and their eagerness to exert influence if the outcome was different than they expected⁶⁰. The internal disunity of the military complicated the formation of a stance to constrain the government's ambitions reform plans and as a result the government always found liberals within the army to cooperate.

The Turkish Case

Turkey was ruled by a military junta between 1980 and 1983. Many factors including rising civil unrest, lack of civilians' cooperation in the parliament, and growing anti-regime movements and the rise of anti-secular political discourse are

⁵⁸ Share, *The Making of Spanish Democracy*.

⁵⁹ *Ibid.*

⁶⁰ *Ibid.*

suggested as reason for the military intervention⁶¹.

The first action taken by the *Milli Güvenlik Kurulu* (National Security Council-MGK) was to declare their intentions to return the political system back to democracy with a new constitution after the social order was established. A fair evaluation of military rule in the 1980s would reveal that it has been the harshest fist on Turkish political development and its impacts are still felt thanks to the 1982 Constitution which is still the reference point for Turkey's legal and political system.

Elite recruitment: Initial actions of the military coup over civilian elites were harsh. The composition of the MGK was changed in favour of the military. The MGK was comprised of six members including Chief of Staff General Evren (as the chairman) and formerly Commander of the Land Forces (as the Secretary) and commanders of the army, navy, air force and gendarmerie. During the military rule, MGK held all the executive and legislative powers. All the activities of the political parties, and two major trade unions were suspended indefinitely. The leaders of three political parties including Bülent Ecevit of *Cumhuriyet Halk Partisi*, (CHP-Republication People's Party), Süleyman Demirel of *Adalet Partisi* (AP-Justice Party) and Necmettin Erbakan of *Milli Selamet Partisi* (MSP-National Salvation Party) were taken into custody in a military camp⁶². Yet, the MGK was in favour of appointing a civilian cabinet subordinate to MGK during the military rule. The MGK expected moderate members of CHP and AP to take part in the government so that the legitimacy of the government would be increased. Both parties chose not to cooperate as their leaders were not free⁶³. Thus, the MGK gave up on establishing a cooperation with civilians. Therefore, an ex-Admiral Bülend Ulusu, who was considered to be popular among both the military and the public was given the authority to form a cabinet⁶⁴. A new cabinet with twenty-seven members, including six retired generals and neutral bureaucrats and academics, was formed. Turgut Özal, who would be the first elected Prime Minister after the transition to an electoral process in 1983, and the chief economic advisor of Demirel before the military intervention, was appointed as Minister of State and Economy. Disagreement over the formation of the cabinet indicated that cooperation between military and ousted political elites for the transition process was unlikely. This has given legitimacy and power to the military to conduct the

⁶¹ Sabri Sayarı, "Politics and Economic Policy-Making in Turkey 1980-1988", in T. F. Nas and M. Odekon. (eds.), *Economics and Politics of Turkish Liberalization*, London and Toronto: Associated University Press, 1992.

⁶² William Hale, *Türkiye'de Asker ve Siyaset [Turkish Politics and Military]*, İstanbul: Hil Publishing, 1996.

⁶³ Willam Hale, "Transitions to Civilian Governments in Turkey: The Military Perspective", in M. Heper and A. Evin (eds). *State, Democracy and The Military*, Berlin: de Gruyter, 1988.

⁶⁴ Gerassimos Karabelias, "The evolution of civil-military relations in post-war Turkey, 1980-95", *Middle Eastern Studies*, vol.35, no.4, (1999), 130-151.

transformation as President Evren preferred to achieve ‘clean break with the past’ as he mentioned in his public speeches⁶⁵.

On the legislative front, military rule established the *Danışma Meclisi* (DM-National Consultative Assembly) to conduct the constitution-making process. DM was established primarily for drafting a constitution, and in the meantime for performing necessary legislative functions during the military rule⁶⁶. The composition of DM was mainly determined by the MGK’s approval where 40 members are directly selected and 120 members had to be approved by the MGK upon a list prepared by provincial governors who were also largely appointed by the MGK. Therefore, the constituent parliament was far from representative⁶⁷.

The MGK had the full authority to amend or veto the articles proposed by the DM. The adoption of the constitution was sanctioned by a referendum, however the procedure following a possible “no” vote in the referendum was not mentioned⁶⁸. According to a provisional article of the constitution, the head of the MGK would be appointed as the new president for the next seven years. Prior to the referendum a law obligating the people to vote was also passed in order to provide the popular legitimacy for the constitution. The opposition to Evren’s speech in favour of the constitution was also not allowed. Eventually, the referendum was held on November 7th 1982. 91.37% of the voters approved the constitution⁶⁹.

The Political Party Law, adopted in March 1983, banned pre-coup political parties and their former leaders. The opening of new parties was conditioned by the approval of the MGK. With the help of martial law throughout the country, the MGK realized strict control over political activity⁷⁰. The Electoral Law adopted in June 1983 included a restrictive national threshold of ten-percent which implied that only the parties which gained more than ten-percent of the votes across the nation would have members in the parliament. The main rationale behind the electoral law was eliminating the minor parties which disturbed the stability of the coalition governments in the pre-1980 period. The military aimed to create a two-party system ideologically closer to center so that the stability would be sustained. Other than the political party law and the electoral law, the Law on Pacts, Strikes and Lock-out and Syndicates Law were widely criticized as including restrictions

⁶⁵ Kenan Evren, *Kenan Evren'in Anıları [Memoirs of Kenan Evren]*, Milliyet Publishing, Istanbul, 1990.

⁶⁶ Ergun Özbudun, *Demokrasiye Geçiş Sürecinde Anayasa Yapımı (Constitution-making in Transition to Democracy)*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1993.

⁶⁷ Henry Clement Dodd, *The Crisis of Turkish Democracy*, Hull: The Eothen Press, 1983.

⁶⁸ Karabelias, “The evolution of civil-military relations in post-war Turkey, 1980-95”.

⁶⁹ Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi [History of a Modern Nation: Turkey]*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000.

⁷⁰ İlkey Sunar and Sabri Sayarı, “Democracy in Turkey: Problems and Prospects”, in Guillermo O'Donnell, Philippe Schmitter, and Laurence Whitehead (eds). *Transition from Authoritarian Rule: Southern Europe*, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1986.

on political participation in the post-1983 period. The motive behind strengthened presidential powers and restricted political participation was retaining the military's political influence after an eventual transition to electoral politics⁷¹.

Overall, MGK allowed only three of the fifteen parties to enter the elections blaming some applicants for being a continuation of the previous political parties, or being too radical for the new order. Over 700 candidates for members of parliament were dismissed by the MGK. Another restriction during the election propaganda period was a restriction on criticizing the MGK's actions during the military rule. The extended martial law also allowed MGK to monitor political activity very closely⁷².

Finally, only three parties participated in the elections: *Milliyetçi Demokrasi Partisi* (Nationalist Democracy Party - MDP) led by Turgut Sunalp-former general, *Halkçı Parti* (Populist Party-HP) led by Necdet Calp-former member of the CHP and *Anavatan Partisi* (Motherland Party - ANAP) led by Turgut Özal- the minister of state in the early years of junta government. The MDP was claimed to represent the centre right and was favoured by the armed forces. CHP was supposed to form a loyal opposition as a centre-left party. In the meantime, ANAP espoused a commitment to liberal economic policies and conservative cultural values.

Two days prior the elections, President Evren implied his support for the MDP through a TV speech. Evren invited voters to vote for the party which "will continue the success of MGK and will prevent Turkey to fall into anarchy as it happened before the MGK government"⁷³. However, the election resulted with ANAP's comfortable win. Even though these elections ensured transition to civilian executive, they were extremely restrictive in almost every sense of democratic competition. The Özal government was formed and obtained a vote of confidence on December 24th of 1983.

Özal was aware that ANAP's majority in the parliament was questionable because of restrictions in political participation. Özal demanded to lift the political bans prior to municipality elections in 1984 but Evren vetoed it. However, the parliament adopted the law with absolute majority and municipality elections were held in March of 1985⁷⁴.

Despite the transition to civilian government, the military's autonomy has become more sensible after the 1982 constitution. Cizre-Sakallıoğlu argues that the absence of any alternative power preserving the status quo and the lack of pact-making culture in Turkish Politics left the military unchallenged even after the civilianization of the regime. Additionally, the military rule bequeathed a legacy, the

⁷¹ Sayarı, *Politics and Economic Policy-Making in Turkey*.

⁷² Ibid.

⁷³ Ibid.

⁷⁴ George Harris, *Turkey: Coping with Crisis*, (Boulder: Westview Press, 1985).

1982 constitution, including political prerogatives and judicial exemptions for the military⁷⁵.

Consequently, the military's project involved prohibition of all existing parties and banning their leaders from political activity for five to ten years. They aimed to promote a new centrist party with close ties to the military and to rewrite the legal, constitutional, and electoral rules governing the Turkish political system. The military also believed that democratic political stability in Turkey required the establishment of a new party system that would be based on two moderate, centrist parties and excluding the extremist parties of the radical left, ultranationalist right, and Islamic fundamentalism. The new party system with changes in the electoral system towards a majoritarian system instead of proportional one would pave the way for a single party government ensuing democratic stability⁷⁶.

Public policy: The making of the new constitution was the crucial step for adjusting the balance between military and civilian forces in making the public policy. However, as explained above, the constitution making was extremely restrictive to military appointed DM and like-minded experts. Procedurally, a committee selected by the Constituent Assembly drafted the 1982 Constitution. The draft was open to discussion, but propaganda was strictly prohibited. The procedure of constitution-making was as follows: the draft was first subject to amendments of DM and later to the revision of the MGK. Finally, the constitution had to be approved by a referendum. Therefore, the final document that would be presented to the public had to be pre-approved by the MGK.

Inclusion of the MGK within the institutional design raised doubts over the military's perception of democracy and the reach of the civilianization in the Turkish politics⁷⁷. In a democratic setting, the influence of the MGK would be acceptable within the limits of security policies. However, the definition of national security encompasses more than defense matters. Therefore the MGK, in the 1980s, voiced its concerns on ideological issues, especially on the secularism-Islamism cleavage⁷⁸.

When we focus on specific policies, the military agreed with Özal's economic policies. The military had already ceased to adopt an Import Substitution Industrialization policy applied before 1980s and agreed with the interventionist development strategies of Özal⁷⁹. Hence the economic issues would not constitute a source of conflict between the civilians and the soldiers. Even though it is hard

⁷⁵ Ümit Cizre-Sakallıoğlu, "The Anatomy of the Turkish Military's Political Autonomy", *Comparative Politics*, vol.29, no.2, (1997), 151-166.

⁷⁶ Sayarı, *Politics and Economic Policy-Making in Turkey*.

⁷⁷ Ibid.

⁷⁸ Metin Heper and Aylin Güneç, "The Military and Consolidation of Democracy: The Recent Turkish Experience", *Armed Forces & Society*, vol.26, no.4, (2000), 635-657.

⁷⁹ Sayarı, *Politics and Economic Policy-Making*.

to determine whether economic measures taken were product of a civilian or military mind set, the choice of Özal as the minister of economics during the military rule was intentional and the outcomes were obvious to the military. Thus, it is fair to argue that economic policies were, to great extent, military-backed. His appointment indicated that the generals entrusted economic policymaking to the principal architect of the stabilization program which was initiated by the AP government with the active support and cooperation of the International Monetary Fund (IMF) in January 1980.

The first major problem between the government and the military emerged following Özal's remarks over the concept of civil society. Özal referred to transformation from religious communitarianism to nationalism during Atatürk's period and questioned the notion of "people for the state". Özal's remarks raised doubts about his party's fundamentalist wing and their influence. The MGK immediately presented a report concerning fundamentalism in Turkey. Özal responded to comments spread all over the media by implying that the fundamentalism was a problem faced by both sides; the military and the government⁸⁰. Thus, Özal's moderate discourse avoided escalation of crisis. Özal was absolutely aware of the MGK's sensitivities and abstained from raising tensions between his government and the MGK. Therefore, it is arguable that the government conceived the limits of politics and preferred a moderate discourse at critical junctures. This incident reveals that when policies were controversial, the military was able to ensure the government would retreat.

196

Evren took responsibility over all matters which were considered important by the military such as high political issues and higher education matters. The president and the military were content to leave the economic issues to the government. Evren was also granted a strengthened veto power over constitutional changes which required a three-fourths majority of the Parliamentarians to pass the law⁸¹. The Government operated strictly according to this division of labor. Özal's consent to this sort of a cooperation raised doubts about the civilian and democratic character of his government during the first term of ANAP's government.

The 1987 elections affected Özal's relations with the military. As the Özal government's power became more visible simultaneously with the military's gradual strategy of civilianization, Özal started applying a policy curtailing the influence of the military on public policy. The government started introducing new legislation allowing collective bargaining, strikes, public meetings and demonstrations, and the right to form associations and to make collective petitions. The military liaison officers in each ministry were lifted, death sentences

⁸⁰ Ahmet Evin, "Changing Patterns of Cleavages Before and after 1980", in M. Heper and A. Evin (eds), *State Democracy and the Military*, Berlin: de Gruyter, 1988.

⁸¹ Karabelias, *The evolution of civil-military relations*.

passed by the military courts were not approved by the Parliament and restrictions on the establishment of new political parties were lifted. Martial law was due to expire in the entire country in July 1987.

Internal security: One of the first initiatives by the military government was to declare a state-wide martial law. As part of the martial law, the Constitutional Order Law aimed at a reduction in the domestic violence. In order to re-establish the impartiality of a politicized bureaucracy, wide administrative and penal punishments were applied to civil servants who had been involved in political activity.

After the civilianization of the regime in 1983, then CGS, General Necdet Üruğ, pointed out that the military would return to fulfilling only its operational duties mainly related internal security matters at the end of 1985. Martial Law was gradually lifted from the beginning of 1984. Therefore, the military's influence over internal security matters continued after Özal government's election.

One peculiar component of new institutional system was the heavy influence of the MGK on internal security matters throughout the 1980s and 1990s. National security was defined very broadly by the MGK as "the protection of the constitutional order of the state, its national existence, and its integrity; of all of its interests in the international field, including political, social, cultural, and economic interests; and of interests derived from international treaties against all external and internal threats". Therefore, the military's responsibilities reached beyond external and internal threats, and included also the "promotion of country's ability to achieve its national objectives"⁸². Thus, up until 2000s, internal security was an issue of the Turkish military and MGK more than the elected governments.

National defence: Turkey was a member of the NATO and the Council of Europe prior to the military rule. In alignment with the Turkish foreign policy, the junta government's commitment to stay within the NATO was reassured. Turkey had been immediately suspended from the membership of the Parliamentary Assembly of Council of Europe following the *coup d'etat*. The Turkish Military was committed to maintaining ties with the West, and therefore took Western views seriously presented through trade unions, human rights organizations, and politicians in the European Parliament⁸³. Evren also stated that they would be committed to the United Nations charter, NATO responsibilities and good relationships with any organization composed of democratic member countries, particularly the European Economic Community and the Council of Europe.

Disagreement over the role of Turkey in the Gulf War constitutes an example for comparing the power of the MGK and government in the early 1990s. Turkey's foreign policy during the Gulf War was mainly determined by Özal's

⁸² MGK-General Secretariat, *Before and After 12 September in Turkey*, Ankara: Ogun Kardeşler Printing House, 1982.

⁸³ Sayarı, *Politics and Economic Policy-Making*.

preferences and strategies. One incident was the resignation of Chief of General Staff (CGS) Necip Torumtay in 1990 because of his disagreement with the government on the operation in Northern Iraq. Özal had demanded the military be prepared for an operation, while Torumtay presented his concerns over the policy. This resignation implied changing power relations between the government and the military. Even on a subject where the military's expertise is undeniably necessary for policymaking, the military acted as subordinate to civilians. The military preferred to advise rather than imposing a policy on the debate⁸⁴. Thus, the military drew the lines in foreign policy by keeping its commitment to the U.S and the Europe, but as it approached the 1990s, military's influence in foreign policy was in decline. But, during the initial years of post-transition, national defense was primarily the responsibility of the military rather than the Özal government.

Military organization: The military acted in accordance with lessons derived from their past experiences. The Turkish military, as expected, attached importance to its institutional unity and hierarchical order and had historical references for failure at times of their absence. Evren, after coming to power, warned minor members from attempting a coup within a coup⁸⁵. Evren frequently visited the troops to convince them to support the MGK's actions⁸⁶. Nevertheless, despite all these precautions, the top commanders were aware that interventions would have adverse effects on the military's professionalism and combat effectiveness. In order to strengthen hierarchical decision-making during the military rule, the MGK took control of the state, and CGS Evren became the head of the state with his four force commanders. Evren cooperated with these commanders not to make separate statements on political matters. The concentration of the power at the top level facilitated the implementation of the transitional process. Söyler (2015)⁸⁷ assesses that in the professional sphere, the level of military remained very high during the military rule. The General Staff had complete control over junior level personnel decisions⁸⁸.

In the post-transition process, the weight of civilians on the military can be elaborated with an example in senior promotions. Özal's government was in charge of the promotion of a new CGS according to the 1982 constitution which stated that the CGS can be elected from among all force commanders and the

⁸⁴ Philip Robins, Turkish Policy and the Gulf Crisis: Adventurist or Dynamic? in C.H. Dodd (eds), *Turkish Foreign Policy: New Prospects*, Cambridge: Eothen Press, 1992.

⁸⁵ Sayar, *Politics and Economic Policy-Making*.

⁸⁶ Kemal Karpat, "Military Interventions: Army-Civilian Relations in Turkey Before and After 1980", in Heper M. and Evin A. (eds), *State, Democracy and The Military*, Berlin de Gruyter, 1988.

⁸⁷ Mehtap Söyler, *The Turkish Deep State: State Consolidation, Civil-Military Relations and Democracy*, Routledge Press, 2015.

⁸⁸ Ibid.

tradition was that the chief of staff is appointed from the land forces⁸⁹. Özal replaced General Üruğ with General Torumtay in 1987 instead of General Öztörün who was the favorite candidate of the General Staff. This move required Evren's consent and he endorsed the decision by signing all necessary decrees. That replacement signalled both an increase in the power of civilian governments vis-à-vis the military and the alienation of the state (with the president as its representative) from the military. However, the general cadres rose exponentially in Turkey following the 1980 coup and the level of autonomy in senior promotions, according to Söyler, increased from high to very high⁹⁰.

During the initial years of civilianization following the military rule, the defense ministry functioned as the secretary services of the military instead of guiding defense policies⁹¹. Although Özal promised to change this structure during the election campaign prior to 1987 elections, the results of the elections did not provide him a comfortable majority to amend the constitution. However, the government has been increasingly involved in the defense matters, though, not supreme over the military yet. Conclusively, civilians' power over the military organization was very limited and the military kept its institutional scrutiny.

An Overview of the Turkish Transition: Overall, in all of these five aspects, the military exerted an influential role on civilian politicians. While in public policy issues, the government was given some flexibility; Özal's hands were tied in many issues except economic ones and felt it necessary to compromise with the military to keep them in the barracks. The MGK's presence in the 1980s and 1990s was a constraining factor for the civilianization of the regime. However, the military on the other hand was in favour of civilianization to some extent to ensure legitimacy for the political system and to keep the military in discipline. Yet, except few incidences, civilians have not been able to challenge military influence.

Conclusion

The political role of military in comparison to civilians should be minimal for a regime to qualify as a democratic polity. However, military's historical and contextual role influences this relative power balance. Two cases in this study, Spain and Turkey, experimented with substantial military influence throughout the 20th century but civilian governments ultimately achieved to hold executive positions in the last four decades. Yet, the influence of military cannot be solely assessed by military's direct intrusion to executive office. Turkish military's influence on politics continued and has received criticism in Turkey's path towards EU membership⁹². Spanish case provides a divergent path and the political system

⁸⁹ Ibid.

⁹⁰ Ibid.

⁹¹ Sayarı, *Politics and Economic Policy-Making*.

⁹² Arzu Güler and Cemal Alpgiray Bölücek, "Motives for reform on civil-military relations in Turkey", *Turkish Studies*, vol.17, no.2, (2016), 251-271.

has largely become civilianized. Several factors, i.e. institutional, cultural or conjuncture, could explain the differing results. Yet, in this study, I focused on the conditions, particularly the civil-military power parity, during the democratic transitions and argue that paths diverged at the very initial stages of democratization period by leaving a major mark on the political outcome.

Table 1: Comparative analysis of the level of military influence according to Croissant et al. (2010)'s criteria

TURKEY			SPAIN		
Criteria	Major Issues	The level of military influence	The level of military influence	Major Issues	Criteria
Elite Recruitment	<ul style="list-style-type: none"> Political Party Law and Electoral Law in 1983 Military influence in constituent assembly Composition of MGK in favour of military Evren's attempt to influence voters' preferences 	Very high	Medium	<ul style="list-style-type: none"> King Juan Carlos came into power as head of state. Three service ministers from the military was appointed inside the cabinet. Legalization of Labour Unions Legalization of the Communist Party 	Elite Recruitment
Public Policy	<ul style="list-style-type: none"> Definition of national security Emphasis on secularism The concept of civil society Özal's economic policies High issues and education 	High	Low	<ul style="list-style-type: none"> Adoption of Article 2 on national unity Low representation of the military in the cabinet 	Public Policy
Internal Security	<ul style="list-style-type: none"> Martial Law The influence of MGK 	Very High	Medium	<ul style="list-style-type: none"> Non-Recognition of nationalities in the Constitution Increasing terror threat Manifesto of the Hundred 	Internal Security
National Defense	<ul style="list-style-type: none"> Relations with NATO Northern Iraq operation and Torumtay's resignation 	Medium	Very Low	<ul style="list-style-type: none"> Debates over NATO membership Lack of unity within the army Referendum on NATO membership 	National Defense
Military Organization	<ul style="list-style-type: none"> Military's institutional unity Senior Promotions 	Very High	High	<ul style="list-style-type: none"> Amnesty Law for UMD members. 	Military Organization

Table 1 indicates comparative findings on the role of military in Croissant et al.'s five designated areas. The finding reveal that Turkish military was more successful than their Spanish counterparts in shaping the transition process and leaving lasting impacts on the new political system. This has given them a leeway to interfere with politics in the post-transition period.

Additionally, this study contributes to the civil-military relations literature by applying Croissant et al.'s framework on two historical cases. The framework is useful in defining sub-components of military influence over civilian actors at the absence of military coups and as stated throughout the text, two transitional democracies differed to a great extent when compared in five categories suggested. However, the distinction between those categories gets blurred at two different conditions. First, it is a matter of interpretation whether fighting against terrorism or separatist forces should be regarded as an issue of internal security or national defence. While national defence could be defined as defense against other nations in international politics, ethnically motivated conflict is a potential challenger to national defense as well. In addition to this, in historical cases, NATO membership reveals as an important element for reconfiguration of the military organization and modernization of the military's both organization and capacity along with its

importance for national defense. Therefore, a military that reveals preference for NATO membership for national defense risks institutional re-organization and it is not easy to determine whether they approve this institutional reform or compromise for national defense preferences. Thus, it is necessary to tackle these difficulties in defining the relative power of military over civilians for further inquiry.

The post-transitional shortcoming of the democracy cannot be and should not be restricted to influence of military in politics. Other important factors including elite behaviour, socio-economic inequalities, judicial decisions and international conditions would play a role in the level of democracy. However, civil-military relations posed a great challenge to democratization in both countries and I hereby indicated that its impact owes to the civilian's disunity (or lack of unity) at the transition stage. These findings reinforce the claims made by those who suggest that modes of transition are critical in post-transitions.

References

- Alba, Victor, *Transition in Spain*, New Brunswick: Transaction Books, 1978.
- Agüero, Felipe, *Soldiers, Civilians and Democracy, Post-Franco Spain in Comparative Perspective*, London: The Johns Hopkins University Press, 1995.
- , “Legacies of Transitions: Institutionalization, the Military, and Democracy in South America”, *Mershon International Studies Review*, 42 (2), 1998, 383-404.
- Bale, Tim, “Are bans on political parties bound to turn out badly? A comparative investigation of three ‘intolerant’ democracies: Turkey, Spain, and Belgium”, *Comparative European Politics*, 5(2), 2007,141-157.
- Barany, Zoltan, *The Soldier and the Changing State: Building Democratic Armies in Africa, Asia, Europe, and the Americas*, Princeton University Press, 2010.
- Casanova, José, “Modernization and Democratization: Reflections on Spain's Transition to Democracy”, *Social Research*, 50, 1983, 929-973.
- Cizre Ümit, “Problems of democratic governance of civil-military relations in Turkey and the European Union enlargement zone”, *European Journal of Political Research*, 43(1), 2004, 107-125.
- Cizre-Sakallıoğlu, Ümit, “The Anatomy of the Turkish Military’s Political Autonomy”, *Comparative Politics*, 29 (2), 1997, 151-166.
- Croissant, Aurel, David Kuehn, Paul Chambers & Siegfried O. Wolf, “Beyond the fallacy of coup-ism: Conceptualizing civilian control of the military in emerging democracies”, *Democratization*, 17 (5), 2010, 950-975.
- Çınar, Kürşat, “A comparative analysis of clientelism in Greece, Spain, and Turkey: the rural–urban divide”, *Contemporary Politics*, 22 (1), 2016, 77-94.
- Sanchez-Cuenca, Ignacio and Medina Luis Fernando, “Institutional Suicide and Elite Coordination: The Spanish Transition Revisited”, *Southern Europe Society and Politics*, Advanced online article, DOI: 10.1080/13608746.2019.1694282, 2019.
- Dahl, Robert, *Dilemmas of Pluralist Democracy*, New Haven: Yale University Press, 1982.

- Dodd, Henry Clement, *The Crisis of Turkish Democracy*, Hull: The Eothen Press, 1983.
- Ergun, Özbudun, *Demokrasiye Geçiş Sürecinde Anayasa Yapımı (Constitution-making in Transition to Democracy)*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1993.
- Esen, Berk & Şebnem Gümüşçü, "Turkey: how the coup failed?", *Journal of Democracy*, 28 (1), 2017, 59-73.
- Evin, Ahmet, "Changing Patterns of Cleavages Before and after 1980", in M. Heper and A. Evin (eds), *State Democracy and the Military*, Berlin: de Gruyter, 1988.
- Evren, Kenan, *Kenan Evren'in Anıları [Memoirs of Kenan Evren]*, Milliyet Publishing. Istanbul, 1990.
- Friedheim, V. Daniel, "Bringing Society Back into Democratic Transition Theory after 1989: Pact Making and Regime Collapse", *Eastern European Politics and Societies*, 7, 1993, 481-512.
- Geddes, Barbara, "A Comparative Perspective on the Leninist Legacy in Eastern Europe", *Comparative Political Studies*, 28, 1995, 239-274.
- Gomez, Jose & Antonio Olmeda. "The Armed Forces in the Francoist Political System," in *Armed Forces and Society in Spain Past and Present*, edited by Rafael Banon Martines and Thomas M. Barker. New York: Columbia University Press, 1988.
- Gooch, Anthony, "A surrealistic referendum: Spain and Nato", *Government and Opposition*, 21 (3), 1986, 300-316.
- Güler, Arzu & Cemal Alpgiray Bölücek, "Motives for reform on civil-military relations in Turkey", *Turkish Studies*, 17 (2), 2016, 251-271.
- Hagopian, Francis, "Democracy by Undemocratic Means? Elites, Political pacts and Regime Transition in Brazil", *Comparative Political Studies* 23 (2), 1990, 147-170.
- Hale, William, "Transitions to Civilian Governments in Turkey: The Military Perspective", in M. Heper and A. Evin (eds), *State, Democracy and The Military*, Berlin: de Gruyter, 1988.
- _____, *Türkiye'de Asker ve Siyaset [Turkish Politics and Military]*, İstanbul: Hil Publishing, 1996.
- Harris, George, *Turkey: Coping with Crisis*, Boulder: Westview Press, 1984.
- Heper, Metin & Aylın Güney, "The Military and Consolidation of Democracy: The Recent Turkish Experience", *Armed Forces & Society*, 26 (4), 2000, 635-657.
- Hunter, Wendy, "Politicians against Soldiers: Contesting the Military in Postauthorization Brazil", *Comparative Politics*, 27 (4), 1995, 425-443.
- Huntington, P. Samuel, "Democracy's third wave", *Journal of Democracy*, 2 (2), 1991, 12-34.
- Karabelias, Gerassimos, "The evolution of civil-military relations in post-war Turkey, 1980-95", *Middle Eastern Studies*, 35(4), 1999, 130-151.
- Karpat, H. Kemal, "Military Interventions: Army-Civilian Relations in Turkey Before and After 1980", in Heper M. & Evin A. (eds), *State, Democracy and The Military*, Berlin de Gruyter, 1988.
- Klepak, P. Hal, *Spain: NATO or Neutrality*. No. Orae-Extra-Mural Paper-11, Operational Research and Analysis Establishment Ottawa, Ontario, 1980.
- Linz, J. Juan, "Transitions to democracy", *Washington Quarterly*, 13(3), 1990, 143-164.
- Martinez, Rafael Banon, "The Spanish Armed Forces during the Period of Political Transition", in Rafael Banon Martines and Thomas M. Barker (eds), *Armed Forces*

- and Society in Spain Past and Present*, New York: Columbia University Press, 1988, 311-355.
- McLaren, Lauren & Burak Cop, "The failure of democracy in Turkey: a comparative analysis", *Government and Opposition*, 46 (4), 2011, 485-516.
- MGK-General Secretariat, *Before and After 12 September in Turkey*, Ankara: Ogun Kardeşler Printing House, 1982.
- Osuna, Jose Javier Olivas, "Revolutionary versus reactionary: contrasting Portuguese and Spanish civil-military relations during democratisation", *War & Society*, 38 (3), 2019, 225-248.
- Pion-Berlin, David, "Military Autonomy and Emerging Democracies in South America", *Comparative Politics*, 25 (1), 1992, 83-102.
- Pridham, Geoffrey, "The International Context of Democratic Consolidation: Southern Europe in Comparative Perspective", in Richard Gunther, Nikiforos Diamandouros & Hans-Jürgen Puhle (eds), *The Politics of Democratic Consolidation*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1995, 169-195.
- Robins, Philip, "Turkish Policy and the Gulf Crisis: Adventurist or Dynamic?", in C.H. Dodd (eds), *Turkish Foreign Policy: New Prospects*, Cambridgeshire: Eothen Press, 1992.
- Rose, Richard & Don Chull Shin, "Democratization backwards: The problem of third-wave democracies", *British Journal of Political Science*, 31 (2), 2001, 331-354.
- Rustow, Dankwart, *Turkey: the modernity of tradition*, Princeton University Press, 1965.
- Sánchez-Cuenca, Ignacio & Luis Fernando Medina, "Institutional Suicide and Elite Coordination: The Spanish Transition Revisited", *South European Society and Politics*, 2019, 1-22.
- Sayari, Sabri, "Politics and Economic Policy-Making in Turkey 1980-1988", in T.F. Nas & M. Odekon (eds.), *Economics and Politics of Turkish Liberalization*, London and Toronto: Associated University Press, 1992.
- Share, Donald, *The Making of Spanish Democracy*, New York: Praeger, 1986.
- Somer, Murat, "Understanding Turkey's democratic breakdown: old vs. new and indigenous vs. global authoritarianism", *Southeast European and Black Sea Studies*, 16 (4), 2016, 481-503.
- Söyler, Mehtap, *The Turkish Deep State: State Consolidation, Civil-Military Relations and Democracy*, Routledge Press, 2015.
- Steinmo, Sven, "Historical Institutionalism", in D. Della Porta and M. Keating (eds), *Approaches and methodologies in the social sciences: A pluralist perspective*, Cambridge: New York, 2008, 118-139.
- Stepan, C. Alfred & F. Van Oystaeyen, *Rethinking military politics: Brazil and the Southern Cone*. Princeton University Press, 1988.
- Sunar, İlkay & Sabri Sayari, "Democracy in Turkey: Problems and Prospects", in Guillermo O'Donnell, Philippe Schmitter, and Laurence Whitehead (eds), *Transition from Authoritarian Rule: Southern Europe*, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1986.
- Valenzuela, Arturo, "Party Politics and the Crisis of Presidentialism in Chile: A proposal for a parliamentary form of government", in J.J. Linz and A. Valenzuela (eds.), *The*

Failure of Presidential Democracy: The Case of Latin America, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1994, 91-150.

Yardımcı-Geyikçi, Şebnem, “Party institutionalization and democratic consolidation: Turkey and Southern Europe in comparative perspective”, *Party Politics*, 21 (4), 2015, 527-538.

Zaverucha, Jorge, “The Degree of Military Autonomy during the Spanish, Argentina and Brazilian Transitions”, *Journal of Latin American Studies*, 25 (2), 1993, 283-299.

Zürcher, Erik Jan, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi [History of a Modern Nation: Turkey]*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2000.

ŞAM HAZİNESİ'NİN H. 1152 (M. 1739-40) TARİHLİ MUHASEBE İCMALİ*

Günay Korkmaz Samıkıran**

Giriş

Osmanlılarda mali bürokrasisinin en üst makamını temsil eden müesseseye *defterdarlık* denilirdi. Mali işlerin yürütülmesinde birinci derecede sorumlu olan *baş defterdar* aynı zamanda *Rumeli defterdarı* olarak da bilinmekteydi. Devletin sınırlarının genişlemesiyle Rumeli defterdarlığının altında¹, onun yerel sorumluluklarını paylaşmak ve azaltmak üzere yeni defterdarlıklar oluşturulmuştur². Taşra defterdarlıklarının ilkinin oluşturulan *Arap ve Acem defterdarlığı*³, Yavuz Sultan Selim'in Doğu Anadolu ve Suriye'yi fethinden sonra bu bölgelerin mali işlerine bakmak üzere ihdas edilmiştir⁴. Ancak henüz *Arap ve Acem defterdarlığı* hakkında ayrıntılı bilgi veren bir kaynak tespit edilememiştir⁵. Gelibolulu Mustafa Ali ve Peçevi'nin eserlerinde *Arap ve Acem* ismiyle geçen bu defterdarlığa⁶, resmî yazışmalarda *Arap, Arabistan veya Halep defterdarlığı* olarak rastlanılmaktadır⁷. En azından 1540 yıllarında

* Çalışmayı okuyarak değerli önerilerde bulunan Dr. Öğr. Üyesi Oğuzhan Samıkıran'a teşekkür ederim.

** Arş. Gör., *Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü*, Tayfur Sökmen Kampüsü, 31060, Hatay/Türkiye, gunykorkmaz@gmail.com, Orcid ID: 0000-0003-3931-996X

¹ Erol Özvar, "XVII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Maliyesinde Değişim: Rum Eyaletinde Hazine Defterdarlığından Tokat Voyvodalığına Geçiş", *XIII. Türk Tarih Kongresi, 4-8 Ekim*, Ankara 1999, s. 1605; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, TTK Yay., Ankara 1988, s. 327; Mübahat Kütükoğlu, "Defterdâr", *TDV'İA*, C. IX, İstanbul 1994, s. 94-95.

² Yaşar Bülbül, "Klasik Dönem Osmanlı Muhasebe Sistemi", *Divân*, S. 6, 1999, s. 160.

³ Bilgin Aydın-Rıfat Günalan, "XVI. Yüzyılda Osmanlı Eyalet Defterdarlıklarının Ortaya Çıkışı ve Gelişimi", *Osmanlı Araştırmaları*, XXX, İstanbul 2007, s. 59.

⁴ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 327; Ziya Karamursal, *Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tetkikler*, TTK Yay., Ankara 1989, s. 152.

⁵ Yasuhisa Shimizu, "16. Yüzyılın İkinci Yarısında Halep Defterdarlığı", *Osmanlı Araştırmaları*, S. 51, 2018, s. 32.

⁶ Gelibolulu Mustafa Ali, *Kühü'l-Abbâr*, TTK Yay, C. I, Tıpkıbasım, Ankara 2009, 117b; Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi I*, hzl. Bekir Sıtkı Baykal, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1992, s. 131-313.

⁷ Mühimmelerde ise çoğunlukla Halep olarak yer almakla birlikte *Vilâyet-i Arab Defterdârı*, *Arab Cânibi Defterdârı*, *Arabistan Defterdârı* isimleriyle de görülmektedir. Bk. Halil Sahillioğlu, *Topkapı Sarayı Arşivi H. 951-952 Tarihlî ve E- 12321 Numaralı Mühimme Defteri*, İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, İstanbul 2002, s. 182, 237, 250, 391; Ayrıca bk. *3 Numaralı Mühimme Defteri (966-968/1558-1560)*, Tıpkıbasım, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., Ankara 1993, 98/666, 178/397, 304/681, 351/786; *5 Numaralı Mühimme Defteri (973/1565-1566)*, Tıpkıbasım, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü

Arap (veya Şam) vilayetinde mali işlerden Arap (Arabistan) defterdarının sorumlu olduğu bilinmektedir. Arap defterdarlığının hazinesi ise Halep'te tutulmakta ve mali işlerle uğraşanlar da burada oturmaktaydı⁸. Bu nedenle Arap vilayetine bağlı yerlerin mali işlerle ilgili defter ve vergileri öncelikle Halep'e gönderilir, daha sonra bu defterler ve vergiler Halep üzerinden İstanbul'a ulaştırılırdı⁹. Osmanlı Devleti'nin Arap defterdarlığının denetimindeki bölgelerde daha verimli çalışmayı gerçekleştirme isteği nedeniyle¹⁰ bu defterdarlık bünyesindeki Şam, Diyarbakır, Halep, Erzurum ve Trablusşam'da 1540'lardan 1580'lere kadar kademeli bir şekilde müstakil hazine defterdarlıkları kurulmuştur¹¹.

Şam'da müstakil bir defterdarlık ise 1567'nin sonlarında görülmektedir¹². Bir müddet nâzır-ı emvâl (beylerbeyi)'in altında hazine işlerine bakan Şam defterdarının¹³ öncelikli vazifeleri arasında Şam hazinesinin geliriyle hac masraflarının karşılanması ve Şam yeniçerilerine gerekli ödemelerin yapılması yer almaktaydı. Hazinesin geliri masrafına sarf olunduktan sonra geriye kalan meblağın (irsaliyenin) İstanbul'a gönderilmesi gerekmekteydi¹⁴. Ancak XVIII. yüzyıla gelindiğinde her sene gönderilmesi icap eden irsaliyenin hazinenin harcamalarına aktarıldığı görülür. Şam defterdarı irsaliye ile birlikte hazinenin gelir ve gider muhasebesinin de İstanbul'a ulaşmasını sağlamak zorundaydı¹⁵.

Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., Ankara 1994, 93/523, 109/622; 6 Numaralı Mühimme Defteri (972/1564-1565), Tıpkıbasım, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., Ankara 1995, 51/49, 60/66, 109/1017, 238/410.

⁸ Shimizu, a.g.m., s. 33.

⁹ 3 Numaralı Mühimme Defteri, 8 Zilhicce 966 (11 Eylül 1559), s. 140/306, selh-i Zilhicce 966 (2 Ekim 1559), s. 171/377; 6 Numaralı Mühimme Defteri, 28 Muharrem 972 (5 Eylül 1564), s. 51/49.

¹⁰ Muhammed Adnan Bahit, *On Altıncı Yüzyılda Osmanlı İdaresinde Şam Vilayeti*, çev. Mehmet Akif Erdoğan, Er Yay., İstanbul 2017, s. 137.

¹¹ Erol Özvar, "Osmanlılar (Medeniyet Tarihi / Mali Yapı)", *TDVİA*, C. 33, İstanbul 2007, s. 522.

¹² 7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976 / 1567-1569), Özet-Transkripsiyon-İndeks, I, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., Ankara 1998, 188/356.

¹³ Hazineye ait tüm işler nâzır-ı emvâl'in (Şam beylerbeyinin) denetiminde olmak zorundaydı. *BOA, MD 26*, 982 (1574-75), s. 96/247. Gerek ruznamçelerde gerekse muhasebelerde önce beylerbeyinin ismine daha sonra ise defterdarın ismine yer verilmekteydi. Bk. *BOA, MAD 2520*, 30 Receb 1005 (19 Mart 1597), s. 2. Ayrıca bk. *BOA, MAD 2521*, 12 Şaban 1000 (24 Mayıs 1592), s. 9, 50; *BOA, MAD 5689*, 23 Şevval 1007 (19 Mayıs 1599), s. 2; *BOA, MAD 876*, evâhîr-i Şevval 1052 (Ocak 1643), s. 2; *BOA, MAD 2526*, 8 Zilkade 1059 (13 Kasım 1649), s. 2, 44; *BOA, MAD 2530*, evâsıt-ı Cemaziyelahir 1059 (Temmuz 1649), s. 2; *BOA, MAD 2535*, 18 Safer 1069 (15 Kasım 1658), s. 16. Ancak 1665 tarihli muhasebe defterinde ve bu tarih sonrasındaki defterlerde sadece defterdarın ismi bulunmaktadır. Bk. *BOA, MAD 2394*, 29 Zilhicce 1075 (13 Temmuz 1665), s. 2; *BOA, MAD 4475*, 19 Şevval 1090 (23 Kasım 1679), s. 4, 8, 12; *BOA, D.B.Ş.M.ŞMH, 16979*, 1 Muharrem 1100-29 Zilhicce 1100 (26 Ekim 1688-14 Ekim 1689), s. 2.

¹⁴ 7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569), Özet-Transkripsiyon-İndeks, II, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., Ankara 1999, 30/1248.

¹⁵ Halil Sahillioğlu, "Yemen'in 1599-1600 Yılı Bütçesi", *Ord. Prof. Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan*, TTK Yay., Ankara 1985, s. 287.

Genel manada Şam hazinesinin bütün gelir gider defterleri için kullanılan muhasebe¹⁶, hazinenin gelir gider hesaplarının tutulması, makbuz ve defterlerinin belli kaidelere göre düzenlenmesi işi ve usulüdür¹⁷. Belirlenmiş kaidelere göre düzenlenen Şam Hazinesi'nin gelir ve gider defterleri ise hesap işlemlerinin bir yılın altında veya üzerinde seyrettiği ve giriş çıkış işlemlerinin günlük olarak hazırlandığı *ruznamçeler* ile yıllık düzenlenen *muhasebelerden* oluşmaktaydı¹⁸. Her iki defterin aynı zamanda *icmalleri* de vardır. Ruznamçeler icmalleriyle birlikte ciltlenirken¹⁹, muhasebeler icmallerden ayrı bir şekilde ciltlenmekteydi²⁰.

Hazine ruznamçelerinde özellikle gider maddeleri muhasebelere göre daha ayrıntılı bir şekilde düzenlenmiştir. Ruznamçe defterlerine ulaşmadan bütçelerin yani icmallerin ihtiva ettiği rakamları anlamlandırmak mümkün değildir²¹. Rakamların dışında hatta muhasebelerdeki gider maddelerinin anlamlandırılması hususunda da ruznamçeler önemlidir. Ancak XVIII. yüzyıl Şam hazinesi için ulaşılabilen ruznamçelerin en geç tarihli olanı 1717 senesine aittir²². Daha sonraki tarihlere ait ruznamçe tespit edilememiştir. Sözü edilen yüzyıla ait muhasebe defterlerinin ise hemen hemen büyük bir kısmına ulaşılabilmmiştir²³. Ruznamçeler daha ziyade defterdarın günlük gelir ve giderleri izlemesine ve yıllık gelir gider muhasebelerini hazırlamasına imkân sağlamaktaydı²⁴. Muhasebeler ise merkeze gidecek mahallî gelir fazlasının bir belgesi durumundaydı²⁵. Ancak XVIII. yüzyılda muhasebeler daha ziyade kontrol ve denetimin bir parçası haline gelmişlerdir. Hazinenin gelir ve masrafları önceden tespit edilerek bunlar defterlere bu haliyle yazılırdı. Ender olmakla birlikte, hazineye yeni gelir tayin edilebilir ve yeni masraflar eklenebilir. Böylesi bir durum merkezin onayıyla gerçekleşir ve defterlerde de bu durum belirtilirdi²⁶. Defterdarlar normalden fazla gelir tahsilinden veya muayyen harcamaların dışında yaptıkları bir harcamadan doğrudan sorumluydular²⁷. İşte bu yüzden söz konusu muhasebeler defterdarların keyfî bir karar almalarının önünde

¹⁶ BOA, MAD 2535, 18 Safer 1069 (15 Kasım 1658), s. 12.

¹⁷ İlhan Ayverdi, "Muhâsebe", *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı Neşriyatı, C. 2, İstanbul 2011, s. 2148.

¹⁸ Günay Korkmaz Samıkıran, "Şam Hazinesi'nin Defter Sistemi, Kayıt Düzeni ve Muhasebe Usulü: Risâle-i Felekiyye'den XVIII. Yüzyıla Bir Karşılaştırma", *Üçüncü İktisat Tarihi Kongresi Bildirileri-1, İzmir/25-27 Nisan 2019*, ed. Mustafa Öztürk, Ayşe Değerli, İzmir Demokrasi Üniversitesi Yay, İzmir 2019, s. 179, 180.

¹⁹ Samıkıran, a.g.m., s. 185.

²⁰ Mesela, bir muhasebe defteri için bk. BOA, D.B.Ş.M.ŞMH 17006, 1157 (1744-45).

²¹ Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu "Bütçe"leri'ne Dair Notlar", *Osmanlı Devleti'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi, Tetkikler-Makaleler*, C. I, haz. Hüseyin Özdeğer, İstanbul Üniversitesi Türk İktisat ve İçtimaiyat Tarihi Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2000, s. 618-619.

²² Samıkıran, a.g.m., s. 194.

²³ Muhasebe defterleri için bk. Samıkıran, a.g.m., s. 182-184.

²⁴ Oktay Güvemli - Batuhan Güvemli, "Osmanlı Devlet Muhasebesinde Kayıt Düzeni ve Defter Sistemi", *Muflan* (Muhasebe ve Finans Tarihi Vakfı), S. 9, Temmuz 2015, s. 23.

²⁵ Halil Sahillioğlu, "Osmanlı İdâresinde Kıbrıs'ın İlk Yılı Bütçesi", *Belgeler*, C. IV, S. 7/8, 1967, s. 2.

²⁶ Samıkıran, a.g.m., s. 194.

²⁷ Sahillioğlu, "Osmanlı İdâresinde...", s. 5.

bir nevi set mahiyetindeydi.

Hazine defterleri Şam'a ait gelir ve gider rakamlarını sunduğu gibi bunların maliye sistemi içerisindeki yerlerini ve coğrafi dağılımlarını da göstermektedir²⁸. Özellikle hazine gelirlerinden en büyük payı alan askerlerin hem profesyonel hem de coğrafi planda dağılımı ve bunların zaman içerisinde ne gibi değişiklikler sergiledikleri bu defterlerdeki rakamlardan izlenilebilmektedir²⁹. Her ne kadar iktisadi ve siyasi buhranların, kıtlık, salgın hastalıklar veya harp halleri gibi olağanüstü durumların bazıları gelir maddelerine düşülen şerhlerle³⁰ açıklanmış olsa bile bunların hazine gelir ve gider hesaplarına yansımamış olmasına imkân yoktur. Bu nedenle teşkilat ve idari-askerî kadro meselelerin ve bazı tarihi olayların aydınlatılması kadar iktisadi duruma etki eden buhranlı hallerde toplumun içinde bulunduğu durumun anlaşılması için de bu defterlerin incelenmesi gerekmektedir³¹. Bunların yanı sıra bu defterlerin tetkik edilmesi sonucunda bazı mali terimlere yüklenen manalar tam anlamıyla ortaya çıkacaktır. Nitekim çalışmanın giderler kısmında hakkında bilgi verilecek olan *cevâlî* sözcüğünün ifade ettiği mana hem bu defterlere hem de bu defterlerdeki *cevâlî* maddesi ile ilgili bilgilerin yazılmasına imkân sağlayan *cevâlî-horân vazîfe*³² defterlerine bakılmaması nedeniyle eksik kalmıştır³³. *Cevâlî-horân vazîfe* defterleri gibi yardımcı defterler³⁴ ile münferit belgelerin incelenmesi defterlerdeki oldukça kısaltılarak verilen muhasebe maddelerinin anlaşılmasını da sağlayacaktır. Mesela, sadece muhasebeleri inceleyerek masraf grubunda yer alan *şeker hazinesi* olarak bahsedilen kalemin ne olduğunu anlamak mümkün olmamaktadır³⁵. Şu da belirtilmeli ki bu defterlerdeki özellikle bazı harcamalara tayin edilen tutarlar sadece ilgili harcamaya ayrılan rakamlar değildir. Bunların içerisinde hazinenin diğer harcamalarına ayrılan meblağlar da verilmiş, ancak böyle olduğu bu defterlerde belirtilmemiştir. Nitekim Trabluşşam mukataasının senelik 29.350 kuruşu muhasebelerde hac kileri masrafına

²⁸ Ahmet Tabakoğlu, "XVII ve XVIII. Yüzyıl Osmanlı Bütçeleri", *Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan, İFM*, 41/1-4, İstanbul 1985, s. 414.

²⁹ Mehmet Genç - Erol Özvar, *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler II*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2006, s. 14.

³⁰ Özellikle bu şerhlere muhasebe defterlerinde rastlanılmaktadır. Bk. Samıkıran, a.g.m., s. 184.

³¹ Barkan, a.g.e., s. 607.

³² *Vazîfe: Bir kimseye yaptığı iş karşılığında verilen belirlenmiş ücret, maaş. Vazîfe-har (-hor) ise (Fars. Hâr "yiyen" ile) Bir yerden ücret alan, kendisine vazîfe (maaş) tayin edilmiş olan (kimse)*. Bk. Ayverdi, "Vazîfe", a.g.s., C. 3, s. 3347.

³³ Mesela, Andreas Tietze'nin Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı'nda *cevali*, ihtiyarlık ve malûliyet emekliliği olarak açıklanmıştır. Bk. Andreas Tietze, "Cevali", *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*, C. 1, Simurg Yay., İstanbul - Wien 2002, s. 433.

³⁴ Yardımcı defterler, muhasebelerin hazırlanmasında kendilerine başvurulmuş defterlerdir. Cizye defterleri, mukataa defterleri, âdet-i ağnam defterleri, mevâcib defterleri yardımcı defterlere örnek gösterilebilir. Bk. Güvemli - Güvemli, a.g.m., s. 23.

³⁵ Muhasebelerin hazırlanmasına imkân sağlayan ruznamçelerde gelir gider maddeleri ayrıntılı olarak verilmiştir. Muhasebelerdeki gelir gider kalemlerine yönelik kısaltılmış bilgiler ruznamçelerde daha açıklayıcıdır.

sarf edilmiş olarak gösterilmiş³⁶, ancak bu meblağın sadece 22.975 kuruşu hac kileri masrafına ayrılırken geriye kalan 6.375 kuruşu ise hazinenin bir takım masraflarına harcanmak üzere Şam hazinesi irsaliyesi şeklinde kaydedilmiştir³⁷. Eğer yardımcı defterler ve münferit belgeler göz ardı edilerek sadece muhasebeler esas alınırsa hac kilerine sarf edilen meblağ tam olarak saptanamayacağından Şam hazinesinin hacca ayırdığı bütçe hakkında yanlış rakamsal sonuçlar ortaya çıkacaktır.

İşte bu hususlar doğrultusunda Şam Hazinesi defterlerinden bir muhasebe defterinin icmal burada değerlendirilmeye çalışılmıştır. Söz konusu muhasebe icmal H. 1152 / M. 1739-40 tarihli olup Defterdar Seyyid Fethi Efendi tarafından hazırlanmıştır. Muhasebelerin başında *icmâl ola* ibaresiyle bu defterlerin icmallerin hazırlanması istenmekteydi. Ancak icmallerin hazırlanmasında sadece ilgili muhasebeler mi esas alınıyordu? Burada yapılan çalışma ile bu soruya cevap verilecek, ayrıca hazinenin bir yıllık gelirlerini ve bu gelirlerden elde edilen rakamların hangi harcamalara aktarıldığı ortaya koyulacaktır.

1. XVIII. Yüzyıl Şam Hazinesi Muhasebe İcmalleri³⁸

Hesapları toplu bir halde ve kısaltarak gösteren defter veya cetvel³⁹ mahiyetindeki muhasebe icmallere modern iktisat tarihçilerince *bütçe* denilmiştir⁴⁰. Bu cetveller, modern bütçelerden farklı olarak gelir ya da masrafların müstakbel rakamları değil, gerçekleşen nakdi rakamları ihtiva etmektedirler. Öte yandan bu icmallere gider öncelikli modern bütçelerden farklı olarak gelir öncelikli verilerdir.⁴¹

³⁶ BOA, D.BŞM.ŞMH, 17006, 1157 (1744-45), s. 12; BOA, D.BŞM.ŞMH, 17008, 1158 (1745-46), s. 12.

³⁷ BOA, MAD 9866, 18 Cemaziyelahir 1114 (9 Kasım 1702), s. 6; BOA, MAD 9895, 1117 (1705), s. 5.

³⁸ XVIII. yüzyıl tespit edilen muhasebe icmalleri şunlardır: BOA, D.BŞM.ŞMH, 16994, 1149 (1736-37); BOA, D.BŞM.ŞMH, 16996, 1150 (1737-38); BOA, D.BŞM, 2315, 1152 (1739-40); BOA, D.BŞM, 2403, 1153 (1740-41), BOA, D.BŞM.ŞMH, 17003, 1154 (1741-42).

³⁹ Ayverdi, "İcmal", a.g.s., C. 2, s. 1358.

⁴⁰ Temel Öztürk, "Osmanlılarda Mali Denetim Aracı Olarak Muhasebe İcmal Defterleri: Trabzon Örneği", *Bilgi*, S. 56, 2011, s. 215.

⁴¹ Erol Özvar, "Rum Eyaletine Ait H. 1043-44 / M. 1634-35 Tarihli "Bütçe"nin Tahlili", *Osmanlı, Yeni Türkiye Yay.*, C. III, Ankara 1999, s. 151. Muhasebe kökenli araştırmacılar Türkiye'de kimi iktisat ve maliye tarihçilerinin Osmanlı'nın yıllık gelir ve gider hesapları için kullandıkları bütçe deyiminin yanlış olduğunu ifade etmiştir. Bütçe anlayışına yakın görüşlerin XVII. yüzyılın ikinci yarısında ortaya atılmış olsa bile, bütçe uygulamasının XIX. yüzyılın ortalarında başladığını, burada söz konusu olan devletin *yıllık gelir ve gider kesin hesabı, yıllık gelir ve gider hesabı* ya da *yıllık gelir ve gider özeti* olduğunu belirtmişlerdir. Bk. Güvemli - Güvemli, a.g.m., s. 26-27. Buna karşılık Halil Sahillioğlu, Tanzimat'a kadarki devre için hazinenin gelir ve giderlerini gösteren tabloların gerçek anlamıyla bir bütçe olmadığını, o yılın fiilen hazineye giren ve çıkan meblağlarla mahallinde tahsil edilip sarf edilen meblağların muhasebe defterlerinden çıkarılan hulasalarından ibaret olmak üzere bir kesin hesap mahiyetinde olduğunu, ancak bir senelik gelir gider miktarını gösterdiği için kısaca bütçe demeyi tercih ettiğini izah etmiştir. Bk. Halil Sahillioğlu, "Sıvış Yılı Buhranları", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 27 (1-2), 2011, s. 79-80. Ömer Lütfi Barkan ve Halil Sahillioğlu'nun bütçe söylemleri çoğu araştırmacı tarafından kabul görmüş ve yapılan çalışmalarda bütçe başlığı kullanılmıştır. Özellikle son zamanlarda taşra defterdarlıkları tarafından hazırlanan bütçelere dayalı çalışmaların bazıları şöyledir; Said Öztürk, "1042-1045 (1632-1635) Yıllarına Ait Bosna Eyaleti

XVIII. yüzyıl muhasebe icmallere bakıldığında gelir kısmındaki hesapların kısaltılarak toplu bir halde gösterilmesine karşın gider kısmındaki maddelerin muhasebeleriyle hemen hemen aynen verildiği görülmektedir.

Gelir gider hesapları siyakat yazısıyla yazılmakta, hesap işlemleri bittikten sonra bir de tüm bu hesapların değerlendirildiği genel bir özete yer verilmektedir. Hesap işlemlerinin olduğu kısımda kalan meblağdan gerçekleşen havaletler toplam gider tutarına dâhil edilmeden yazılmaktadır. Özetle ise bu havale meblağı da gidere eklenecek hazinenin bir yıllık genel gider toplamı elde edilmektedir. Defterdarın hazırladığı tüm gelir gider defterlerinde olduğu gibi icmallerde de muhasebe maddeleri öbek halinde düzenlenmiştir. Bu durum, aranan kayıtların kolayca bulunmasını sağlasa da toplama işleminin yapılmasına imkân vermemektedir.⁴² Öbek halindeki bu maddeleri vurgulayan başlıklar medd⁴³ usulüyle tertip edilmiştir. Muhasebe maddelerindeki gelir ve harcamalar ise Arabî rakamlarla gösterilmiştir. Hazineye yapılan ödemelerde ve bu ödemelerden gerçekleşen masraflarda *esedî kuruş* adı verilen para birimi esas alınmış, daha küçük oranların belirtilmesi için *akçe* veya *pâre* kullanılmıştır. İcmallerin periyodu muharrem başından zilhicce ayının sonuna kadar olup tam bir senedir.

Muhasebenin icmal olduğunu belirten başlığın altında söz konusu muhasebenin hangi defterdar tarafından düzenlendiğine, hangi yıla ait olduğuna değinilmekte ve girizgâh olarak ifade edilebilecek bu bilgilerin sonunda icmallerin imzalı ve mühürlü *ric'a mücebince* hazırlandığı belirtilmektedir. *Ric'a* veya *rev'a* olarak da okunabilen bu sözcük, hazinenin tüm hesap işlerine dair kayıtlar anlamına gelmektedir. Bir tür makbuz şeklinde olan *ric'alardan* bilgilerin kontrolü sağlanmakta ve bunlar görülmediği müddetçe ilgili yerlere ödemeler dahi yapılmamaktadır⁴⁴. Muhasebe defterlerinde ise *ric'a* tabirine rastlanılmamaktadır. Bu da gösteriyor ki muhasebe defterlerinin icmalleri hazırlanırken sadece ilgili muhasebeler esas alınmamış, aynı zamanda gelir ve gider grubundaki her bir maddeyle ilgili kayıt veya makbuzlar da tek tek görülerek bu icmallere

Bütçesi”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 1, Ocak 1999, s. 325-337; Özen Tok, “H. 1112 (M. 1700) Tarihi Mısır İrsaliye Hazinesi”, *History Studies* (HS), C. 6, S. 1, Ocak 2014, s. 175-187; Özen Tok, “Mısır İrsaliye Hazinesi'nin 1751-1753 Yıllarına Ait Bütçesi”, *Turkish Studies*, C. 8, S. 11, Ankara 2013, s. 291-303; Özvar, “Rum Eyaletine Ait H. 1043-44...”, s. 150-157; Recep Dündar, “18 Mart-14 Haziran 1608 Yılı Kıbrıs Eyaleti Bütçesi”, *Turkish Studies*, C. 5, S. 4, 2010, s. 1032-1048. Biz de tetkik ettiğimiz defterin *icmâl-i muhâsebe* başlığı taşıyor olması nedeniyle çalışmamızın başlığında bütçe ifadesine yer vermedik. Ancak muhasebe icmallерinin bir dönem sonu hesap özeti olması nedeniyle bunlar için bütçe tabirinin de kullanılabilceği kanaatindeyiz.

⁴² Halil Sahillioğlu, “1683-1740 Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Hazine Gelir ve Gideri”, *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler I*, haz. Mehmet Genç - Erol Özvar, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2006, s. 149.

⁴³ Muhasebe defterlerine kayıtlar düşülürken başlıkta yer alan kelimelerin bazı harflerinin uzun bir çizgi ile birleştirilerek uzatıldığı görülmektedir. Bu şekilde uzatılan kelimeye ve uzun çizgiye medd adı verilmiştir. Bk. Nejat Göyünç, “Tarih Başlıklı Muhasebe Defterleri”, *Osmanlı Araştırmaları*, XLI/1-4, İstanbul 1985, s. 1.

⁴⁴ Samkıran, a.g.m., s. 186.

oluşturulmuştur.

Girizgâh bölümünden sonra icmaller üç temel kısımdan meydana gelmektedir: Gelirlerin kaydedildiği *fi'l-asl-ı irâd*, harcamaların yazıldığı *minbâ el-masârifât* ve gelir ile masraf arasındaki +/- farkı gösteren *el-bâkî*'dir. Gelir kısmına hazineye yapılan ödemeler, tahsil edilen gelirler yazılmakta, hazineye ait tüm bu girdilerden sonra masraf kısmına gerekli yerlere yapılan harcamalar kaydedilmektedir. Eğer gelir fazlası oluşursa kalan meblağ yine hazinenin ihtiyaç duyulan harcamalarına havale edilmekte, bu havaleden de geriye kalan meblağ tekrar *el-bâkî* başlığı altında gösterilmektedir. Hesap işlemlerinin bitiminin ardından tüm bu gelir gider rakamlarının açıklandığı bir özet ve özeti altında imza bulunmaktadır. Bu özeti başında ilgili icmalın Baş muhasebeye kaydedilip bir kopyasının hazırlanması istenmekteydi. Eğer icmalden bir nüsha hazırlanılmışsa özeti sonunda bu *sûret-dâde* şeklinde belirtilir ve tarih atılarak icmalle ilgili tüm işlemler böylece tamamlanırdı.

2. H. 1152 (M. 1739-40) Tarihli Muhasebe İcmal Defteri

a. Gelirler

'An-mâl-ı başlığı ile verilen varidat (gelir) maddeleri üç kalemden oluşmaktadır: *Malikâne* ve *malikâne dışındaki (iltizamla toplanan) gelirler* (mukataa⁴⁵ ve maktu⁴⁶ gelirleri) ile *bakâyâ* ve *muhâlléfât*. Her bir başlığın altında gelirin elde edildiği yer, tarih, kısmen gelirin ne olduğu ve senelik miktarı kuruş cinsinden verilmiştir. Bunların toplamı 134.272,5 kuruş 3 pâredir. Bahsedilen gelir kalemlerine geçmeden önce iltizam ve malikâne sistemi hakkında kısa bir bilgi verilmesi yararlı olacaktır.

XV. ve XVI. yüzyıllarda tımar sistemi eski önemini kaybetmeye başlamış⁴⁷, savaşların finansmanında nakit ihtiyacının da giderek artmasıyla birlikte bu sistemden iltizam sistemine doğru bir geçiş söz konusu olmuştur. İltizam, devletin kanuni ve şeri vergi unsurlarından oluşan mukataaları açık arttırmayla tespit edilen ve bir bölümü peşin ödenmesi istenen belirli bir yıllık bedel karşılığında, sınırlı bir süreyle mültezim denilen kişilere devretmesidir⁴⁸. Ne var ki mukataaların tahvil sürelerinin dolmadan, defalarca hazineye gelir sağlamak amacıyla başka mültezimlere bırakılması ve vergilerin tahsilinin yetkili kimseden vaktinden önce alınarak başkalarına verilmesi sonucunda, kimi mültezim ve hizmetliler zarara uğramış, kimileri ise aşırı kar elde etmiştir. Mültezimlerin girişim talebini kıran bu durumlar, hem mukataa gelirlerinin düşmesine hem de reayanın zayıflamasına yol açmıştır. Sık sık karşılaşılan bu olaylar üzerine, maliye, bir yanda gelirlerin düşmesine mani olacak şekilde mültezimleri temin etmek, diğer yanda vergi

⁴⁵ Mukataa, devlete ait bir vergi gelirinin tahsil işi ve işletme hakkıdır. Bk. Erol Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, Kitabevi, İstanbul 2003, s. 5.

⁴⁶ "Vergi baslatı bir mukataaya çevrilmeyecek derecede düşük olan bir veya birkaç köyün götürü usulüyle toplanan vergi meblağı maktu" olarak ifade edilmiştir. Bk. Özvar, *a.g.e.*, s. 5.

⁴⁷ Orhan Kılıç, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksimatı - Eyalet ve Sancak Tercihati*, Ceren Matbaacılık, Elazığ 1997, s. 1; Özvar, *a.g.e.*, s. 14.

⁴⁸ Mehmet Genç, "İltizam", *TDVİA*, C. 22, İstanbul 2000, s. 154-155.

kaynağının tahrip edilmesinin önüne geçmek noktasında tedbir almak zaruretiyle karşı karşıya kalmıştır. İşte malikâne sistemi bu şartlar üzerine kendisine başvuru bir yöntem olmuştur⁴⁹. Malikâne sistemi, mukataaların kaydı hayat şartıyla tasarrufu manasına gelmektedir.⁵⁰ Bu iki sistemin aralarında önemli bir fark vardır. İltizamda müzayede, tahvil denilen bir ila üç yıl arasında değişen bir dönem için hazineye ödenecek yıllık vergi (mal) miktarı üzerinde cereyan etmekteydi. Malikâne sisteminde ise bu yıllık vergi miktarı hazinece belirlenmişti ve rekabetle artırılması veya azaltılması söz konusu değildi. Burada müzayede, kaydı hayat şartıyla vergilendirme hakkını elde etmenin bedeli olarak ödenmesi gereken ve *muaccele* adı verilen peşin üzerinden yapılmaktaydı⁵¹. 1695 yılında başlayan malikâne uygulamasıyla birlikte, başta köy ve mezraların satışına öncelik verilmişti. Malikâneye verilen bireysel köyler, herhangi bir mukataadan ayrılmış ve vergileri maktu olarak tayin ve tespit edilmiş olabilmekteydi.⁵²

XVIII. yüzyılda Şam Hazinesi bünyesindeki mukataa ve maktular daha ziyade malikâne olarak tercih edilmiş, iltizam ise daha az tercih edilmiştir. Mukataalar iki şekilde hazine defterlerine kayıt olunmuştur. İlki senelik bedellerin doğrudan hazineye ödendiği mukataalar, ikincisi ise senelik bedelleri doğrudan hac masrafları, mevâcib ödemeleri gibi çeşitli harcamalara ayrılan ocaklık halindeki mukataalardır. Ocaklık; mukataa, cizye ve avarız gibi gelirlerin askerî zümre mensuplarına, saray harcamalarına, zirai, bayındırlık ve benzeri harcamalara tahsis edilmesidir⁵³. Ocaklık halindeki mukataa mallarının tahsil olunduğu yerler Şam ve Şam'a yakın mahallerdir. Bu mahallerin bazılarının sadece isimleri yazılmıştır, ancak gelirlerinin içeriğine dair bilgiye yer verilmemiştir. Kaynağı belirtilenler cizye, tuzla (memleha), iskele, başhâne, duhân ve ihtisâb gelirleridir. İcmalde, ocaklık gelirleri dışındaki gelirlerin içerikleri ise verilmemiştir.

Tablo 1: Ocaklık Olarak Kaydedilen Mukataalar

Gelir Kaynakları	Senelik Bedel (Kuruş)
Sayda ve Beyrut Mukataaları	44.454,5
Trablusşam Mukataası	29.350
Yafa İskelesi ve Tevabii Mukataası	8.450
Şam Duhân Gümrüğü Mukataası	2.000
Kudüs Cizyesi Mukataası	2.448
Şam'da Mirî Başhâne Mukataası	219,5
Kudüs İhtisâb Mukataası	224,5
Karye-i Yebrûd, Ma'lûla en-Nasâra ve Kârâ	1.200
Tedmür Memlehası Mukataası	1.075
Toplam	89.421,5

Doğrudan hazineye ödenen mukataalar ve maktuların senelik bedellerinin

⁴⁹ Özvar, *a.g.e.*, s. 19.

⁵⁰ Baki Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)*, Kitabevi, İstanbul 2003, s. 58.

⁵¹ Mehmet Genç, "Mâlikâne", *TDVİA*, C. 27, Ankara 2003, s. 516.

⁵² Özvar, *a.g.e.*, s. 34.

⁵³ Çakır, *a.g.e.*, s. 89; Özvar, *a.g.e.*, s. 36, 37.

toplamı 44.702,5 kuruş 6 pâre iken *ocaklık* olarak kaydedilen mukataa mallarından tahsil olunan miktar ise 89.421,5 kuruştur. Toplamda 134.124 kuruş 6 pâre olan miktar gelirin % 99,89'una karşılık gelmektedir. Ocaklık mukataalarının toplam gelir içerisindeki payı ise % 67'dir. Yukarıdaki tablodan da görüldüğü üzere Sayda ve Beyrut, Trablusşam, Yafa ve Kudüs bölgelerinden hazineye sağlanan gelir önemli miktarlardadır. Özellikle Sayda ve Beyrut, Trablusşam gibi eyaletler Şam'dan tamamen bağımsız olmasına karşın Osmanlı Devleti bu yerlerin gelirlerini hacca finanse etmiştir⁵⁴. Nitekim bu yerlerin idareleri de malikâne olarak Şam valilerine bırakılmıştır⁵⁵. Şam valilerinin Trablusşam ve Sayda eyaletlerine değer vermeleri ve buralara El-Azm'ların⁵⁶ akrabalarını atama için çabaları boşuna olmadığı sadece tablodaki rakamlardan izlenilebilmektedir. Tablodaki rakamlar Şam Eyaleti ve valilerinin güç kaynağının "Doğu Akdeniz" olduğunu açıkça göstermektedir.

Bakâyâ gelirleri önceki senelerden devreden borçların ödenmesiyle meydana gelen gelirlerdir. H. 1152/M. 1739-1740 senesine toplam 70 kuruş (% 0.052) bakâyâ kalmış ve bu bakâyânın esasını maktu ödemeleri oluşturmuştur.

Muhallefât geliri ise varis bırakmadan vefat eden kişilerin terekelerinden elde edilen paranın hazineye bırakılmasıyla oluşmaktadır. Buradan sağlanan gelir 78 kuruş 17 pâredir (% 0.058). Tereke sahipleri *ba'zı kesân* (bazı kimseler) ibaresiyle kaydedilmiş olup isimleri verilmemiştir.

Hazine gelirleri Şam Eyaleti'nin bütün gelirlerini yansıtmamaktadır. Nitekim XVIII. yüzyılda eyaletin avarız ve cizye gelirleri hazinenin gelir kalemleri arasında mevcut değildir. Ayrıca, ocaklık olarak kaydedilen gelirlerin senelik bedellerinin tamamı değil sadece belli bir kısmı hazinenin gelirleri arasında yer almaktaydı⁵⁷. Bu ocaklık gelirlerinin bazıları da yukarıda değinildiği üzere Şam Eyaleti dâhilinde olmayan yerlerin gelirliydi.

b. Giderler

Defterdeki masraf maddeleri ise *be-cihet* başlığı altında verilmiştir. Hazinenin bir yıllık masrafı 126.949,5 kuruş 5 akçedir. Gider kısmında farklı içerikli masraf maddelerinin tek bir kalemde gösterildiği ve bunların gelirden olduğu gibi bir sınıflandırmaya tabi tutulmadığı görülmektedir. Gelirdeki kaba bir tasnifin burada söz konusu olmaması, gelir ve gider içerikli bütün defterlere ait bir özellik manasına gelmemelidir. Nitekim ruznamçe icmallerinde kale muhafızlarına yapılan ödemeler, cevâlî ödemeleri *el-mevâcibât*, surre⁵⁸, hac masrafları, hilat (kaftan) bahaları,

⁵⁴ Amnon Cohen, *Palestine in the 18th Century: Patterns of Government and Administration*, Magnes Press, Hebrew University, Jerusalem 1973, s. 227.

⁵⁵ *BOA, AE.SABH.I, 14/1286*, 10 Recep 1203 (6 Nisan 1789).

⁵⁶ El-Azm Ailesi üyeleri uzun süre Şam valiliğinde bulunmuşlardır.

⁵⁷ Mesela, Tedmür memlehası mukataasının senelik geliri 6.596,5 kuruş olup, bunun 1.075 kuruşu Şam Hazinesi'ne ocaklık tayin edilen miktardır. Bk. *BOA, MAD 3976*, 15 Rebiyülahir 1157 (28 Mayıs 1744), vr. 4b.

⁵⁸ *Surre*, her sene hac döneminden önce Mekke ve Medine halkına dağıtılmak için yollanan para, altın ve diğer eşyaları ifade etmektedir. Bk. Ş. Tufan Buzpınar, "Surre", *TDVİA*, C. 37, İstanbul

İstanbul'a gönderilen şeker ve şerbet gibi harcamalar ise *el-ibrâcât* başlıkları altında kaydedilmiştir.⁵⁹

Hazinenin en büyük harcama dilimini 82.000 kuruşla hac masrafları oluşturmuştur. Hac için yapılan masraflar *Hac Kileri* veya *Şam Kileri* masrafı şeklinde tek bir kalemden gösterilmiştir. Osmanlı Devleti'nde hac kervanına görevli olarak eşlik eden asker ve memurların, su ve yiyecekleri kamusal kaynaklardan sağlanmaktaydı. Bu iş için *Kılâr-ı Has-ı Hacc-ı Şerif* adı verilen bir daire kurulmuştu⁶⁰. Şam'da da hac ile ilgili tüm işler *Şam Kileri* veya *Hac Kileri* ismindeki bu daire vasıtasıyla yürütülmüştür. Şam Hazinesi'nden hac için yapılan masraflar şöyle sıralanabilir:

1. Hacı kervanlarını bedevilerin saldırılarından korumak üzere bazı kabilelere urban surresi adı altında yapılan ödemeler,
2. Hac yolculuğunun güvenliğinden sorumlu Şam yeniçerilerinin ve bunların dışındaki görevlilerin deve ücretleri,
3. Mekke ve Medine ahalisine ödenen -cevâlî- surreler,
4. Hac kafilesinde görevli olanların masrafları,
5. Zahire ve giyecek masrafları,

İkinci sırayı cevâlî vazîfeleri (21.634 kuruş 32 akçe) almış, onu ise Şam Eyaleti'ndeki kale muhafızlarının mevâcibleri (6.283,5 kuruş 33 akçe) izlemiştir. Başlangıçta cevâlî, toplanan cizyeleri sadaka anlayışı ile Haremeyn sakinlerine tevcih eden bir daire idi. Ancak 18. yüzyıla gelindiğinde maaş verilen alanın Mekke ve Medine ile sınırlı kalmadığı, gelir kaynaklarının çeşitlilik gösterdiği cevâlî; Şam ve Kudüs sakinleri ile Şam Hazinesi çalışanlarına da bu daireden tahsis edilen vazîfeyi ifade eder hale gelmiştir.⁶¹ Vazîfe sahiplerini daha ziyade devletin ceys-i du'â (dua ordusu) olarak tanımladığı, sâdât (seyyidler), ulemâ, meşâyih (şeyhler), sulehâ (salih insanlar), eytâm (yetimler), fukarâ ve muhtâcîn (muhtaçlar) kullarından oluşmaktaydı. Ayrıca cevâlîden vazîfe alanlar arasında bahsedildiği üzere hazine personeli ile mütekaidin (emekliye ayrılmış) olanlar da yer almaktaydı⁶².

Cevâlî masrafı ile ilgili bir de şerh düşülmüştür. Bu şerh vazîfenin tahsisi esnasında Şam'da bulunmayan 11 kişinin ücretleri hakkındadır. Bu kişilerin ücretlerinin sahiplerine ödendiğine dair kayıtların (ric'a) Şam'a ulaştığı takdirde

2009, s. 567.

⁵⁹ BOA, MAD 4913, 16 Zilhicce 1123 - hitâm-ı Receb 1126 (25 Ocak 1712-11 Ağustos 1714), s. 4 ile 9 arası.

⁶⁰ Suraiya Faroqhi, *Haclar ve Sultanlar (1517-1638)*, Çev. Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1995, s. 45.

⁶¹ Günay Korkmaz Samıkıran, "18. Yüzyılda Şam Cevâlîsi ve Cevâlî-horân Vazîfe Defterleri", CIEPO 22, (*Comité International des Etudes Pre Ottomanes et Ottomanes = Uluslararası Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Çalışmaları Komitesi*), (4-8 Ekim 2016), Trabzon, ed. Kenan İnan, Miraç Tosun, Deniz Çolak, C. II, Trabzon Büyükşehir Belediyesi Kültür Yay., Trabzon 2018, s. 632.

⁶² Samıkıran, *a.g.m.*, s. 634.

*mahsûl*⁶³ sayılacağı, aksi durumda paranın *irâd* (gelir) olarak hazineye aktarılacağı bildirilmiştir.

Cevâlî ödemeleri dışında her sene kendilerine maaş verilen muhafızların bulunduğu kaleler ise Gazze, Birke, Ma'ân, Cenîn, Müzeyrib, Akka, Sayda, Beyrut, Burcîhân-ı Ataş, Kuteyfe, Sa'sa' ve Aneze'dir. Söz konusu kalelerde görevlendirilen muhafızların sayıları icmalde verilmemiş, yalnızca kendilerine yapılan ödeme miktarının genel toplamı yazılmıştır.

Şam Eyaleti'ndeki kaleler üç hat üzerinde kurulmuştur. Bu üç hat şehrin kıyı şeridi, anayol üzeri ve hac güzergâhıdır⁶⁴. Sahile paralel bir şekilde inşa edilen Beyrut, Sayda, Akka ve Gazze kalelerinin iyi bir şekilde muhafaza edilmesi Şam'ın hem siyasi hem ticari geleceği hem de kara bölgesinin nefes alması için oldukça önem arz etmektedir⁶⁵. Hac güzergâhında bulunan Ma'ân, Müzeyrib, Burcîhân-ı Ataş ve Aneze kaleleri de hacıların güvenli bir şekilde hac ibadetlerini gerçekleştirmek üzere inşa edilmiştir. Ayrıca hacıların ve askeri birlikler ile hac farızasında görevlendirilen diğer kişilerin yiyecek ve içecek ihtiyaçları da bu kalelerdeki mahzenlerden karşılanmaktaydı⁶⁶. Kudüs ile Halilürrahman arasında yer alan Birke Kalesi de Kudüs'e cereyan eden suları urban eşkiyasının saldırılarından korumak amacıyla yaptırılmıştı⁶⁷. Cenîn, Sa'sa' ve Kuteyfe kaleleri de urban eşkiyalarının, Dürzilerin ve başka isyancı grupların saldırılarını önlemek üzere inşa edilen diğer kalelerdi⁶⁸.

Bu maaş/ücret ödemelerinden sonra hazinenin önemli bir harcama maddesi de Şam'da tedarik edilerek Saray mutfağı için gönderilen *şeker hazinesi ve ribâs şerbeti*⁶⁹ dir. *Şeker hazinesi* olarak belirtilen hazine sadece şekerden oluşmuyordu. Böyle olmadığı hazine ruznamçelerinden⁶⁹ ve *ahmal*⁷⁰ defterlerinden tespit edilebilmektedir. Şekerin dışında Şam ka'kı⁷¹, üzüm, kayısı, fıstık ve zeytin de

⁶³ *Mahsûp*, hazineye girecek bir gelirin, hazineye gelmeden bir harcama alanına ayrılması işlemidir. Bk. Erol Özvar, "Osmanlı Devletinin Bütçe Harcamaları (1509-1788)", *Osmanlı Maliyesi Kurumları ve Bütçeler I*, haz. Mehmet Genç - Erol Özvar, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2006, s. 198.

⁶⁴ Bahit, *a.g.e.*, s. 85.

⁶⁵ Oğuzhan Samıkran, *Osmanlı İdaresinde Şam (1750-1800)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Elazığ 2013, s. 485.

⁶⁶ *BOA, MAD 9935*, 20 Şevval 1147 (15 Mart 1735), s. 197; *Günümüz Türkçesi İle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, haz. Seyit Ali Kahraman, 9. Kitap, C. 2, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2011, s. 618.

⁶⁷ *BOA, MAD 2777*, 6 Zilhicce 1124 (5 Aralık 1712), s. 196.

⁶⁸ Uriel Heyd, *Ottoman Documents on Palestine 1552-1615*, Clarendon Press, Oxford 1960, s. 102, 187.

⁶⁹ *BOA. MAD 22806*, gurre-i Muharrem 1115-25 Receb 1116 (17 Mayıs 1703-23 Kasım 1704), s. 20.

⁷⁰ *Ahmal, yükler, ağır şeyler, ağırlıklar* anlamında olup şeker hazinesi diye belirtilen ürünlerin kayıt olunduğu defterlerdir. *Ahmal* için bk. Ayverdi, *a.g.s.*, C. 1, s. 60.

⁷¹ Ka'k, simit gibi yuvarlak ve ortası delik bir çeşit yöresel tandır ekmeği. Bk. Şeyh Ahmet el-Bedirî el-Hallâk, *Berber Bedirî'nin Günlüğü 1741 - 1762, Osmanlı Taşra Hayatına İlişkin Olaylar*, çev. Hasan Yüksel, Akçağ Yay., Ankara 1995, s. 2'deki 8 numaralı dipnot.

bulunmaktaydı. Bütün bunlar şeker hazinesi olarak adlandırılmıştır⁷². Tüm bu ürünler için neden bu tabirin kullanıldığı bilinmemektedir. Ancak hazine kelimesinin, para, hilat, vesika, silah, kıymetli eğer takımları ve mücevheratın saklandığı yer olarak kullanımı söz konusudur. Bu bağlamda bahsedilen ürünlerin toplandığı yer manasında *hazine* sözcüğü kullanılmış olması muhtemeldir⁷³. Ribâs şerbeti ise ravendin bir türü olan ottan yapılan şerbetin adıdır. Bu şerbetin basur, çiçek ve taun gibi pek çok hastalığa iyi geldiği bilinmektedir. Padişahlar için hususi olarak yapılan bu şerbetin içerisinde ribâsın dışında misk, amber (‘anber) ve şeker de bulunmaktaydı⁷⁴. Şeker hazinesi diye belirtilen ürünlere 4.880 kuruş, ribâs şerbetini oluşturan malzemelere ise 700 kuruş olmak üzere toplamda 5.580 kuruş Saray mutfağı için ayrılmıştır.

Diğer bir gider maddesi menzil masrafları (4.000 kuruş) olup, bu maddenin içerisinde Şam’ın Kara Kazası’nda yer alan Yebrûd Menzili’nin mühimmat masrafları ile ulakların gidiş gelişlerinde gerçekleştirdikleri masraflar için kendilerine verilen in‘âmlar yer almaktadır. *İn‘âm*, ulaklara ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla verilen, bahşiş, hediye ve maddi desteği ifade etmektedir⁷⁵.

Menzil masraflarını hilat alımları (2.580 kuruş) takip etmektedir. Hazinece satın alınan bu hilatler Şam’ın muhafazasından sorumlu valiler ile onun tabiiyetindekilere, hac yolunda çeşitli hizmetlerde bulunan kişilere ve Şam defterdarı olanlara verilmekteydi.

Önemli bir harcama kalemi de deve ücretleridir (2.255 kuruş). Şam kileri masrafı içerisinde askeri birliklere sağlanan deve ücretlerinin dışında hac işleri ile görevli müjdeciyân (müjdeciler) ve surre emininin deve ücretleri ayrı maddeler halinde verilmiştir. Surre eminine deve ücreti için verilen bedelin yer aldığı maddede ayrıca onun İstanbul’dan hacca gidiş gelişinde gerçekleştireceği harcamalara ayrılan para da bulunmaktadır. Mekke ve Medine ahalisine verilecek surre akçelerinin taşınmasında deveye ihtiyaç duyulmuş ve bunun ücreti de hazinece karşılanmıştır.

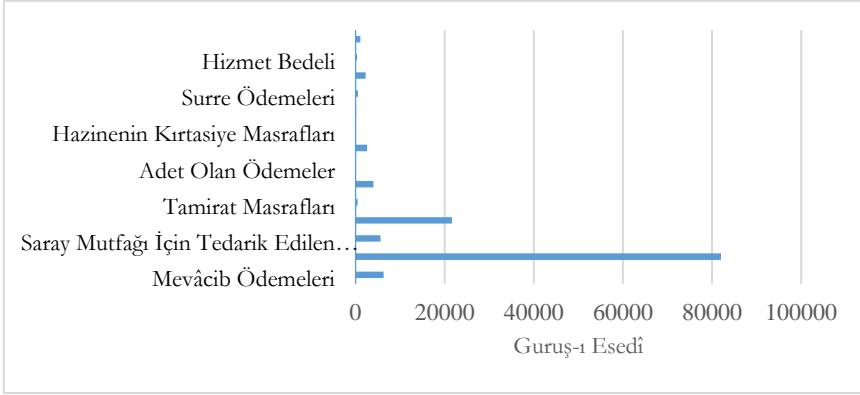
Son olarak diğer harcamalar ise vakıf giderine ayrılan para, deve tedarik etmekle vazifeli bedevi şeyhine ve Benî Sahr urban kabilesine verilen surreler, hac işlerinde görevli kişilere ödenmesi adet olan paralar, Emevi Camii içerisinde Hz. Yahya Türbesi’nde görev alan kişinin hizmet bedeli, Şam hazinesinin kâğıt, defter cildi masrafları, Şam Kalesi’nin kandillerinin aydınlatılmasında kullanılacak zeytinyağı ücreti, Sayda ve Beyrut kalelerinin barut masrafı ve tamirat masraflarıdır (2.616 kuruş).

⁷² BOA, C.SM, 35/1762, 16 Şevval 1109 (27 Nisan 1698); BOA, C.SM, 150/7528, 11 Ramazan 1178 (4 Mart 1765).

⁷³ Hazine hakkında bk. Cengiz Orhonlu, “Hazine”, *TDVİA*, C. 17, İstanbul 1998, s. 130 – 133.

⁷⁴ Mehmet Zeki Pakalın, “Ribâs Şerbeti”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. III, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983, s. 36 - 37.

⁷⁵ Filiz Karaca, “İn‘âm”, *TDVİA*, C. 22, İstanbul 2000, s. 259.

Grafik 1: Şam Hazinesi'nin Giderleri

Bazı harcamaların fiyatlarında İstanbul tarafının müdahalesi söz konusu olabilmekteydi ki bu müdahale harcamaların bir nevi kısıtlanmasını ifade eden *tenzilât* ile gerçekleşmekteydi. Bu bağlamda merkezden gönderilen ferman gereğince saray kilerinin şeker masrafında 120 kuruş, ulaklara verilen in'âmât için 268,5 kuruş 1 sülüs, hazinenin bazı masraflarında ise 150 kuruşluk bir tenzilata gidilmiştir. Böylece toplamda 538 kuruş 40 akçelik bir tenzilata gerçekleştirilmiştir.

Gerçekleşen bu tenzilata gider hesabından düşülerek böylece hazinenin toplam gideri elde edilmiştir. Elde edilen bu gider tutarı da gelirden düşüldüğünde 7.323 kuruş 4 akçelik bir gelir fazlası oluşmuştur. Gelir fazlası 7.323 kuruş 4 akçe iken yapılan havale ile birlikte net artı fark 3.620,5 kuruş 4 akçeye gerilemiştir. Havale edilen toplam 3.702,5 kuruşun 3.352,5 kuruşu hac masrafına geriye kalan 350 kuruşu ise H. 1151'de (M. 1738-39) inşa edilmiş olan Ebyâr-ı Ganem Kalesi'nin bina masrafına sarf edilmiştir. Bu kale hacıların Şam'dan hacca gidiş gelişlerinde güvenli bir yolculuk yapmalarını sağlamak üzere inşa edilmiştir. Kalenin bina masrafı 6.223,5 kuruş olup söz konusu meblağın 3.524 kuruşu Şam valiliği yapmış olan Süleyman Paşa ve 2.699,5 kuruşu ise belirtilen senede hala Şam valisi olan Hüseyin Paşa tarafından verilmesi kararlaştırılmıştır. Ancak Süleyman Paşanın taahhüt ettiği miktar daha sonra verilmek şartıyla ödemesi bir müddet ertelenmiştir. Hüseyin Paşa'nın vereceği meblağdan 299,5 kuruş düşülmüş geriye kalan 2.400 kuruşun ise münasip bir gelirden havale yapılarak karşılanması istenmiştir⁷⁶. Bunun üzerine Şam Hazinesi gelir fazlasından 350 kuruş bu işe havale edilmiştir. Böylece gerçekleşen havale ile birlikte hazinenin toplam gideri 130.652 kuruş 5 akçeye ulaşmıştır.

Sonuç

Hicri yılı esas alınarak hazırlanmış olan Şam Hazinesi'nin bir yıllık gelir ve masraflarının dökümü neticesinde; hazinenin en önemli gelir kalemini mukataaların oluşturduğu görülmektedir. İcmal defter olması nedeniyle kaynakların ayrıntılı bir

⁷⁶ BOA, MAD 3172, 26 Rebiyülevvel 1152 (3 Temmuz 1739), s. 130.

dökümü söz konusu değildir. Önce gelirlerin daha sonra ise harcamaların yazıldığı bu defterde masrafların hangi gelir kaleminden tahsil edildiği büyük oranda bilinmemektedir. Bu durum ruznamçeler ile icmal defterinin hazırlanmasında kullanılan *defter-i muhasebe* başlıklı kayıtlarda da aynıdır. Masraf kaleminin alt başlıklarında ise hac ibadetinin başarılı bir şekilde gerçekleşmesini sağlayan başlıca aktörlerin askerî birlikler, bedeviler ile Osmanlı Devleti'nin görevlendirdiği surre emini, müjdecî gibi memurlar olduğu görülmektedir. Görevlendirilen bu aktörlerden askerî birlikler ile sivil görevlilerin hacca gidiş gelişlerinde deve ve zahire gibi her türlü ihtiyaçları, bedevi kabilelerinin hac işleyişinin gerek aksamasına mâni olmalarının önüne geçmenin gerekse deve gibi ihtiyaçları onlardan temin etmenin bir karşılığı olarak kendilerine verilen surreler, Haremeyn ahalisinin cevâlî ödemeleri için sarf edilen meblağ hazinesinin hac farızasının yürütülmesinde önemli bir kaynak tahsis ettiğini göstermektedir. Hazine gelirinin % 65'ini hac kilerinin tekeline alması ve Şam valilerinin görevde kalmasında hac organizasyonunun başarılı bir şekilde yerine getirilmesi gibi hususlar bağlamında Şam valilerinin askerî birlikler ile bedeviler arasındaki ilişkileri değerlendirilmelidir. Osmanlı Devleti'nin Şam Hazinesi'ne böyle bir sorumluluk yüklemesi sadece Şam'ın hac yolu üzerinde yer alıyor olmasıyla açıklanamaz. İktisadi münasebetlere olanak sağlayan coğrafi konumu da bu hususta önemli bir paya sahip olduğu söylenebilir. Şam'ın bu iktisadi münasebetlere imkân sağlayan durumunu en basiti ile hazineye ocaklık tayin edilen gelirler üzerinden görmek mümkündür.

Kaynaklar

1. Arşiv Kaynakları (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA))

Ali Emiri Tasnifi: AE.SABH.I. 14/1286.

Bâb-ı Defteri Baş Muhâsebe Kalemi (D.BŞM): 2315, 2403.

Bâb-ı Defteri Baş Muhasebe Şam Hazinesi Kalemi (D.BŞM.ŞMH): 16979, 16994, 16996, 17003, 17006, 17008.

Cevdet Tasnifi: C.SM. 35/1762, 150/7528.

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD): 876, 2394, 2520, 2521, 2526, 2530, 2535, 2777, 3172, 3976, 4475, 4913, 5689, 9866, 9895, 9935, 22806.

Mühimme Defterleri (MD): 26.

2. Yayımlanmış Arşiv Kaynakları

3 *Numaralı Mühimme Defteri (966-968/1558-1560)*, Tıpkıbasım, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., Ankara 1993.

5 *Numaralı Mühimme Defteri (973/1565-66)*, Tıpkıbasım, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., Ankara 1994.

6 *Numaralı Mühimme Defteri (972/1564-65)*, Tıpkıbasım, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., Ankara 1995.

7 Numaralı Mübimme Defteri (975-976 / 1567-1569), <Özet - Transkripsiyon - İndeks> I, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., Ankara 1998.

7 Numaralı Mübimme Defteri (975-976 / 1567-1569), <Özet - Transkripsiyon - İndeks> II, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., Ankara 1999.

Sahillioğlu, Halil, *Topkapı Sarayı Arşivi H. 951-952 Tarihli ve E-12321 Numaralı Mübimme Defteri*, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, İstanbul 2002.

3. Temel Kaynaklar

Günümüüz Türkçesi İle Evliya Çelebi Seyahatnamesi, haz. Seyit Ali Kahraman, 9. Kitap, C. 2, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2011.

Mustafa Ali, *Künhül-Abbâr*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, C. I, Tıpkıbasım, Ankara 2009.

Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi I*, haz. Bekir Sıtkı Baykal, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1992.

Şeyh Ahmet el-Bedirî el-Hallâk, *Berber Bedirî'nin Günlüğü 1741 – 1762, Osmanlı Taşra Hayatına İlişkin Olaylar*, çev. Hasan Yüksel, Akçağ Yay., Ankara 1995.

4. Araştırma ve İnceleme Eserler

Aydın, Bilgin - Günalan, Rıfat, “XVI. Yüzyılda Osmanlı Eyalet Defterdarlıklarının Ortaya Çıkışı ve Gelişimi”, *Osmanlı Araştırmaları*, XXX, İstanbul 2007, s. 57-73.

Ayverdi, İlhan, *Misallı Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı Neşriyatı, C. 1, 2, 3, İstanbul 2011.

Bahit, Muhammed Adnan, *On Altıncı Yüzyılda Osmanlı İdaresinde Şam Vilayeti*, çev. Mehmet Akif Erdoğan, Er Yay., İstanbul 2017.

Barkan, Ömer Lütfi, “Osmanlı İmparatorluğu “Bütçe”leri’ne Dair Notlar”, *Osmanlı Devleti'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi, Tetkikler-Makaleler*, C. I, haz. Hüseyin Özdeğer, İstanbul 2000, s. 607 - 619.

Buzpınar, Ş. Tufan, “Surre”, *TDVİA*, C. 37, İstanbul 2009, s. 567 – 569.

Bülbül, Yaşar, “Klasik Dönem Osmanlı Muhasebe Sistemi”, *Divân*, S. 6, 1999, s. 151 – 182.

Cohen, Amnon, *Palestine in the 18th Century: Patterns of Government and Administration*, Magnes Press, Hebrew University, Jerusalem 1973.

Çakır, Baki, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)*, Kitabevi, İstanbul 2003.

Dündar, Recep, “18 Mart-14 Haziran 1608 Yılı Kıbrıs Eyaleti Bütçesi”, *Turkish Studies*, C. 5, S. 4, 2010, s. 1032 -1048.

Faroqhi, Suraiya, *Haclar ve Sultanlar (1517 – 1638)*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1995.

Genç, Mehmet, “İltizam”, *TDVİA*, C. 22, İstanbul 2000, s. 154 – 158.

_____, “Malikâne”, *TDVİA*, C. 27, Ankara 2003, s. 516 – 518.

Genç, Mehmet – Özvar, Erol, *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler 2*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2006.

Göyünç, Nejat, “Tarih Başlıklı Muhasebe Defterleri”, *Osmanlı Araştırmaları*, XLI/1-4, İstanbul 1990, s. 1-37.

Güvemli, Oktay-Güvemli, Batuhan, “Osmanlı Devlet Muhasebesinde Kayıt Düzeni ve Defter Sistemi”, *Muhtar*, S. 9, Temmuz 2015, s. 18-42.

Heyd, Uriel, *Ottoman Documents on Palestine 1552-1615*, Clarendon Press, Oxford 1960.

Karaca, Filiz, “İn’âm”, *TDVİA*, C. 22, İstanbul 2000, s. 259 – 260.

- Karamursal, Ziya, *Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tetkikler*, TTK Yay., Ankara 1989.
- Kılıç, Orhan, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı – Eyalet ve Sancak Tercihâtı*, Ceren Matbaacılık, Elazığ 1997.
- Kütükoğlu, Mübahat, “Defterdar”, *TDVİA*, C. IX, İstanbul 1994, s. 94-96.
- Öztürk, Said, “1042-1045 (1632-1635) Yıllarına ait Bosna Eyaleti Bütçesi”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 1, Ocak 1999, s. 325-337.
- Öztürk, Temel, “Osmanlılarda Malî Denetim Aracı Olarak Muhasebe İcmal Defterleri: Trabzon Örneği”, *Bilig*, S. 56, 2011, s. 211-234.
- Özvar, Erol, “Rum Eyaletine Ait H. 1043-44 / M. 1634-35 Tarihli Bütçenin Tahlili”, *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yay., C. III, Ankara 1999, s. 150-157.
- _____, “XVII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Maliyesinde Değişim: Rum Eyaletinde Hazine Defterdarlığından Tokat Voyvodalığına Geçiş”, *XIII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 4-8 Ekim 1999, Kongreye Sunulan Bildiriler, C. III, Kısım III, Ankara 2002, s. 1605-1634.
- _____, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, Kitabevi, İstanbul 2003.
- _____, “Osmanlı Devleti'nin Bütçe Harcamaları (1509-1788)”, *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler I*, haz. Mehmet Genç ve Erol Özvar, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2006.
- _____, “Osmanlılar (Medeniyet Tarihi / Malî Yapı)”, *TDVİA*, C. 33, İstanbul 2007, s. 521-525.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. III, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983.
- Sahillioğlu, Halil, “Osmanlı İdaresinde Kıbrıs'ın İlk Yılı Bütçesi”, *Belgeler*, Türk Tarih Kurumu, C. IV, S. 7-8, 1967, s. 1-34.
- _____, “Sıvış Yılı Buhranları”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 27, S. 1-2, 1967, s. 75-111.
- _____, “Yemen'in 1599 – 1600 Yılı Bütçesi”, *Ord. Prof. Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1985, s. 287-319.
- _____, “1683-1740 Yıllarında Osmanlı İmparatorluğunun Hazine Gelir ve Gideri”, *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler I*, haz. Mehmet Genç-Erol Özvar, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2006, s. 149-165.
- Samkırın, Günay Korkmaz, “18. Yüzyılda Şam Cevâlîsi ve Cevâlî-horân Vazîfe Defterleri”, *CIEPO 22, (Comité International des Etudes Pre Ottomanes et Ottomanes = Uluslararası Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Çalışmaları Komitesi)*, (4 – 8 Ekim 2016), *Trabzon*, C. II, (ed. Kenan İnan, Miraç Tosun, Deniz Çolak), Trabzon Büyükşehir Belediyesi Kültür Yay., Trabzon 2018, s. 631-646.
- _____, “Şam Hazinesi'nin Defter Sistemi, Kayıt Düzeni ve Muhasebe Usulü: Risâle-i Felekiyye'den XVIII. Yüzyıla Bir Karşılaştırma”, *Üçüncü İktisat Tarihi Kongresi Bildirileri-1, İzmir/25-27 Nisan 2019*, ed. Mustafa Öztürk, Ayşe Değerli, İzmir Demokrasi Üniversitesi Yay, İzmir 2019, s. 175 – 197.
- Samkırın, Oğuzhan, *Osmanlı İdaresinde Şam (1750-1800)*, Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi, Elazığ 2013.
- Shimizu, Yasuhisa, “16. Yüzyılın İkinci Yarısında Halep Defterdarlığı”, *Osmanlı Araştırmaları*, S. 51, 2018, s. 29 – 61.

- Tabakoğlu, Ahmet, "XVII ve XVIII. Yüzyıl Osmanlı Bütçeleri", *Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan, İFM*, 41/1-4, İstanbul 1985, s. 389-415.
- Tietze, Andreas, *Taribi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*, C. 1, Simurg Yay., İstanbul – Wien 2002.
- Tok, Özen, "Mısır İrsaliye Hazinesinin 1751-1753 Yıllarına Ait Bütçesi", *Turkish Studies*, C. 8, S. 11, Ankara 2013, s. 291-303.
- _____, "H. 1112 (M. 1700) Tarihli Mısır İrsaliye Hazinesi", *History Studies*, C. 6, S. 1, Ocak 2014, s. 175-187.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, TTK, Ankara 1988.

Defterin Transkribi (BOA, D.BŞM.d. 2315)

[s. 2]

Hüve

İcmâl_____i

Muhâsebe-i vâridât ve masârifât-ı Hazîne-i Şam be-ma'rifet-i Seyyid Fethi Efendi defterdâr-ı hazîne-i mezbûr, vâcib 'an-gurre-i Muharrem sene 1152 ilâ gâye-i Z. sene-i minhu ber-mûceb-i memhûr ve mûmzâ ric'a-ı Hazîne-i Şam.

Fî'l-asl-ı irâd

'An-mâl_____1

Mukâta'ât ve maktû'ât ve kurâ ve mezâri' mâlikâne ve gayr-i mâlikâne ber-mûceb-i nizâm-ı cedîd vâcib sene 1152.

Fî sene

Gurûş-ı esedî Pâre

44702,5 6

'An-mâl_____1

Mezkûrîn 'an-ocaklık-ı Hazîne-i Şam

a. 'An-mâl_____1

Mukâta'ât-ı Sayda ve Beyrut vâcib sene 1152.

Gurûş-ı esedî

44454,5

b. 'An-mâl_____1

Mukâta'ât-ı Trablusşam vâcib sene 1152.

Fî sene

Gurûş-ı esedî

29350

c. 'An-mâl_____1

Mukâta'a-ı İskele-i Yafa ve tevâbi'hâ vâcib sene 1152.

Fî sene

Gurûş-ı esedî

8450

d. 'An-mâl_____1

Gümrük-i duhân-ı Şam vâcib sene 1152.

Fî sene

Gurûş-ı esedî

2000

e. 'An-mâl_____1

Cizye-i Kudüs-ü Şerîf vâcib musahhah sene 1152.

Fî sene

Gurûş

2448

f. ‘An-mâl____ı

Zamîme-i mukâta‘â-ı başhâne-i mirî der-Şam gayr-i ez ocaklık-ı neferât an-cârib-i neferât ve mevâcib-i Şehdî Mustafa Efendi ki havâli-i nakl ve in-kadr meblağ ‘an-cârib-i neferât dâde berâ-yı sene 1152.

Fî sene

Gurûş

100 zamîme-i başhâne

119,5 mevâcib-i Şehdî

219,5

g. ‘An-mâl____ı

İhtisâb-ı Kudüs-ü Şerîf gayr-i ez ocaklık an-cârib-i mustahfızân-ı kal‘a-ı mezbûr vâcib sene 1152.

Gurûş-ı esedî

224,5

h. ‘An-âhâlî____ı

Karye-i Yebrûd ve Ma‘lûla en-Nasârâ ve Kârâ berâ-yı mühimmât-ı menzil-i Yebrûd beher sene be-Hazîne-i Şam teslim-şud vâcib sene 1152.

Gurûş

1200

i. ‘An-mâl____ı

Mukâta‘â-ı memleha-ı Tedmür vâcib sene 1152.

Gurûş-ı esedî

1075

Yekûn

Gurûş-ı esedî Pâre

134124 6

[s. 3]

‘An-mâl____ı

Bakâyâ-yı ba‘zı maktû‘ât-ı mezkûra tâbi‘ Hazîne-i Şam vâcib sene-i merkûmîn

a. ‘An-mâl____ı

Bakâyâ-yı mezra‘a-ı ‘Atânâ tâbi‘-i İklîmü’z-Zebîb ‘an-taksît sene 1152

Gurûş-ı esedî

20

b. ‘An-mâl____ı

Maktû‘a-ı tercümânlık-ı mahkeme-i Kudüs-ü Şerîf

Gurûş

50

Yekûn

Gurûş

70

‘An-akçe____ı

Bahâ-ı muhâllefât-ı ba'zı kesân ki der-sene 1152 der-Şam-ı Şerîf fevt ve vâris-eş zuhûr-ı yekûn ve berâ-yı mirî 'an-cânib-i defteri-i ~~Şam~~ ahz u zabt ve irâd-gerde bermûceb-i ric'a-ı Hazîne-i Şam.

Gurûş-ı esedî Pâre

78 17

Yekûn irâd

Gurûş-ı esedî Pâre

134272,5 3

Minhâ el-masârifât

1. Be-cihet____i

Mevâcib-i mustahfız-ı kal'a-ı Gazze ve Birke ve Ma'an ve Cenîn ve Müzeyrib ve 'Akka ve Sayda ve Beyrut ve Burcîhân-ı Ataş ve Kuteyfe ve Sa'sa' ve 'Aneze.

Gurûş-ı esedî Akçe

6283,5 33

2. Be-cihet____i

Masârif-ı kilâr-ı Şam ma' ücret-i şütürân-ı Yeniçeriyân-ı Şam ve çâvuşân ve sipâhiyân ve emîn-i surre ve bazdarân ve gayruhu ve şütürân-ı peykâr ve hüddâm ma' ücret-i salmâ-ı kebîr ve sagîr ve cevâli-i âhâli-i Mekke-i Mükerrreme ve Medîne-i Münevvere ve gayruhu ve urbân ve bahâ-ı guş ve gayruhu der-sene 1152.

Gurûş-ı esedî

82000

3. Be-cihet____i

Masârif-ı hazîne-i şeker berâ-yı kilâr-ı Hümâyûn ve gayruhu der-sene 1152

Gurûş-ı esedî

5000

-0120 tenzîl-i bâ-fermân

4880

4. Be-cihet____i

Mühimmât-ı şerâb-ı ribâs berâ-yı kilâr-ı Hümâyûn der-sene 1152

Gurûş-ı esedî

700

5. Be-cihet____i

Surre-i Şeyh Salmâ-ı râh-ı hacc-ı şerîf

Gurûş-ı esedî

500

6. Be-cihet____i

Ücret-i şütürân-ı müjdeciyân-ı râh-ı hacc-ı şerîf

Gurûş-ı esedî

315

7. Be-cihet____i

Surre-i Mahmud ve Zımn 'an-urbân-ı Benî Sahr berâ-yı muhâfaza-ı Bî'r-i Cedîd der-râh-ı hacc-ı şerîf

Gurûş-ı esedî

40

8. Be-cihet____i

Masârif-ı lâzime-i emîn-i surre ve ücret-i şütürân

Gurûş-ı esedî

1100

9. Be-cihet_____i

Ücret-i şütürân-ı berâ-yı tahmil akçe surre-i âhâli-i Mekke-i Mükerrreme ve Medine-i Münevvere der-Şam ilâ Mekke-i Mükerrreme der-iyâb ü zehâb

Gurûş-ı esedî

840

10. Be-cihet_____i

Bedel-i vakf-ı karye-i ‘Arab-ı Cibâleyn ve karye-i ‘Ayn-u Kâfâ der-livâ-ı Sayda ‘an-evkâf-ı merhûm İbrahim Ağa Yeniçeriyân-ı Şam sâbık ki ber-mûceb-i fermân-ı ‘âlî ta‘yîn şude berâ-yı sene 1152

Gurûş

1080

[s. 4]

11. Be-cihet_____i

Bahâ-ı Şeyh Said Kâkûrî ki ber-mûceb-i hatt-ı hümayûn-ı şevket-makrûn der-Câmi‘-i Şerîf-i Emevî der-Şam der-nezd-i merkad-ı Hazret-i Yahya Nebî ‘aleyhi‘s-selâm ber-mûceb-i fermûde

Gurûş-ı esedî

300

12. Be-cihet_____i

Bahâ-ı hil‘at-ı müşterâ-ı berâ-yı Hazîne-i Şam der-sene 1152

Sevb

70

Gurûş

2380

-Berâ_____yı

İlbâs-ı erbâb-ı menâsıb ve hüddâm der-vakt-i âmeden muhâfiz-ı Şam

Hil‘at

Sevb

40

-Berâ_____yı

İlbâs-ı tevâbi‘-i Hazret-i mîrû‘l-hâc Paşa ve hüddâm tarik-i hacc ve hamûlet-i istikbâl der-vakt-i âmeden hacc-ı şerîf

Hil‘at

Sevb

30

13. Be-cihet_____i

Hil‘at-ı bahâ-ı defterî Hazîne-i Şam der-vakt-i âmeden be-Şam ve der-vakt-i ihrâcc-ı hacc-ı şerîf

Hil‘at

Sevb

2

Gurûş [fi 100]

200

14. Be-cihet_____i

Mühimmât-ı menzil-i Yebrûd der-kazâ-ı Kârâ ‘an-nevâhi-i Şam ber-mûceb-i fermân-ı ‘âlî in-kadr meblağ ‘an-karye-i Yebrûd ve Ma‘lûla en-Nasârâ ve Kârâ ta‘yîn şude ve beher

sene be-Hazîne-i Şam teslim ve be-ma'rifet-i defterdâr-ı hazîne-i mezbûr dâde fermûde berâ-yı sene 1152

Fî sene

Gurûş

1200

15. Be-cihet_____i

Mühimmât-ı menzil-i Yebrûd kazâ-ı Kârâ 'an-nevâhi-i Şam ki ber-müceb-i fermân-ı âlî müceddeden ta'yîn şude berâ-yı sene 1152

Fî sene

Gurûş

1000

16. Be-cihet_____i

Bahâ-ı revgân-ı zeyt berâ-yı tenvîr-i 'an-kanâdil der-Enderûn-ı Kal'a-ı Şam berâ-yı sene 1152

Gurûş-ı esedî

36

17. Be-cihet_____i

Bahâ-ı kâğıd ve cülûd-ı defâtir ve gayruhu berâ-yı Hazîne-i Şam der-sene 1152

Gurûş-ı esedî

75

18. Be-cihet_____i

'Âdet-i müjdeciyân-ı hacc-ı şerîf der-vakt-i âmede Şam-ı Şerîf

Gurûş-ı esedî

15

19. Be-cihet_____i

Bahâ-ı barut-ı siyâh berâ-yı Kal'a-ı Sayda ma' Burc-ı Cülbân ve Kal'a-ı Beyrut ma' ebrâc

Kantâr

1

1

2

Gurûş [fî beher kantâr 52,5 gurûş]

105

20. Be-cihet_____i

'Âdet-i mübeşşirîn-i menzil-i 'Ulâ der-vakt üzre haber haber 'an-hüccâc-ı müslimîn der-sene 1152

Gurûş

15

21. Be-cihet_____i

Ücret-i menâzil-i in'âmât-ı ulâkhâ ki ber-müceb-i evâmir-i 'aliyye be-Şam-ı Şerîf be-cânib-i Astâne-i Sa'âdet ve Mısır-ı Kahire ve Trablusşam ve Sayda ve gayruhu 'an-gurre-i M. sene 1152 ilâ gâye-i Zi'l-hicce sene-i minhu

Gurûş-ı esedî Sülüs

2068,5 1

-0268,5 1 tenzîl-i bâ-fermân

1800 0

22. Be-cihet_____i

Ba'zı masârif-ı hazîne-i mezbûr ve masârif-ı ebvâb-ı medine ve ta'mîr-i divâr ve hendek-i Kal'a-ı Şam-ı Şerîf ve gayruhu be-hasbe'l-iktizâ

Gurûş-ı esedî

600

-150 Tenzîl-i bâ fermân

450

Yekûn

Gurûş-ı esedî Akçe

105853,5 73

-000538 40 Tenzîlât-ı bâ-fermân

105315 33

[s. 5]

23. Berâ____yı

Vezaîf-i mütekâ'idîn ve du'âgûyân ve huddâmân ve küttâbân-ı Hazîne-i Şam-ı Şerîf ve sâkinân-ı Mekke-i Mükerreme ve Medine-i Münevvere

[Der-kenâr: Zikr olunan on bir nefer Şam'da olmamağla geldiklerinde verilmek üzere Şam Hazinesinde hıfz olunduğu ric'asında serh verilmiş ancak hâlâ mahallinde iktizâ itmeyüb teslimini müş'ir ric'ası geldikde mahsûb olunmak üzere mevkûfen tahrîr olunmuşdur]

-Vâcib____

'An-gurre-i Muharrem sene 1152 ilâ gâye-i Z sene-i minhü

Fî 120

Neferen

563

Yevm rub' sümün

7054,5 1 1

Akçe

2539785

0011987

2551772

-Vâcib____

'An-gurre-i Muharrem sene 1152 ilâ gâye-i Z sene-i minhu

Fî 160

Nefer

1

Yevm

35

Akçe Müşâhere neferen

12600 5

Be-hisâb-ı sâğ Yevm

9450 42

-Vâcib____

'An-gurre-i Muharrem sene 1152 ilâ gâye-i Z sene-i minhü

Fî 120

Neferen

11

Yevm

97

Akçe

34920

Yekûn

2596112

Gurûş-ı esedî Akçe

21634 32

Yekûn

Gurûş-ı esedî Akçe

126949,5 5

El-bâkî

Gurûş-ı esedî Akçe

7323 4

Minhâ

El-havâlât ber-mûceb-i hükm şude tahrîr

Gurûş-ı esedî

3352,5 be-cihet-i masârif-ı hacc-ı şerif der-sene 1152

0350 be-cihet-i kusûr-ı masârif-ı binâ-ı Kal'a-ı Ebyâr-ı Ganem der-sene 1151

3702,5

El-bâkî

Gurûş-ı esedî Akçe

3620,5 4

[s. 6]

Sah

Mahalli

'Arz mûcebince Başmuhâsebe kayd olunub sûret verile

Buyuruldı

16 L sene 153

'Arz-ı bendeleridir ki

Yüz elli iki senesi Muharremi guresinden sene-i mezbûre Zi'l-hiccesi gâyetine dek hâlâ Şam Defterdârı Seyyid Fethi Efendi ma'rifetiyle görülen bir senelik Şam Hazînesi'nin irâd ve masârifî hesâbı icmâlidir. Aklâm-ı hazîne defterleri kuyûdâtıyla tatbik olunan Şam Hazînesi ric'ası mûcebince hazîne-i mezbûreye tâbî' mukâta'at ve maktû'âtın kırk dört bin yedi yüz iki buçuk gurûş altı pâre ve hazîne-i mezbûre ocaklığı olmak üzere mu'ayyen ahnan Sayda ve Trablusşam ve Yafa ve gümrük-ı duhân-ı Haleb ve mukâta'at ve maktû'ât-ı sâîrenin mâlları ile min haysü'l-mecmû' yüz otuz dört bin iki yüz yetmiş iki buçuk gurûş üç pâre irâddan nizâm-ı cedid mûcebince bâ-fermân mu'ayyen olan Gazze ve Birke ve Ma'an kıl'a-ı sâ'ire mustahfızlarının mevâcibleri için altı bin iki yüz seksen üç buçuk gurûş on bir pâre ve kilâr-ı Şam masârifî seksen iki bin gurûş ve kilâr-ı Hümâyûn için şeker hazînesi ve ribâs şerbeti ve sâ'ir masârif-ı mûte'ayyinesi ve cevâlî vezâîfi ve havâle olunan hacc masârifî ve Ebyâr-ı Ganem Kal'ası'na masârifî ile min haysü'l-mecmû' masârifî yüz otuz bir bin yüz doksan gurûş kırk beş akçe olub ba'zı mevâddan beş yüz otuz sekiz gurûş kırk akçesi tenzîl olunmağla kusûr masârifî yüz otuz bin altı yüz elli iki gurûş beş akçe kalmagla irâddan aşâğı varıldıkda üç bin altı yüz yirmi buçuk gurûş dört akçe defterdâr-ı mûmâ-ileyh yedinde Şam Hazînesi'nde mevcûd kaldığı [s. 7] hesâb ve icmâl olunmuşdur. Ancak cevâlî vezâîfinden on bir nefer Şam'da bulunmamağla geldiklerinde verilmek üzere Şam Hazînesi'nde hıfz olunduğu hesâbı defterlerinde şerh verildiğinden meblâğ-ı merkûmun bu def'a mahsûbu

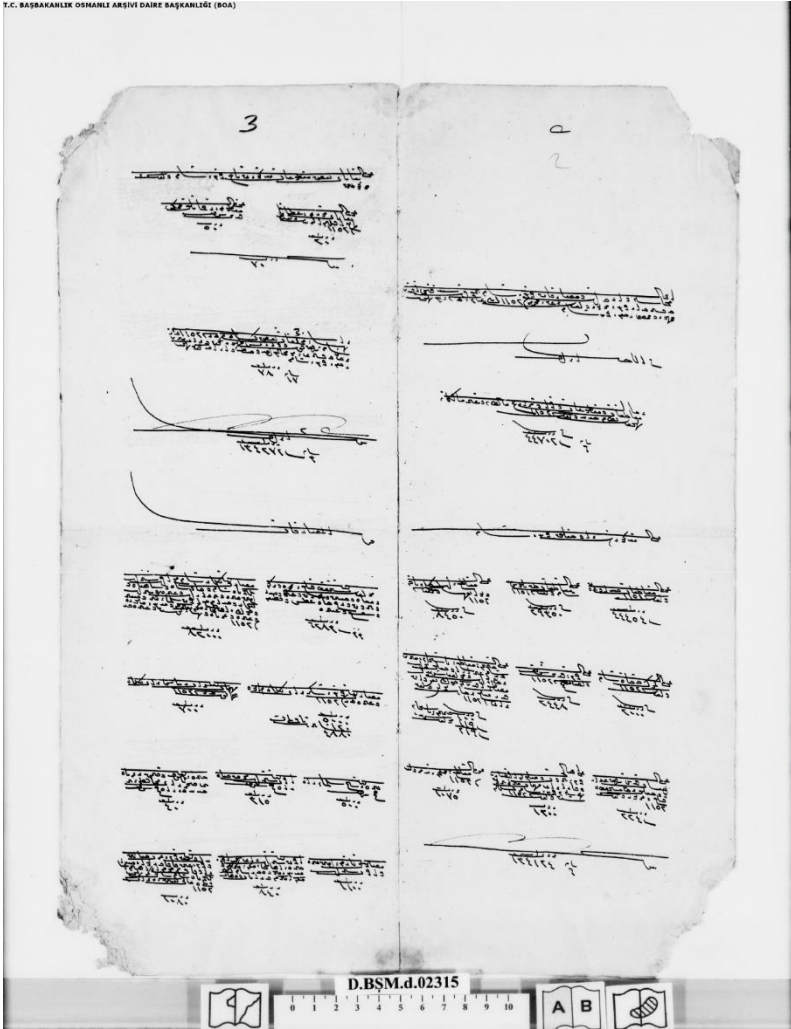
iktizâ eylememekle ashâbına teslimini müş'ir ric'ası geldikde mahsûb olmak ve ric'ası gelmediği halde irâd olmak şartıyla mevkûfen hesâbına kayd olmak ve irâd fazlasından Şam Hazînesi'nde mevcûd kalan üç bin altı yüz yirmi buçuk gurûş dört akçeyi ba'de teslîm-i hazîne eylemek üzere işbu icmâl-i ric'alarıyla başmuhâsebeyeye kayd olub sûret verilmek bâbında fermân devletlû sa'âdetlû Sultânım Hazretlerindir.

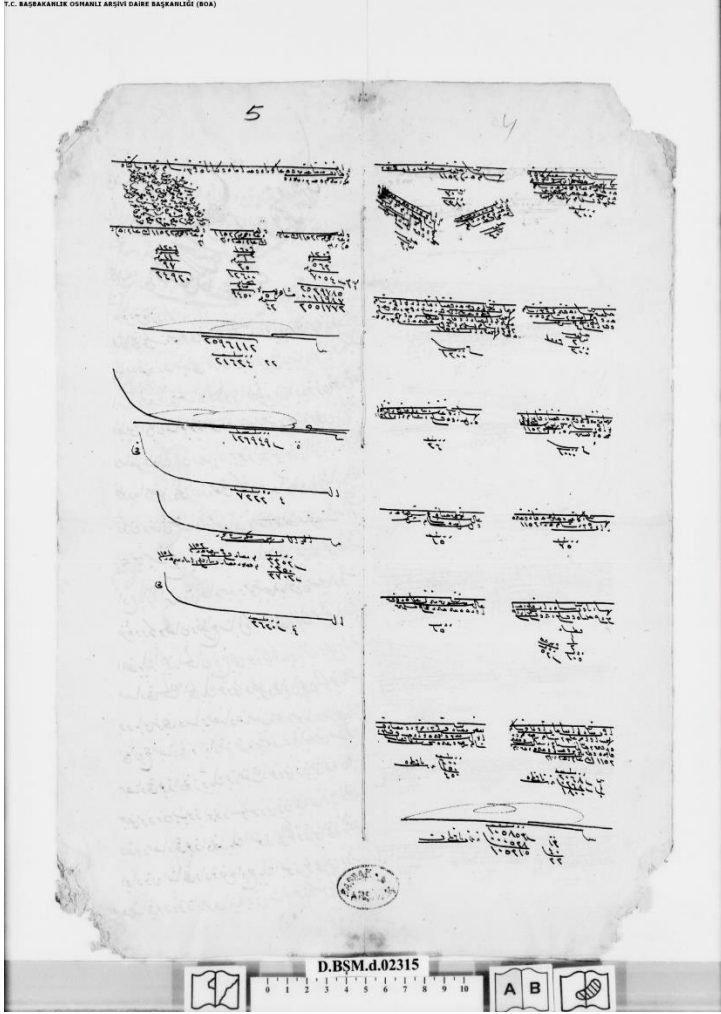
[İmzâ]

Sûret-dâde

Fî 19 L sene 153

Defterin Aslı

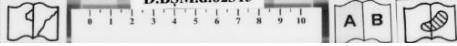
T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞIVI DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA)

حساب واحمال الخندرو ابن سمرقانی وطلایندو وادون وروز
 شامله یونفا منتهه کولکارتون ویرلان اودنه شام عزیمتین
 حنفط اوزنجی صافی وقرق شمع ویرلو کجکدن صلیح ووزنک
 بود ضمه محروفا اقتضا ایلماسکله اصحابه سلمه صی شمر صده
 کلور کون محسوب الخن ورحمه صی کلور کجک کجک ان امر آرد الخن شمر صده
 حسابیه قید الخن و ابرو قضا کون شام عزیمتین موجود و قوت
 اوج بلن انیز کجک کجک عورتی وحقایقه فی صرح بنیم عزیمت بلنک
 اودره اشیدو اعمل رصده لایه بانن محاسبیه قید الخن عورتی
 وعلماک یا قون قران د کلاس اذ بکون رسه نیکور

موسسه
 ۱۹۶۲

Handwritten signature and date: ۱۳۰۰

عومین در برک
 فرزا خان کجک کجک صی عورتی صده ن سده نوره و عورتی کجک کجک کجک
 شام دوز دایه صده کجک کجک کجک کجک کجک کجک کجک کجک کجک
 امر آرد و صافی و صافی ایلدو اقلوم عزیمت د قورق عورتی کجک
 قیلین افان شام عزیمت صی ورحمه صی کجک کجک کجک کجک کجک
 وخطو عالمان قون صی بلن بیورد کجک کجک عورتی انبار و عزیمت
 نوره ایشین الخن اودره صی کجک کجک صی کجک کجک کجک کجک کجک
 وکون د حان صی وحقایقه وحقایقه وحقایقه وحقایقه وحقایقه
 ایدمین صی کجک کجک کجک کجک کجک کجک کجک کجک کجک کجک
 اوج پاره ابرو دوز نظام صی بر صی صی یا شون صی کجک کجک
 عوم دبرک و حمان و قون کجک کجک کجک کجک کجک کجک کجک
 القی بلن کجک کجک کجک کجک کجک کجک کجک کجک کجک کجک
 مسافر کجک کجک کجک کجک کجک کجک کجک کجک کجک کجک
 وورای شری و سایر صافی و صی صی و صی و صی و صی و صی و صی
 افان صی صافی و یا شون ضمه کجک کجک کجک کجک کجک کجک
 مسافر کجک کجک کجک کجک کجک کجک کجک کجک کجک کجک
 معین برادرن بشیون ایلدو سکوسون قون ایلدو صی کجک کجک
 ضمه و صافی کجک کجک کجک کجک کجک کجک کجک کجک کجک کجک
 ابرادرن اشافی دار قون اوج بلن انیز کجک کجک کجک کجک کجک
 وحقایقه دوز دار صی ایلدو کجک کجک کجک کجک کجک کجک کجک

BABİL FELSEFESİ ÜZERİNE TEZLER*

Marc Van De Mieroop**
(Çev. Gökhan Kağnıcı)***

Öz

Bu makale altı tez üzerinden 20. yüzyılın ortalarında kaleme alınmış ünlü *Before Philosophy* isimli kitaba rağmen Eski Babil’de felsefe olarak adlandırılabilir bir düşünce sisteminin varlığını tartışmaktadır. *The Intellectual Adventure of Ancient Man* yoluna devam etti. Babillerin ve eski Yakın Doğu’da çivi yazısıyla yazan diğerlerinin kullandığı sayısız liste sayesinde onların sistematik düşünce ilkeleri keşfedilebilir. Felsefi bir anlayışın kilit noktası fiziksel gerçeklikte gözlemlenebilen şeylerden ayrı olarak çivi yazısının kendine has bir gerçeklik içerdiği düşüncesinde yatmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Babil, felsefe, mitopoetik zihniyet, *Listenwissenschaft*, çivi yazısı

Makalemin başlığını ve yapısını ünlü *tezlerinden* ödünç aldığım için Karl Marx’ın ve Walter Benjamin’in aflarına sığınıyorum. Ancak çalışma konum tarihsel materyalizm olmadığı için Marx’ın hamlesini ters yüz ederek Ruh üzerine Hegelci bir soruşturma olarak adlandırılan şeye geri döneceğim. Bu konudaki yaklaşımım baskın anlatılara itiraz etme konusunda bir yükümlülük altında olduğumuz zaruri olarak alternatif bir “hakikati” ikame etmeye değil, tarih anlayışımızı zenginleştirmek düşüncesine dayanmaktadır. Bundan ötürü “Babil Felsefesi” tabirini kullanırım, çünkü birçoklarının gözünde bu ifade bir oksimorondur, hatta daha kötüsü batı medeniyetinin tartışmaya gerek bile duyulmayan muzafferane hükmüne yönelik bir saldırdır. Bununla birlikte bu çalışma Yunan felsefesinin Babil’e¹ özgü olan fikirlere dayandığını ileri süren bir risale değildir. Hegel ve diğerlerinin tersine evrime ilişkin modelleri ret edip kopuşu vurgulayacağım. Söz konusu çalışma bilinçli bir şekilde eski Mezopotamya bilginliğinin tercih edilen ifade biçimini andıracak bir biçimde ve tartışmamın merkezini oluşturmasından ötürü bir liste gibi formüle

* **Makalenin Orijinal Künyesi:** Marc Van De Mieroop, “Theses on Babylonian Philosophy”, *Journal of Ancient Near Eastern History* 5(1-2), 2018, ss. 15-39.

** Professor of History, *Columbia University* 424 Fayerweather Hall, New York NY 10027/ABD.

*** Dr. Öğr. Üyesi, *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşerî Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü*. 35620, Balatçık, Çiğli-İzmir/Türkiye, gokhan.kagnici@ikcu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-8357-6624.

¹ Çev. notu: Babil ismi burada bir dönemi, şehri ya da devleti tanımlamaktan ziyade coğrafi bir alanı imlemektedir. Babil ifadesi kuzeydeki Babil şehriden güneydeki Basra körfezine kadarki Dicle ve Fırat nehri arasında kalan Güney Mezopotamya’nın kültürel sahasını içermektedir.

edilmiştir. Makale altı tezden oluşmaktadır. Altı sayısı eski Babillilerin matematikte kullandığı altmış tabanlı sayı sistemine açık bir göndermedir.

Tezlerim şu şekildedir:

I-Eski Mezopotamyalıların felsefe yapmadıkları yönündeki beyan yanlış argümanlara dayanmaktadır.

II-Babil sistematik düşünce pratiklerini çalışmak için başvuru kaynaklar mitlerden oluşmamaktadır.

III-İlmi ve bilimsel listeler Babil felsefesinin işleyişini gösterirler.

IV-Hakikate giden yol yazı sisteminden geçmekteydi.

V-Yazı mensubiyeti Babil felsefesinin hem başarısını hem de başarısızlığını gösterir.

VI- Yunan felsefesi radikal bir hermeneutik kırılma yaşamıştır.

Bu tezler modern bilim camiasının beklentilerini karşılayacak giriş, tartışma ve sonuç kısımlarından oluşan bir argüman içermeyecektir, ancak sonuçların kendisine ulaşmak noktasında (bazıları diğerlerinden daha uzun olan) bir dizi fikir aracılığıyla okuyucuları yönlendirmeye çalışacaktır. Burada bir kez daha Babil örneğinin peşine düşeceğim.²

Tez I: Eski Mezopotamyalıların felsefe yapmadıkları yönündeki beyan yanlış argümanlara dayanmaktadır.

Eski Yakın Doğu ve Mısır'dan bahseden çok az kitap Giriş ve Sonuç bölümlerini de kaleme alan Henri Frankfort ve Henriette Antonia Groenewegen-Frankfort çiftinin editörlüğünü yürüttüğü 1949'da yayınlanan *Before Philosophy* kadar kamuoyunun dikkatini çekmede başarılı olmuştur. Kitaba katkıda bulunan diğer iki isim, John A. Wilson ve Thorkild Jacobsen, Frankfort çiftinin kitabı yayına hazırlama aşamasında mensubu oldukları Chicago Üniversitesi'nde onlar kadar tanınan ve saygı duyulan bilim adamlarıydı. *Before Philosophy*, söz konusu tarihten üç yıl önce Oriental Institute of the University of Chicago tarafından Amerika Birleşik Devletleri'nde yayınlanan *The Intellectual Adventure of Ancient Man* başlıklı kitabın Pelikan Yayıncılık tarafından Britanya İngilizcesiyle yapılan yeni bir baskısıydı.³ Kitabın bu baskısında iki değişiklik yapılmıştı. Bunlardan ilki ticari amaçlar güden bir yayıncıdan bekleneceği üzere kitabın başlığının daha ilgi çekici bir hale getirilmesiydi. Bu baskıda ayrıca Frankfort'un "Amerika'da yayınlanan ilk baskının başlığını biraz rahatsız edici bulduğu" da öne sürülmüştü.⁴ İkincisi ise, Kitab-ı Mukaddes konu-

² Çev. notu: Yazar, muhtemelen 2015 tarihli *Philosophy before the Greeks. The Pursuit of Truth in Ancient Babylonia* isimli kitabındaki tartışmaları ve iddiaları kastetmektedir.

³ H. Frankfort ve diğerleri, "The Intellectual Adventure of Ancient Man: An Essay on Speculative Thought in the Ancient Near East", Oriental Institute, Chicago 1946.

⁴ P. Taylor, "Henri Frankfort, Aby Warburg and 'Mythopoeic Thought'", *Journal of Art Historiography* 5 (2011), s. 6. Bu makale söz konusu önerinin gerekçesiyle ilgilenmemektedir. Ancak öyle

sundaki tanınırlığı daha az bilinen William A. Irwin'in "Yahudiler" üzerine yazdığı bölümün herhangi bir gerekçe sunulmadan kitaptan çıkarılmasıydı. Bunun nedeni belki de Kutsal Kitap'ın Frankfort'un mitopoetik (mit yaratıcı) zihniyet ile ilgili fikirlerine uygun düşmemesiydi.⁵ Pelikan Yayıncılık, Penguin Yayınlarının kurgusal içerikler ihtiva etmeyen eserlerini basmaktaydı ve bunların önemli akademik mevzuların geniş bir kitleye ulaşabilmesine imkân sağlayan bir dilde tartışılmalarına olanak sağlamayı amaçlamaktaydı. *Before Philosophy* bu konuda oldukça başarılı olmuştu. Kitap 1950'lerde ve 1960'larda çok sayıda baskı yaparak farklı dillere çevrilmişti.⁶ Amerika Birleşik Devletleri'ndeki kolejlerin giriş derslerinde düzenli olarak okutulmuş olduğu gerçeği kitabın başarısının bir yönünü göstermekteydi. Akademik çevrelerin dışında kalan genel okuyucu kitlesinin de ilgisini çeken kitabın, onu evrenle kurulan bilim ve mantık öncesi bir ilişkiyi göstermek amacıyla kullanan eski Yakın Doğu çalışmaları alanının dışındaki araştırmacılar üzerinde de büyük bir etkisi olmuştu.⁷ *Before Philosophy* kültürlerin seçilimi, tarih dışı doğası ve özellikle mitopoetik zihniyet kavramı⁸ gibi farklı yönleriyle ilgili oldukça ciddi eleştiriler alınmasına rağmen eski Yakındoğu düşünce dünyasının felsefe öncesine ait olduğu yönündeki ana fikri bir şekilde herkesin kabul ettiği bir gerçeğe dönüştü. Kitabın yazarlarının alanlarındaki tanınırlıklarından dolayı, eski Mezopotamya bilginliği konusunda uzman olanlar (dikkatimi buraya veriyorum), çok yaygın olmasa da kitabın varlığını onaylamaktan geri kalmadı. Sonraki tarihlerde yayınlanmış eserler üzerine yapılan bir araştırma (çok sistematik olmadığı belirtilmeli) eski Mezopotamya üzerine yapılan çalışmalarda söz konusu kitabın Amerikan ve İngiliz versiyonunun her ikisine de birkaç kez başvurulduğunu göstermektedir. Gerçi bu çalışmalarının birçoğu Mezopotamya bilginliğinin diğer yönleriyle ilgiliydi. Paul Garelli'nin *Le proche-orient asiatique*⁹, Joan Oates'in *Babylon*¹⁰ ve H.W.F. Saggs'in *The Greatness that was Babylon*¹¹ başlıklı çalışmaları gibi eski Mezopotamya tarihi hakkında genel

olsa bile İngiliz versiyonundaki başlığın Amerikan versiyonundakiyle birebir aynı olması beklenmemelidir.

- ⁵ P. Machinist, "The Intellectual Adventure of Ancient Man: Revisiting a Classic", Raaflaub, editor. 2016, s. 53.
- ⁶ Konunun bütününe vakıf olmamakla birlikte, kitabın Almanca, Rusça ve İspanyolca baskılarından haberdarım. 1967'deki nüshası kitabın sekizinci baskıydı. *The Intellectual Adventure of Ancient Man*'in, Chicago Üniversitesi Yayınları tarafından yapılan 1977 baskısına, e-kitap hali de dâhil, halen ulaşmak mümkündür.
- ⁷ Karşılaştırma için bkz: F. Rochberg, "Personifications and Metaphors in Babylonian Celestial Omina", *Journal of the American Oriental Society* 116 (1996), ss. 477-478; D. Wengrow, "The Intellectual Adventure of Henri Frankfort: A Missing Chapter in the History of Archaeological Thought", *American Journal of Archaeology* 103 (1999), ss. 607-608.
- ⁸ Machinist, *a.g.m.*, ss. 54-60.
- ⁹ P. Garelli, *Le Proche-Orient Asiatique. Des Origines aux Invasions des Peuples de la mer*, Presses Universitaires de France, Paris 1969, s. 16 ([courant intellectuels] "entelektüel akımlar"ın 33. dipnotu).
- ¹⁰ J. Oates, *Babylon*. Gözden Geçirilmiş Baskı, Thames and Hudson, London, 1986, s. 211 ([The Legacy of Babylon] "Babil'in Mirası" bölümünde).
- ¹¹ H.W.F. Saggs, *The Greatness that was Babylon. A Survey of the Ancient Civilization of the Tigris-Euphrates*

malumat veren eserlerin kaynakçalarında kitabın adı geçmekteydi. Hatta bu kitap söz konusu eserlerde Mezopotamyalıların farklı bir *Weltanschauung*'u ("dünya görüşü") olduğunu ileri süren bir otorite olarak bile alıntılındı.¹² Fakat bu çalışmalardan hiçbirisi gerçek anlamda kitabın argümanlarıyla ilgilenmiyordu.

Yeri gelmişken *Before Philosophy*'nin kabul görmesi ile genel okuyucu kitlesine hitap eden Edward Chiera'nın *They Wrote on Clay* (1938) başlıklı bir başka kitaba gösterilen tepki arasındaki benzerlik ve karşıtlığa dikkat çekeceğim. Chiera'nın ve Henri Frankfort'un kariyerleri her ikisinin de Irak'ta arkeolojik kazılar yürütmeleri ve 1930'larda Chicago Üniversitesi'nde profesör olmaları gibi pek çok konuda keşşmekteydi. Bu ikili Amerika Birleşik Devleti'nde ya da Irak'ta tanışmış olmalıdırlar. Chiera 1933'de erken sayılabilecek bir yaşta yaşamını yitirmişti. Öldüğünde Chicago Üniversitesi'nin daha geniş okuyucu kitlesine yönelik yayıncılık yapan birimi Phoenix Yayıncılık tarafından ilk olarak 1938'de basılan Babil'in yazılı kalıntılarıyla ilgili bir inceleme dosyasını arkasında bırakmıştı. Sonrasında bu çalışma birçok kez basıldı (1969 baskısı 12. siydi) ve okullarda yaygın olarak kullanıldı.¹³ Büyük ihtimalle bir lise ders kitabı olarak görüldüğü için, başlığındaki birkaç gönderme haricinde, eski Yakınoğu çalışmaları alanında fazlaca dikkat çekmedi. Chiera, teologların büyük oranda itiraz ettiği¹⁴ ve 20. yüzyılın ilk yıllarında neredeyse Asur biliminin sonunu getirecek olan *Bibel-Babel* tartışmasını¹⁵ hatırlatacak şekilde İbranice Eski Ahit'in sadece Babil'in yazılı metinleriyle karşılaştırıldığında anlaşılabilceği konusunda ısrarcı olmuştu.¹⁶ Chiera'nın kitabı net bir şekilde Babil metinlerinin "felsefi spekülasyonlar" olarak değerlendirildiği iki ayrı bölüm içermekteydi. Bunlardan bir tanesi mitolojik metinleri (11. bölüm) tartışırken, bir diğeri bilimsel olanları ("Felsefe Taşı" başlıklı 12. bölüm) söz konusu etmişti. Bu nedenle bu kitaptan *Before Philosophy*'de hiçbir şekilde bahsedilmemiş olması ve ufak bir ihtimal de olsa kitabın bir felsefenin varlığını onaylayacak nitelikteki savı nedeniyle hem eski Yakınoğu çalışmaları ve hem de alan dışında herhangi bir ilgiye yol açmaması dikkat çekicidir.

Valley. Fully revised and updated, Sidgwick & Jackson, London, 1988, s. 473 ([Magic and Religion] "Büyü ve Din" bölümünde).

¹² Örneğin bkz: G. Algaze, "The End of Prehistory and the Uruk Period", *The Sumerian World*, ed. H. Crawford, Routledge, Abingdon - New York 2003, s. 68.

¹³ J.R. Chapin, "Paperbacks on the Middle East for High School Use", *The Social Studies* 53/2 (1962). O, bu kitabı "orta öğretimdeki öğrencilerin bile" okuyabileceğini ifade etmişti. L. A. Campbell, "Inexpensive Books for Teaching the Classics: 12th Annual List (Continued)", *The Classical World* 54/4 (1961), s. 126. O, bu kitabı "Klasikleri Öğretmek için Pahalı Olmayan Kitaplar" listesine dahil etmişti (*Before Philosophy* ile birlikte).

¹⁴ G.C. Ring, "Review of E. Chiera *They Wrote on Clay*", *Theological Studies* 1 (1940).

¹⁵ Çev. notu: "Babel und Bibel" Alman Asur bilimci Friedrich Delitzsch tarafından 1902'de verilen bir konferansın başlığıydı. Delitzsch'in iddiası, birçok Eski Ahit anlatısının kökeninin eski Mezopotamya öykülerine dayanmakta olduğuydu.

¹⁶ Karşılaştırma için bkz: M.T. Larsen, "The "Babel/Bible" Controversy and Its Aftermath", *Civilizations of the Ancient Near East*, 4 Cilt, ed. J.M. Sasson, Charles Scribner's Sons, New York 1995.

Before Philosophy ya da öncülü *The Intellectual Adventure of Ancient Man*'in önermesine yakın bir zamana kadar tam anlamıyla hiçbir zaman karşı çıkılmadı. Brown Üniversitesi'nde 2008'de düzenlenen ve sonrasında Kurt Raaflaub'un editörlüğünde *The Adventure of the Human Intellect. Self, Society, and the Divine in Ancient World Cultures* (2016) başlığıyla kitaplaştırılan bir konferansın bu erken tarihli kitapla doğrudan bir ilişkisi vardı. Bu kitaptaki Giriş ile ilk dört bölüm Frankfurt'un kitabını tartışmanın merkezine koyarken, sonraki sekiz makale konuyu Mezopotamya ve Mısır dışındaki antik dünya kültürlerine kaydırarak bu çalışmadan pek bahsetmez. Frankfurt'un fikirleri üzerine yoğunlaşan yazarlar bu düşüncelerin insanların tıpkı çocukluktan yetişkinliğe doğru evrilmesi gibi artık modası geçmiş evrimsel düşünce tarihi kuramından nasıl etkilenmiş olduğundan bahsederek eski Mezopotamyalıların ve Mısırlıların sistematik bir düşünce yapısına sahip olduklarının kanıtlarını sunmuşlardır. Bu bağlamda söylemem gerekir ki, 2015 tarihli kitabım *Philosophy Before the Greeks: The Pursuit of Truth in Ancient Babylonia*, ayrı bir eleştirel analize tabi tutmadığım *Before Philosophy*'e doğrudan bir meydan okumadır. Oldukça yakın bir zamanda Francesca Rochberg, Mezopotamyalıların doğa algıları üzerine yaptığı çalışmasının başlığını, Frankfurt'un kitabının başlığına göndermede bulunarak *Before Nature* olarak belirlemişti.¹⁷ Söz konusu kitabında Rochberg, doğrudan ancak özenli bir şekilde *Before Philosophy*'nin fikirleriyle yüzleşir ve onları yirminci yüzyılın düşünce akımları bağlamında değerlendirir. O, doğanın ayrı bir kategori olarak kavranmadığı bir düşünce sisteminde bilimsel araştırmanın nasıl mümkün olabileceğini ve şematik modeller kullanılarak düzenin nasıl anlaşılır kılınmaya çalışılmış olabileceğini inceler.

Before Philosophy'e yönelik ilginin tekrar gündeme gelmesi eski Yakındoğu'nun düşünce tarihine artan ilgiye paraleldir, ancak Rochberg'in kitabı açıkçası bu durumun tamamen dışında kalmıştır. Son yıllarda düşünce tarihine gösterilen akademik ilgi adeta *Before Philosophy*'nin yayınlanmasından önceki bilimsel döneme bir geri dönüştür ve söz konusu kitapta tamamen göz ardı edilen eski Mezopotamya metinlerine, yani Asur bilimin ilk yıllarında üzerinde çokça durulan ancak daha sonrasında "sıkıcı ve gereksiz listeler" olarak değerlendirilen *Listenwissenschaft* olarak adlandırılan bilimsel metinlere odaklanır.¹⁸ Kehanet serilerine ve sözcük listelerine yönelen ilgi geçen yüzyılın sonunda artışa geçmişti. Bu ilgi günümüzde de devam etmektedir. Bu birincil kaynakların tekrardan yayınlanmaları ve onlarla ilgili akademik çalışmalar önceden kabul görmeyen eski Mezopotamya'nın düşünsel etkinliğinin varlığını göstermiş olmaktadır.¹⁹ Söz konusu çalışmalar *Before Philosophy* ile ilgili

¹⁷ F. Rochberg, *Before Nature. Cuneiform Knowledge and the History of Science*, University of Chicago Press, Chicago 2016. Bu kitap 2017 yılının ocak ayında yayınlanmıştır.

¹⁸ Alıntı J. Bottéro'ya aittir. Bkz: J. Bottéro, *Mésopotamie. L'écriture, la Raison et les Dieux*, Gallimard, Paris 1987, s. 39. Bizatihi kendisi bu listelerden etkilenmiştir.

¹⁹ Kehanet serileriyle ilgili bazı örnekler şunlardır: B. Böck, *Die Babylonisch-Assyrische Morphoskopie*, Institut für Orientalistik der Universität Wien, Wien 2000; N. De Zorzi, "The Omen Series *Summa Işbu*: Internal Structure and Hermeneutic Strategies", *KASKAL Rivista di storia, ambienti e culture del Vicino Oriente Antico* 8 (2011), ss. 43–75 ve *La Serie Teratomantica Summa Işbu: Testo, Tradi-*

değildir. Zira öyle olmaları da beklenir, çünkü *Before Philosophy*'nin temelini oluşturan metinleri yani mitlere öncelik vermemekle birlikte Frankfort'ların ve kitaptaki diğer yazarların göz ardı ettikleri konuları içerirler.

Before Philosophy'nin üzerinde bu kadar çok fazla durmamım nedeni, oldukça yakın bir zamana kadar onunla doğrudan bilimsel bir ilişkinin kurulmamasından kaynaklanan popülerliğinin, onun temel önermesinin (hatta kitabın başlığının bile) bir olgu olarak kabul görülmesine olanak sağlamasından dolayıdır. Buna göre eski Mezopotamya kültürü felsefe öncesi döneme aitti. Mezopotamyalılar henüz dünyaya dair felsefi bir analizin mümkün kılınabileceği düşünsel bir insani gelişmişlik düzeyine ulaşamamışlardı. Onların zihinsel kavrayışları mitopoetik düzeydeydi. Mezopotamyalılar çevrelerinde olup bitenlere karşı bilimsel olmayan, ayrık değil duyuşsal bir tutumla yaklaşmışlardı. Bu doğaya ait unsurlarla sanki karşılarında insanlar varmışçasına bir ilişki biçimi oluşturdular. İnsanlarla çevreleri arasındaki Ben-Sen ilişkisi ancak antik Yunanlılarla birlikte Ben-O şeklinde bir hüviyet kazandı. Frankfort ikilisi mitopoetik zihniyeti bayağı ve ilkel olarak görmemiş olsa da, bu kavram yirminci yüzyılın ortalarında tarih ve arkeoloji biliminin tüm yönlerine sirayet eden fakat 1970'li yıllardan itibaren yapısal olarak çözülen evrim teorileriyle sıkı bir ilişki içerisindeydi. Bu durum aynı zamanda ikinci tezimde tekrar üzerinde duracağım bir husustan, kaynakların yanlış bir şekilde okunmasından kaynaklanmaktaydı. Ancak *Before Philosophy* etkisini devam ettirdi ve hala da eski Mezopotamya tarihinin önde gelen uzmanları tarafından ileri sürülen üzerine çalıştıkları toplumun bir felsefesi olmadığı iddiası canlılığını korumaktadır. Felsefenin bir antik Yunan icadı olduğunu öne sürenlerin, karşıt argümanları alaşağı etmek amacıyla gereken kozu devreye sokmak için yalnızca kitabın kapağındaki(!) iki kelimeyi okumaları yeterlidir.

Antik Yunan ve Batı medeniyetinin başarılarının etkisini azaltmayı amaçlayan kültürel rölativizminden kaynaklanan Batı geleneği dışında bir felsefenin var olduğu fikrini ileri sürenleri suçlamak hala oldukça yaygındır. Antik Yunan'dan esinlenmiş bir geleneğin dışında felsefe olarak adlandırılan bir şeyin var olup olmadığı tartışması şimdiden bir yüzyılı devirmiş ve kırılğan egoların bu konunun neticesi itibarıyla kendini tehdit altında hissettiği müddetçe asla bir sonuca varılamayacağı anlaşılmaktadır. 1742 gibi erken bir tarihte felsefenin ilk modern tanımını yapan Johann Jakob Brucker antik Yunanlardan önce bir felsefenin var olup olmadığı sorusuna olumlu bir cevap vermişti: “*Dolayısıyla, felsefenin gelişimi antik Yunanlılara atfedilmesine*

zione, Orizzonti Culturali, S.A.R.G.O.N, Padova 2014; U.S. Koch-Westenholz, *Babylonian Liver Omens: The Chapters Manzazu, Padanu, and Pan Takalti of the Babylonian Extispicy Series Mainly from Assurbanipal's Library*, Carsten Niebuhr Institute of Near Eastern Studies, University of Copenhagen - Museum Tusulanum Press, Copenhagen 2000. Sözcük listeleri üzerine yapılan yayınlar için bkz: N. Veldhuis, *History of the Cuneiform Lexical Tradition* (Guides to the Mesopotamian Textual Record 6), Ugarit Verlag, Münster 2014.

rağmen, kökeninin barbar uluslar arasında aranması gerektiği kolayca anlaşılmaktadır”²⁰ Brucker, haklı olarak, Justin Smith’in yakın bir zamanda yayınlanan kitabında etraf- lica ele aldığı şeyin, bir terminoloji meselesi olduğuna işaret etmişti. Smith’in bu konudaki izahı bence olağanüstüdür: dünya tarihi boyunca evrenle kurulan çok yönlü düşünsel ilişkiden bahsedildiği müddetçe bir felsefeden bahsedilebilir oysa antik Yunan’dan esinlenen bir geleneği tanımlama niyetindeyse, buna *philosophia* (bilgelik sevgisi) denmelidir (ayrıca bu sayının giriş bölümüne bakınız).²¹ Felsefe sözcüğünü, nesir ya da şiirsel bir dille, listeler ya da argümanlar şeklinde, sözlü ya da yazılı bir biçimde nasıl ifade edildiğine aldırmaksızın bir takım ilkeleri takip eden hakikate dair sistematik bir soruşturma anlamında ele alıyorum. Biyoloji, fizik ve astronomi alanlarında olduğu gibi bu tanımlamadaki bilimsel soruşturmalar da böy- lece felsefenin etkinlik alanına dahil edilmiştir. Günümüzde, antik dönemlerin ter- sine, söz konusu alanlar ayrı disiplinler olarak değerlendirilmektedir. Aristoteles’in ahlak felsefesi kadar fizik üzerine görüşleri de büyük ilgi çekmekteydi. Felsefenin tanımlanma biçimlerini *philosophia*’nın parametrelerini aşacak şekilde çoğaltma ko- nusundaki tutum, Batının ve genel anlamda tüm dünyanın düşünce tarihi üzerinde muazzam bir etkisi olan antik Yunanlıların bu konudaki başarılarını zayıflatmaya neden olmaz. Bu başarılar o kadar muazzamdı ki, onları belirginleştirmek için “sır” kullanılmaya gereksinim yoktu. Burada Babil felsefesinin esin kaynağı olduğu, bi- çimlendirdiği ya da başka herhangi bir açıdan antik Yunan felsefesi için bir ön koşul olduğunu ileri sürmüyorum. Bilakis, makalemin son kısmında iki gelenek arasında nasıl radikal bir kırılma olduğunu gösterme niyetindeyim.

Kıscacası Babillilerin ve antik Yunanlı olmayan başkalarının felsefi düşünceye sahip oldukları yönündeki fikre karşı çıkmak amacıyla sıklıkla ileri sürülen bir iddia- yı ret etmek istiyorum. Babil dilinde felsefe anlamına gelen bir kelime olmadığı için felsefenin de olamayacağı iddia edilmektedir. Yalnızca klasik dönem uzmanlarından değil aynı zamanda eski Yakın Doğu tarihi araştırmacılarından da sıklıkla özgür- lük²², siyaset, estetik²³ ve benzeri başka birçok kavram ve deneyim hakkında aynı şeyleri duymaktayız. Elbette ki aynı durum matematik ve din, ziraat ve mimarlık için de geçerlidir. Hiç kimse bu faaliyetlerin eski Mezopotamya’da var olmadığını

²⁰ Alıntı için bkz: J.E.H. Smith, *The Philosopher. A History in Six Types*, Princeton University Press, Princeton 2016, s. 112.

²¹ Smith, *a.g.e.*, 2. bölüm. Francesca Rochberg’e bu kitaba dikkatimi çektiği için teşekkürlerimi arz ederim.

²² Örneğin, antikçağ tarihçisi Moses Finley’in özgürlük kavramının Yakın ve Uzakdoğu’daki metin- lerin hiçbirisinde geçmemesinden ötürü bu kültürlerde var olmadığı yönündeki iddiası için bkz: M. L. Finley, *The Ancient Economy*, 2. baskı, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1985, s. 28. Özgürlük kavramının olmadığı iddiasının çürütülmesi hakkında bkz: E. Von Dassow, “Freedom in Ancient near Eastern Societies”, *The Oxford Handbook of Cuneiform Culture*, eds. K. Radner ve E. Robson, Oxford University Press, Oxford and New York 2011, ss. 205-224.

²³ Eski Yakındoğu’da estetiğin var olmadığı iddiasına cevap niteliğindeki bir çalışma için bkz: Z. Bahrani, *The Infinit Image: Art, Time and the Aesthetic Dimension in Antiquity*, Reaktion Books, Lon- don 2014.

ileri süremez. Zira bir faaliyeti tanımlayan terimin yokluğu, söz konusu faaliyetin olmadığı anlamına gelmez. Aslında antik Yunanlı düşünürlerden bazıları Babil'deki bilimsel faaliyetleri kastederek felsefe kelimesini kullanmaktaydılar. Örneğin MÖ birinci yüzyılda Sicilyalı Diodoros, Kaldeli gök bilimcilerin “felsefe ile uğraştıklarını” ifade etmişti.²⁴ Elbette ki “barbarların” felsefi bir şey üretebilecekleri düşüncesine karşı çıkan başka Hellenistik yazarlar da olmuştur. Örneğin Diogenes Laertius, bugün halen güncelliğini koruyan bir kabulü ileri sürerek felsefe teriminin kendisinin “yabancı bir dile çevrilmeyi olanaklı görmemesinden”²⁵ ötürü *Ünlü Filozofların Yaşamları* isimli eserine bu yöndeki fikre karşı çıkararak başlar. Burada felsefeyi icat edenin kim olduğuyla ilgili Klasik dönem araştırmacılarının görüşleri üzerine bir araştırma yürütmeyi amaçlamıyorum. Zira böylesi bir şey ileri sürdüğüm argümanıyla hiçbir ilgisi olmayan tarih yazımsal bir egzersiz olurdu. Bununla birlikte, Diodoros'un Babillilerden bahsederken felsefe lafzını kullanabileceği ve Diogenes'in okuyucularını bu türden düşüncelerden vazgeçirmeye çalışması gerçeği bu ikisinin, Babil ve antik Yunan deneyimlerini birlikte değerlendirmek açısından yeteri kadar benzerlik içerdiğinin farkında olduklarını gösterir.

Tez II: Babil sistematik düşünce pratiklerini çalışmak için başvuru kaynaklar mitler değildir.

Before Philosophy'nin bir eski Yakındoğu felsefesini ret etmesinin merkezinde spekülatif “mitopoetik” zihniyeti fikri yatmaktaydı. Bu kelime tam olarak “mit-yaratım” anlamına gelmektedir (Yunanca “yaratma” anlamına gelen *poiēsis* kelimesinden gelir). İfade, *Before Philosophy* yayınlanmadan önceki yüzyıl boyunca bir insani gelişmişlik düzeyi dönemini tanımlamak için kullanılmıştı. Sonrakiler Frankfurt'ların önceki düşünürlerle borçlu olduğu ayrıntıları takip etti.²⁶ Anlaşılan en büyük etkiye 1925'de *Philosophie der symbolischen Formen*'in ikinci cildi *Das mythische Denken*'i yayımlayan Ernst Cassirer neden olmuştur.²⁷ Frankfurt'lar 1936'da en az bir kez Cassirer ile bir araya gelmiş ve onun kitabını dikkatli bir şekilde incelemiştir.²⁸ Mitopoetik zihniyet kavramı mitleri sadece şeylerin nasıl gerçekleştiğini açıklayan alegorik öyküler olarak değil, aynı zamanda eski Yakındoğu zihninin işleyişinin bir çalışma alanı olarak değerlendirdi. “Mit imgelemi...soyut düşünce için itinalı bir şekilde belirlenmiş bir örtüden başka bir şey değildir. İmgelem düşünceden ayrılmaz. Deneyimin bilinç ka-

²⁴ *Tarih Kitaplığı* II 29.2. C.H. Oldfather (çev.), *Diodorus of Sicily in Twelve Volumes I* (Loeb Classical Library 279), Harvard University Press, Cambridge 1968, ss. 444-445. İlginç bir şekilde, bu yazar *philosophousi* kelimesini “çalışma” olarak çevirir.

²⁵ Giriş bölümü 4; R.D. Hicks (çev.), *Diogenes Laertius: Lives of Eminent Philosophers* (Loeb Classical Library 184), Harvard University Press, Cambridge 1980, ss. 2-5.

²⁶ Machinist, *a.g.m.*, ss. 42-46; F. Rochberg, “A Critique of the Cognitive-Historical Thesis of the *Intellectual Adventure*”, Raaflaub, editor 2016a, ss. 18-22; F. Rochberg, *a. g. e.*, 2016b, ss. 38-64.

²⁷ E. Cassirer, *Die Philosophie der Symbolischen Formen*, 3 cilt, B. Cassirer, Berlin 1923-29.

²⁸ P. Taylor, “Henri Frankfurt, Aby Warburg and ‘Mythopoetic Thought’”, *Journal of Art Historiography* 5 (2011), s. 9.

zandığı bir biçimi temsil eder”.²⁹ Unsurlar yalnızca bir hikâyede aktörler olarak kavranabildiklerinde hüviyet kazanırlar. Frankfort’lar Babillilerin doğa olaylarını, bunları kişileştirerek nasıl yorumlamış olduklarına dair şu örneği vermişti: yağmur kuraklığı sona erdirdiği zaman, Babilliler devasa İmdugud kuşunun gökyüzünü kanatlarında ki yağmur bulutlarıyla örttüğünü ve sıcak nefesiyle mahsulleri kurutan Gökyüzünün Boğasını yuttuğunu sanmışlardı.³⁰

Before Philosophy ve öncülü *The Intellectual Adventure* bu merkezi kavramı farklı biçimlerde kullandı.³¹ Burada bizi en çok ilgilendireni Mezopotamya üzerine yazıları bulunan Thorkild Jacobsen’dir. O, mitopoetik zihniyetten bariz bir şekilde en fazla bahseden kişiydi. Jacobsen mitlerin eski Mezopotamyalıların doğal süreçlere dair kavrama biçimlerini anlayabilmemiz için temel kaynaklar olduğunu ileri sürerek onların işlevselliğini siyasi tarihin alanı içerisinde değerlendirdi. *Before Philosophy*’de geçen “örtü” metaforunu tekrarladı, ancak bunu Frankfort’ların kullandığının tersi bir biçimde yaptı. Jacobsen, fırtına tanrısı Enlil’in gücü konusunu MÖ 2000’lerde III. Ur hanedanlığının yıkılışıyla ilgili olduğu düşünülen bir metin olan (bir tarihsel bir olay olmasından hareketle) Ur Ağıtı’ndaki uzun pasajlardan alıntılarla ilişkilendirdi. Birçok araştırmacı söz konusu metnin aslında düşman topluluklarının ülkeyi yağmaladığı esnada bir fırtınaya neden olmasından ötürü tanrı Enlil’i suçlayarak Sumer ülkesinin yıkılışını mitleştirdiğini düşünürken, Jacobsen şöyle diyecekti: “Düşman toplulukları örtük bir metafor değildi, tanrı Enlil’in kendi varlığına büründüğü harici bir suretti. Daba derin ve doğru anlamıyla barbar toplulukları bir fırtınaydı. Onlar Enlil’in fırtınasıydı”.³² Başka yazılarında Jacobsen Mezopotamya mitlerinin işlevinin siyasi durumları açıklamak olduğu yönündeki çıkarımında çok daha fazla ısrarcı oldu. En ilgi çekici olanı monarşinin “ilkel bir demokrasiden” nasıl geliştiğini açıkladığı Babil Yaradılış Destanı *Enuma eliş* üzerine yaptığı analiziydi. Tanrılar ilkin kararlarını demokratik tartışmalarla vermekteydi. Ancak tanrı Marduk harici bir tehdidin üstesinden başarılı bir şekilde geldikten sonra onu kralları olarak seçtiler. Jacobsen bu mitolojik anlatıyı yeryüzündeki olayların işleyişine benzetti: krallık MÖ 3. binyılda ortaya çıkmıştı, çünkü kentlerde yaşayanlar krallığı askeri tehditlerin üstesinden gelebilecek bir lidere teslim etmişti.³³ Birçok araştırmacı Mezopotamya mitlerine tarihsel olayları daha geniş bir anlamda yorumlamak amacıyla başvurmaya devam

²⁹ H. Frankfort ve diğerleri, *Before Philosophy. The Intellectual Adventure of Ancient Man: An Essay on Speculative Thought in the Ancient Near East*, Pelican Books, Harmondsworth 1949, s. 15.

³⁰ H. Frankfort ve diğerleri, *a.g.e.*, s. 15.

³¹ P. Machinist, *a.g.m.*, ss. 46–53.

³² H. Frankfort ve diğerleri, *a.g.e.*, s. 154. Ur Ağıtı isimli metinle ilgili daha sonraki başka bir tartışmada, Jacobsen bu metni, düşman toplulukları metaforunda bir nebze değişikliğe giderek tarihsel bir olguyu anlatan bir mit olarak değerlendirmeye devam etti: “nahşi dağ toplulukları, kendisinin büründüğü görece önemsiz bir suret değildi, tanrı Enlil’in fırtınasının kendisiydi”. T. Jacobsen, *Treasures of Darkness: A History of Mesopotamian Religion*, Yale University Press, New Haven 1976, s. 88.

³³ T. Jacobsen, “Primitive Democracy in Ancient Mesopotamia”, *Journal of Near Eastern Studies* 2 (1943), ss. 159-72 ve *Treasures of Darkness: A History of Mesopotamian Religion*, Yale University Press, New Haven 1976, 6. bölüm.

etmişti: MÖ 3. bin yılın başlarındaki Sami akınlarının bir açıklaması olarak *Tufan anlatısı*,³⁴ MÖ 1. binyılın başlarında Babil'in siyasi durumunun bir yansıması olarak *Erra Destanı*,³⁵ oğlu Asurbanipal'in, babasının yerine geçmek üzere olduğu bir zamanda Esarhaddon'un Babil yanlısı siyasetinin bir iflâsı olarak *Asur Veliabıt Prensin Yeraltı Dünyası Tasavvuru*³⁶ bu tür örneklerdendir. Ancak bu türden bağlantıların temeli oldukça zayıftır ve söz konusu mitlerle başka birçok tarihsel olayı ilişkilendirmek mümkündür. Örneğin Erra Destanı tehlikeli bir salgınla bağlantılı olabilmektedir.³⁷ Bu konudaki en ilginç şey, neden hiç kimsenin mitlerin Mezopotamyalıların kendi geçmişleri hakkında düşünüp yazabildikleri *tek* biçim olduğu konusunu tartışmaya açmamış olmasıydı. Mevcut geniş bir literatür bu konuda tarihsel olaylardan bahseden başka türde metinlerin (yıllıklar, kronikler, kehanetler ve ağıtlar gibi) varlığını teyit eder. Aynı durum Mezopotamya düşünce dünyasının diğer alanları için de geçerliydi. Francesca Rochberg bu durumu mükemmel özetlemişti: “*Mit ya da mitler, aslında doğaya özgü olarak adlandırduğumuz şeyin çivi yazılı kayıtlardaki ifade ediliş yollarından bir tanesiydi. Ancak bu tek yol değildi*”.³⁸

Bu konuda bir adım daha ileri gideceğim: Mitler, elbette ki, düşünce süreçleri hakkında bilgi verir. Onlar Mezopotamyalıların felsefe olarak adlandırılan fikirlerini ifade etmelerinin araçlarıydı (Bu sayıda Gösta Gabriel şiddet ile ilgili kavramları belirlemek için *Inūma ilū awilum*³⁹’u analiz etmektedir). Mitlerin, kendilerinin belirlediği belirli bir *Weltanschauung*’e (dünya görüşü) işaret ettikleri yönündeki kabul dögüsel muhakemenin bir sonucudur. Nerede olursa olsun hiç fark etmez insan, en mantıklı olduklarını sandıklarımız bile, mitlere inanmıştı ve inanmaya da devam etmektedir.⁴⁰ Ancak onların mitopoetik bir akla sahip olduğunu düşünmüyoruz. G. S. Kirk bundan kırk yıldan daha uzun bir süre önce mitopoetik aklın “*psikolojik anakronizmin yapay bir ürünü, epistemolojik bir karmaşa ve kırmızı bir ringa balığı*” olduğunu yazmıştı.⁴¹

Tez III: İلمي ve bilimsel listeler Babil felsefesinin işleyişini gösterir.

Mitleri çalışmak Mezopotamyalıların evrenle kurdukları bilişsel etkileşimleri-

³⁴ Örneğin bkz: W.W. Hallo ve W.K. Simpson, *The Ancient Near East: A History*, 2. baskı, Harcourt Brace College Publishers, Forth Worth 1998, s. 33.

³⁵ Örneğin bkz: J.J. Glassner, *Mesopotamian Chronicles*, Society of Biblical Literature, Atlanta 2004, s. 26.

³⁶ W. Von Soden, “Die Unterweltsvision eines assyrischen Kronprinzen”, *Zeitschrift für Assyriologie* 43 (1936), ss. 6-7.

³⁷ Karşılaştırınız: M. Van De Mieroop, *Cuneiform Texts and the Writing of History*, Routledge, London 1999, ss. 30-31.

³⁸ F. Rochberg, *a.g.e.*, s. 46.

³⁹ Çev. notu: Atrahasis Destanı’nın ilk satırlarında geçen bu ifade “*Tanrılar insanlar (gibi) olduğunda*” anlamına gelmektedir.

⁴⁰ P. Veyne, *Did the Greeks Believe in their Myths?: an essay on the constitutive imagination*, University of Chicago Press, Chicago 1988.

⁴¹ G. S. Kirk, *The Nature of Greek Myths*, Penguin Books Harmondsworth 1974, s. 286.

ni soruşturmanın en iyi ya da özel yolu değilse, onların spekülatif düşüncelerini anlamak için başka hangi metinlere bakılabilir? Şaşırtıcı bir şekilde *Before Philosophy* kitabının yazarları bize zihnin işleyişini ve arkasındaki belirli ve sistematik ilkeleri gösteren eski Mezopotamyalıların ve onların akranlarının bazılarının meydana getirdikleri zengin bilimsel yazını göz ardı ettiler. Mezopotamyalıların bilimsel araştırmalarını nasıl yürüttüklerini gösteren on binlerce metin bulunmaktadır. Bunlar arasında astronomi, tıp, matematik, hukuk, kehanet (bu konuda zengin bir külliyat bulunmaktadır), sözcükbilim, metin eleştirisi ve daha başka türde çok sayıda metin bulunmaktadır.⁴² Asur biliminin ilk yıllarında bu metinlere ilgi büyüktü, ancak sonrasında bu ilginin yoğunluğu azaldı. *Before Philosophy*'deki fikirlerin hiç kabul görmemesi ya da bu fikirler üzerinde çok fazla durulmaması aşağı yukarı son yirmi yıldır bu ilgiyi tekrardan tetikledi.⁴³ Yazarlar “bilgelik aşkından” bahseden metinlerle ilgilendiklerinin gayet farkında olmalarına rağmen bu çalışmalarda felsefe lafzını nadiren zikretmişlerdir.⁴⁴

Eski Mezopotamya'daki bilimsel soruşturma disiplinlerini bugünkü Batı geleneğinin sistemleri açısından sınıflandırmak zordur. Örneğin matematik ve astronomi bilgisi kesinlikle harikuladeydi. Ayrıca eski Mezopotamyalılar cerrahi, eczacılık ve diğer bilimleri de içerecek şekilde tıp alanında deneyim sahibiydiler. Biyoloji ve mimarlık alanında da yetenekliydi, aksi halde kendi “medeniyetlerini” yaratamazlardı. Ancak Ptolemaios, Galenos, Aristoteles ve Vitruvius'ları yoktu. Önemli olan Mezopotamyalı yazarların isimlerinin bilinmeyişi değildi. Şu bir gerçek ki, hiçbir

⁴² Ne yazık ki (ve şaşırtıcı bir şekilde) bu materyalle ilgili kolayca ulaşılabilen kapsamlı bir araştırma yoktur. Bazı genel açıklamaların yanı sıra (örneğin E. Chiera, *They Wrote on Clay*, The University of Chicago Press, Chicago 1938, ss. 147-164; Saggs, *a.g.e.*, ss. 399-427, son zamanlarda farklı metinlerden oluşan bu külliyatla ilgili detaylı çalışmalar yayınlanmıştır: Veldhuis, *a.g.e.*, sözcük listeleri; E. Robson, *Mathematics in Ancient Iraq. A Social History*, Princeton University Press, Princeton 2008, matematik; F. Rochberg, *The Heavenly Writing. Divination, Horoscopy, and Astronomy in Mesopotamian Culture*, Cambridge University Press, Cambridge 2004; S.M. Maul, *Die Wahrsagekunst im Alten Orient*, C.H. Beck, Munich 2013 ve U.S. Koch, *Mesopotamian Divination Texts: Conversing with the Gods* (Guides to the Mesopotamian Textual Record 7), Ugarit Verlag, Münster 2015, kehanet metinleri; M. Geller, *Ancient Babylonian Medicine: Theory and Practice*, Wiley Blackwell, Chichester 2010, tıp ve E. Frahm, *Babylonian and Assyrian Text Commentaries. Origins of Interpretation* (Guides to the Mesopotamian Textual Record 5), Ugarit Verlag, Münster 2011, yorum metinleri (kommentarlar) (ayrıca bkz. <http://ccp.yale.edu/>) üzerine araştırmalar yürütmüştür. Richardson editörlüğündeki bir çalışma (S. Richardson, *Scholarship and Inquiry in the Ancient Near East. Special issue of Journal of Ancient Near Eastern History* 2/2, Boston: De Gruyter, 2015) ise eski Yakındoğu tarihinin belirli dönemleriyle ilgili makalelerden oluşmaktadır.

⁴³ Araştırmanın kısa bir tarihçesi için bkz: S. Richardson, “Introduction: Scholarship and Inquiry in the Ancient Near East”, *Journal of Ancient Near Eastern History* 2 (2015), ss. 93-96.

⁴⁴ Bazı istisnalar bulunmaktadır: E. Chiera, *a.g.e.*, kitabında bilimsel metinlerle ilgili bölümüne “Felsefe Taşı” başlığını vererek Mezopotamyalıların matematik ve astronomi gibi alanlardaki başarılarını filozofların icraatlarına benzetmekteydi. M. Geller, *a.g.e.*, ss. 118-122, antik Yunanlıların akıl yürütme biçimlerinin farklılığını vurgulamakla birlikte isimleri bilinen bir dizi eski Mezopotamyalı potansiyel “filozoflar” olarak değerlendirdi. Ben ise kendi kitabımda (M. Van De Mieroop, *Philosophy before the Greeks: The Pursuit of Truth in Ancient Babylonia*, Princeton University Press, Princeton 2015) bütün düşünce sisteminin “felsefi” olduğunu ileri sürüyorum.

metin astronomi, tıp, biyoloji (ve birçok başka konu) ya da mimarlık disiplinlerine dair sistematik bir izahat içermez. Mezopotamyalıların bilimsel içerikli yazılarının çoğunluğu çok sayıda kopyaları bulunan ve oldukça uzun olabilen metinlerde derlenen sözcük ve kehanet bilimleriyle ilgiliydi. Bu söz konusu metinler değerlendirilirken yapılan ilk hata onları biyoloji, mineraloji, fizyoloji ve benzeri bilim dallarının uygunlukları açısından sınıflandırmaya çalışmaktır. Örneğin aslanların büyük köpekler olarak tanımlanmaması çivi yazısı yazarlarının modern bilim insanlarının gözünde yeterli bilgileri olmayan zoologlar olarak değerlendirilmesine neden olmuştur. Bu türden bir değerlendirme Wolfram von Soden'in 1936 tarihli "Leistung und Grenze sumerischer und babylonischer Wissenschaft" başlıklı makalesinde çok açık bir şekilde görülebilir. Bu metinlerin anlaşılması konusunda kendisinin ve başkalarının öne sürdükleri fikirler sonrasında bir şekilde düzeltildi: Mezopotamya listeleri fiziksel bir gerçeklik ile değil yazılı bir dünyayla ilgilenmekteydi.⁴⁵ Listeler öğrencilere nasıl yazılacağını öğretmek için gerekliydi: alıntılarını kopyalayarak ayrık çivi yazısı işaretleri, kelimeleri ve cümleleri nasıl yazacaklarını öğrendiler ve aynı zamanda filoloji temelli mantık sistemiyle de tanışmış oldular. Bu yöndeki mevcut metinlerin çok büyük bir yüzdesi bu tür alıştırmalardan oluşmaktadır. Bununla birlikte bilimsel listeler yüzlerce başlıktan oluşan ve Mezopotamya düşünsel yaratıcılığının zirvesini oluşturan özenli bir şekilde hazırlanmış eserler olan büyük tabletler, prizmalar ve silindir biçimli metinlerde de yer almaktaydı. Listeler Mezopotamyalıların akıl yürütme biçimlerinin nasıl işlediğini anlamak açısından merkezi bir öneme sahipti.

Von Soden'in "listelerden oluşan bilim" anlamına gelen *Listenwissenschaft* terimini bu türden Mezopotamya metinlerini tanımlamak için kullandığı çok iyi bilinmektedir. Listeler gerçekten de bilimsel takdimin temelini oluşturmaktaydı. Sözcük listeleri, kehanet serileri, kanun maddelerinden oluşan listeler ve benzerleri eski Mezopotamya ve okuryazar bir kültüre dahil olan etrafındaki bütün bölgelerin bilginliğinin değişmez bir özelliği idi. Elbette ki listeler sadece eski Mezopotamya kültürüne özgü değildi. Onlar birçok kültürde bilginliğin yazınsal araçları ve kayıtları olarak kullanılmıştı. Son yıllarda büyük merak uyandıran bir konu haline gelen sözde sıkıcı bir şey olan listeler belki de en iyi şekilde "Vertige de la liste" adıyla 2009'da Louvre müzesindeki bir serginin küratörlüğünü yapan Umberto Eco tarafından görselleştirilmişti. Serginin İngilizcesi "Listelerin Sonsuzluğu"⁴⁶ orijinal ismin tam karşılığını vermez. Zira bu daha çok bir baş dönmesi, harekete geçirici olanı listeleyen bir sersemleme halidir. Eco, klasik antikçağdaki Homeros'un Gemiler Kataloğundan Raymond Depardon'un bir 2006 fotoğrafına kadar, hem metinsel hem de görsel çok sayıda kanıt toplamıştı⁴⁷ ve böylece listeleme biçiminin ne kadar

⁴⁵ A.L. Oppenheim, "Man and Nature in Mesopotamian Civilization", *Dictionary of Scientific Biography*, Vol. 15 Supplement 1, ed. C.C. Gillespie, Scribner's, New York 1981, s. 636; N. Veldhuis, *Elementary Education at Nippur. The Lists of Trees and Wooden Objects*. Unpublished Ph.D. dissertation, University of Groningen, 1997, s. 137-38. Bunlar doğa bilimleriyle ilgili olmayan filolojik temelli çalışmalardı.

⁴⁶ U. Eco, *Vertigine della lista*, Bompiani, Milan 2009.

⁴⁷ <http://pro.magnumphotos.com/Asset/-2TYRYDDHZ36S.html>

yaygın ve bir o kadar da karmaşık olduğunu göstermişti. Listelere dikkatini veren ilk modern araştırmacı Jack Goody, onların öncelikli olarak yazılı bir ifade biçimi olduğuna işaret etmişti. Listeler sözlü kültürlerde hem nadirdir hem de çok daha az yaygındır. Bunun nedeni listelerin konuşmayı yeniden üretmemesidir: onlar, çoğu zaman sütun biçimli, kelimelerin ayrı bir çizgesel temsilidir.⁴⁸ Listelerin çizgesel yönü gerçekten de önemlidir ve çoğu zaman dikkat çekici olabilmektedir. Eski Mezopotamya örneğinde listeleri içeren çivi yazılı tabletler ve prizma şekilli metinler, kâtipler tarafından düzenli bir şekilde hazırlanmış başlıkların eşlik ettiği görünümleriyle ilgi konusu olmaya devam etmekteydi.⁴⁹ Mezopotamyalıların kaligrafisi konusundaki becerileri hiç kuşkusuz listelerle sınırlı değildi. Asur kralı *Sanherib'in Yıllıkları* ile Taylor prizması gibi⁵⁰ kral yıllıklarının kopyaları da aynı şekilde etkileyici olabilmekteydi. Listeler anlatı içerikli bir mantığa sahip olmadıkları ve menşeleri belirlenemez olmaları nedeniyle son yıllarda felsefi bir incelemenin konusu haline geldiler: bir listeye her zaman ek yapılabilmekte veya ondan bir şey çıkarılabilmekteydi.⁵¹ En önemlisi, listelerin kendileri dışında başka bir şeyle bağlantılarının olmadığı kendilerine özgü bir mantıkları olmasıdır. Örneğin alfabetik bir liste sadece liste dışında başka hiçbir değeri olmayan bütünüyle geleneksel bir düzeni takip etmesi nedeniyle mantıklıdır. Listeler yalnızca sıkıcı sıralamalar değildir: onlar hareket serbestliğine olanak sağlayan birçok unsur içerebilir ve yazara onların dışında karşılaşılmayan yaratıcı fırsatlar sunabilir. Bundan dolayı özel bir ilgiyi hak etmektedirler.

Listelerin tarihine bakılacak olursa, eski Mezopotamya kültürü içerisindeki özel konumlarının ne yazık ki göz ardı edilmiş olduğu görülecektir. Umberto Eco araştırmasına şüphesiz Homeros'tan önceki Mezopotamya listeleriyle başlayabilirdi. Fakat eski Mezopotamya uzmanları bile, Mezopotamya kültüründe listelerin ne kadar önemli ve listeleme biçiminin kullanımının ne kadar dikkat çekici olduğunu ifade etmede yetersiz kalmışlardır. Eldeki ilk ve son tarihli çivi yazılı tabletler listelerden oluşmaktaydı: ilki MÖ 4. binyıla tarihlendirilen IV. Uruk dönemine ait bir liste, diğeri ise MS 79/80 yılına tarihlendirilen bir astronomi almanığıdır.⁵² Sözcük listeleri, Mezopotamya bilginliğinin ilk örnekleri olarak çivi yazısı var olduğu müddetçe düzenlendi. Listeler çivi yazısı ne zaman ve nerede kullanılmış olunursa olunsun yazıyla birlikte var olduğu için onların Mezopotamya yazınının kılavuzları oldukları söylenebilir. Başka hiçbir kültürde sözcükbilim yazınının keşfiyle birlikte orta-

⁴⁸ J. Goody, *The Domestication of the Savage Mind*, Cambridge University Press, Cambridge 1977, s. 81.

⁴⁹ Örneğin, Sumer Kral Listesi (http://cdli.ox.ac.uk/wiki/doku.php?id=sumerian_kings_list), Orta Asur dönemine tarihlendirilen bir sözcük listesi (<https://cdli.ucla.edu/dl/photo/P282497.jpg>) ve kral Marduk-apla-iddina'nın bahçesindeki bitkilerden bahseden bir liste (http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=3066115&partId=1).

⁵⁰ http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=295077&partId=1&searchText=taylor+prism&page=1

⁵¹ B. Sève, *De haut en bas. Philosophie des listes*, Seuil, Paris 2010.

⁵² H. Hunger ve T. De Jong, "Almanac W22340a From Uruk: The Latest Datable Cuneiform Tablet", *Zeitschrift für Assyriologie* 104 (2014), ss. 182-94.

ya çıkmamış ve antik dünyanın başka hiçbir yerinde bu kadar yaygınlık kazanmamıştır. Klasik listelerin yanı sıra çok farklı türde başka listeler de bulunmaktaydı: kanunlar, tıbbi reçeteler, kehanetler, matematiksel dizilerin hepsi liste biçiminde hazırlanmışlardı. *Listenwissenschaft* terimi, von Soden buna olumsuz bir anlam yüklememiş olsa bile, aslında eski Mezopotamya bilginliğine yabancı değildi. Listeler Mezopotamyalı düşünürlerin mütalaa ettikleri başat (benzersiz olmasa da, karşılaştırma için aşağıya bakınız) bir düzenlemeydi. İşte Mezopotamya felsefesinin kaide-lerini anlamak için üzerinde durmamız gerekenler mitlerden daha ziyade bu metinlerdir. Bir sonraki tezde yöntem bilgisinden bahsedeceğim.

Tez IV: Hakikate giden yol yazı sisteminden geçmekteydi.

Modern bilim insanlarının Mezopotamya bilginliğinin felsefi olmayan bir yöne sahip olduğu şeklindeki değerlendirmelerinin nedeni soyutlamanın yokluğundan ve ilkeleri formüle etmedeki başarısızlıktan kaynaklanmaktadır. Babilliler matematikteki Pisagor teoremini biliyorlardı, ancak bunu hiçbir zaman formüle etmediler. Peter Machinist'in işaret ettiği üzere, öğretmenlerin öğrencilerine teoremleri sözlü olarak aktarmış olmaları olasıdır,⁵³ ancak bu gerçekten de gerekli miydi?⁵⁴ Matematik işlemlerini genellikle arkalarındaki kuralları bilmeden yaparız. Çoğunlukla gramer kurallarını bilmeyiz, ancak buna rağmen belirli gramer ve sözdizimsel kurallara göre konuşur ve yazarız. Bununla birlikte bu kurallar gelişigüzel belirlenmemiştir. Belirli bir sistemi takip etmek durumundadır. Mezopotamya düşüncesi bu konuda çok titizdi ve ilkeler fark edilemeyecek kadar anlaşılmaz değildi.

Eski Babil hakkında bilgisi olan herhangi birisinin duymuş olabileceği Hammurabi kanunnamesinden bir çift yasa maddesi gibi çok bilindik bir örnekle başlayabiliriz:

§ 196: Eğer bir *avilü* bir başka *avilü*'nun gözünü kör ederse, o zaman onlar da onun gözünü kör ederler.

§ 197: Eğer o bir başka *avilü*'nun kemiğini kırarsa, o zaman onlar da onun kemiğini kırarlar.⁵⁵

Bu yasa maddeleri her zaman Eski Babil dönemindeki *lex talionis*'in⁵⁶ göstergesi olarak değerlendirilir, ancak bu maddeler aynı zamanda Mezopotamya bilimsel fikirlerinin ifade edildiği, yani koşullu bir cümlenin şart kısmı “eğer” ve koşullu bir cümlenin hüküm kısmı “o zaman” şeklindeki sembolik bir biçimi de temsil etmektedir. Mezopotamyalıların uzmanlığını konuşturduğu temel yapı işte buydu. Bu yapı bütün kehanetlerde ve birçok yasa maddesinde açık bir şekilde görülebilir, ayrıca ilk başta farklı görülen sözcük listelerindeki ifadelerde de kendini gösterir. Örneğin

⁵³ P. Machinist, *a.g.e.*, s. 57.

⁵⁴ Karşılaştırınız: N. Veldhuis, “Intellectual History and Assyriology”, *Journal of Ancient Near Eastern History* 1 (2014), s. 23.

⁵⁵ M.T. Roth, *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor*, 2. baskı, Scholars Press, Atlanta 1997, s. 121.

⁵⁶ Çev. notu: Latince ifade kısasa kısas hükümlerini içeren talion yasası olarak bilinir.

Hattuša'dan ele geçen üç dilli bir sözcük listesindeki şu ifadeyi ele alalım:⁵⁷

tak-tak TAK₄. TAK₄ tak minnabi *eṣēbu arḫa dalumar*

Miguel Civil'in işaret ettiği üzere bu satırı şu şekilde okumalıyız:

Eğer Sumerce logogram TAK₄. TAK₄, tak-tak şeklinde okunursa, o zaman bu, “çift (minnabi) tak” olarak okunur ve Akadca *eṣēbu* “terk etmek” ile Hitite *arḫa dalumar* “vazgeçme” anlamlarına gelir.⁵⁸

İki kısımdan oluşan cümleyi birbirine bağlayan şey nedir sorusuna verilecek cevap benzerlikler olmalıdır. Bu benzerliklerin yazıya geçirilmeleri için kullanılan çivi yazısı işaretlerinin anlamı, ses değeri ve görsel biçimini içereni da dahil birçok türü bulunmaktadır. Yukarıda kendisinden örnekler verdiğim yasa maddelerindeki şart ve hüküm cümleleri aynıdır. Görüleceği üzere bundan daha büyük bir benzerlik olamaz. Sözcük listeleri Sumerce kelimelerin Akadca karşılıklarını verdiği andan itibaren yalnızca denklik seviyesinde iş görmeye başlar. Şart ile hüküm cümleleri arasındaki ilişkinin bize en ilginç gelen türü (örneğin neden beyaz bir kedinin felaket belirtisi olduğunu merak ederiz) olan kehanet listeleri, düzenli bir biçimde binlerce maddeden oluştukları için bu ilkeleri çok kapsamlı olarak ele alır. Şart cümlesindeki bir unsur hüküm cümlesindeki metaforu olabilmektedir. Şu şekilde bir semantik ilişki söz konusudur:

Eğer kusurlu bir yeni doğmuş bebeğin kafası bir aslanınki gibiyse, o zaman veliaht bütün dünyaya hükmedecektir.⁵⁹

Aslanlar krallar için kullanılan yaygın metaforlardır. Örneğin tarihsel olarak adlandırılan bu bilindik kehanetteki gibi aradaki ilişki ses değerine de dayalı olabilir:

Eğer karaciğerde Saray kapısı olarak adlandırılan kısım çift ise, eğer üç bölük var ise ve eğer Safrakesesinin sağ tarafında belirgin bir şekilde işaretlenmiş iki delik (Akadca *pilsū*) delinmiş (Akadca *palsū*) ise, o zaman bu, Naram-Sin'in surdaki bir gedik (*pilsū*) sayesinde ele geçirdiği Apišal'in sakinlerinin kehanetidir.⁶⁰

Aradaki bağlantı, insan bedenindeki işaretleri araştıran bir listede yer alan bu kehanetteki gibi meşum bir işaretle ile çivi yazısı işareti arasındaki görünür bir benzerlik de içerebilmekteydi:

(Alında çivi yazısı işaretine benzeyen bir işaret) NINDA (örneğin Sumerce eklemek anlamına gelen) varsa, o zaman o adam eklemek açlığı çekecektir.⁶¹

⁵⁷ M. Civil, *MSL XV. The Series DIRI = (W)atru*, Pontificium Institutum Biblicum, Rome 2004, ss. 90-91.

⁵⁸ M. Civil, “Ancient Mesopotamian Lexicography”, *Civilizations of the Ancient Near East*, Vol. 4, ed. J.M. Sasson, Charles Scribner's Sons, New York 1995, ss. 2308-2309.

⁵⁹ *Šumma iṣḫu* 7:1; N. De Zorzi, *The Omen Series Šumma Iṣḫu: Internal Structure and Hermeneutic Strategies*, *KASKAL Rivista di storia, ambienti e culture del Vicino Oriente Antico* 8 (2011), s. 61.

⁶⁰ M. Van De Microop, *a. g. e.*, s. 119.

⁶¹ *Alamdimmū* 3: 125; E. Frahm, “Reading the Tablet, the Exta, and the Body: The Hermeneutics of

Bu örnekler oldukça anlaşılırdır ve onlara tek başına doğrudan bir anlam ifade etmeyen birçok kehanette rastlanabilir. Tam da bu noktada yüksek Mezopotamya öğreniminin gerçek doğası açığa çıkar. Her çivi yazısı işareti çoklu okunuşa ve anlama olanak sağlaması nedeniyle bunların her biri uğursuzluk ile ilişkilendirilen işaretleri bütünüyle kavrayabilmek adına dikkate alınmalıdır.⁶² Bilgin bir insan olan Zakir'in yazdığı MÖ yedinci yüzyıla tarihlendirilen bir mektupta geçen gökyüzüyle ilgili bir kehanetin yorumunu içeren bir metinde şu ifadeler geçer:

[Eğer ayın] uç kısımlarının görünüşü çok karanlıksa, o zaman: [tahkimatlı] garnizonların [lağvedilmesi], [muhafızların görevden çekilmesi]; ülkede uzlaşı [ve bar]ış olacak.

GI= “karanlık olmak” (şart cümlesinde geçen, yani GI₆)

GI= “iyi halde olmak” (hüküm cümlesinde geçen, yani GI₄, birleşik söz-cükte geçen ŞU...GI₄)

GI= “dengede olmak” (hüküm cümlesinde geçen, yani GI)

Uç kısımları dengededir.⁶³

GI okunuşuna sahip birden fazla çivi yazısı işareti ve bu işaretlerin zindelik ve istikrar anlamları gökyüzüyle ilgili bir işaret olan ayın uç kısımlarının karanlığına (GI₆) benzetilmiştir.

Hayvanların iç organlarından yola çıkarak yapılan kehanetlerden oluşan büyük serinin sıra dışı bir bölümünde açık bir şekilde görülebileceği üzere Mezopotamyalı bilginler bu yöntemleri nasıl uygulayacaklarını çok iyi biliyorlardı. *Multābiltu* (yorum) başlıklı bölüm, bir cümledeki şart ve hüküm kısımları arasında ne türden bağlantılar olduğunu açıklar ve bu bağlantının ne şekilde kurulduğunu göstermek için kehanetlerden örnekler verir. Aradaki bu bağlantılar eş sesli-eş anlamlı sözcükler ve semantik ilişkiler aracılığıyla kurulabilmekteydi. Örneğin:

zuqqurtu zakār šumi: “yükselme (*zuqqurtu*) = ün (*zakār šumi*).
šumma reš manzāzi zuqqur, niš reš rubē, ummāni šum damiḫti ileqqe.

“Varlığın zirvesi yükselirse, o zaman, Veliht terfi alacak, ordum şöhret kazanacaktır”.

İlgili başlık, söylenişleri birbirlerine benzediği için şart cümlesindeki *zuqqurtu*'nun (yükselme) hüküm cümlesindeki *zakār šumi* (ün) anlamına gelebileceğine işaret etmektedir. Diğer taraftan içerdiği bir kehanet örneğinde *zakār šumi*'nin (ün) birisi *niš reš* (terfi, şeref), bir diğeri *šum damiḫti* (haysiyetli bir isim) olmak üzere iki

Cuneiform Signs in Babylonian and Assyrian Text Commentaries and Divinatory Texts”, *Divination and Interpretation of Signs in the Ancient World* (Oriental Institute Seminars 6), ed. A. Annus, Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago 2010, s. 122.

⁶² Çivi yazısının çok anlamlılığı ve farklı epistemik bağlamlardaki işleyişi hakkında bu sayıda yer alan Crisostomo, Frahm ve Jiménez'in makalelerine bakınız.

⁶³ N. Veldhuis, “The Theory of Knowledge and the Practice of Celestial Divination”, *Divination and Interpretation of Signs in the Ancient World* (Oriental Institute Seminars 6), ed. A. Annus, Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago 2010, s. 83-84.

eşanlımlısı bulunmaktadır.⁶⁴ Bu benzerliklerin hepsi, münferit bir başlık halinde, Mezopotamyalıların listeleme mantığı diziliminin içerisinde yer almaktadır. Çoğu zaman ilk etapta kendisini hissettirmese ve bir Babilli tarafından ilişkilere dair belirgin bir sistemleştirme formüle edilmemiş olsa bile bir ifadenin iki kısmının bir araya getirilmesinin ardında her zaman bir mantık bulunmaktaydı.⁶⁵

Yukarıda bahsettiğim Hammurabi kanunnamesi örneği benzerlik ilkesinin pragmatik düzlemde, diğer bir deyişle maddelerin diziliminde de işlevsel olduğunu göstermektedir. Göz yaralanmasını kemiğin yaralanması izler ve birkaç madde sonrasında örneklem bir dış kırılmasını da içerecek şekilde genişletilirdi (§ 200). Babil yasasının her bir somut olayın detaylı bir şekilde düzenlenme biçimine atfla kazusitik olarak adlandırılmasının nedeni budur. Bu maddeler ilkeleri formüle etmez, sadece aynı vakaların değişik biçimlerini içerir. Listeler bağlamında olaya bakılırsa bu durum birbirini takip eden bir düzen içerisinde birbirine benzeyen ayrık vakaların sıralanımı olarak değerlendirilebilir. Ancak bu sıralanımlar, listelerde birden fazla değişken rollere sahip olmalarından ötürü kolayca bozulabilirler. Kemikler, gözler ve dişlerin fiziksel yaralanmalarıyla ilgili üç yasa maddesi (§§ 196, 197, 200) eşit sosyal statüye sahip insanlarla ilgilidir. Bu maddeler arasında halk tabakasından ya da köle statüsündeki birisinin benzer suçların kurbanı olsaydı ne olacağıyla ilgili düşüncelere de yer verilmektedir.

Kehanet listeleri Mezopotamyalı uzmanların birbirlerine oldukça benzeyen vakalar arasında nasıl bağlantı kurduklarını çok açık bir şekilde göstermektedir. Başlıkların sıralanmasında iki temel ilke etkili olmuştur: aynı işaretin farklı bağlamlarda kullanılması ve aynı işaretin farklı şekillerde listelenmesi. Birinci ilkeyi en belirgin kılan şey ikili karşıtlıktı. Buna göre bir işaret ilk olarak ancak bir organın, geceyle gökyüzünün ya da gözlemlenebilen başka herhangi bir belirtinin sol tarafında ve sonrasında sağ tarafında görünür olduğunda dikkate alınmıştır. Mekânı, zamanı, sayıyı, görünüşü göz önünde bulunduran başka birçok farklı değişik biçim söz konusudur: sol-sağ- yukarı-aşağı, şafak-öğlen vakti-ikindi-gece yarısı, bir-iki-üç-dört, beyaz-siyah-kırmızı-benekli- sarı.

İkinci ilke bitişimli olarak adlandırılan şeydir. Buna göre daha spesifik bir mahiyete sahip olan işaretler bir arada listelenmiştir. Örneğin,

İki kusurlu bebek varsa ve onlar çapraz bir şekilde birbirleriyle keşişmişse...

İki kusurlu bebek varsa, onlar çapraz bir şekilde birbirleriyle keşişmişse ve bel bölgeleri bitişikse...

İki kusurlu bebek varsa, onlar çapraz bir şekilde birbirleriyle keşişmişse, boyunları ters dönmüşse ve yalnızca tek bir kafaları varsa...

⁶⁴ M. Van De Microop, *a.g.e.*, s. 117.

⁶⁵ Winitzer'in Eski Babil dönemine tarihlendirilen hayvanların iç organlarının incelenerek tahminde bulunduğu fal metinlerindeki "dahili kehanet düzeni" şeklindeki değerlendirmesiyle ilgili kapsamlı bir incelemesi için bkz: A. Winitzer, *Early Mesopotamian Divination Literature. Its Organizational Framework and Generative and Paradigmatic Characteristics*, Brill, Leiden - Boston 2017, (2. bölüm).

İki kusurlu bebek varsa, onlar çapraz bir şekilde birbirleriyle keşmişse, ağız bölgesi oluşmamışa (ve) birlikte hareket ediyorlarsa...⁶⁶

Neticede başlıklardan oluşan uzun bir dizilim söz konusudur, ancak bunlar arasında her zaman bir mantık, her başlık ve ondan önce gelenler ile sonrasındakiler arasında bir benzerlik bulunmaktadır.

Dizilim kendi içinde uyumludur, ancak bu uygunluk sadece anlamsal teşekkülden ibaret değildir. Çok daha fazla sayıda ilkeye dayanmaktadır. Bu durum en iyi şekilde Mezopotamyalıların yazı yazma konusundaki çalışmalarına duydukları ilgilerini gösteren bilgince icraatlar olan sözcük listelerinde görülebilmektedir. Daha önce ifade ettiğim üzere, von Soden bu listeler hakkındaki değerlendirmesinde yanılmıştı, çünkü o, Mezopotamyalıların fiziksel bir gerçekliğe tekabül eden unsurları sınıflandırmaya çalıştıklarını söylemişti. Tematik benzerlik şüphesiz düzenleyici bir ilkeydi ve taşlardan, vahşi hayvanlardan ve bu tür şeylerden oluşan başka listeler bulunmaktaydı. Ancak teşekküle dair tek bir ilke bulunmamaktaydı. Sözcükler, aynı heceyle başladıkları, benzer şekilde biçimlendirildikleri için ilgili sözcüğün başındaki çivi yazısı işareti aynı olsa bile farklı okumalara olanak sağlaması nedeniyle bir araya getirilmişti. Bu dizilim anlama için ilişkilere dayanabilmekteydi: söz gelimi “el” anlamına gelen sözcüğünün ardından “güç” anlamına gelen sözcük gelmekteydi. Bu sözcükler bir şiirden alınmış alıntılar olabilirdi. Bizi şaşırtan şey birden fazla ilkenin aynı anda işlevsel olmasıydı ve aralarında herhangi bir üstünlük bulunmamasıydı. Bütün ilkeler eşit bir şekilde göz önünde bulundurulmuştu. Tematik olarak listelenmiş terimlerle ilgili uzun bir sıralanım aynı çivi yazısı işaretle başlayan diğer sözcüklerle ya da maddelerle kesintiye uğratılabılırdi. Aynı çivi yazısıyla başlayan sözcüklerden oluşan bir liste, birdenbire farklı işaretlerden oluşan bir dizi eş anlamlı sözcüğü sıralar hale gelebilmekteydi. Sözcük listelerindeki bağlantılar, kehanet listelerindeki bağlantıların nasıl kurulduğu konusunda bilgi verebilmekteydi. Yukarıda söz konusu ettiğim her biri farklı bir anlamı bulunan eş sesli GI, GI₄, ve GI₆ işaretleri, bir ülkedeki aynı karanlığı ile istikrar arasında bir bağlantıyı nasıl mümkün kılabileceğini göstermektedir.⁶⁷

Açıkçası yasa maddelerinin de yer aldığı tüm bu listeler, kendilerinden önce var olan ayrıntılı başlıklara dayanmamaktaydı. Bu başlıklar yalnızca bu listelerde belirli bir düzenlemeye tabi kılındılar. Metnin yazarları, başlıkları liste hazırlamanın benzersiz mantığını göz önünde bulundurarak bir araya getirdiler. Bu yazarlar, daha önce bahsettiğim gibi temaları sıralanım biçimlerine göre belirlediler. Bu yaratıcılık modern dönemlerde çoğu zaman anlamsız uğraşlar olarak görüldü. Meşum işaretler günün farklı zaman dilimlerinde meydana geldiklerinden dolayı, konunun uzmanları söz gelimi gece yarısı bir güneş tutulmasının ne anlama gelebileceği konusunda hüküm belirtmek durumunda kalmıştır. Böylesi bir tutum, eğer olayı fiziksel bir gerçeklikle bağını kurma noktasında değerlendirilirse, tamamen mantık dışı

⁶⁶ M. Van De Mieroop, *a.g.e.*, s. 125.

⁶⁷ Winitzer’in “dahili düzeni” şeklindeki değerlendirmesi konusunda bkz: A. Winitzer, *a.g.e.*, (3-5. bölümler).

görülebilir, ancak bu durum listelerin içeriğiyle sınırlandırılarak değerlendirildiğinde bütünüyle anlamlı olabilmekteydi.

Bu türden listelerin bu çeşitli ilkelere dayandırılarak geliştirilmesi sadece yazıyla/yazıya bağlı kılınarak mümkün olabilirdi. Çizgesel benzerliğin göz önünde bulundurulduğu kesindir. Zira Goody'nin de belirttiği üzere bütün liste hazırlama edimleri sözlü değil çizgesel bir teşebbüstür.⁶⁸ Çivi yazısı dünyasının kâtipleri, kopyalarken sürekli müdahale ettikleri yazılı metinlere karşı olağanüstü bir tutum sergilediler: yazılı metinleri genişlettiler, tekrardan düzenlediler ve listelerle çalışırken hiç zorlanmadıkları mevcut diğer metinlerden alıntılar yaptılar. Mezopotamya metinleri üzerine uzman olan günümüz araştırmacıları son zamanlarda herhangi bir çivi yazılı metnin tek bir orijinal kaynağının aranmasının beyhude bir çaba olduğunu ve metinsel istikrarsızlığın bu antik üretimlerin temel bir özelliği olduğunu kabul etmeye başladılar. Araştırmacılar bu durumun nakil yönteminden ileri geldiğini düşünmektedir. Bütün yazılı eserler kopyalardan oluşmaktaydı ve bunların birçoğu, Sumer edebi metinlerinin hemen hemen hepsinde olduğu gibi öğrenciler tarafından üretilmişti. Konunun uzmanı birçok araştırmacı bu metinlerin çoğunluğunun, hatalara yol açması kaçınılmaz bir uygulama olan bir hatırlanma sürecinin ürünü olduğuna inanmaktadır.⁶⁹ Bütün edebi ve bilimsel çivi yazılı metinler bu yazının kullanılmaya devam edildiği süre boyunca değişkenlikler içermeye devam etti. Akadca metinlerle ilgili bu konuda yapılan yeni bir çalışmaya göre bu metinler hatalar içermekle birlikte, bunların hepsi bilinçsizce yapılmamıştı.⁷⁰ Bu durum Bernard Cerquiglini'nin Orta çağ Fransız yazını konusunda dikkat çektiği hususa benzemektedir: “Orta çağ yazını değişkenlikler yaratmıyor, çünkü o, değişkenin kendisidir”.⁷¹ Metin yazarlarının bilinmezliği bir metinle iştiğal olan yazarlarda metinlerin içeriklerini değiştirme isteğine yol açmaktaydı. Bu durum bir metnin istikrarsızlığını ya da *oynaklığı*⁷² güçlendirdi. Dışarıdan bir müdahaleye çok kolay bir şekilde olanak sağlayan listeler açısından bu durum kesindi.

Mezopotamya listelerinin nasıl hazırlandığı ve onlara yönelik müdahalelerin ne şekilde gerçekleştirildiği hakkında herhangi bir fikrimiz yok. Miguel Civil MÖ 3.

⁶⁸ J. Goody, *a.g.e.*, s. 81.

⁶⁹ N. Veldhuis, *Elementary Education at Nippur. The Lists of Trees and Wooden Objects*. Unpublished Ph.D. dissertation, University of Groningen, 1997, ss. 148-149; P. Delnero, *The Textual Criticism of Sumerian Literature*, American Schools of Oriental Research, Boston 2012, ss. 17-24.

⁷⁰ M. Worthington, *Principles of Akkadian Textual Criticism*, De Gruyter, Boston 2012.

⁷¹ B. Cerquiglini, *Éloge de la Variante: Histoire critique de la philologie*, Éditions du Seuil, Paris 1999, s. 77-78.

⁷² Bu terim (*mouvance*), Zumthor'un 1992 tarihli kitabının Fransızca orijinalinde geçmektedir (bkz: P. Zumthor, *Essai de poétique médiévale*, Éditions du Seuil, (İngilizce çevirisi: P. Bennett, *Toward a Medieval Poetics*, University of Minnesota Press, Minneapolis - Oxford 1992), Paris 1972, ss. 41-49. İngilizce karşılığı olarak düşünülen “metinsel istikrarsızlık” ifadesi söylenmek isteneni karşılamak konusunda daha az etkilidir. Ne yazık ki bu kavramın sözlü kültürle ilişkilendirilmesine devam edilmektedir (karşılaştırmamız: B. Cerquiglini, *a.g.e.*, ss. 84-85, (10. dipnot).

bin yılda erken Hanedanlar dönemine tarihlendirilen sözcük listelerinin nasıl derlenmiş olabilecekları konusunda kısaca şöyle demişti:

Erken Hanedanlar döneminin kâtiplerinin söz gelimi MÖ 6. yüzyılda Çin'de bulunan meslektaşlarına benzer bir şekilde çalışıp çalışmadıkları doğal olarak merak edilebilir. Çinli bilgin Lu Fayan bir kaşfiye sözlüğünün girişinde sekiz arkadaşıyla birlikte bir araya gelerek akşamları şarapların yudumlanmasından sonra sözün her seferinde fonoloji çalışmalarına geldiğinden bahseder. Bu erken Hanedanlar dönemi sözcük listeleri, bir sözcük listesi hazırlamadan ya da yeni bir tane oluşturmadan önce, başlıklar için en uygun biçimleri bir araya getirme konusunda birbirleriyle tartışan ve nihayetinde ilgili tabletlerin sonuna kendi isimlerini bir onaylama göstergesi olarak ekleyen kâtiplerin kolektif bir ürünü müydü?⁷³

Bu senaryoda tartışmanın rolü oldukça önemliydi. Elbette ki münakaşaların seviyesini belirleyebilmek çok zordur. Kimi zaman Yunan-Roma felsefesini benzer-siz kılan şeyin keskin anlaşmazlıklar ve tartışmalarda geliştirilmiş olduğu ifade edilir. Bu süreç agonistik bir tavır içermektedir.⁷⁴ Acaba bu türden tartışmalar Mezopotamya'da yok muydu? En azından Mezopotamya astronomisi konusunda uzman olan bir araştırmacı olduğunu düşünüyor. Bilim tarihçisi Noel Swerdlow, Babilli bilginlerin neslinden gelenlerin göksel fenomenleri dikkatli bir şekilde gözlemlediklerini, bunların periyodik olarak tekrarlanmalarıyla ilgili hesaplamalar yaptıklarını, gelecek taayünleriyle ilgili tahminlerde bulduklarını ifade ettikten sonra şöyle söyler:

Bu kimseler teorik analizlerini ve tartışmalarını kayda geçirmediler, ancak geride bıraktıkları eserlerden yola çıkarak bir karara varılacak olsa... Enüma Anu Enlil'in iki Kâtibinin tartışmaları Aristoteles'in bile istisna olmadığı Yunanca konuşan yirmi filozofun görüşlerinden çok daha sıkı bir bilim anlayışı içermektedir.⁷⁵

Sumerce ve Akadca her iki dilde de rastlanan Münakaşa içerikli şiirler olarak bilinen bir Mezopotamya yazınsal türü bilimsel bir metnin nasıl oluşturulacağıyla ilgili olmamakla birlikte bazı tartışmalara yer vermektedir.⁷⁶ Açıkçası bu tür içeriklerin arkasındaki ilkelerin neler olduğu ve bunlardaki savların nasıl değerlendirildiği tam anlamıyla kavranamaz. Bu münakaşalardan bazıları hakaret boyutuna ulaşmıştır ve tıpkı sözlü atışmalarda olduğu gibi eğlence amacına yöneliktir. Fakat diğerleri önemlidir ve saygıyı hak etmektedir. Örneğin büyü içerikli sözlerden oluşan ideal

⁷³ M. Civil, *The Mesopotamian Lexical Lists: Authors and Commentators*. Reconstruyendo el Pasado Remoto; Estudios Sobre el P.O.A. en Homenaje a Jorge R. Silva Castillo Aula Orientalis Supplementa 25, eds. D. A. Barreyra ve G. Del Olmo Lete, AUSA, Barcelona 2009, s. 63.

⁷⁴ G.E.R. Lloyd, *Adversaries and Authorities: Investigations into Ancient Greek and Chinese Science*, Cambridge University Press, Cambridge- New York 1996.

⁷⁵ N.M. Swerdlow, *The Babylonian Theory of the Planets*, Princeton University Press, Princeton 1998, s. 181.

⁷⁶ Jiménez'in çalışmasındaki (E. Jiménez, *The Babylonian Disputation Poems*, Brill, Leiden 2017) detaylı tartışmaya bakınız. Akadca şiirler kitabın ana konusunu oluşturmakla birlikte Sumerce şiirlerin uzmanlığına dair genel bir değerlendirmeye de yer verilmiştir (ss. 13-26). Ayrıca Jiménez'in bu sayıdaki yazısına bakınız.

bir örnekte (Marduk-Ea örneği) iki tanrı, kötü ifritlerin nasıl def edileceğini tartışmaktadır.⁷⁷ Ayrıca iki arkadaşı ilahi adalet konusunda birbirleriyle tartıştığı *Babil Teodisesi* olarak bilinen başka bir metin daha bulunmaktadır.⁷⁸ Entelektüel bir ortamı paylaşan iki insan arasında geçen karşılıklı bir diyalog Mezopotamya’da kesinlikle vardı.

Mezopotamya yazını kesinlikle aynı sosyal ve kültürel koşullardan türemiştir. Uzmanlık için de aynı durum geçerliydi. Bilgin kimselerin hermeneutik teknikleriyle edebi metinlerde karşılaşmak şaşırtıcı olmamalıdır.⁷⁹ Kırk yıl önce Jean Bottéro başarısı herkesçe bilinen bir makalesinde *Babil Yaradılış Destanı*’nın ya da *Enūma elis*’in son iki yüz satırında geçen tanrı Marduk’un elli isminin bu teknikler sayesinde en iyi şekilde nasıl analiz edildiğini göstermişti.⁸⁰ Mercek altına aldığı örnek tanrı Marduk’un onuncu ismi, Asari idi.⁸¹ *Enūma elis*’e göre bu isim, “tarımı bahşeden, tarlaları parselleyen, hububatın ve lifli bitkilerin yaratıcısı, bitkilerin filizlenmesine neden olan” bir tanrıyı tanımlamaktaydı. Söz konusu bu bağlantılar, a+sar+ri adını var eden üç çivi yazısı işaretin her birinin çoklu okunuşuna ve anlamına sahipti. Bu okumaların ve anlamların hepsi tanrıya atfedilen özelliklerin ne olduğunu ortaya çıkarmak maksadı içermektedir. MÖ 7. yüzyıldan Asurbanipal kitaplığına ait bir yorum metni bizim için bu okumalara açıklık getirir: RI: bahşeden, RU: bahşetmek, SAR: tarım, A: sınır, RA: belirlemek, RU: yaratılış, SAR: hububat, SAR: otlar, MA olarak okunan SAR: filizlenmeye neden olmak, SAR: bitki.⁸² Bana kalırsa şiirin son iki yüz satırı, bu metinle ilgilenen birçok öğrencinin işaret ettiği gibi,⁸³ metne bir ek olarak planlanmamıştır. Bilakis bu satırlar metnin en önemli bölümünü oluşturmaktaydı.⁸⁴ Tanrı Marduk’un elli isminin listelenmesi ve analizi tanrının yarattığı medeniyetinin her alanıyla olan ilişkisini gösterir. Bu isimler insanlara gerçekliği kavra-

⁷⁷ A. Falkenstein, *Die Haupttypen der sumerischen Beschöpfung, literarisch untersucht*, Leipziger semitistische Studien; n.F., Bd. 1, Leipzig 1931, ss. 44-76; M. Geller, *Healing Magic and Evil Demons: Canonical Udu-Hul Incantations*, De Gruyter, Boston 2016, s. 28.

⁷⁸ B.R. Foster, *Before the Muses. An Anthology of Akkadian Literature*, 3. baskı, CDL Press, Bethesda, MD 2005, ss. 914-922).

⁷⁹ Bu tekniklerin münakaşa içerikli şiirlerdeki kullanımlarıyla ilgili Jiménez’in bu sayıdaki yazısına bakınız.

⁸⁰ J. Bottéro, “Les Noms de Marduk, l’écriture, et la ‘logique’ en Mésopotamie Ancienne”, *Essays on the Ancient Near East in Memory of Jacob Joel Finkelstein*, ed. M. De Jong Ellis. Hamden, CT: Archon Books, 1977, ss. 5-28. Daha kısa değerlendirme için bkz: J. Bottéro, *Mésopotamie. L’écriture, la Raison et les Dieux*, Gallimard, Paris 1987, 6. bölüm).

⁸¹ J. Bottéro, *Mesopotamia: Writing, Reasoning, and the Gods*, The University of Chicago Press, Chicago 1992, ss. 94-96.

⁸² W.G. Lambert, *Babylonian Creation Myths* (Mesopotamian Civilizations 16), Eisenbrauns, Winona Lake, IN 2013, s. 140; çeviriler için bkz: B. R. Foster, *a.g.e.*, s. 476.

⁸³ Örneğin bkz: S. Dalley, *Myths from Mesopotamia*, Oxford University Press, Oxford 1989, s. 230.

⁸⁴ M. Van De Microop, “What Is the Point of the Babylonian Creation Myth?”, *Conceptualizing Past, Present and Future* (Melammu Symposia 9), eds. S. Fink ve R. Rollinger, Ugarit- Verlag, Münster. Baskıda.

manın anahtarını verir. Diğer bir deyişle isimlerinin filolojik analizleri, söz konusu isimleri oluşturan çivi yazısı işaretlerin çoklu okunuşlarının dikkate alınmasını sağlar. Tanrı Marduk'un isimlerinin anlamlarını kavrayabilenler "bilgin ve bilge" olarak görülmüşlerdir.⁸⁵ Kavramak, tıpkı bir çivi yazılı metin gibi gerçekliğin okunuşu sayesinde mümkündür ve çivi yazısı işaretlerinin çok anlamlılığı bizlere anlaşılması olanaksız olanın analizini derinleştirme imkânını sağlar. Fakat bunu yalnızca çivi yazısı okuyabilenler yapabilir. Bu durum ise bu yazıdaki son iki tezimin konusuyla ilgilidir.

Tez V: Yazı mensubiyeti Babil felsefesinin hem başarısını hem de başarısızlığını açıklar.

Mezopotamya bilginliğinin uzun ömürlü olması ve kökleşen felsefi sistem, onun en dikkat çekici yönlerinden birisidir. Sözcük listelerini bu bilginliğin bir ifadesi olarak değerlendirecek, Babil felsefesinin 3000 yıldan çok daha uzun bir süre boyunca kullanımında kaldığı söylenebilir. Bu, Sokratik sistemin ortaya çıkışıyla günümüz arasındaki süreden çok daha uzundur. Pragmatik nedenler dışında çivi yazısı çalışan birisi yazının sağladığı olanaklar çerçevesinde felsefi yorum ilkelerinin farkındaydı. Anlaşılan o ki, çivi yazısının geç dönemlerdeki kullanımında rekabet halinde olduğu başka yazı sistemlerinin var olduğu bir dünyada farkındalık, belirginleştirilmiş olmalıdır. Yazıya dayanan düşünsel pratikler uzun bir geçmişe sahip olmakla birlikte en azından MÖ ikinci binde geniş bir coğrafi yayılım göstermekteydi. Aynı zamanda geleneksel olarak Mezopotamya okur yazar kültür çevresinin dışında kalan alanında uzman kimseler de bu türden pratiklere başvurdu. Bu kültüre mensup olmayanlar da sisteme katkıda bulundular. Böylece sistem kozmopolit bir hale kavuştu. Örneğin Hattuşa şehrindeki Hititli kâtipler, bilinen sözcüklere Hititçe ve Hurrice çeviriler eklemek yoluyla, kurulabilecek bağlantıları çeşitlendirerek sözcük listelerini genişlettiler. Bu kâtipler kehanetle ilişkili işaretlere fazladan değer atfederek bu konudaki listeleri kopyaladılar, genişlettiler ve çevirdiler. Çivi yazısını bildiklerinden ve yüksek öğrenim görmüş olanlar bir hermeneutik araç olarak okumanın önemini farkında olduklarından ötürü bu okur yazar kitle felsefi sisteme dahil olabildi. Oldular da.⁸⁶

Madalyonun öbür yüzü için söylenecek şey ise bellidir: çivi yazısı bilmeyenler Babil felsefesini anlayamazlardı. MÖ ikinci binde birisi entelektüel olmak için çivi yazısı yazmak zorundayken, MÖ birinci binyılda Asur ve Babil dışında alternatif alfabetik yazı sistemi hâkim olmaya başladığı için artık buna gerek kalmamıştı. İronik olarak MÖ ikinci binyılın ikinci yarısında Kassit hakimiyetindeki Babil görece güçsüz bir devletken Mısır dahil bütün Yakındoğu'da Babil dili kullanıldı ve bilimsel metinler bu dilde üretildi. MÖ 6. yüzyılda Babil imparatorluğu Yakındoğu'ya

⁸⁵ *Enūma eliš* VII 146.

⁸⁶ M. Van De Mieroop, "A Babylonian Cosmopolis", *Problems of Canonicity and Identity Formation in Ancient Egypt and Mesopotamia*, eds. K. Ryholt ve G. Barjamovic, Museum Tusulanum Press, Copenhagen 2016, ss. 259-270.

hâkim olduğunda ise tam tersi oldu. İmparatorluk yönetimiyle doğrudan etkileşimde olmayan periferideki unsurlardan hiç kimse Babil dilini kullanmadı ve Babil dilinde yazılmış metinlerle ilgilenmedi. Daha önce ifade ettiğim biçimiyle Babil'in kozmopolitliği sona ermişti. Bu durum Babil'in felsefi sisteminin unutulmasına neden oldu, ancak diğer yandan yeni gelişmeler için başka pencerelerin açılmasına vesile oldu. Böylece son teze gelmiş bulunuyoruz.

Tez 6: Yunan felsefesi radikal bir hermeneutik kırılma yaşamıştır.

Alfabetik yazıyı kullanan antik Yunanlılar yazı ve hakikat arasındaki ilişki konusunda Babillilerden oldukça farklı düşünüyorlardı. Platon'un Phaidros diyalogunda Sokrates yazıyı yeni olan herhangi bir şeyle iletişim kuramadığı için eleştirmişti:

Phaidros, yazının böylesine tubaf bir niteliği vardır ve resme oldukça benzerdir. Çünkü resimlerdeki varlıklar sanki gerçekmiş gibi görünür, ancak onlara bir şey sorduğunuzda cevap olarak size yalnızca sessizliklerini bahşederler. Aynı durum yazılı olanlar için de geçerlidir. Akılları başlarındaymışçasına konuştuklarını düşünebilirsin ancak konuştukları şeyleri anlamak umduyla onlara bir şey sorduğunda her zaman bütünüyle aynı şeyleri söylediklerini görürsün. Herhangi bir sözcük bir kez yazıldığında artık her yere yayılmış olur. Onu anlayanlar ve onunla ilgilenmeyenler birbirlerine benzerler. Konuşacağı ya da konuşmayacağı kişiyi tanımaz. Kötü muameleye maruz kaldığında ya da eleştirildiğinde her zaman babasından yardım ister. Zira kendisini koruyabilecek ve kendisine yardım edebilecek bir gücü yoktur.⁸⁷

Babil fikriyle olan bu uyumsuzluk daha belirgin bir şekilde gösterilemezdi. Babilliler yazılı olanı değişkenliklerle derinleştirilen ve çeşitlilikle karakterize olan kavrayışın anahtarı olarak görürlerken, Sokrates yazıyı bir karmaşa katmanına yol açan ve esnekliğe imkân tanımayan bir şey olarak görmekteydi. Sokrates'e göre sözcüklerin konuşarak ifade edilmesi öncelikliydi. Zira yazılı olanın düzgün bir biçimde temsil edemediği bilgeliği ancak konuşma sağlayabilirdi.

Bununla birlikte antik Yunan'da yazının tek işlevi konuşmayı yeniden var etmek değildi. Bundan çok daha fazlasının olduğu düşünülüyordu. Başka bir diyalog metni Kratylos'da Sokrates antik Yunanlıların bizlerden daha farklı terimlerle tanımladıkları bir bilim dalı olan etimolojiye saldırmıştı.⁸⁸ Normalde bizler etimolojiyle bir kelimenin tarihsel kökenlerinin izlerinin sürülmesini kastederiz. Antik Yunanlılar bununla bir kelimeyi daha iyi anlamak için yapılan analizi tanımlamaktaydılar. Bu açıdan antik Yunanlılarla Babilliler arasında bir fark gözükmemektedir, ancak antik Yunanlıların analizleri kelimelerin sözlü biçimlerine (çizgesel olana değil) dayanmaktaydı. Her zaman yaptığı gibi Sokrates ilk önce yeteneklerini uygulama alanında sergilerdi, sonrasında ise söz konusu şeyi adeta yapı sökülümüne uğrattı. Örneğin tanrı Apollon'un ismini analiz ederek bu isimle dört etkinlik alanı (müzik, kahinlik, hekimlik ve avcılık) arasında nasıl bir ilişki kurulabileceğini göstermişti.

⁸⁷ *Phaidros* 275 D-E, çev: H.N. Fowler, *Plato: Euthyphro, Apology, Crito, Phaedo, Phaedrus* (Loeb Classical Library 36), Harvard University Press, Cambridge 1932, ss. 564-67.

⁸⁸ Bu diyalog aynı zamanda Frahm ve Jiménez tarafından bu sayıda ele alınmıştır.

Bunlardan bazıları, Apollon'un ismini oluşturan hecelerin ses değerlerine dayanmaktaydı: "ve Apollon avcılık konusundaki tartışmasız hüneri nedeniyle [*baloon*] her zaman hedefi tutturacak atışı yapandır [*aei balloon*]." Bu tür bir inceleme, ismin yazıldığı gibi okunmasına gereksinim duymaz ve yalnızca telaffuza dayanır. Yazı bu yönüyle sadece Sokrates'in analizinin sonunda ufak bir role sahip olmuştur: "ikinci lambda⁸⁹ olmadan isim felaket anlamına geliyordu."⁹⁰ Gerçi bütün bu çözümleme hiciv niteliği taşımaktaydı. Zira Sokrates etimolojinin kendisini doğrudan felsefi hakikate uzanan bir güzergâh olmaması için itibarsızlaştırmak istiyordu.⁹¹

Alfabenin harflerinde kozmosun bir yansımasını görme arzusu Tevrat üzerine bazı Yahudi alimlerin (rabbi) yaptıkları yorumlarda başvurulan *agadik*⁹² hermeneutik ilkelerde olduğu gibi⁹³ Batı ve Orta Doğu geleneklerinde de varlığını devam ettirdi. Fakat bunlar hiçbir şekilde karmaşık Babil uygulamalarıyla karşılaştırılmaz. Bu uygulamalar, Aristoteles gibi filozofların yaptıkları ampirik verilere dayandırılan bilimsel sınıflandırmalarla ve taksonomilerle karşılaştırıldığında pek bir değeri olmayan saçak fikirler olarak görülmektedir. Antik Yunan'ın düşünsel alandaki başarıları hiç kuşkusuz devrimsel nitelikteydi. Ancak bu durum bizi Babillilerin de kendilerine özgü bir mantık ve tutarlılık içerisinde evrene dair sistematik bir anlayışın peşinde koştukları kabulünden alıkoymamalıdır. Babillilerin düşünce dünyası felsefe öncesine değil felsefi alana aitti.

Teşekkürler:

Çalışmanın ilk aşamasındaki eleştirel okumalarından ötürü Seth Richardson'a ve bu sayıyı ve bu sayının ortaya çıkmasına vesile olan çalışmayı düzenleyen Gösta Gabriel'e teşekkür etmek isterim. Çalıştayın tüm katılımcıları burada söz konusu ettiğim fikirleri daha fazla belirginleştirmek konusunda bana yardımcı olan faydalı yorumlarda bulundular.

Kaynaklar

- Algaze, G., "The End of Prehistory and the Uruk Period", *The Sumerian World*, ed. H. Crawford, Routledge Abingdon - New York 2003, ss. 68-94.
- Bahrani, Z., *The Infinite Image: Art, Time and the Aesthetic Dimension in Antiquity*, Reaktion Books London 2014.

⁸⁹ Çev. notu: Yunan alfabesinin on birinci harfi.

⁹⁰ I. Sluiter, "Ancient Etymology: A Tool for Thinking", *Brill's Companion to Ancient Greek Scholarship*, eds. F. Montanari, S. Matthaios ve A. Rengakos, Brill, Leiden 2015, s. 911.

⁹¹ I. Sluiter, *a.g.m.*

⁹² Çev. notu: Aggadah ya da Haggadah, Tevrat'ın yorum kitabı Talmud'daki menkıbe ve kıssa türü anlatılardan oluşan kısma verilen isimdir.

⁹³ S.J. Lieberman, "A Mesopotamian Background for the So-Called *Aggadik* 'Measures' of Biblical Hermeneutics?", *Hebrew Union College Annual* 58 (1987), ss. 157-225.

- Böck, B., *Die Babylonisch-Assyrische Morphoskopie*, Institut für Orientalistik der Universität Wien, Wien 2000.
- Bottéro, J., “Les Noms de Marduk, l’écriture, et la ‘logique’ en Mésopotamie Ancienne”, *Essays on the Ancient Near East in Memory of Jacob Joel Finkelstein*, ed. M. De Jong Ellis, Archon Books, Hamden, CT 1977, ss. 5-28.
- , *Mésopotamie. L’écriture, la Raison et les Dieux*, Gallimard, (İngilizce çevirisi: Z. Bahrani ve M. Van De Mieroop, *Mesopotamia: Writing, Reasoning, and the Gods*, The University of Chicago Press, Chicago 1992), Paris 1987.
- Campbell, L.A., “Inexpensive Books for Teaching the Classics: 12th Annual List (Continued)”, *The Classical World* 54/4 (1961), ss. 123-27.
- Cassirer, E., *Die Philosophie der Symbolischen Formen*, 3 cilt, B. Cassirer, Berlin 1923-29.
- Cerquiglini, B., *Éloge de la Variante: Histoire critique de la philologie*, Éditions du Seuil, (İngilizce çevirisi: B. Wing, *In Praise of the Variant. A Critical History of Philology*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore - London 1999), Paris 1999.
- Chapin, J. R., “Paperbacks on the Middle East for High School Use”, *The Social Studies* 53/2 (1962), ss. 50-52.
- Chiera, E., *They Wrote on Clay*, The University of Chicago Press, Chicago 1938.
- Civil, M., “Ancient Mesopotamian Lexicography”, *Civilizations of the Ancient Near East*, Vol. 4, ed. J. M. Sasson, Charles Scribner’s Sons, New York 1995, ss. 2305-2314.
- , *MSL XV. The Series DIRI = (W)atru*, Pontificium Institutum Biblicum, Rome 2004.
- , *The Mesopotamian Lexical Lists: Authors and Commentators*. Reconstruyendo el Pasado Remoto; Estudios Sobre el P.O.A. en Homenaje a Jorge R. Silva Castillo Aula Orientalis Supplementa 25, eds. D. A. Barreyra ve G. Del Olmo Lete, AUSA, Barcelona 2009, ss. 63-69.
- Dalley, S., *Myths from Mesopotamia*, Oxford University Press, Oxford 1989.
- De Zorzi, N., “The Omen Series *Summa Işbu*: Internal Structure and Hermeneutic Strategies”, *KASKAL Rivista di storia, ambienti e culture del Vicino Oriente Antico* 8 (2011), ss. 43-75.
- , *La Serie Teratomantica Summa Işbu: Testo, Tradizione, Orizzonti Culturali*, S.A.R.G.O.N., Padova 2014.
- Delnero, P., *The Textual Criticism of Sumerian Literature*, American Schools of Oriental Research, Boston 2012.
- Eco, U., *Vertigine della lista*, Bompiani, (İngilizce çevirisi: A. McEwen, *The Infinity of Lists: from Homer to Joyce*, MacLehose, London 2009), Milan 2009.
- Falkenstein, A., *Die Haupttypen der sumerischen Beschwörung, literarisch untersucht*, Leipziger semiotische Studien; n.F., Bd. 1, Leipzig 1931.
- Finley, M.I., *The Ancient Economy*, 2. baskı, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1985.
- Foster, B.R., *Before the Muses. An Anthology of Akkadian Literature*, 3. baskı, CDL Press, Bethesda, MD 2005.
- Fowler, H.N., çev., *Plato: Euthyphro, Apology, Crito, Phaedo, Phaedrus* (Loeb Classical Library 36), Harvard University Press, Cambridge 1932.

- Frahm, E., "Reading the Tablet, the Exta, and the Body: The Hermeneutics of Cuneiform Signs in Babylonian and Assyrian Text Commentaries and Divinatory Texts", *Divination and Interpretation of Signs in the Ancient World* (Oriental Institute Seminars 6), ed. A. Annus, Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago 2010, ss. 93-141.
- , *Babylonian and Assyrian Text Commentaries. Origins of Interpretation* (Guides to the Mesopotamian Textual Record 5), Ugarit Verlag, Münster: 2011.
- Frankfort, H., H.A. [Groenewegen-]Frankfort, J.A. Wilson ve T. Jacobsen, *Before Philosophy. The Intellectual Adventure of Ancient Man: An Essay on Speculative Thought in the Ancient near East*, Pelican Books, Harmondsworth 1949.
- Frankfort, H., H.A. [Groenewegen-]Frankfort, J.A. Wilson, T. Jacobsen, ve W.A. Irwin, *The Intellectual Adventure of Ancient Man: An Essay on Speculative Thought in the Ancient near East*, Oriental Institute, Chicago 1946.
- Garelli, P., *Le Proche-Orient Asiatique. Des Origines aux Invasions des Peuples de la mer*, Presses Universitaires de France, Paris 1969.
- Geller, M., *Ancient Babylonian Medicine: Theory and Practice*, Wiley Blackwell, Chichester 2010.
- , *Healing Magic and Evil Demons: Canonical Udug-Hul Incantations*, De Gruyter, Boston 2016.
- Glassner, J.J., *Chroniques Mésopotamiennes*, Les belles lettres, (İngilizcede: *Mesopotamian Chronicles*, Society of Biblical Literature, Atlanta 2004), Paris 1993.
- Goody, J., *The Domestication of the Savage Mind*, Cambridge University Press, Cambridge 1977.
- Hallo, W.W. ve W.K. Simpson, *The Ancient Near East: A History*, 2. baskı, Harcourt Brace College Publishers, Forth Worth 1998.
- Hicks, R.D., çev., *Diogenes Laertius: Lives of Eminent Philosophers* (Loeb Classical Library 184), Harvard University Press, Cambridge 1980.
- Hunger, H. ve T. De Jong, "Almanac W22340a From Uruk: The Latest Datable Cuneiform Tablet", *Zeitschrift für Assyriologie* 104 (2014), ss. 182-94.
- Jacobsen, T., "Primitive Democracy in Ancient Mesopotamia", *Journal of Near Eastern Studies* 2 (1943), ss. 159-72.
- , *Treasures of Darkness: A History of Mesopotamian Religion*, Yale University Press, New Haven 1976.
- Jiménez, E., *The Babylonian Disputation Poems*, Brill, Leiden 2017.
- Kirk, G.S., *The Nature of Greek Myths*, Penguin Books, Harmondsworth 1974.
- Koch, U.S., *Mesopotamian Divination Texts: Conversing with the Gods* (Guides to the Mesopotamian Textual Record 7), Ugarit Verlag, Münster 2015.
- Koch(-Westenholz), U. S., *Babylonian Liver Omens: The Chapters Manzāzu, Padānu, and Pān Taḫalti of the Babylonian Extispicy Series Mainly from Aššurbanipal's Library*, Carsten Niebuhr Institute of Near Eastern Studies, University of Copenhagen - Museum Tusulanum Press, Copenhagen 2000.
- Lambert, W.G., *Babylonian Creation Myths* (Mesopotamian Civilizations 16), Eisenbrauns, Winona Lake, IN 2013.
- Larsen, M.T., "The "Babel/Bible" Controversy and Its Aftermath", *Civilizations of the Ancient near East*, 4 Cilt, ed. J. M. Sasson, Charles Scribner's Sons, New York 1995, ss. 95-106.

- Lieberman, S.J., “A Mesopotamian Background for the So-Called *Aggadic* ‘Measures’ of Biblical Hermeneutics?”, *Hebrew Union College Annual* 58 (1987), ss. 157-225.
- Lloyd, G.E.R., *Adversaries and Authorities: Investigations into Ancient Greek and Chinese Science*, Cambridge University Press, Cambridge- New York 1996.
- Machinist, P., “The Intellectual Adventure of Ancient Man: Revisiting a Classic”, Raaflaub, editor 2016, ss. 29-72.
- Maul, S.M., *Die Wahrsagekunst im Alten Orient*, C. H. Beck, Munich 2013.
- Oates, J., *Babylon*. Gözden Geçirilmiş Baskı, Thames and Hudson, London 1986.
- Oldfather, C.H., çev., *Diodorus of Sicily in Twelve Volumes I* (Loeb Classical Library 279), Harvard University Press, Cambridge 1968.
- Oppenheim, A.L., “Man and Nature in Mesopotamian Civilization”, *Dictionary of Scientific Biography*, Vol. 15 Supplement 1, ed. C. C. Gillespie, Scribner’s, New York 1981, ss. 634-666.
- Raaflaub, K.A., (ed.), *The Adventure of the Human Intellect Self, Society, and the Divine in Ancient World Cultures*, UK, Chichester; Wiley-Blackwell, Malden, MA 2016.
- Richardson, S., “Introduction: Scholarship and Inquiry in the Ancient Near East”, *Journal of Ancient Near Eastern History* 2 (2015), ss. 91-107.
- Richardson, S., (ed.), *Scholarship and Inquiry in the Ancient Near East. Special issue of Journal of Ancient Near Eastern History* 2/2, De Gruyter, Boston 2015b.
- Ring, G.C., “Review of E. Chiera, *They Wrote on Clay*”, *Theological Studies* 1 (1940), ss. 85-87.
- Robson, E., *Mathematics in Ancient Iraq. A Social History*, Princeton University Press, Princeton 2008.
- Rochberg, F., “Personifications and Metaphors in Babylonian Celestial Omina”, *Journal of the American Oriental Society* 116 (1996), ss. 475–85.
- , *The Heavenly Writing. Divination, Horoscopy, and Astronomy in Mesopotamian Culture*, Cambridge University Press, Cambridge 2004.
- , “A Critique of the Cognitive-Historical Thesis of *the Intellectual Adventure*”, Raaflaub, editor 2016, ss. 16-28.
- , *Before Nature. Cuneiform Knowledge and the History of Science*, University of Chicago Press, Chicago 2016b.
- Roth, M.T., *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor*, 2. baskı, Scholars Press, Atlanta 1997.
- Saggs, H.W.F., *The Greatness that was Babylon. A Survey of the Ancient Civilization of the Tigris-Euphrates Valley. Fully revised and updated*, Sidgwick & Jackson, London 1988.
- Sève, B., *De haut en bas. Philosophie des listes*, Seuil, Paris 2010.
- Sluiter, I., “Ancient Etymology: A Tool for Thinking”, *Brill’s Companion to Ancient Greek Scholarship*, eds. F. Montanari, S. Matthaios ve A. Rengakos, Brill, Leiden 2015, ss. 896-922.
- Smith, J.E.H., *The Philosopher. A History in Six Types*, Princeton University Press, Princeton 2016.
- Swrdlow, N.M., *The Babylonian Theory of the Planets*, Princeton University Press, Princeton 1998.

- Taylor, P., "Henri Frankfort, Aby Warburg and 'Mythopoeic Thought'", *Journal of Art Historiography* 5 (2011), ss. 1–16.
- Van Dassow, E., "Freedom in Ancient Near Eastern Societies", *The Oxford Handbook of Cuneiform Culture*, eds. K. Radner ve E. Robson, Oxford University Press, Oxford and New York 2011, ss. 205-224.
- Van De Mieroop, M., *Cuneiform Texts and the Writing of History*, Routledge, London 1999.
- , *Philosophy before the Greeks: The Pursuit of Truth in Ancient Babylonia*, Princeton University Press, Princeton 2015.
- , "A Babylonian Cosmopolis", *Problems of Canonicity and Identity Formation in Ancient Egypt and Mesopotamia*, eds. K. Ryholt ve G. Barjamovic, Museum Tusulanum Press, Copenhagen 2016, ss. 259-270.
- , Baskıda. "What Is the Point of the Babylonian Creation Myth?", *Conceptualizing Past, Present and Future* (Melammu Symposia 9), eds. S. Fink ve R. Rollinger, Ugarit-Verlag, Münster.
- Veldhuis, N., *Elementary Education at Nippur. The Lists of Trees and Wooden Objects*. Unpublished Ph.D. dissertation, University of Groningen. URL: <http://dissertations.ub.rug.nl/faculties/arts/1997/n.c.veldhuis,1997>.
- , "The Theory of Knowledge and the Practice of Celestial Divination", *Divination and Interpretation of Signs in the Ancient World* (Oriental Institute Seminars 6), ed. A. Annus, Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago 2010, ss. 77-91.
- , *History of the Cuneiform Lexical Tradition* (Guides to the Mesopotamian Textual Record 6), Ugarit Verlag, Münster 2014a.
- , "Intellectual History and Assyriology", *Journal of Ancient Near Eastern History* 1 (2014b), ss. 21-36.
- Veyne, P., *Les Grecs ont-ils cru à leurs mythes?: essai sur l'imagination constituante*, Editions du Seuil, (İngilizce çevirisi: P. Wissing, *Did the Greeks Believe in their Myths?: an essay on the constitutive imagination*, University of Chicago Press, Chicago 1988), Paris 1983.
- Von Soden, W., "Die Unterweltsvision eines assyrischen Kronprinzen", *Zeitschrift für Assyriologie* 43 (1936), ss. 1–31.
- , "Leistung und Grenze sumerischer und babylonischer Wissenschaft", *Die Welt als Geschichte* 2 (1936b), ss. 411-64, 509-57.
- Wengrow, D., "The Intellectual Adventure of Henri Frankfort: A Missing Chapter in the History of Archaeological Thought", *American Journal of Archaeology* 103 (1999), ss. 597-613.
- Winitzer, A., *Early Mesopotamian Divination Literature. Its Organizational Framework and Generative and Paradigmatic Characteristics*, Brill, Leiden - Boston 2017.
- Worthington, M., *Principles of Akkadian Textual Criticism*, De Gruyter, Boston 2012.
- Zumthor, P., *Essai de poétique médiévale*, Editions du Seuil, (İngilizce çevirisi: P. Bennett, *Toward a Medieval Poetics*, University of Minnesota Press, Minneapolis - Oxford 1992), Paris 1972.

Muhammed Mehdi-i Buruşeki, *Berresi-i Reveş-i İdari ve Âmuşeş-i Reb-i Reşidî (Reb-i Reşidî'nin İdarî ve Eğitîm-Öğretim Tarzı Hakkında Bir Araştırma)*, Meşhed 1365 /1986 h.ş. 150 shf.

Önsözün ardından iki bölümden meydana gelen eserin Birinci Bölümü'nün ilk kısmında Moğollar yani İlhanlılar hakkında özet olarak bilgi verilip (ss. 12-20) ikinci kısmında Reb-i Reşidî'nin kurucusu vezir, hekim ve tarihçi olarak tanınan Reşidüddin'in hayatı (s. 21), telif eserleri ve düşünceleri (s. 28), siyasi ve dini görüşleri (s.31), inşa ettirdiği hayır eserleri (s. 38) hakkında bilgiler yer alır. Burada onun Farsça, Arapça, Türkçe, Moğolca, İbranice ve Çince bildiği, 13 tane telif eseri bulunduğu (s. 29) Yahudilikle suçlanması (s. 30, 36) nücüm ve felsefeye ilgi duymadığı (s. 35) belirtilip çoğu hastane ve medrese olmak üzere tesis ettiği hayır eserlerinden (ki bunlar arasında Erzincan'da bir medrese de vardır) bahsedilir (s. 38). Bu bölümün üçüncü kısmında ise Reb-i Reşidî'nin benzeri ve çağdaşı olan tesisler hakkında bilgi verilirken, Şenb-i Gazan, Günbed-i Sultaniye ve medreseler anlatılır (s. 46 vd).

İkinci Bölüm'ün birinci kısmı Reb-i Reşidî ile ilgili kaynaklar, tesisin kuruluş amacı, konumu ve tanımı başlığını taşımakta olup (s. 57 vd.) burada birinci elden kaynak olarak vakfiyesi tanıtılır. Küçük bir şehir durumunda olan tesiste, vakfiyenin tarifi üzere 340.000 ev, 24 kervansaray, atölyeler, Günbed-i Buzurg, mütevellî, nâzır, muid, müşrif, müderrisler ve talebe için evler, mescidler, medreseler, kütüphaneler, dârüşşifa, hankâh bulunuyordu. Eserde, Ravza, hankâh, dârüzziyâfe (misafirhâne), dârüşşifâ, dârülmesâkin, şehristan ve rabaz tanıtılıp işleyişine değinilir (ss. 72-78).

Reb-i Reşidî'nin İdari ve Malî Yönetim Tarzı başlığını taşıyan ikinci kısımda (ss. 79-115) İdare (s. 79), Görevler, kontrol, çalışma şartları, iş bölümü (s.81) Malî kaynaklar (s.85) Mükâtebât-ı Reşidî'ye göre Reşidüddin'in Malları (s. 86), Vakfiyesine Göre Reşidüddin'in Vakfettiği Emlak (s. 92) Reşidüddin'in Gelir Kaynakları (s. 96), Bütçe Tanzimi (s. 99);1-Reb-i Reşidî'nin Nakdî ve Nakdî Olmayan Gelirleri (s. 101)2- Bütçe Taksimi (s. 105), a. İdarecilerin Maaşları (s. 106), b. Çalışanların Maaşları (s. 107), 3-Ödeme İçin Hazineye Para Çekme Usulleri (s. 110), 4-Maaşların Ödenmesi (s. 110), 5- Ulema ve Diğer Şahıslara Nakdî veya Gayri Nakdî Ödemeler (s. 110), Kişiler ve Emvalin Sigortası ve Emeklilik (s. 112) gibi konular ele alınmaktadır.

Müessesenin idari başkanlığı öldürülünceye (718/1318) kadar yaklaşık yirmi yıl boyunca kurucusu Reşidüddin'in üzerinde olup, düzenlediği vakfiyeye göre bu başkanlık kayd-ı hayat şartı ile idi. Kendisinden sonra ise mütevellî, müşrif ve nâzırdan oluşan, aileden en dindar kişinin başkanlığında üç kişilik bir heyet bu görevi üstlenecekti (s. 79). Vakfiyede bekçisi ve aşçısından müderrisler, öğrenci, mütevellî, nâzır ve müşrifeye varıncaya kadar bütün çalışanların tek tek görev ve yetkileri belirtilmiş olup şartları iyice bilmeleri için üç makam sahibinin ayda bir kere vakfiyeyi okumaları da şart koşulmuştu (s. 82).

Eserde Reşidüddin'in vasiyetnamesine atf yapılarak, onun mallarının dökümüne özetle temas edilmektedir (s. 81 vd.). Vasiyetnameden anlaşıldığına göre, Irak, Anadolu, Irak-ı Acem, Azerbaycan, Gürcistan, Horasan, Afganistan gibi ülkelerde 12.070 feddan (12.700 hektar) araziye sahip olduğu gibi, İlhanlı hâkimiyet sahası dışında da emlaki mevcuttu (s. 91). Ayrıca 59.000 hurma ağacı, 259.200 ton arpa, buğday, pirinç 250.000 baş at, deve, koyun, 10.000 baş inek, 1.000 tavuk, 10.000 kaz, 10.000 ördek, 1.000 baş öküz, 1.000 baş eşek, 1.000 baş katır, köleler ve cariyeler, 60.000 cilt kitap, 1.000 cilt Kur'an, çeşitli âlet ve edevat, dirhem ve dinar olarak 250 Tümen (Bir diğer rivayete göre 3.500), 500 miskal altın, miktarı belirtilmeyen çeşitli mücevherat, sayısız ölçüde kumaş ve elbise sayılıyor ve bazı ayrıntılar veriliyor (s. 87 vd.).

Bundan sonra yazar, Reşidüddin'in bu büyük serveti ve emlaki nasıl ve ne şekilde elde ettiği sorusunu sorarak (s. 96) buna cevap arıyor. Yazar buna dair bazı araştırmalara atf yapsa da kendi fikrini belirtmiyor. Bundan sonra bütçe konusuna geçiliyor ve harcamaların ne şekilde yapılacağı naklediliyor. Bu meyanda mütevellî, müşrif ve nâzır ve çeşitli çalışanlar, mescit görevlileri (İmam, müezzin, vaiz, kayyum, saka, bekçi gibi), medrese görevlileri (Medrese müdürü, kütüphane müdürü, kitapçı), Darülhuffaz (24 kişi), hazinedar ve kilitdâr, ferrâş, hankâh mensupları (şeyh, sufiler, hizmetliler, ferrâş, şamdancı, 3 aşçı ve yardımcısı), Darüzziyâfe, Dârüşşifa görevlilerinin (tabib, öğrenciler, cerrah ve göz hekimi, muid ve diğer görevlilerin) alacakları ücretler belirtiliyor (s. 99 vd.).

Ücretlerin ne şekilde ödeneceği de belirlenmiş olup, ücretler yıllık olarak belirlenmekte ve her ayın sonunda ödenmekte, ekmek vs. gibi nakdi olmayan, günlük olarak verilen şeylerden sonra özel bir dua okunuyordu. Çalışanların dışında ülkenin çeşitli yerlerinde yaşayan bazı müderris ve ulemaya da her yıl değişik adlar altında para ve çeşitli yardımlar yapılmakta idi (s. 111).

Çalışanlar için günümüzdekine benzer bir sigorta sisteminin varlığından da söz edilmekte olup bunun işleyişi hakkında eserde bilgi verilmektedir (s. 116 vd.).

Eserin III. Bölümü Reb-i Reşidî'de Eğitim-Öğretim başlığını taşımakta olup, yazar buradaki idari sistem ve eğitim-öğretimin Nizamiye Medresesi'nden çok ileri olup, günümüz kurumları ile büyük benzerlik içinde olduğu görüşündedir (s. 117 vd.). Eğitim-öğretim kurumu olarak günümüzdeki ilkokul benzeri bir okul, meslek öğrenme atölyeleri, yüksek okul, dârüşşifa, hankâhtan söz edilmektedir. İlkokul çalışanların çocukları ve Tebriz'in yetimlerine hizmet vermekte olup, her on çocuğa bir öğretmen ders vermekte, ayrıca gözetmenler mevcut olup çocuklar burada okuma yazma Kur'an ve dini bilgiler ediniyorlardı.

Meslek öğrenimi için bir okul mevcut olmayıp çocuklar ustaların yanında hattatlık, nakkaşlık, bezeme su tesisatı, tarım, inşaat vs. gibi mesleklerde yetiştirilirdi. Yüksek okul olarak yazlık ve kışlık adı altında önceleri iki mescit, iki müderris ve muid düşünülmüş iken öğrenci sayısı artınca, müderris ve muid sayıları da artırılmıştı. Ancak bir müderrise en çok on öğrenci veriliyordu. Bunların dışında Reşidüddin'in eserlerini okutmak üzere de iki müderris görevlendiriliyordu. Bu

yüksekokulda Tefsir ve Hadis gibi İslâmî ilimle, matematik ve aklî ilimler ile Reşidüddin'in eserlerinin okutulduğu üç bölüm bulunduğu belirtiliyor. Burası için ayrıca bir mürettip (müdür) de görevlendirilmiş olup, görevliler ve öğrenciler için belli bir ücret ödeniyor, ancak öğrenim süresi beş yıl ile sınırlandırılıyor, öğrenci eğer başarılı olamaz ise çıkartılıyordu (s.125).

Yazar, buradaki medresenin özellikleri ve onun benzerleri ile farklılıkları üzerinde de duruyor (s. 129 vd.). Burada 1- Tayin edilecek müderris ve müidlerde aranacak özellikler, 2-Sınıflardaki talebe sayısı (her sınıf beş-on öğrenci olacak, öğrencilerin dersleri takibi kontrol edilecek, diploma verilecek), 3-Öğrenim süresi beş yıl olacak, başarısız öğrencinin ilişkisi kesilecek, 4-Öğrencinin yeteneğinin ölçülmesi ve bölümünün belirlenmesi, 5-Ayrı ayrı bölümler, 6-Öğrencinin ikamet, sağlık dâhil her türlü ihtiyaçlarının karşılanması, burs verilmesi konuları ele alınıyor. Bunların dışında öğrenci ve müderrisler buraya gelen farklı milletler mensup yüzlerce bilim adamı ile çeşitli ilimlerde görüşme, böylelikle bilgilerini genişletme imkânına sahip olmakta idiler.

Dârüşşifa (Tıp Fakültesi)'ya gelince (s. 133 vd.), yazara göre burası başlı başına günümüzdeki Tıp Fakültesi benzeri bir kurum olup, her hekim hasta tedavisine ek olarak beş-on öğrenciye Tıp öğrenimi veriyordu. Hekimler tam zamanlı ve yarı zamanlı olarak çalışmakta, tam zamanlı olanlar genellikle iç hastalıkları, göz, cerrahi ve ortopedi dallarına mensup olup, mütevellinin izni dışında dışarıda çalışmazlardı. İç hastalıkları hekimleri Reb-i Reşidî'de çalışanlar dışında, Pazartesi ve Perşembe günleri müessese dışından gelenleri ve Tebriz ahalisini de muayene ederlerdi. Onlar tatil günleri hariç, haftanın diğer günlerinde öğleden önce derslere girerler, Cumartesi, Pazar, Salı, Çarşamba günleri öğleden sonra kurumda çalışanların tedavisi ile meşgul olurlardı. Başlangıçta her hekim için iki öğrenci düşünülmüş iken zamanla bu sayı hekim başına beş öğrenciye çıkarılmıştır. Öğrenim süresi burada da beş yıl olup, beşinci yılın sonunda hocası uygun görürse diploma alırlardı. Öğrenciler muayene günlerinde hekimin yanında bulunarak öğleden önce teorik, öğleden sonra ise amelî olarak öğrenimlerini sürdürürlerdi. Diğer öğrenciler gibi onların her türlü ihtiyaçları karşılanır, başarısız olurlar ise ilişkileri kesilirdi.

Hekimin bir asistanı da bulunur ve o gerek ders sırasında gerekse muayene esnasında hekim ile birlikte görev yapar, reçete hazırlanmasına yardım ederdi. Muayene sırasında hastalar eczahane karşısında oturur, muayeneden sonra hasta reçeteyi, ilaçları hazırlaması için eczane yetkilisine teslim eder ve bunun karşılığında hiçbir ücret ödemezdi. Eğer bir hasta muayene için gelemeyecek durumda ise, hekim hastaya gider ve ilaçları da sonradan verilirdi. Gerekliğinde hasta için özel yemek çıkartılırdı (s. 134). Eczahanede şişeler içinde saklanan, çeşitli şehir ve ülkelerden gelen maddeler ile hazırlanan ilaçlar bulunurdu (s. 136).

Yarı zamanlı hekimlere gelince, bunlar genellikle ülkenin çeşitli yerlerinden veya başka ülkelerden Tebriz'e gelen hekimler olup, öğretim ve tedavi faaliyetlerinde bulunurlardı. Hindistan, Çin, Mısır ve Şam'dan gelen cerrah, göz

hekim, ortopedist ve iç hastalıkları alanında elli kadar hekimin görev yaptığı, her birinin yanına on öğrenci verildiği kaydediliyor ki (s.137) bu beş yüz öğrenci demektir.

Reşidüddin'in tasavvufa karşı özel bir ilgisi bulunduğundan Tebriz'de ve külliyyede hankâh inşa ettirmişti. O, ülke dâhilindeki çeşitli hankâhlara da yardım ediyordu. Bu ilginin sonucu olarak külliyye içinde inşa ettirdiği hankâh için bir şeyh ve beş sufinin bulunmasını istemiş iken, zamanla hankâhın genişlemesi ile sufilerin sayısı ona yükselmişti. Bu sufiler de müderrisler, hekimler ve öğrenciler gibi özenle seçiliyorlar ve sağlık dâhil her türlü ihtiyaçları karşılanıyor, uygunsuz hareketleri görüldüğü takdirde mütevellî tarafından hankâhtan çıkartılıyor, yerine başkaları getiriliyordu. Öğrenciler gibi sufiler de hankâhta en fazla beş yıl kalabiliyorlardı (s.139).

En önemli yapılardan birisi olan Kütüphane iki bölümden meydana gelmekte olup, her bölüm için bir kitapdâr ve kitap uzmanı tayin edilip, kitapların listesi çıkartılmıştı. Kütüphaneden yararlanma usulleri de belirlenmişti. Dışarıya kitap verme imkânı mevcut ise de bunun için güvence bedeli ödenmesi gerekiyordu. Külliyye dışından bir kimse dışarıya veya şehir dışına kitap çıkarmak ister ise rehin olarak önemli ölçüde bir emanet bırakmak zorunda idi. Ancak mütevellî, tarafından tanınan ve güvenilir bir kimse ise rehin bırakmadan da dışarıya kitap çıkarabiliyordu (s.140). Kütüphanede çeşitli ülkelerden, değişik dillerde 60.000 kitap ile 1.000 Kur'an-ı Kerim derlenmiş, ancak bunlar Reşidüddin'in ölümünden sonra diğer kuruluşlar gibi yok olup gitmişti.

Eserin sonunda özet ve araştırma sonuçları bahsinde idari ve eğitim-öğretim gibi çeşitli alanlarda külliyyenin günümüz kurumları ile karşılaştırması yapılmakta, külliyyenin günümüz kurumları ile benzerlik ve farklılıkları üzerinde durulmakta (s.142 vd.) ve bibliyografya yer almaktadır.

İsmail Aka*

* Prof.Dr. [Emekli], Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bornova-İzmir/Türkiye.